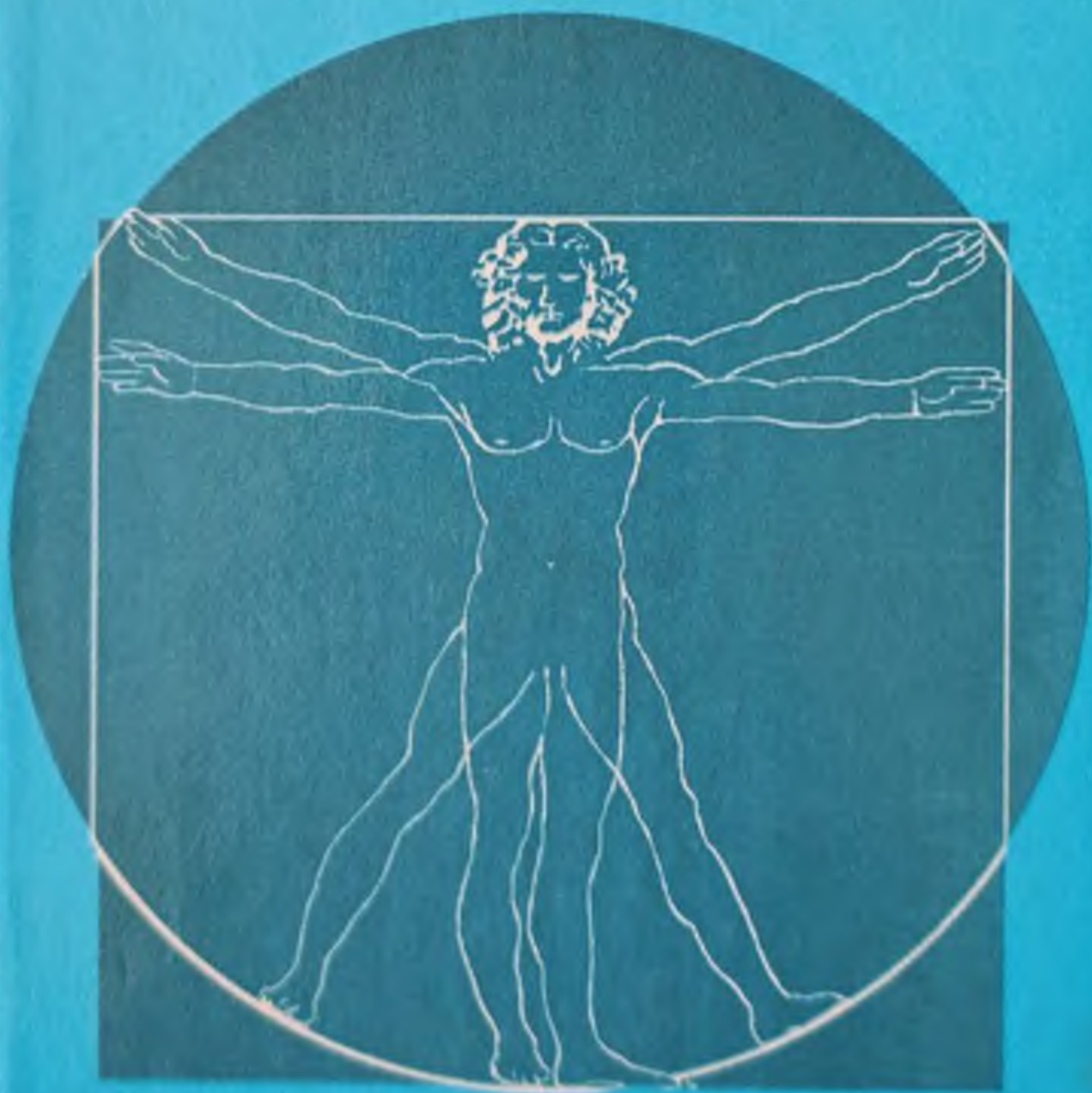

Иброҳим Каримов

МАЪНАВИЯТ,
ФАЛСАФА ВА ҲАЁТ

"Фан"

ИБРОҲИМ КАРИМОВ

**МАЪНАВИЯТ,
ФАЛСАФА ВА ҲАЁТ**

(иккинчи, тўлдирилган нашри)

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти
2007 йил

Мазкур тўпламга муаллифнинг Ўзбекистон Миллий Мустақиллиги арафасида, хусусан мустақиллик йилларида ёзган, республика газеталари, журналлари ҳамда ўқув қўлланмаларида нашр этилган мақолалари, шунингдек муҳим мавзуларда кам ададда чиққан 2 та рисоласи ҳам киритилган.

Ушбу тўплам (иккинчи тўлдирилган нашр) маънавият, фалсафа, диншунослик, миллий ғоя фанларининг баъзибир муҳим муаммолари ечимини топиш ҳамда глобаллашув жараёнида республикамызда маънавиятни илмий ва миллий негизда ривожлантириш заруратини англаб олишга ёрдам беради.

~~Тўплам таълим тизимида ишлаётган ўқитувчилар, профессор-муаллимлар, докторантлар, аспирантлар, мустақил изланувчилар, талабалар, шунингдек, миллий ғоя тарғиботи билан шуғулланувчи кадрларга мўлжалланган.~~

МАСЪУЛ МУҲАРРИР:

Фалсафа фанлари доктори, профессор А.Э.Абдусамедов.

ТАКРИЗЧИЛАР:

Фалсафа фанлари доктори, профессор Э.Умаров.

Фалсафа фанлари номзоди, профессор С.И.Валиева.

ISBN 978-9943-09-418-5

©Ўзбекистон Республикаси
ФА "Фан" нашриёти,
Иброҳим Каримов, 2007 й.

Ўзбекистон мустақиллигининг
16 йиллигига бағишлайман
Муаллиф.

МУҚАДДИМА

Ушбу 2001 йилда шу номда чиқарилган тўпلامга олимнинг Ўзбекистон мустақиллиги арафасида, хусусан унинг мустақил тараққиёт йулига қадам қўйгандан кейин ёзган ҳамда республика газетлари ва журналларида, нашриётларида чоп этилган, демак апробациядан ўтган яна бир қатор илмий ва илмий-оммабоп мақолалари, асарлари жамланди. Мақолалар тадрижий (хронологик) тарзда жойланди. Бунда китобхонлар кундалик ҳаётдаги долзарб масалаларга муаллифнинг муносабатини англаб олиш имкониятига эга бўладилар. Айни чоғда амалий ҳаёт тақозаси билан тадқиқотчининг фикрлари ҳам ривожланиб, сайқал топиб борганини англайдилар.

2001 йилда 2000 нусхада чиқарилган тўпلام тезда тарқаб, у нафақат таълим тизимида ўқиётган ва ишлаётган, балки маънавий маданият масалалари билан қизиққан барча китобхонларнинг шахсий кутубхоналарида ҳам ўз ўрнига эга бўлди.

Ўзбекистон мустақиллигини маънавий жиҳатдан мустаҳкамлаш ишларида фаол қатнашаётган муаллифнинг бир қатор илмий-фалсафий мақолалари ўрин олган ушбу нашри янада фикр-мулоҳазаларга бой, назарий жиҳатдан тағинда мукамал, методологик ёндашув жиҳатидан такомиллашгани билан диққатга сазовордир.

Мустақиллик йилларида фалсафа фани ва динишунослик масалаларига янгича методологик ёндашув туфайли, ижтимоий ва индивидуал онгда барқарор бўлиб қолган тургун фикрларга барҳам бериш зарурати пайдо бўлди. Ушбу зарурат натижасида фалсафа фани ва динишунослик курси бўйича чоп этилган қўлланмаларга киритилган мақолаларнинг айримларини ушбу тўпلامда бериш лозим топилди. Динишуносликка оид «Марказий Осиё халқлари тарихида

дин» доцентлар Н.Колемасова ва А.Зайнитдинова, «Маънавий маданият ривожидида ҳурфикрлиликнинг тутган ўрни» доцент Ш. Шобдуррахимова, «Имонли одамлар иттифоқи муаммоси ва Ўзбекистонда ижтимоий адолатли жамият қуриш масаласи» профессор А.Абдусамедов ва «Динлар тарихини билиш – тарихий зарурат» республикадаги таниқли файласуфлар билан ҳамкорликда ёзилган.

Миллий мустақилликни мустаҳкамлаш манфаатлари жамиятимизда маънавий ҳаётнинг соғлом изга тушиб олишини тақозо этмоқда. Бунинг учун эса тарихий хотирага эга, миллий, диний ва умумбашиарий қадриятларни илмий идрок эта оладиган ҳамда кенг қамровли (фалсафий) тафаккур тарзи шакланган баркамол, соғлом шахс – комил инсонларга ижтимоий эҳтиёж тобора ошиб бормоқда. Зеро, Президент И.А.Каримов мустақиллик йилларида маънавият соҳасида бошлаган «Улуғ ишларимизни изчиллик билан давом эттириш, уларни янги босқичга кўтариш ва таъсирчанлигини кучайтириш» вазифасини қўймоқда.

Шу мақсадда ҳар бир йил маънавиятимизнинг маълум бир соҳасини ривожлантиришга бағишлангани маънавий бой, ахлоқий пок, тарихий хотирага эга имонли комил инсонлар шахсини шакллантириш даври бошланиши деб тушунмоқ, буни умумхалқ эзгу ҳаракатига айлантириб юбориш йўлидаги дастлабки дадил қадамлар деб англамоқ даркор. Бинобарин, ушбу тарихий вазифани бажаришда файласуфларнинг фикрлари, хулосалари, назарий қридалари ва концепцияларининг ҳам ўзига хос ўрни ва роли борлиги шубҳасиздир.

Мазкур китобга жаъмлланган битиклар талабалар, аспирантлар, докторантлар ва умуман маънавий маданиятни миллий заминда ривожлантириш, миллий ғоя ва мафқурани шакллантириш ва такомиллаштириш йўлида фидойилик қилаётган мутахассислар учун фойдали бир қўлланма, диний қадриятларни илмий-фалсафий идрок этиш учун эса йўлланма бўлиши мумкин.

АЖДОДЛАРИМИЗ МАЙМУНДАН ТАРҚАМАГАН

“Одам маймунми ёки фаришга? Милорд, мен буткул фаришталар томонидаман”. – Инглиз табиётшунос олими Ч.Дарвиннинг эволюцион назарияси вужудга келгач, Англия давлат арбоби ва ёзувчи Б.Дизраэли юқоридаги фикрларни айтиб, ўзини ва маслақдошларини овутганига бир асрдан ошди.

Ч.Дарвин таълимоти биологияда инкилобий ўзгариш ясабгина қолмай, айти чоғда асрлар мобайнида жумбоқ бўлиб келган муаммо – одамнинг пайдо бўлиши ва шаклланишини илмий асосга йўналтирди. Бирок, бир аср муқаддам бўлганидек, ҳозирда бутун дунёда, жумладан, мамлакатимизда ҳам одамзоднинг аждоди маймун дейишни ўзига раво кўрмай келаётган одамлар кўп.

Уларни тичлантириш учун давтавал шуни айтмоқчиман: Ч.Дарвин 1871 йилда нашр этилган машҳур “Одамнинг келиб чиқиши ва жинсий танланиш” асарининг бирор жойида одам ~~тўғрилан-тўғри~~ маймундан келиб чиққан, деган фикрни асло айтган эмас; у одам қандайдир мўъжиза бўлмай, балки Ерда қонуний ривожланишнинг маҳсули эканини, сут эмизувчилар оиласига мансублигини исботлашга уринган. Одам “скелетидаги барча суяклари маймун, кўрсичқон ёки тюлень суякларига жуда ўхшаб кетади”, – деган эди у.

Ч.Дарвин яна ушбу масалага ҳам эътиборни жалб этган: “Танаси ёки кучи катта-кичиклигига нисбат бериладиган бўлса, одам маймуннинг камчил тури, чунончи, шимпанзе ёки шунга ўхшаш горилладанми келиб чиққанлигини биз билмаймиз”. “Шунинг учун ҳам, – деб тахмин қилади у, – одам учун нисбатан кучсизроқ шакллардан вужудга келиш ниҳоятда афзал эди”. Ч.Дарвиннинг фикрича, жисмоний жиҳатдан кучли эмаслик, зарур даражада югура олмаслик, табиий ҳимоя қуролининг йўқлиги ва бошқалар, биринчидан, одамнинг ақлий қобилиятини, иккинчидан, яқинларига ёрдам беришга қаратилган муносабатларни тақоза этарди: Одамнинг пайдо бўлишида мия эволюциясининг ҳал қилувчи роли ҳақида Ч.Дарвин бундай дейди: “Одамнинг қадимий аждоди ақл жиҳатидан ва, шунингдек, эҳтимолки, ижтимоий хислатлар жиҳатидан, ҳеч шубҳасиз, ҳозир мавжуд бўлиб турган энг дағал ёввойи одамлардан ҳам қуйи турган; аммо унда ваҳшиёна хислатлар, чунончи, дарахтларга чиқиш ва ҳоказолар аста-секин йўқолиб, ақлий жиҳатдан ривожланиш асосида яшаш ва ҳатто фаровонликка эриша олганликларини англаб этиш қийин эмас”.

Дарвин одам “қандайдир қуйи шаклдан”, “одамсимон маймундан”, “одамнинг маймунсифат аждодларидан” каби ибораларни қўллаши тасодифий ҳол эмас. Чунки унинг ихтиёрида ҳозиргидек

замонавий табиётшунослик фанлари эга бўлган илмий далиллар йўқ эди. Бинобарин, олим бу масалаларда тахмин қилишдан бошқа воситага эга эмас эди. Аммо Дарвиннинг қарашларида зинҳор-базинҳор одам маймундан тарқалган, деган маъно йўқ.

~~Дарвиннинг кузатиш ва интуицияга асосланган, даврнинг жуда кучли синовларидан ўта олган эволюцион таълимоти бир жойда қотиб қолмади, албатта. Унинг назарияси ҳозиргача фан оламида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, олимларни изланишга, одамнинг пайдо бўлиши ҳақида илмий ҳақиқатни топишга даъват этади.~~

~~Тургун фикрлар асосида фаолият йўналишини белгилаш ижтимоий тараққиётга қанчалик зарар етказганини қайта қуриш ва ошқоралик даври бошлангач, равшанроқ тасаввур эга бошладик. Илмий фикрлар, ҳатто илмий фаразларни ўзгармас ҳақиқатлар сифатида қабул қилиш, айниқса фанда номи чиққан арбоблардан ўрганиш ўрнига уларга сиғиниш илмий тафаккур ривожини йўлида жуда катта ғов эканини англаш вақти келди.~~

Ф.Энгельс “Маймуннинг одамга айланишида меҳнатнинг роли” очеркининг дастлабки қисмини 1876 йилда ёзган ва чалалигича қолдирган; 19 йил бадалда уни яна қўлга олиб, охирига етказиб қўйишни лозим топмаган. Афтидан, бунга етарли илмий далиллар йўқлиги сабаб бўлгандир. Фақат вафотидан бир йил ўтгач, унинг дўстлари журналда ана шу тугалланмаган, чала асарни чоп эттирганлар. Ф.Энгельс ўз асарида “...биз маълум маънода одамнинг ўзини ҳам меҳнат вужудга келтирди, деб айтмоғимиз керак”, – дейди. Илмий адабиётларда, хусусан тарғиботчилар томонидан Ф.Энгельснинг “маълум маънода” деган писандаси бир четга суриб қўйилиб, гўё одамни тўғридан-тўғри меҳнат яратган, дейиш даражасигача бориб етилди. Шунга кўра, гўё маймун тик турган, сўнгра олд оёғи – қўлларини ишга солиб, тош ёки ёғоч қурол ёрдамида ҳаёт кечиришга ўтгач, унда онг пайдо бўлган ва шу тариқа у меҳнатга киришиб кетган ва жамият бўлиб яшаш натижасида ҳозирги замон одамига айлангану қолган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида одамзод қаерда ва қандай вужудга келгани фан учун аниқ бўлмаган. Бинобарин, Дарвин ҳам, Энгельс ҳам тахмин қилишга мажбур бўлишади. Сўнгра, Энгельс одам тўғридан-тўғри маймундан келиб чиққан, деган қатъий фикр билдирмайди, балки “одамсимон маймунларнинг жуда тараққий қилган насли” ҳақида мулоҳаза юритади. Яна, Энгельс “Дарвин бизнинг ота-боболаримизни тахминан тасвирлаб берди” дейди, аммо илмий асослади, демайди. Ф.Энгельс одамнинг маймундан сифат жиҳатидан фарқ қилишига эътиборни жалб этади: “Суяк ва мускулларининг сони ва умумий

жойлашуви ҳар иккаласида бирдек бўлса-да, ҳатто энг дастлабки ёввойи одамнинг қўли ҳеч бир маймун қила олмайдиган юзларча ишларни бажаришга қобил бўлган. Бирорта маймун ўз қўли билан ҳатто энг кўпол тошпичок ҳам ҳеч қачон ясаган эмас”. Демак, дастлабки кўпол тош қурол ясашга ва ундай фойдаланишга ақли етган аждодларимизни маймун деб бўладими?

Ф.Энгельс “Биринчи чакмоқтош одам қўли билан пичокка айлангунгача, эҳтимол, шундай узоқ давр ўтиши лозим бўлгандирки, унга нисбатан бизга маълум бўлган тарихий давр жуда қисқадир”, – дейди. Бу фикрлар ҳам таҳминга асосланган. Чунки у даврда табиётшунослик фанлари мазкур масалаларга ойдинлик киритиш учун энди илк қадамлар қўяётган эди. Шундай бўлса-да, Ф.Энгельс биринчи тош қурол вужудга келгунга қадар жуда узоқ давр ўтганини тахмин қилади.

Ф.Энгельс ҳам, Ч.Дарвин ҳам бевосита бўлмаса-да, билвосита ~~одамнинг ҳайвонот оламидан ажраб чиқишида мия ва унинг функцияси~~ бўлган онгнинг роли борлигини эътироф этишган. Лекин уларнинг ихтиёрида ҳозир маълум бўлган одамсимонлар ва маймунлар, улар эволюциясини аниқлаш имконини берадиган археологик топилдиклар – бош ва тана суяклари йўқ эди. Шунинг учун ҳам улар ҳайвонот олаmidан ажраб чиқа бошлаган мавжудот, айниқса унинг бош суяги қандай бўлганлиги тўғрисида тасаввурга эга эмас эдилар.

“Охирги ҳайвон” билан “биринчи одам” ўртасидаги чегарани аниқлашга уриниш беҳуда машғулот бўлур эди. Қазилма бош ва тана суяклари, аждодларимиз ишлатган меҳнат қуроллари ёрдамида ҳозирги замон одами эволюцияси ҳақида илмий хулосалар чиқариш мумкин. Булар асосан XX асрда топилиб, илмий таҳлил қилина бошланди.

Дастлаб оддий таёқ, ҳайвон суяги ва тош ёрдамида озиқ-овқат топиш, ўзини химоя қилишга ўргана бошлаган одамсимонларни австралопитек (жанубий одам) дейдилар. Улар 4-5 миллион йил муқаддам яшаган. Энг қадимги австралопитекларнинг бош мия ҳажми 350 куб сантиметр бўлиб, кейинчалик 450-750 куб см.га етган, яъни ҳозирги одамсимон маймун – горилланинг миясидан анча кенг бўлган. Явадан топилган калла суяги ҳажми 800 куб см., питекантропларда 750-900 куб. см., синантроп (хитой одами)да 915-1225 куб. см., Африка неандерталида 1610 куб. см. гача бўлган. Ҳозирги одамнинг бош мия ҳажми ўртача 1446 куб. см. Шуни айтиш керакки, иш элементлари учун бош мия ҳажмидан кўра унинг тузилиши муҳимдир. Одам мияси ниҳоятда мураккаб тузилишга эга бўлиб, шунга мувофиқ ундаги ассоциациялар ҳайвонларникидан тубдан фарқ қилади. Ассоциациялар мия фаолиятининг асосий, марказий механизми ҳисобланади.

Ер юзида 2 миллион хилдан зиёд организм мавжуд. Уларни бир-биридан бевосита келиб чиққан дейиш нотўғри. Табиат ўзи янги турларни вужудга келтириш қобилиятига эга. Агар шундай бўлмаганда, организмлар турлари бармоқ билан санарли бўларди. Турлар ва улар ичидаги организмларни бир-биридан бевосита ўсиб чиққан, деб қараш эволюцион назарияни соддалаштириш бўлур эди. Ўхшашлик айнанлик эмас, зеро айнанликнинг ўзида ҳам тафовут мавжуд. Ўхшашликка айнанлик деб ёндошилса, назарияда кулгили хулосалар чиқиши мумкин. Чунончи, эчкидан мол, эшшакдан от, сичқондан каламуш, мушукдан йўлбарс эволюцион тараққиёт туфайли келиб чиққан, деган тасаввур юзага келиши мумкинки, бу илмга хилофдир.

Сут эмизувчилар орасида маймун организмнинг тузилиши, муайян маънода хатти-ҳаракати (табiiй қуроллардан ҳам баъзан фойдаланиши, товуш, юз ифодаси ёрдамида алоқа қилиши, мантиқий фикрлаш унсурига эғалиги ва ҳоказолар) жиҳатидан одамга ўхшаш жиҳатлари бор. Шу ўхшашликка таяниб, одам бевосита маймундан, унинг олд оёғини ишлатиб тик туриши ва қурол ишлатиши самараси ўлароқ келиб чиққан, дейиш илмий ҳақиқатга тўғри келмайди. Барча ҳайвонлар “меҳнат қилиб” озиқ-овқат топади, баъзилари бошлана куради, айримлари ҳимоя учун тош ва таёқдан фойдаланади. Содда тарзда бўлса-да, айримлари овоз чиқариб ўзаро алоқа қилади. Масалан, отда 100 га яқин товуш, тўтиқушда 500 – 600 тача “сўз” ифодаси борлиги аниқланган. Бироқ, уларнинг меҳнати, ин қуролларидан фойдаланиши, “тиллари” ҳам борлиги, баъзилари икки оёқлаб бемалол юра олиши организмларида жиддий ўзгаришларга сабаб бўлмаган. Чунки уларнинг бундай хатти-ҳаракатларида инсонга хос онглилик йўқ.

Хулоса шуки, одам сут эмизувчи ҳайвонлар оиласининг махсус шаклидир; экологик ўзгаришлар туфайли мия яримшарларида содир бўлган жиддий тафовутлар аста-секин бутун организмнинг ўзгаришига, ўз навбатида организмнинг яшаш учун курашга мослашуви миянинг тобора ҳажм жиҳатидан кенгайиб, структура жиҳатидан мураккаблашишига сабаб бўлган. Сўнгги ўн минг йилликлар ичида одам мияси ҳажми ўзгармаса ҳам, аммо унинг тузилиши мураккаблашиб борган, чунки аклий меҳнат салмоғининг ошиб бориши мия машининг тобора ортишига олиб келган.

“Фан ва турмуш” журнали.
1990 йил. 6-сон. -14-15-б.

МАДАНИЯТИМИЗНИНГ МУҲИМ БЕЛГИСИ

Мустақил Ўзбекистон Республикасини мустақил давлат сифатида қарор топтириш учун дастлабки қийин, аммо жасоратли қадамлар қўйилаётган ҳозирги даврда битта масалага ойдинлик киритиб олишимиз керак: ўзбеклар халқми ёки уруғ-қабилла шаклидаги курамаларми? Борди-ю, у халқ бўлса, яна унинг устига давлатли миллат бўлиш даъвоси билан чиқаётган бўлса, унда бу халқ (миллат)нинг ўзига хос, бетакрор маданияти, анъанага айланган урф-одатлари ва маросимлари бўлиши шарт. Ана шуларни эъзозлаш, ардоқлаш орқали у халқ ягона бирлик сифатида барқарор бўлади. Агар у уруғ-қабилла тарзидаги курама бўлса, унда ўзбеклар турли босқинчи-келгиндилар маданиятига кўр-кўрона эргашадиган, ўша маданиятлар асири бўлиб яшашга қўникадиган ва бундан ор-номус қилмайдиган галалардан иборат бўлиб қолади. ~~Ҳожиакбар Расуловнинг "Ўзбекистон овози" рўзномасида чоп этилган «Тириқлар бурчи» муаммоли мақоласига мен шу нуқтаи назардан ёндашгим келади.~~

Шуни аниқ биламанки, ўзбекларнинг аجدодлари жаҳондаги энг қадимий халқлар қаторига киради. Унинг ўзига хос давлатчилиги ҳам бўлган. Мана шу ҳақиқатни ҳар бир киши билиши, қалбдан ҳис этиши ниҳоятда долзарб масала бўлиб турибди. Зеро, ўзлигини билган, англаган одамларгина мустақил жумҳуриятнинг мустақил давлатига эга бўлишга қобилиятлидирлар. Ҳожиакбар ака «ҳар даҳанинг, маҳалланинг ўз қабристонини бўлган» деб хўб ва ҳақ гапни айтган. Бу, Марказий Осиё, жумладан Ўзбекистоннинг маданият белгиларидан бири. Нега? Ўтмиш аجدодларимизнинг пок руҳлари ёшлар қалбидан муносиб ўрин олсагина авлодлар тизимида узилиш бўлмаслигини, ёш авлод руҳи пок бўлишини халқими азалдан билган. Ўзбеклар, бошқа маданиятли халқлар каби, ёшларни тарбиялашга ниҳоятда катта эътибор берганлар; ҳар бир имкониятдан шу улуг мақсад йўлида фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Мозорларнинг истикомат жойларига яқин бўлганлиги ана шу мулоҳазалар билан белгиланади. Эртами-кечми одамлар пировардида борадиган масканларини ҳар кунни кўриб турганлар, ёшларга кўрсатганлар.

Умуман Ўзбекистондаги дафн ва хотира билан боғлиқ анъанавий урф-одатлар исломгача бўлган диний тасаввурлар билан боғланиб кетади. Ҳозирги ўзбекларнинг кўпчилиги ўз ота-боболари дунё халқлари орасида биринчи бўлиб китобий динга эга бўлганликларини билишмайди. Ватани асосан Маворауннаҳр бўлган зардуштийлик кейинчалик будда, христиан, ислом каби динларнинг

шаклланишида, расм-русумларининг барпо бўлишида тарихан катта роль ўйнагани билан фахрланса арзийди. Мен ўша қадимий динни тиклаш керак, демоқчи эмасман. Бу ерда гап шундай динни яратган халқнинг тарихан маданияти ҳам ардоқли бўлганлигига эътиборни қаратмоқчиман, ҳоло. Зардуштийлик дини ҳукмрон бўлган даврларда аждодларимиз мархумларни махсус даҳмаларда қуришиб, кейин суякларинигина кичик бир сопол идиш (остадон)га жойлаб, дафн этганлар. Шунинг учун бўлса керак, бундай мазорлар катта ерни эгалламаган.

Истиқомат жойига яқин бўлган мазорларни тоза тутиш қулай бўлган. Йилнинг муайян кунларида бориб, чироқ ёқиб, ёғлиқ чалпак билан бўғирсоқ пишириб, ис чиқариб мархумларни хотирлаш жуда қадимий одатлар қаторига киради. Ўша ниҳоятда қийинчилик пайтларида ёғлиқ чалпак билан бўғирсоқ пиширилишини кутиб турган болалар унинг нима учун тайёрланганини сўрашган, ота-оналари билан мазорларга бориб, ўз аждодларини мунтазам равишда зиёрат этишган, уларнинг руҳига содиқ бўлиб қолиш учун бир умрга қасамёд этишган. Мархумларга, улар сукут сақлаб ётган мазорларга иззат-икром шу тариқа сингдириб борилган.

Ўтганларнинг яхши феъл-атворлари оила даврасида гапирилиб, қариндош-уруғларнинг яхши, ибратли ишлари кексалар томонидан рағбатлантирилиб, «сени тарбиялаган ота-онангга раҳмат!» дейилган. Ҳалол-пок, меҳнатқаш одамнинг фарзанди эканини англаган одам оч-ялангоч қолганида ҳам бировнинг мулкига, ҳақиқа кўз олайтирмаган, ўғирлик, қаллоблик ўз авлодини, ўз халқини ҳақорат қилиш маъносида тушунилган. Охири борадиган манзили ернинг қаъри эканини кўзи билан кўриб, қалби билан сезиб турган одам шу яқкаю ягона оламда ўзидан авлодларга, халқига фақат яхши ном қолдириш ҳис-туйғуси билан яшаган, шунга интилган ва албатта эришган.

Бироқ, ўтмишни жуда илоҳийлаштириб юбориш ҳам керак эмас. Ўша кезларда ҳам битта-яримта ўғри, қаллоб ва қаззоб одамлар учраган. Лекин истиқомат жойларида жамоатчилик шундай маънавий-ахлоқий муҳит юзага келтирганки, ундай одамларнинг яшаши қийин бўлган. Ўғри, қаллоб одамларнинг фарзандларига қиз бериш ёки улардан қиз олиш ҳақорат ҳисобланган. Ундай одамларнинг таъзиялари ҳам одамлар минг хил андиша билан боришган. Бу ҳолатларни кўрган ёшлар ўз ҳаёт йўналишларини тўғри, инсоний тарзда белгилашга интилганлар. Шунинг учун бўлса керак, чоризм бу ерларни босиб олгунига қадар, ўзбек хонадонларида, бозорларида қулфга эҳтиёж кам бўлган. Дўкондорлар каттагина мулк бўлган ўз дўкони олдига биронта таёқчани кўндаланг қўйиб, бемалол

кетаверганлар. Бу аломат эса, дўконнинг эгаси ҳозир йўқ, деган маънони англатган ва ҳеч ким унга яқинлашмаган.

Муҳтарам Ҳ. Расуловнинг куйиниб гапиришига қараганда, ижрочи ташкилотларимиз шаҳардан 30 – 40 километр узоқликдаги 100 гектар ерда қабристон очишга ирода этишибди. Албатта, бу таклиф аввало биронта одамнинг калласида шаклланган, кейин қарор тусини олган. Уша одамнинг тафаккур қилиш усули ўзбекона бўлганда, унинг устига ўз халқи тарихи ва маданиятидан озма-оз хабардор бўлганида, бундай таклиф киритишдан номус қилган бўларди.

Мустақиллик масъулияти халқимиздан фидойи бўлишни талаб этмоқда. Фидойилик муайян бир ижтимоий вазифага ўзни бағишлаш, демакки, муайян маҳрумликларга онгли равишда рози бўлиш, бундан завқланишдир. Анъанавий маданиятимиз, хайрли урф-одатларимизни ~~тиклашга~~ бутун халқ бир сқадан бош чиқариб, бешли маҳкам боғласа, унинг уддасидан албатта чиқади ва дунё халқлари ўртасида ўз муносиб ўрнига эга бўлиб қолади. Агар халқимиз онги, қалбидан бу ҳақиқат ўрин олса, ўйлайманки, ўшанда фидойилик ва жавонмардлик ҳаракати бошланиб кетади.

Яна шуни айтиш жоизки, халқимизда маълум муддат ўтгач, қабрдаги суякларни бир четга суриб қўйиб, унинг ўрнига қариндошларининг жасадини қўйиш русуми бўлган. Ҳозир қабрлар устига қўйилаётган мрамар ёдгорликлар (албатта Оврупо маданияти таъсирида) бунга монёклик қилмоқда. Лекин қадимий одатлар тикланса, бундай одат ориятли ҳисобланмайди. Ахир нега тирикликда бирга яшаган, алоҳида туришни тасаввур ҳам қилмаган одамлар ўлганларидан кейин ёнма-ён ётиши мумкин эмас? Битта қабр устидаги ёдгорлик тошида бир неча қариндош-уруғларнинг номи бўлса, уларни бир йўла зиёрат қилиш, улар ҳақида ёшларга гапириб бериш осонлашади-ку...

«Ўзбекистон овози» газетаси,
1992 йил, 14 январь сони.

ЗАРДУШТИЙЛИК ҲАҚИДА ҲАҚИҚАТ

- * Зардушт (ёки Зардўст) қачон яшаган?
- * Якка худоликка асосланган биринчи дин.
- * Зардушт мурдани куйдиришни қатъий қоралаб, унинг суягини остодонга солиб дафн этишни жорий қилган.
- * Остодонлар асосан Ўрта Осиёда қўп топилган.

* Баъзи олимлар Зардуштийликни кўпхудолик (ёки икки худолик — дуализм) дини, дейди

* Зардуштдан қолган диний китоб бизгача етиб келмаган.

* Ясналарнинг «Гоҳ»ида Зардушт орқали хабар берилган башоратлар ўз ифодасини тошган.

* Марказий Осиё халқлари ҳам китобий халқлар сирасига киради.

МУСТАҚИЛЛИК аввало мустақил фикрловчи, муайян вазиятда масъулиятни бўйнига олиб, мустақил қарорлар қабул қила оладиган шахсларга ҳар доим муҳтождир. Бунинг учун ҳозирги ва келажак авлод мустақил фикрлай оладиган одамлар шу диёрларда ҳам бўлганини, уларнинг саъй-ҳаракати билан жаҳон маданий тараққиёти ривожланганини аниқ ва равшан билишлари лозим. Бу ўринда гапнинг нишабини жаҳон халқлари орасида яккахудоликка асосланган биринчи китобий дин берган улуғ ватандошимиз Зардушт Спитома фаолиятига, у асос солган зардуштийлик динига ва унинг тарихий тақдирига бурмоқчиман.

Зардушт (баъзи луғатларда Зардўст деб ҳам юритилади) милoddан анча аввал яшаб ўтган, ҳозирги Марказий Осиё худудида фаолият кўрсатган илоҳиётчи, файласуф, шоир ва табиётшунос олим бўлган. Унинг уч ўғил ва бир қизи бўлганлиги маълум. Зардушт 40 ёшларга етганда илгариги кўпхудочилиқ диний тасаввурларига ҳамда табиат ҳодисаларига, жумладан, оловга сиғиниш эътиқодларига қарши чиқиб, яккахудочилиқка асосланган биринчи китобий дин — «Авесто»ни яратган ва Зардуштийлик динининг пайғамбари сифатида эътироф этилган тарихий шахсдир.¹

Зардуштийлик ҳақидаги нисбатан қашшоқ илмий адабиётларда бир-бирини инкор этувчи фикрлар ҳукм суриб келмоқда. Улардан энг муҳимлари зардуштийлик дини вужудга келган маскан қасрда, деган фикр бўлса, иккинчиси, у яккахудолик дини бўлганми ёки кўпхудоликми, деган масаладир.

Баъзи олимлар зардуштийликнинг ватани қадимги Мидия давлати деса, бошқалари у Эронда шаклланган, деган фикрни билдиришади. Тарих фанлари доктори Э.Берзин зардуштийлик ҳақида ибратли фикрларни илгари сурган ҳолда Зардуштни Эрон донишманди ва зардуштийлик эса «Олд шарқнинг Шимолий-шарқий чеккасида пайдо бўлди», дейди (Э.Берзин. Зардуштийлик таълимоти нима? Тошкент, 1990, 114-бет.). «Зардуштийлик дини, — дейди у

¹ Қарап: Авеста Душанбе- «Адиб», 1990 й., 6—7-бет; Хомиджон Хомидий. Зардушт — Заратустра.// «Шохнома»нинг шухрати. «Ўзбекистон» н., 1991. 88-бет.

бошқа ўринда, — Ҳинд-Эрон қабиласи динидан ўсиб чиққан». Муаллиф зардуштийликни форсийлик билан, Зардушт асос солган яккахудоликни оташпарастлик билан аралаштириб юборади. Ҳатто оташпарастлик дини ибодатхоналари расмларини бериб, уни зардуштийлик намозгоҳлари сифатида тақдир этади. Бошқа муаллифлар каби Берзин ҳам оврупопарастлик майлларига берилиб, жилла бўлмаса, бу ерда яшаган орийларни Европадан келиб қолган ва гўё шуларнинг таъсирида бу дин вужудга келган, демокчи ҳам бўлади. У бундай ёзади: «Шаркий Европадан келганлар ўзларини орий, ўз мамлакатларини эса Орион деб атайдилар. («Эрон номи ҳам шундан келиб чиққан»). (Уша китоб, 115-бет.). Уларнинг цивилизацияси (маданий ҳаёти)га хужум қилган кўчманчиларни греклар скифлар, ахмоний форслари саклар деб, шаркий Эрон ва Ўрта Осиёнинг жанубидаги ўтроқ аҳолини эса турлар деб аташарди, деган ғализ гапларни айтади. Гўё тур, яъни турклар шаркий европаликлар келтирилган цивилизацияга хужум қилган кўчманчилар, маданиятдан беҳабар кишилар сифатида намоён бўлади.

Кўпгина олимлар, жумладан В.В.Струве, В.В.Тревер, С.Т.Толстов, Н.Прохоров ва бошқалар Ўрта ва Марказий Осиё зардуштийлик ватани, деб исботлаганлар. Л.О.Маковельский ҳам асосан, шу фикрларга, қўшилади. Тарихий ҳақиқатларни сийқалаштириш ёки уни тескари қилиб кўрсатиш нуктаи назарларидан узоқ турган бу олимларнинг холис фикрлари илмий далилларга асослангандир. Чунончи, зардуштийлик динининг мукаддас китоби «Авесто»да яккаю ягона худо – Охурамазда яратган 16 мамлакатнинг номи келтирилади. Уларнинг иккитаси афсонавий бўлса, қолган тўққизтаси Марказий Осиёдаги вилоят ва шаҳарлардир. Қодган 5 таси Ҳиндистон, Озарбойжон, Арманистон хуудларига тўғри келади. Масалан, Сўғдиёна (Гава), Марғиёна (Марв), Балх (Бақтрия), Нисоя (Марв ва Бақтрия оралиғи), Ҳирот, Кобул, Тус (Хуросон), Гургон (Ургаңч), Варана (Туркманистон ва Эрон чегаралари ўргалиғи) тилга олинади. Китобда ер думалоқ шаклда яратилган бўлиб, унинг атрофи океанлар билан ўралгани, юкоридаги мамлакатларда, Охурамазда эзгулик қонунларини Зардушт орқали ваҳий қилганлиги ҳақида фикр билдирилади. Имонсиз одамлар яшайдиган мамлакатлар сифатида Парфиёна подшолигининг маркази Нисоя ва Мидиянинг энг катта шаҳри Рага тилга олинади. Форс таджикотчиси Кападианинг фикрича, Зардуштнинг илохий фаолияти Виштаспа подшоҳлигининг пойтахти Балх шаҳри билан боғлиқ бўлиб, у подшоҳлар паноҳида Зардушт Бақтрия пайгамбарига айланганлигига эътиборни қаратади. Зардуштийлик илгариги

кўпхудолик динида расм бўлиб қолган мурдаларни оловда куйдириб, кулини дафн этишни қатъий қоралагандан сўнг, мархум суякларини махсус оstadон (оссуар)ларга солиб кўмиш одатлари жорий этилган. Тадқиқотчи Ю.А.Рапопорт бундай оstadонлар асосан Ўрта Осиё ерлари остидан топилаётгани, Эрон худудида эса битта-яримта учраётганини айтади. Демак, зардуштийлик ватани Марказий Осиё бўлган, дейиш тарихий ҳақиқатга тўғри келади.

ЗАРДУШТИЙЛИК номи билан аталадиган дин уч асосий оқим (йўналиш)дан иборат эканлигини таъкидлаш жоиз. Шунинг учун бу динни кўпхудолик (ёки икки худолик—дуализм), ёхуд яккахудолик билан кўпхудолик қоришмасидан иборат, деб ҳисоблайдилар.¹ Гап шундаки, Зардушт яратган илоҳий китоб бизгача етиб келмаган. У ҳақда тарихий манбалар қолган, холос. Зардушт яшаган даврда Марказий Осиёда кўчманчиликка асосланган турмуш тарзи инкирозга учраши, ўтроқлик турмуши қарор топиши, суғориладиган деҳқончилик ҳамда чорвачилик, хунармандчилик кенг тараққий қилиши, янги шахарлар, абод қишлоқлар бунёд бўлиши, ўтроқлик турмуши ҳар жиҳатдан афзал кўриниши билан характерланади. Шундай турмуш тарзини барқарор қилиш ва одамлар, халқларга бениҳоя қулфатлар келтираётган ҳамда кўпинча босқинчилик тусини олган кўчманчиликка қарши курашни кучайтириш ҳаёт эҳтиёжи бўлиб бораётган эди. Бошқа донишмандлар ҳам бу эҳтиёжни сезгандир, аммо Зардуштгина инкироздан қутилиш, халқлар, қабилаларни бирлаштириб, фаровонликка эришишнинг бирдан-бир йўли — яккахудолик — вахдониятга ўтиш, деб билди ва бутун онгли ҳаётини шу муқаддас ишга бағишлаб, яккахудолик учун олиб борилган уруш (жиход)да ўзи ҳам ҳалок бўлди.

Зардуштнинг диний ислоҳоти бўш жойда юзага келган эмас. Ғарбий Овруро ва рус тадқиқотчиларининг фикрича, милодгача бўлган 2—3 минггинчи йилларда Марказий Осиёда орий деб аталган қабилалар яшаган. А.П.Примақнинг айтишича, орийлар кўчманчи чорвадорлар бўлишган. Уларда ёзма адабиёт бўлмаган, аммо ҳайратомуз оғзаки ижод ўзига хос ашула, гимнлар, ўғит-насиҳат шаклидаги кўшиқлар авлоддан-авлодга ўтиб борган. Умуман, Шарқда қадимдан инсон ички оламини мунаввар этиш, ният билан амал муштараклигига жиддий аҳамият бериш диний ва фалсафий фикрларнинг марказида турган (А. П. Примақ. «Резервы человеческой психики». (Инсон рухий оламининг имкониятлари). М., 1987, 24-бетга қаранг).

Т. А. Попович эса мана бунга эътиборни қаратади: «Европада

¹ Қаранг: А. О. Маковельский. Авеста. Баку, изд. АН АзССР, 1960, 95-бет.

ҳозирги даврда истиқомат қилаётган барча халқлар Ҳиндикуш тоғлари атрофида яшаган ва орий деб аталган тармоқдан ажралиб, бизга ноаниқ кўринган жуда қадим замонларда Осиёдан келиб қолишгандир» (Т. А. Попович. «О язической вере наших предков»; «Как задумал князь Владимир креститься». Санкт-Петербург, 1872, 3-бетга қаранг). Англиядаги Оксфорд дорилфунуннинг профессори Макс Мюллер Помир атрофида яшаган орий қабиаларининг бир қисми бундан 3-5 минг йил муқаддам Ҳиндистонга, бир қисми Европа ва Эронга кўчиб кетишган, улар албатта ўзлари билан бирга шу ердаги қадимий осори-атиқалар (мифология)ни ҳам олиб келишган, дейди. Демак, Европа ва Ҳиндистонга ҳамда Яқин ва Ўрта Шарққа тарқалган кўпхудолик асослари аввало Марказий Осиёда вужудга келган, шу билан бирга Зардушт асос солган яккахудолик дини учун ҳам манбаъ бўлиб хизмат қилган, дейиш мумкин.

Зардуштийликнинг муқаддас китоблар тўплами «Авесто» Искандар асос солган ҳоқимият тугаган, эрамиздан авалги 250 йилларда аршохийлар салтанати даврида яна тиклана бошлаган ва у янги матнлар билан тўлдирилган. Сомонийлар ҳоқимияти даврида (милоднинг III—VII асрлари) бу иш ниҳоясига етказилган. «Авесто»нинг учта китоби қадимги тилда ва биттаси паҳлавий тилида тикланган. Унинг биринчи китоби «Вадовдот», яъни девларга қарши қонун, деб аталади. «Ясна» за «Виспарад»ни қўшган ҳолда у «Вадовдот — Садэ» номи билан ҳам юритилган. «Вадовдот»ни покланиш қонун-қоидалари мажмуаси дейиш мумкин. «Авесто»нинг иккинчи китоби «Ясна» бўлиб, Зардушт Гоҳ (овоз)лари унинг асосий мазмунини ташкил этади. У 72 «Ҳот» — башоратдан иборат бўлиб, биринчи башоратда табиат ва ҳалолликлар ҳукмдори, ҳамма нарсани биладиган ва ҳамма нарсага қодир Охурамазданинг ваҳийлари ҳақлигига имон келтиришга доир дуолар бор. 19-башоратда олам юзага келмасдан олдин мавжуд бўлган худо шаънига шукроналар айтилади.

Имон қалимаси, покланиш (ювиниш гигиенаси), ёвузликни қарғаётган пайтда танани қандай маромда тутишлик, шайтон-иблисларни ҳайдашга қаратилган ҳаракатлар, гуноҳдан ҳориж бўлиш, кечирим сўрашга доир дуолар мавжуд. Гуноҳдан ҳориж бўлиш, имонни сақлаб қолиш учун мана бундай дуо ўқиш тавсия этилади: «Эй, оламнинг ҳукмдори Охурамазда! Мен барча гуноҳларимга иқрорман, уларни такрорламаслик учун сенга сўз бераман; ҳар қандай ёмон ният (фикр)лардан, ҳар қандай ёмон сўзлардан, ҳар қандай ёмон амаллардан воз кечаман; мен фикрлаган ва гапирган ёки қилмоқчи бўлган ва қила бошлаган ва қилган ҳамма ноҳўя ишларимдан воз кечаман; ниятларим, сўзларим ва амалий ишларим орқали бундан

буён ишончингни оқлайман; қилган гуноҳларимни кенг қараминг-ила кечиргил, танам ва жонимни у дунёю бу дунёда мунаввар этгил, эй парвардигорим». Ясналарнинг 7 та бобида Зардушт орқали хабар берилган башоратлар ўз ифодасини топган. Зардушт Охурамаздадан ўз ахлоқий қонун-қоидаларини маълум этишни сўрайди. Охурамазда бутун мавжудликнинг икки ибтидоси – эзгулик ва ёвузлик ҳақида ваҳий қилади. Бир-бирига қарама-қарши бу бошланғич кучлар ҳар доим биргалиқда мавжуд бўлиб, улар ҳаёт ва ўлим, осмон ва жаҳаннам маъноларини англатади. Жаҳаннам Охурамазда ваҳийсида «хаётнинг энг ёмон онлари», «осмон эса руҳнинг энг юксак ҳолати» сифатида гавдаланади. Оламдаги ёвузлик ва нотақомиллик нарса, ҳодисалар ва уларнинг моҳиятидан келиб чиқади. Уларни бартараф этиш эса истикболдаги иш бўлиб, имонли кишилар бу жараёнда энг катта фаоллик кўрсатишга даъват этиладилар. Улар Охурамазда юборган қонунлар, тартиботлар, ўғит-насиҳатларга амал қилсалар, эзгулик ёвузлик устидан тантана қилиб бораверади.

Олам қарама-қаршиликлар кураши асосига қурилган; жисмоний нарсаларда ёруғлик ва зулмат, тирик табиатда ҳаёт ва ўлим, маънавий оламда эзгулик ва ёвузлик, ижтимоий ҳаётда адолатли қонунлар билан қонунсизликлар ўртасидаги курашларда ўз ифодасини топади. Диний соҳа эса эзгуликни қарор топтириш руҳи билан ёвузлик руҳи ўртасидаги курашга асосланади. Охурамазда эзгуликни вужудга келтираверади, ёвузлик руҳи бўлган Ахриман унга қарши курашиб, одамларни ёмон ишларга бошлайверади. 30-башоратда айтилишича, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги абадий курашда «оралиқ йўл йўқ, бинобарин, ҳар бир одам бу жараённинг у ёки бу томонида иштирок этишга мажбур. Шунинг учун диндорликда имон-эътиқод барқамоллик нишонаси сифатида муҳим ўрин тутади, у одамларга эзгуликни ёвузликдан фарқлаш имконини беради. Имон-эътиқодли одам албатта эзгулик тарафида туради. Ёвуз руҳлар — дев, пари, иблис ва бошқалар гуноҳлар, адашишлар, ёлғонлар, касалликлар тимсоли сифатида тасвирланиб, Охурамазда одамларни улардан сақланишга даъват этади. Яснанинг 14-башоратида худо «Мен эзгу фикр (ният)ларни, эзгу сўзларни ва эзгу амалларни ёқтирамай. Мен маздаёсин қонунларига асосланган тартиботларни улуғлайман», дейди. Демак, зардуштийлик имони уч таянчга асосланади: фикрлар софлиги, сўзнинг собитлиги, амалларнинг инсонийлигидан иборат. Охурамазда одамларни «ўз истақларида ҳолис бўлиб, бир-бирлари билан муроса қилиб яшашни одат қилишлари, ғаразғўйлик, ҳасадғўйлик, колондимоғлик, шухратпарастлик, қонунсиз ишлардан ўзларини тийиб юриш учун ннгилишга чақиради. «Берган сўзнинг

устидан чиқиш, унга содиқ қолиш, савдо-сотикда шартномаларга қатъий амал қилиш, қарзнй вақтида тўлаш, алдамчилик ва хиёнатдан ҳоли бўлиш» — имонлилик аломатларидир. Имонли одам ўғирлик ва талончиликдан, бегоналарнинг молу дунёсига кўз олайтиришдан, ўз-ўзига хиёнат қилиш, яъни имонга хилоф ишлардан ўзини сақлай биладиган комил инсондир. «Таналарингизга нисбатан қалбингиз ҳақида кўпроқ қайғуринг», яъни аввал маънавий дунёингиз мусаффо бўлса, моддий турмушингиз ҳам мукамал бўлиб бораверади, дейди Охурамазда.

«Авесто»нинг муқаддас китобларида қадимий фалсафадаги борлиқнинг асослари—тупрок, сув, ҳаво, олов муқаддаслаштирилади. Тупрок, сув, ҳавони бўлгаш, ифлослантириш энг оғир гуноҳлар қаторига кўшилади. Ҳатто марҳумлар ерни, сувни, ҳавони захарлаб кўймасликлари учун уларнинг мурдаларини махсус сопол идишларда кўмиш расм бўлган. Охурамазда «ерга яхши, соғлом уруғлар сепишдан ортиқ савоб иш йўқ», дейди. Худои таолонинг бу айтганига ~~амал қилиш, 10 минг марта ибодат этиш ёки юзлаб жониворни~~ қурбонликка сўйишдан афзал ҳисобланган. Экин экиш ердаги ёвузликларга барҳам бериш, демақдир. «Олам гўзаллиги дехқондан, дехқончиликдан,—дейлади башоратларда, — кимки ерга уруғ қадабди, у одамийликка имон келтиради, ягона шу йўлгина ҳақиқат бўлиб, қолгани саробдир». Яна бир башоратда бундай дейилади: «Бўғдой ўстирила бошласа, девларни тер босади, соврилган бўғдой тайёр бўлса, девлар заифлашиб қолади. Ун тайёр бўлгач, девлар нолаю фиғон чекишади... Девларни мағлуб этиш учун хонадонда ҳамиша унли овқат бўлиши лозим. Бу овқатни одам егандан сўнг, девлар жуда кизишиб кетишади ва қоча бошлашади».

Охурамазда қонунларида кўриқ ва бўз ерларни ҳайдаш ва ерни жамоа ўртасида адолатли тақсимлаш энг савоб иш ҳисобланган. Ундан кейинги савоб озик-овқат тайёрлаш, уй ҳайвонлари ва чорвани кўпайтиришдир. Зардушт худо номидан ҳукмдорларга қарата бундай дейди: «Ёмон овқатланган халқ на яхши, кучли ишловчиларга ва на соғлом, бақувват болаларга эга бўлади..., Ёмон овқатланишдан одоб-ахлоқ ҳам айниб кетади. Агар нон мўл-кўл бўлеа, муқаддас сўзлар ҳам яхши қабул қилинади» Юзаки қараганда жуда содда кўринган бу ўғитларда нечоғлик катта фалсафий фикр борлиги, у гўё абадий ҳақиқатдек янграб турадиган бир ақида эканлиги маълум бўлади.

Зардуштийликнинг босиқ, мусиқа билан уйғунлашиб кетган доно ўғитлари Она-заминга, дехқончилик, чорвачилик, хунармандчилик ва Ватанга, халққа улуг муҳаббат руҳи билан шу тариха қоришиб кетади. Зардуштийликнинг барча маросимлари,

жумладан, Наврӯз, Меҳржон байрамлари тантаналарида бу рух айниқса улкан қудрат билан намоён бўлади. Бойчечакнинг чиқиши, долақизғалдоқнинг очилиши, бодомнинг гуллаши, умуман баҳор билан бирга табиатнинг гўзаллашиб бориши—эзгулик руҳининг тантанаси бўлиб, уларнинг ҳар бири катта шодиёналарга сабаб бўлган. Одамлар табиатнинг бу гўзалликларини муқаддас билиб, халқ байрамлари ва сайллари тимсолида бунни чинакам эзгулик тантанасига айлантиришга интиланлар.

Янанинг 29-башорат 5-ҳикмати ва 50-башорат 8-ҳикматида ибодатдан сўнг, икки қафтни олдинга ёзиб кўтарган ҳоҳда худои таолодан ўз талабларини илтижо қилиш расм-русуми ҳақида гап боради. Башоратларда ер, осмон, уммон, бошланиши йўқ ёруғлик соҳаси ва жаннат ҳақида фикрлар мавжуд. Унда космография, материалогия, хронометрия, назарий фалсафа нишонлари учрайди.

Башоратлардаги Одам Ато ҳақидаги фикрлар ўзига ҳослиги билан ажралиб туради. Ийим номи билан биринчи одам ва унинг фаолияти ҳақида гап боради. Чунончи, у Охурамазда иродасига мувофиқ, одамларни, ҳайвон ва қушларни парваришлайди, ер юзиди кизил шуълали оловни кўпайтиради ва шу тариқа 900 йил яшайди. Охурамазда унга олтин найза билан олтин қамчи ҳадя этади. Ер одамлар яшаши учун торлик қилиб қолганда, Ийим найзани ерга суқиб, худодан уни кенгайтиришни илтижо қилади ва бунга эришади. Охурамазда Одам Атога музлик даври келаётганидан дарак бериб, бу офатнинг олдини олиш кераклигини айтади. Ийим махсус уй қуриб, ҳамма ҳайвон ва ўсимликларнинг энг яхши зоти ва навидан бир жуфтдан сақлайди, натижада дунёда тирик табиатни офатлардан сақлаб қолади.

Бироқ Ийим ўз ишларига ортиқча баҳо бериб, мағрурланиб кетади ва худо томонидан тақикланган неъмат — қорамол гўштидан тановул қилиб кўяди. Оқибатда худонинг қаҳрига учрайди, натижада одамзот абадийликдан маҳрум бўлиб қолади. Одамзот ҳаётининг бу биринчи босқичидан сўнг, иккинчи давр бошланади. Бу давр Зардушт фаолияти ва унинг диний ислохоти билан боғлиқ бўлиб, дин ва имон учун беомон курашлар билан характерланади. 3000 йиллик курашлардан сўнг Зардушт фарзанди бошчилигида дунёда осойишталик ва фаровонлик даври юзага келади, ёвузлик кучлари тимсоли бўлган дев — Аҳриман енгилади. Учинчи даврда қиёмат-қойим бошланади ва ўлиқлар тирилиб, худо ҳузурига ўз қилмишлари ҳақида ҳисоб бергани боришади. Ҳамма ишлардан воқиф бўлган ва ҳисоб-китоб қилиб борган худои таолони алдашнинг иложи қолмайди. Зардуштийлик этикодича, одам ўлгандан сўнг унинг жони уч кун

давомида танада туради, тўртинчи кунда ўз махрами — гўзал киз киёфасидаги фаришта йўлбошчилигида нариги дунёдаги «Чинвот» деган кўприкдан ўтиши керак. Эзгу ишлар қилган одамлар учун бу кўприк кенгайган ҳолда туради, улар ундан бемалол ўтиб, жонлари абадий роҳат-фароғатга кетади ва охирабда, ўликлар тириладиган кунда ўз таналарига киришни кутиб ётадилар. Ёвўз ишлар билан шуғулланганлар учун «Чинвот» қилдай тораёди ва улар жаҳаннам азобларига махкум бўладилар.

«АВЕСТО»нинг учинчи китоби «Виспарат» деб номланган. Унда оламни ёки ҳамма нарсани билдиш, эгаллашга доир панд-насихатлар ўрин олган. У ибодат номозлари йиғиндиси бўлиб, 25 қисмдан иборат. Охириги китоб «Бундахаш» қадимий Эрон тили — паҳлавий тилида ёзилган.

Ёштлар ва Ясналар 3 қатламдан иборат; биринчиси, халқ эпосларининг Зардуштгача бўлган қўшиқлари (шеърлари), иккинчиси Зардушт Гоҳ (овоз)лари ва, учинчиси, Зардушт урушда ҳалок бўлганлар дегарчи бир аср кейин китоб ҳолига келтирилган ва «Кичик «Авесто номи билан юритиладиган қисмидир. Демак, «Авесто»нинг илк ва кичик (кейинги) қисмларидан унинг асосий қисми — Зардушт Гоҳларини фарқлаш лозим. Зардушт Гоҳлари кўпхудоликни, ўтга ва табиат стихияли кучларига сиғинишни коралаб, яккахудоликка эътиқод қилишни талаб этади. Ҳозиргача бўлган илмий адабиётлардаги фикрлар кўпроқ «Кичик Овесто»га асосланиб билдирилган. Бунда яккахудолик ғоялари кўпхудолик эътиқодлари билан қоришиб кетгани учун тадқиқотчилар зардуштийликни кўпхудолик ёки иккихудолик дини сифатида талқин этадилар. Бундай кишилар яккахудоликка асосланган зардуштийликнинг йўналишларидан бири — кўпхудолик бўлган мазакийлик билан аралаштириш оқибатидир.

Зардуштгача ҳам Охура, Митра, Мазда ва бошқа худолар ҳақида фикрлар бўлган. Аммо у худолар одамлардек ҳаёт кечирган бўлсалар, Зардушт талқинида Охурамазда Олий ибтидо бўлиб, унинг на хотини ва на болалари бор. У ҳамма мавжудотларни яратувчи ва бошқарувчи сифатида эзгуликни барқарор қилувчи, одамлар қалбини мунаввар этувчи Олий руҳ сифатида намоён бўлади.

Зардушт асос солган яккахудолик дини Эронда ахамонийлар ҳокимият тепасига келиб, улар Ўрта Осиё ерларини босиб олгач, заволга учрайди. Тўғри, Эрон шоҳлари — ўз империяларини барқарор қилишда зардуштийлик динининг ўрни ва ролига тўғри баҳо берадилар. Бироқ бу диндаги ўртаҳол деҳқончилик, мўътадил, камтарона ҳаётдан иборат турмуш тарзини илоҳийлаштириб, қулдорчилик муносабатларини коралаш уларга ёқмайди. Шунинг учун Эрон

шоҳлари зардуштийликни Зардуштгача бўлган ва Яқин Шарқда ҳам кенг тарқалган кўпхудолик ғоялари билан аралаштирадилар. Зардушт ўрнига ўзларини худо вахийларини одамларга етказиб турувчи пайғамбар сифатида гавдаланадилар.

«Кичик Авесто»да Охурамазда оламни яратувчи ва тартиб ўрnatувчиликдан кўра кўпроқ кабилавий худоларни бошқарувчи бош худога айланиб қолади. Аҳамонийлар Грецияни босиб олиш учун олиб борган урушлари (бунда Марказий Осиёдаги турк жангчилари катта роль ўйнагани учун Александр Македонский кейинроқ улардан ўз қасосини олади) ҳамда грекларнинг Эрон ва Туронни ишғол этиши оқибатида Охурамазда қадимги Грециядаги Бош худо — Зевс, Зардушт эса, Афлягун (Плутон) сифатида талқин этила бошлаганига тадқиқотчилар эътиборни қаратадилар. Аҳамонийлар зардуштийликни ўз эътиқодларига бўйсундирган бўлсалар, Александр Македонский бу динни бутунлай йўқ қилиш учун унга оид китобларни ёндириб юборади.

Зардуштийликнинг Марказий Осиёда вужудга келгани, унинг жаҳон маданий ҳаёти (цивилизацияси)га кўрсатган таъсирини инкор этиш қийин. Бу дин ҳақидаги маълумотларга эга бўлишимизда аввало инглиз Дж. Бургер, сўнгра француз тадқиқотчиси А. Дюпперондан миннатдор бўлишимиз лозим. 1755 йилда Дюпперон Ҳиндистонга илмий сафар қилиб, у ердаги зардуштий (маздаий)лар орасида уч йил яшади, уларнинг ибодатлари, урф-одатлари билан яқиндан танишиди ва «Авесто»ни француз тилига таржима қилди.

«Авесто» Ғарбий Европа, Эрон ва Ҳинд тиллари орқали бизга етиб келгани учун ундаги номлар ва терминлар, афтидан, аслига тўғри келмайди. Кўпгина осори-атиқалар, исмлар, жойларнинг номлари ҳиндча тусда эски ҳинди-европа тилларига хос шакл олган. Ундаги туркона жиҳатлар кам қолган. Шуни назарда тутиб баъзи сўзларни туркча талаффузга солиш, айрим ибораларни ҳозирги замон одамлари тушуна олиши учун диний терминларда ифодалашни жоиз деб ҳисобладик. Масалан, Зардушт Гат (Овоз)лари «Гох» деб берилди, «Спитамс» ибораси «Сепитома» сифатида берилди ва ҳоказо.

Ўзбекистондаги фан, жумладан, фалсафа муайян эътиқодларнинг асири ҳолида шаклланди, мафкура ва сиёсатнинг ортидан борадиган ва ҳукмдорларнинг югурдаги хизматини ўтайдиган бўлиб қолди. Мабодо фанимиз бу кусурдан холи бўлса ва Ўзбекистон Фанлар академиясидаги мутасадди ўртоқлар миллий мустақилликни мустаҳкамлаш, миллий ғоя ва миллий мафкурани шакллантиришда катта аҳамият касб этиши мумкин бўлган

зардуштийликни ўрганиш бўйича махсус илмий-тадқиқот институти барпо қилишни ўйлаб кўрсалар, айни муддао бўлур эди.

Ҳар бир соҳада биринчи иш, биринчи қадам, биринчи кашфиёт бағоят қадрланиб, инсоният бу қадамни бошлаб берган кишиларни миннатдорчилик туйғулари билан доимо эслаб туришни ўз бурчи ҳисоблаган. Шу маънода жаҳон динлари кейинги 2,5—3 минг йил давомида қанчалик такомиллашган, уларнинг маросимлари, урф-одатлари, расм-русумлари нечоғлик хилма-хил тус олган бўлмасин, улар барибир Зардушт асос солган яккахудолик эътиқодларининг вориси ҳисобланиши керак. Улуғ ватандошимиз Зардушт Сепитоманинг тарихда, маънавий маданият тараққиётида ўйнаган буюк ролини тиклаш орқали ўз миллий қадриятларимизни ҳам тиклаган бўламиз. Марказий осиеликлар, жумладан ўзбеклар ҳам абадийат харитасида Хитой, Ҳиндистон, Греция, Эрон, Арабистон, Европа халқлари орқасидан кўр-кўрона эргашиб юрадиган халқ бўлмагани, улар мустақил фикрлаш қобилиятига эга эканлиги жаҳон афкор оммасига аён бўлиб қолади.

Бизнинг кунларимизда энг кичик халқлар, элатлар ҳам жаҳон ҳамжамиятлари орасида ўз ўринларини топиш учун ўтмишларини тиклашга интиломқдалар. Баъзи кўп сонли ва қудратли миллатлар эса бошқа халқлар маданияти ва қадриятларини ҳатто ўзлариники қилиб кўрсатишгача бориб етмоқдалар ва кўпинча бунга муваффақ бўлмоқдалар. Аммо туркий халқларнинг бундай қалбаки ишлар билан шуғулланишлари учун ҳожат йўқ. Улар тарихнинг ичкарасига кириб боришдан ҳайиқмасалар, босқинчи — келгиндиларнинг қадриятлари доирасидан чиқиб олишга ақллари етиб қолса — бас, бой ва ибратомуз тарихимиз тикланадики, шунда ўзбекнинг ҳам кўзи очилиб, истиқлол сари интидишда қудратли кучга эга бўлиб қолади, бу эса унинг миллат сифатида ўз миллий манфаатларини тўла-тўқисанглаш, натижада видоятпарастлик, уруғпарастлик иллатларидан ҳоли бўлиши учун ғоввий қафолат бўлади.

«Мулоқот» журнали, 1992 йил,

11/12-сон, 24—29-бетлар.

ДИНШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ЯНГИ ҚОНЦЕПЦИЯСИ ҲАҚИДА

1. «Диншунослик асослари» курси Олий ва ўрта махсус ўқув юртларида ўқитилиши заруратдир. Ўзбекистонда демократик давлат қуриш, ижтимоий адолатга асосланган фуқаролик жамиятини қарор

топгириш 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституцияда амалий вазифа этиб қўйилди. Бу ҳолат янги давлат, янги жамиятнинг маънавий асослари дин ёки фан, илоҳиёт ёки фалсафа бўлиши керакми, деган саволга аниқ-равшан жавоб беришни талаб этади. Конституциянинг умумий руҳидан келиб чиқадиган бўлса, мутақабил ўзбек давлати диний эмас, балки дунёвий бўлади, жамият эса инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги БМТ Декларацияси асосида ривожланади. Инсон эрки ва ҳуқуқининг ажралмас қисми эса виждон эркинлиги масаласидир. Агар бу эркинлик қарор топмас экан, инсон ҳуқуқлари поймол бўлиши турган гап. Бинобарин, «Диншунослик асослари» виждон эркинлиги тўғрисидаги конституцион Қонун навбатдаги баёнот бўлиб қолмаслиги учун қафолат бўлиши мумкин.

2. Одамзот пайдо бўлгандан бошлаб 5,5 миллион йил давомида дин нима эканини билмаган, нутққа эга бўлгач ҳам, ўн минг йиллар давомида диний тасаввурларсиз яшаган. Ана шу узок тарихий давр ва унинг хусусиятлари ҳақида илмий ҳақиқатни ёшларга албатта айтиш зарур. Бунда дин фақат ижтимоий, тарихий ва этник ҳодиса сифатидагина эмас, аввало маънавий эҳтиёж сифатида вужудга келганини таъкидлаш мақбул.

3. Курс дастури ва дарсликда «диндорлик», «динпарастлик», «диний мутаассиблик» атамаларига илмий муносабат ўз ифодасини топиши лозим. Фикримизча, диндорлик, ўз ҳолича инсон камолоти, жамият тараққиёти, унинг покланиши учун хизмат қилади. Аммо баъзи диний кимсалар ва уламолар изчиллик билан олиб бораётган динпарастлик ташвиқот-тарғиботи фан-техника тараққиётини диний эътиқод андозасига солиш, умуминсоний кадриятларга эмас, балки ислом кадриятларига асосланган жамиятни шакллантиришни назарда тутади.

У фикрлар хилма-хиллаги (плюрализм)га йўл қўймай, ўз-ўзидан диний мутаассибликка айланадики, унинг дастлабки «мевалари»ни Тожикистон халқи татиб кўрди.

4. Зардуштийлик дини Мовароуннаҳрда шаклланган, Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарққа тарқалган яққахудочилиқ — Охурамазда — Яққа худога сифинишга асосланган биричи жаҳон дини бўлиб, у буддизмнинг махаяна оқими, иудаизм, христианлик, ислом учун ғоявий асос бўлиб хизмат қилган. Бинобарин, зардуштийлик дини тарихи, унинг политеизм, монотеизм, дуализм (маздаийлик) оқимлари ҳақида тўла маълумот бериб, тарихий адолатни тиклаш лозим.

5. Муайян дунёқараш атрофида шаклланадиган ва инсоннинг муайян маънавий-руҳий ҳолати ва бундан келиб чиқадиган муносабатидан иборат имон масаласига илмий ёндошув зарур.

Файласуфлар дин билан имонни аралаштириш ғайриилмий эканини исботлаганлар. Имоннинг икки йўналиши борлиги далилланган: аниқ нарсалар, улар орасидаги алоқадорликлар тўғрисидаги бошқаларнинг ва ўз фикри ҳақиқатлигига ишонч ҳис- туйғусидан иборат имон. Бу руҳий ва унинг асосида вужудга келадиган муносабатлар мавжуд нарсалар, реал воқеликларга қаратилган бўлиб, мазкур реалистик имон воситаси - ила ҳар бир одам оламдаги нарсалар, ҳодисалар, жараёнлар ўртасидаги сабабли боғланишларни англаб олади. Ушбу реалистик имон истақ-ишонч, тахмин-ишонч ва ихлос (эътиқод)-ишонч шаклларида намоён бўлади.

Одамнинг инсонга айланиши учун имоннинг бу тури етарли эмас. У ўз ижтимоий моҳиятини намоён эта олиши, ўз генидаги зоологик инстинктларни енгиб, маънавий-ахлоқий жиҳатдан жамиятлашган одам — инсонга айланиши учун яна таянч-ишончга таваккал қилишдан иборат имоннинг олий босқичига руҳан муҳтождир. Имоннинг бу тури диний ақидалар (~~нафисонлар~~) атрофида ҳам, илмий-фалсафий ҳақиқатлар, ҳайрли анъаналар, маънавий маданиятнинг бошқа йўналишлари таъсирида ҳам шаклланиши мумкин. Имоннинг мазкур тури 4 психологик даражада намоён бўлади: мунофиқлик имони, оддий имон, эътиқодга айланган имон ва «олий ҳақиқат» билан ўйғунлашиб кетган имон.

6. Жамиятни мусулмонлар, христианлар, ҳурфикрлилар ва бошқаларга бўлиб юбориш хавfli бўлиб, у пировардида ўзаро душманлик ҳолатини қарор топтириб қўяди. Шунинг учун бугунги тарихий шароит диний ва илмий имон эгаларининг ўзаро иттифок тузиб, маънавий-ахлоқий бўҳронни издан чиқаришга интилаётган кучлар— имон-эътиқодсиз одамларга қарши кураш асосида имонли инсонлар жамиятини барқарор этиш заруратлигини ёш авлодга тушунтириш керак.

7. Дастурда дин, фалсафа, жумладан тасаввуф (суфийлик)га илмий муносабат белгиланиши лозим. Нақшбандийлик тариқатининг Марказий Осиё халқлари маънавий-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий ҳаётида ўйнаган ролини ёшлар тушунишлари лозим.

Ўзбекистон Республикаси Олий ўқув юртларида социал-гуманитар фанларни ўқитиш муаммолари. 1-китоб. Тошкент, 1993, 264—266-бетлар.

ДИНЛАР ТАРИХИНИ БИЛИШ – ТАРИХИЙ ЗАРУРАТ*

Ўзбекистонда ҳукукий демократик давлат куриш, ижтимоий адолатга асосланган фуқаролик жамиятини қарор топтириш Конституциямизда амалий вазифа сифатида белгилаб қўйилган. Ушбу Асосий Қонунда Бирлашган Миллатлар ташкилотининг инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Декларацияси руҳи етакчи эканлиги диққатга сазовордир.

Инсон ҳуқуқи ва эркининг ажралмас қисмларидан бири виждон эркинлигидир. Конституциямизнинг 3-моддасида шундай қоида бор: «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиши ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди». Конституциянинг бошқа моддаларида диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган, мактаб ишлари давлат назоратида эканлиги алоҳида таъкидланган. Ўзбекистон Республикасининг виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги 1991 йил 14 июндаги Қонунида бир дин ёки диний эътиқод учун иккинчи бир дин ёки эътиқодга нисбатан бирон-бир даражада имтиёз ёки чеклаш белгилашга йўл қўйилмайди, дейилган. Мазкур Қонунга мувофиқ, давлат ўқув юртларида диний таълим берилмайди.

Собиқ СССРда инсон ҳуқуқи ва эрки ҳар қадамда топталган эди. Чунончи, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги қонунлар қадам-бақадам бузиб келинди. Устига-устак, бу қонунга хилоф равишда атеистик эътиқод давлат муҳофазасига олиниб, мутлақлаштирилди. Атеизм фан сифатида динлар ва хурфиқрлилик тарихини ўрганиши, шу асосда динларнинг жамият тараққиёти ва инсон камолотида тутган ўрни, мавқеига ҳолисона баҳо бериши, унинг инсон маънавиятида эзгулик руҳини барқарор қилиш, одоб-ахлоқлиликни қадрлаш, маърифатни улуғлашга доир дастурларига инқорни инқор қонунига амал қилган ҳолда муносабатда бўлиши лозим эди.

Собиқ КПСС Марказий Комитети Сиёсий Бюросининг талаби ва таъйиқи билан атеизм илмдан кўра кўпроқ сиссий тус олди, унинг халққа қарши ўтказиб келган сиёсатининг югурдагига айланди. Шунга кўра, Совет даврида қарор топган атеизмни илмий эмас, балки сиёсий атеизм дейиш, унга шу нуктаи назардан баҳо бериш, муносабат билдириш жоиз.

* Матн қўлёмаси ўша пайтда фалсафа фанлари номзоди бўлган И.Каримов томонидан тайёрланган ва бошқа муаллифлар — ЎзФА муҳбир аъзоси Ҳ.Пўлатов, ф.ф.д. А.Абдусамедов ва И.Жабборов ҳамла ф.ф.и. С.Қурбоновлар имзолари билан бирга чоп этилган.

Совет даврида нодон сиёсатчилар динни ёмонотликка чиқариб, ундаги умуминсоний кадриятларни ва шунга асосланган муносабатларни ҳам улоқтириб ташлашди. Бу тарихий хатолик эндиликда ҳурфикрлик йўналишларидан бири бўлган атеизмга нисбатан қўлланилмоқда. Уни бутунлай рад этиш орқали ўша сиёсий атеизм доирасида олиб бориш ва илмий аҳамиятини йўқотмаган тадқиқотлар ҳам бугунги кунга келиб улоқтирилмоқда.

Мустақил Ўзбекистон – дастлабки одимларни ташлаётган ёш давлат. У қайси йўлдан бориши мумкин, деган саволга Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» рисоласида равшан жавоб бериб, жумладан, шундай фикрларни илгари сурган: «Халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш Ўзбекистонда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифасидир. Маънавият шундай қимматбахо меваки, у бизнинг қадимий ва навқирон халқимиз қалбига бутун инсониятнинг улкан ойнасида ўз мустақиллигини туйғуриб олиш ва озодликни севиш туйғуси билан биргаликда етилган. Маънавият инсонга она сути, ота намунаси, аждодлар ўғити билан бирга сингади. «Маънавият инсонга ҳаводек, сувдек зарур». «Маънавият — тақдирнинг эҳсони эмас». «Олдин одамларга моддий бойлик бериш, сўнгра маънавият тўғрисида ўйлаш керак, дейдиганлар ҳақ бўлмаса керак». «Маънавият инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир». «У йўқ жойда ҳеч қандай бахт-саодат бўлмайди».

Ўзбекистонда маънавий ҳаётнинг асосини фан ёки дин, фалсафа ёки илоҳиёт ташкил этадими, деган муаммо бугунги кунда ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга молик. Бу муаммони тўғри ҳал этиш Ўзбекистоннинг келгуси тараққиёти учун фавқулодда муҳимдир. Ўзбекистон Конституциясининг умумий руҳига қараганда дунёвий давлат ва гражданлик жамияти маънавиятининг асоси илмий фалсафа бўлиб қолиши керак. Динга эса жамиятнинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан покланишининг бир воситаси сифатида қараш тўғри бўлади. Ана шу мулоҳазаларга биноан, «Диншунослик асослари» фан сифатида шаклланиб, барча турдаги мактаб ва олий ўқув юртларида ўқитилиши тарихий зарурат бўлиб турибди. Шундай қилинганда, биринчидан, виждон эркинлиги тўғрисидаги Конституцион Қонун амалга ошиши учун қафолат юзага келади, иккинчидан, бир диннинг бошқа дин, бир эътиқод эгаларининг бошқа эътиқод эгаларига нисбатан имтиёзли бўлишининг олди олинади, учинчидан, дин маънавий маданиятда ўзига муносиб ўрин эгаллайди, тўртинчидан, бирон-бир диннинг сиёсийлашмай, софлиги сақланади, бешинчидан, ёшларнинг диндорликни диний мутаассибликдан фарқлашга ақллари

етадики, бунда ўз-ўзидан диний партиялар тузиш беҳуда, зарарли иш эканлиги аён бўлади.

«Диншунослик асослари», айрим кишилар айтганларидек, «Илмий атеизм»нииг (у илмий эмас, сиёсий атеизм бўлганини яна бир бор эслатиб ўтамиз) давоми, вориси бўлмайди. Уни сифат жиҳатидан фарқ қиладиган, яъни чинакам илмий асосга эга бўлган фанга айлантириш назарда тутилади. Динга фақат тарихий, ижтимоий ва этник ҳодиса сифатидагина эмас, балки аввало маънавий ҳодиса сифатида қаралиб, у одамнинг жамиятлашган индивидга айланиши эҳтиёжидан келиб чиққанлигига эътибор бериладикки, бу янги концепцияда ўзига хос муносабат шаклланади: илм-фан, фалсафа одамнинг инсонга айланишининг маънавий-руҳий омили бўлган имон (муайян олий ибтидо ёки олий ижтимоий мақсадга ишонч ва унга садоқатли бўлишга қаратилган ақлий ва ҳиссий қасам) масаласини ҳал этмас экан, динга ишонч асосида одамзод ўз ички оламини унинг воситаси ила поклашга, ҳавойи нафсини жиловлаб боришга интилаверади.

«Диншунослик асослари» курси бўйича тайёрланган ва ҳозир бир қатор олий билимгоҳларда амал қилаётган дастурдаги айрим муҳим жиҳатлар сақлаб қолинади. Айни чоғда янги дастур асосида тайёрланадиган дарсликда ўша мавзулар мазмунида Шарқ фалсафасига хос жиҳатлар устуворлик қилиши назарда тутилади. Бу фан дастури илмий-тарихий жиҳатдан тўғри йўналиш олишига, унга кўпгина янги мавзулар қўшишга эътибор берилади. Жумладан, амалдаги дастурларда Марказий Осиёда вужудга келган ҳамда Будда, Христиан ва Ислмо динларининг шаклланишига самарали таъсир кўрсатган зардуштийлик дини, унинг кўпхудочилиқ, яккахудочилиқ, маздаийлик оқимлари ҳақида талабалар янги маълумотлар оладилар. Ислмо ва унинг тарихий-тадрижий ривожини ўрганилаётганда, ундаги муҳим оқимлар, уларнинг муайян тарихий шароитдаги мавқеига етарли аҳамият берилади. Янги дастурда тасаввуфнинг нақшбандийлик тариқатининг Марказий Осиё халқлари ҳаёти, ижтимоий-сиёсий қарашларидаги аҳамиятини кўрсатиш назарда тутилади. Айниқса, 1917 йилги Октябрь тўнтаришидан 1991 йилгача бўлган тарихни ҳар томонлама илмий таҳлил этиш алоҳида аҳамиятга эга. У кимгадир ёкиш-ёқмаслигидан қатъий назар, барибир, халқнинг машаққатли ҳаёти, азиятли меҳнати тарихидир. Президент И. Каримов айтганидек, уни идеаллаштириш ҳам, бутунлай инкор этиш ҳам мумкин эмас. Бу гаплар «Илмий атеизм» номи билан аталган ва яқин бир аср давомида жаҳон халқлари эътиборини ўзига тортган қарашларга ҳам тааллуқлидир.

Айрим сиёсатчилар яқин-яқингача атеизм шиорлари остида ўз

жаҳолатпарастликларини зўравонлик билан таркиб топтиришга интилдилар. Ўрни келганда шуни ҳам эътироф этиш жоизки, биз — ушбу мақола муаллифлари ҳам, Ўзбекистондаги бошқа зиёдилар қатори, сиёсат тепасида турган қорчалонлар тазйиқи остида муайян даврда сиёсий атеизмни қарор топтириш орқали гуё социализм ғояларини барқарор қилишга интилганмиз. Бу аниқ ҳақиқатдан тегишли хулоса чиқариш фурсати келгани учун тақдирга шукроналар айтишни бурчимиз, деб ҳисоблаймиз.

Бугунги ёшлар атеизм билан худосизликнинг фарқига боришлари лозим. Бу тарихни билиш янги хатоликларнинг олдини олишга имкон беради, деб ўйлаймиз. Демак, бу курсга «Собик СССРда таркиб топган сиёсий атеизмнинг салбий оқибатлари» деган алоҳида мавзу киритилиши керак. «Диншунослик асослари» дастури камиди 24 соатли ваъз, 8 соатлик семинар машғулотларини ўз ичига олса, юқорида айтилган фикрлар бўлажак мутахассислар назарий онгини шаклланишига, бинобарин, дин масаласида ҳозир кенг тарқалаётган ва кўпинча одамлар эътиборини ҳақиқий муаммолардан чалғитишга қаратилган олди-қочди гаплардан ҳоли бўлишига имкон яратилади.

Диндорлик ўз ҳолича одам қалбини мунаввар этишга, унда меҳр-оқибат, саховат, саҳийлик, эзгулик ҳисларини ривожлантиришга хизмат қилади. Аммо мадраса кўрмаган айрим чаламуллалар исломнинг обрўсини тўкишдан ташқари, дин ва унинг тарихи тўғрисида етарли маълумотга эга бўлмаган одамларда динпарастлик ҳис-туйғуларини ривожлантиришга, аста-секин диний мутаассибликни қарор топтиришга сабабчи бўладилар. Диний мутаассиблик эса одамларнинг қайси динга мансублигига қараб муносабат билдиришга, демакки, Конституциямизнинг муҳим қоидаларини барбод этишга олиб келади. Диний мутаассиблик аслида динни муайян сиёсат ва сиёсатчилар қўлида югурдак қилиб қўяди, уни халққа зуғум ўтказиш воситасига айлантиради. Етук Шарқ мутафаккирлари бунга қарши курашганлар. Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Форобий, Умар Ҳайём, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Навоий, Машраб каби алломалар фаолиятида динни сиёсийлаштиришга, мафкуралаштиришга қарши майлларни, диндан шахсий манфаатлар йўлида фойдаланувчиларга қарши ғояларни учратиш мумкин.

Ўқув дастурини обдон ўйлаб тузиш муҳим. Бу курсдан сабоқ берувчилар ҳар томонлама маълумотли, фақат дин тарихини эмас, балки диний адабиётларни ҳам таҳлил қилиш қобилиятига эга бўлишлари, араб алифбосини ва араб тилини билишлари лозим.

Афеуски, бундай кишилар республикамизда жуда кам. Шунинг учун кадрлар тайёрлаш муҳим масъудиятли вазифалардандир. ТошДДа диншунослик бўйича алоҳида факультет очиш, заруратга қараб бошқа йирик олий билимгоҳларида ҳам диншунос мутахассислар тайёрлаш ва қайта тайёрлашга имкон яратиш лозим.

Кўриниб турибдики, «Диншунослик асослари»нинг янги дастури аввалгисидан анча фарқ қилади. Унинг асосида динга, унинг келиб чиқишига, жамият тараққиёти ва инсон камолотидаги тарихий мавқеига, жамият маънавий-ахлоқий муҳитини поклашдаги ўзига хос ўрнига илмий баҳо берилади.

**«Ўзбекистон адабиёти ва санъати»
haftanomasi, 1993 йил 14 май сони.**

ҲАЁТ-МАМОТ МАСАЛАСИ

Аслини олганда мафқуранинг илмий-фалсафий жиҳатдан асосланган атамасини топиш, унинг ғоявий-назарий асосларини аниқ-равшан тасаввур этиш Ўзбекистонимиз истиқболи ва истиқлоли учун ҳаёт-мамот масалисидир, десак асло муболаға бўлмас. Шунинг учун Президент И.А.Каримов мафқура муаммосини ҳал этишни Ўзбекистон илмий, сиёсий ва жамоат арбоблари олдига кескин қилиб қўймоқда.

Совет империяси кулагач, унинг энг негизли аркони бўлган мафқурага (аслида уни большевистик мафқура дейиш тўғри бўлади) шундай таъна тошлари отилиб, ижтимоий онгда унга нисбатан шаклланган нафрат ҳислари таъсирида умуман давлат мафқураси керак эмас, деган нуқтаи назарлар «илмий асосланмоқда». Ҳис-туйғу устивор бўлган жойда ақл-идроққа ўрин қолмаслиги маълум. Шунинг учун С. Жўраев ва А. Таксоновларнинг мафқурасиз мафқура яратиш тўғрисидаги «концепциялари» ҳам кенг муҳокамага муҳтож, деб ҳисоблаймиз.

Мафқурасиз (деидеологизация) мафқурани вужудга келтириш тарафдорлари ўз концепцияларига терс равишда давлат мафқурасиз яшай олмамлигини тан оладилар. Демак, давлатимизда мафқурасиз мафқура тарафдорлари бор экан, унинг сиёсати бўлади ва бу сиёсатни халқ оммаси онги ва қалбидан жой олдириш воситаси сифатида унинг мафқураси ҳам бўлади, деяётган олимлар ўртасида эркин ва қизгин баҳс учун вазият вужудга келтирилса, анжуман ўз олдига турган муҳим масалалардан бирини ҳал этган бўлади.

Ижтимоий онгда Совет даври воқелигига ялпи салбий

муносабатни шакллантириш оқибатларини жиддий ўйлаб кўриш керак. 1917 йилгача бўлган тарихимизга даънат тошлари отиш маънавиятимизга жиддий путур етказгани аён. Бу тарихий хотира барча учун дарс бўлиши лозим. Зеро, ўша ўтган 70 йилни фақат ҳаётлардан иборат этиб кўрсатиш ота-боболаримиз, онахону мўмоҳонларимизнинг азиятли меҳнатлари эвазига яратилган моддий ва маънавий бойликларни ёш авлод хотирасидан ўчириш, ўтганларнинг пок руҳларини қақшатиш бўлмасмикан...

Совет даври фақат Россия тарихи бўлибгина қолмай, Ўзбекистон тарихи ҳамдир. Шунинг учун ўша даврга илмий муносабат белгилаш шаклланидиган мафкурамиз таъсирчанлигини оширади, албатта. Бизнинг назаримизда собиқ СССРда шаклланган ижтимоий-иқтисодий муносабатларни асло социализм деб бўлмайди, уни давлат монополистик капитализми деб аташ, шунга мувофиқ муносабат белгилаш илмийроқ бўлур эди. Сўнгра марксизмини ленинизм (большевизм) билан айналаштириш ҳам туғри эмас. Ана шунга ўхшаш назарий масалаларни ҳар тарафлама ҳал этмасдан мафкурани белгилаш амалда унинг умрини қисқа, ижтимоий-сиёсий оқибатларини эса олдиндан айтишни кийинлаштириб қўйиши мумкин.

Иқтисодий таназзулдан чиқишнинг беш тамойилини асослаган Президент И. Каримов Ўзбекистон истиқлоли ҳақида гап борганда, маънавиятга асосий урғуни бериб, маънавият йўқ жойда бахт-саодат йўқ деб, масалани дангал кўндаланг қўймоқда. Давлат монополиясига асосланган мулк ўрнига мулкчиликнинг хилма-хил шаклларини қарор топтириш, шу асосда соғлом рақобатни вужудга келтириш нечоғлик тарихий зарурат бўлмасин, барибир, уни Ўзбекистон истиқлоли учун асосий йўналиш, деб қабул қилмаслик керак. Асосий йўналиш маънавиятни қарор топтириш бўлиб, иқтисодий ислохотлар ана шу ижтимоий мақсадга эришиш воситаси бўлмоғи даркор. Аммо «маънавият» тушунчасига ҳар бир одам, ижтимоий гуруҳ ўз эътиқоди, жамиятдаги ўрни ва ролига қараб мазмун беради ва муносабат белгилайди. Бинобарин, маънавий маданиятнинг қайси йўналиши Ўзбекистон миллий мустақиллигини мустаҳкамлаш, унинг ривожланган мамлакатлар қаторидан тезроқ ўрин олишига хизмат қилиши мумкин, деган савол анжуманда ўз жавобини кутиши табиий.

«Янги инсон шахсини шакллантириш» тўғрисидаги эски мавҳум гаплар яна бошқа оҳангларда такрорланыпти. Айни чоғда «Комил инсон шахсини шакллантириш» масаласи, унинг сифатлари ўртага тақдирланмоқда. Мафкура аввало ҳар бир одам, шахсга ғоявий таъсир кўрсатиш воситаси эканини назарда тутсак, кўзда тутилаётган инсон

шахсининг имон-эътиқоди қайси дунёқараш (ҳозирги жамиятларда диний ва илмий-фалсафий дунёқараш мавжуд) атрофида шаклланиши керак, деган муаммони ҳал этиш тарихий заруратдир. Илмий анжуман бу муаммони четлаб ўта олмайди, дейишга асос бор. Чунки мафкуранинг йўналишлари кўп, аммо ғоявий-назарий негизи битта бўлиши кераклиги тарихдан маълум.

Шу муносабат билан Туронзаминда тарихан яшаган халқларнинг тафаккур тарзи Ғарбий Европа халқлариникидан фарқли равишда оламни, ўз-ўзини англаш кўпроқ диний ва бадиий-эстетик заминда бўлиб келганини эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Образ (тимсол)лар орқали, улар воситаси – ила оламдаги нарса, ходиса, жараёнларни баҳолаш, муносабат белгилаш бизнинг заминларда етакчи бўлган. Бошқача айтганда, халқимизда мантикий тафаккурга нисбатан образли тафаккур юргизиш қобилияти устувор бўлиб келган. Бадиий образлар, қиёслашлар орқали диний ва илмий-фалсафий дунёқараш халқ онгига сингдирилиб, имон-эътиқодли шахсларни тарбиялаш, шу асосда маънавиятни қарор топтириш етакчи бўлган. Ана шу хусусиятни ҳисобга олмай турли йўналишдаги дастурлар тузиш, илмий тахминлар қилишнинг самараси камроқ бўлади.

Шу муносабат билан илмий анжуман имон муаммосига алоҳида эътибор берса, нур устига аъло нур бўлур эди.

Албатта илмий анжуман муҳокама қиладиган масалалар кўп. Аммо юқоридаги муаммолар, бизнинг назаримизда, жуда баҳсли ва муҳим бўлгани сабабли ҳамма секцияларда у ёки бу тарзда кенг муҳокама предмети бўлишга арзийди, деб ўйлаймиз.

«Истиқлол» ижтимоий-таҳлилий журнали,
Т., 1994 й., 52—55-бетлар.

ИҚТИСОД, МАЪНАВИЯТ ВА ИМОН МУАММОСИ

Бозор муносабатларига ўтиш, иқтисодий қийинчиликлардан чиқиб олиш, мулкчиликнинг давлат монополиясига барҳам бериб, соғлом рақобатни юзага келтириш лозим. Иқтисодий ислохотлар, мулкчиликнинг хилма-хил шаклларини вужудга келтиришни пираворд мақсад эмас, балки чинакам фаровонликка эришиш учун бир восита сифатида қаралмоғи лозим. Акс ҳолда тарихий хотира унутулиб, яна хатолар такрорланишига йўл қўйиш эҳтимолдан ҳоли эмас.

Хўш, пираворд мақсад нима бўлиши керак? Бизнинг фикримизча, яқин келажакдаги ва истиқболдаги олий ижтимоий

мақсадларни аниқ-равшан белгилаб олиш зарур. Ижтимоий адолат тамойилларига асосланадиган ҳуқуқий давлат қуриш, табаалик (гражданлик) жамиятини шакллантириш яқин келажакдаги мақсад, ақл-идрок соҳаси – Ноосфера тантанаси даври келишига ишонч истиқболдаги олий ижтимоий мақсад бўлмоғи лозим. Булар эса бевосита маънавият билан мустаҳкам боғланиб кетади. “Маънавият, – дейди Ўзбекистон Президенти И.Каримов, – инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди”. Иқтисодий ислохотлар жамиятнинг барча соғлом кучлари учун бахт-саодат келтира олгагина, у кадр-қимматли бўлади.

Олий пировард мақсадни белгилаш одамларда дунёвий имонни шакллантиришнинг зарур ғоявий асосидир. Сўз билан иш бирлиги, халол-поклик, виждонлилик, инсоф-диёнат, меҳр-шафқат, саҳоват, мурувват, фидоийлик, ночор одамларга ёрдам, ўз ҳавойи нафсини тия билдириш жамият Ватан ҳақидаги муҳимликларга оид равишда бориш ва бошқалар инсон имонининг асосий шартларидир. Бундан буёнги жамият, Ватан тақдири имонли одамлар қўлида бўлгандагина чинакам бахтли замонлар келиши мумкин. Бунинг учун олийгоҳларда имон-этиқод масаласига ўтган даврдagидек бефарқ, лоқайд қараш майлларига қанча тезроқ барҳам берилса, шунча яхши бўлар эди. Имомли муҳандислар тайёрлашни кун тартибига қатъий қилиб қўйиш давр, замон талаби эканини назарда тутиб, ўқув-тарбия ишларини шу асосда такомиллаштириш керак, деб ҳисоблаймиз.

Бир муҳим масалада ягона умумий бир фикрга келиб олишимиз ниҳоятда зарур деб ўйлайман. Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш учун қандай мутахассис зарур? Албатта имон-этиқодли, ўз касбини яхши биладиган мутахассислар керак.

Маълумки, дунёқарашнинг ҳозирги ижтимоий ҳаётимизда икки типи, яъни диний ва илмий-фалсафий дунёқарашлар мавжуд. Шу дунёқарашлар асосида қарор топадиган ва инсоннинг алоҳида маънавий рухий ҳолатидан иборат имон-этиқоднинг икки тури воқеликда мавжуддир. Буни албатта эътиборга олиш, имон-этиқодли одамлар шахсини камол топтириш учун бутун воситалардан фойдаланган маъқулдир. Чунки имон шахсларнинг ўз инсоний фазилатларини намоён эта олишлари учун ички хис-туйғу, муайян олий ижтимоий мақсадни рўёбга чиқариш учун маҳрумликларга онгли равишда рози бўлиш ва фикран, ақлан қасамёд қилишдир. Имон-этиқодсиз одам аввало ўзи учун, қолаверса, жамият ва бутун инсон зоти учун хавфли мавжуддир. Zero, у маънавий тубан киши

бўлгани учун жамиятда ёвузликларни қарор топтирувчи шахс сифатида майдонга чиқадики, буни эътибордан соқит қилиш оғир ижтимоий оқибатларга олиб келиши мумкин.

“Ўзбекистон Республикаси ва бозор иқтисодиёти муаммолари” мавзусида 1994 йилда ўтган илмий-амалий анжуманда қилинган маърузанинг қисқача баёни (тезиси). Т., 1994. -115-117-б.

МАФКУРА ВА ТАРБИЯНИНГ ҒОЯВИЙ АСОСИ

Миллат ва давлат бор экан, албатта улар ўз олдига қўйган мақсадларни кенг халқ оммаси тушуниши, ўша мақсадлар атрофида жипслашиши учун мафкура керак бўлган, бундан кейин ҳам, бизнинг фикримизча, шундай бўлиб қолади.

Тарбия эса тарихан муайян мафкура билан узвий боғланиб келганини ҳеч ким инкор эта олмаса керак. Масалан, 1917 йил Октябр тўнтарилишигача. Марказий Осиёда маҳаллий аҳоли тарбия тизимининг ғоявий асоси ислом дини ва унинг ақидалари бўлган. В.И.Ленин бошлиқ большевиклар Россияда қилган давлат тўнтаришидан сўнг, марксча-ленинча фалсафага таянган коммунизм ғояси партия-давлат мафкураси асосига қўйилди. Бунда диний имон-этикод ўрнига одамларда коммунистик этикодни шакллантириш мафкуравий вазифа этиб белгиланиб, шу мақсадни рўёбга чиқаришга хизмат қиладиган ижтимоий институтлар ва социал механизмлар вужудга келтирилди.

Ўзбекистон давлати бўлажак мафкурасининг аввало номланиши, сўнгра унинг ғоявий асоси ҳақида ягона фикрга ҳали келингани йўқ. Демак, мафкура ва тарбияга бағишланган барча илмий-амалий конференциялар, бу масала атрофидаги бахс-мунозараларнинг тарихий аҳамияти ўз-ўзидан маълум.

Маълумки, Марказий Осиё мутафаккирлари инсон ақл-идроки қудратига юксак баҳо берганлар. Олим В.И.Вернадский асримиз бошида Ақл соҳаси – Ноосфера бундан **буён тириклик соҳаси** – биосфера тақдирини белгилаши мумкин, деган эди. Рус физик олими Н.Моисеев, ўз тадқиқотларига таяниб туриб, Ноосфера тантанаси даврини яқинлаштириш учун бутун жаҳонда қураш бошанмаса, Ер юзида тирикликнинг ўзи қолмаслиги мумкинлигини исботламоқда. Фикримизча, ўзбек олимлари, ўз тарихий анъаналарига таянган ҳолда, Ақл-идрок тантанаси даври келиши тўғрисидаги ғояни қўллаб-қувватлаб, уни мафкура ва тарбиянинг ғоявий асоси этиб

белгилашлари маъкул бўларди. Унда Ақл-идрок тантанаси даври келишига ишонувчи, илмий келтирувчи ва ихлос қўювчи ёшларни тарбиялаш амалий вазифа бўлиб қолар эди.

«Мафкура ва тарбия муаммолари: назария ва амалиёт» мавзусида ўтган илмий-амалий конференция маърузалари тезислари. Т.: 1994. -17-б.

МАЪНАВИЯТ ИМОНДАН БОШЛанаДИ

Тошкент Давлат техника университети «Маданиятшунослик» кафедрасининг мудири, профессор Э. Умаров ва «Фалсафа» кафедрасининг мудири, фалсафа фанлари доктори И. Каримовнинг ҳозирги илмий-тадқиқот ишларининг умумий йўналиши Ўзбекистон Республикаси ва давлатининг мустақиллигини мустаҳкамлашга ҳамда бозор муносабатлари шароитида маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш йўллари, усуллари ва имкониятларини аниқлашга қаратилган.

Уларнинг инсон маънавияти сарзамини — имон масаласидаги ўзаро мулоқотларини журналхонларимиз эътиборига ҳавола этамиз. Ушбу мулоқот «ГУЛИСТОН» саҳифаларида инсон зотининг нелигини англаётганимиз имон муаммосига доир қизғин баҳсларга бир дебоча бўлар, деб умид қиламиз.

Э. У.: Иброҳим Каримович, кўп йиллардан буён имон муаммоси устида илмий-тадқиқот ишлари олиб бордингиз. Шунинг натижаси сифатида сизга фан доктори илмий даражаси берилди. Бу муаммонинг долзарблигини, сизнингча, нима билан изоҳлаш мумкин?

И. Қ.: Ҳамма даврларда турли йўналишлардаги фалсафий оқимлар, мактаблар сўз, тушунча, уларнинг асл маъноси учун курашиб келганлар. Бинобарин, бу кураш сиёсий курашнинг таркибий қисми сифатида намоён бўлган. Сўз, тушунча, атама, уларда ўз ифодасини топган мазмун талқинига муносабат айниқса жамият бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтаётган пайтда ниҳоятда жиддий тус олган. Жумладаи, «имон» тушунчасининг илмий-фалсафий мазмунини тўғри англаш республикамизда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш, шу асосда фуқаролар тотувлигини таъминлаш имкониятини туғдиради, деб ҳисоблайман. Янгиланаётган жамият маънавияти имоний рукнларга чуқур таянса, унинг истикболи порлоқ бўлади.

Э. У.: «Имон» сўзи оммавий онгда кенг қўлланилади. Бу сўз, айниқса, диний онгда юксак қадрият даражасига кўтарилган бўлиб,

«имонли одам» деганда сўзи билан иши бир, халол-пок, инсофдиёнатли, меҳр-оқибатли, мурувват ва саховатли одамлар кўз олдимишга келади. Аммо аввало Аллоҳга ишонган, унга қалима келтирган одамгина имонли бўла олади, бинобарин, юқоридаги фазилатлар соҳибларигина имонли бўлиши мумкин, деган фикр кенг тарқалган. Бундай фикрлар руҳонийлар онгидагина эмас, айни чоғда, кўпгина ўзбек зиёлилари онгида ҳам муқим фикрга айланган. Бунда қандайдир ҳақиқат йўқми?

И. К.: Ҳақиқат бор. Аммо у тўла ҳақиқат эмас. Тўла ҳақиқат шуки. «имон» (ўзбекча «ишонч») фақат диний онга хос эмас, умуман, Ақлли одам онгининг атрибутидир, унинг воситасида одам оламни ва ўз-ўзини англаш имкониятига эга бўлади. Маълумки, одам оламдаги нарса, ҳодисаларнинг ҳаммасини билишга қодир эмас, бинобарин, оламга муносабатда бошқаларнинг фикрига ишониши ёки шубҳаланиши, ёхуд ишонмаслиги мумкин. Яна шу руҳий ҳолатдан келиб чиқиб, бошқа нарса-ҳодисаларга баҳо беради ва муносабат белгилайди. Унинг хатти-ҳаракати, фаолият йўналиши ана шу муносабатларга асосланади. Бу, масаланинг бир томони, холос.

Масаланинг иккинчи томони, янада аниқроғи, муҳим томони шуки, ҳозирги Ақлли одам зоти ибтидоий аждодлардан фарқли равишда нутқ, у орқали мураккаб тафаккур қилиш қобилияти ва кучли хотирага эгадир. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, одамнинг бу зоти таянч-ишончдан иборат имоннинг олий типига ниҳоятда муҳтождир. Имоннинг бу тури эса ё Олий ибтидо ёки Олий ижтимоий мақсад ўз ифодасини топган эзгу ғоя негизида шаклланиши мумкин. Шундай ғоягина одам зотининг ички маънавий олами («Мени»)ни ташқи олам билан боғлаш имконини туғдириб, у инсон зотига мансуб эканини англаб олиши учун зарур маънавий таянч бўлиб қолади. Ана шу эзгу ғоянинг ҳақлигига ишонч, унга фикрий ва ҳиссий садоқат туфайли у оламга, одамларга муносабат белгилаш мезонига эга бўлади. Бу ҳол эса одамнинг инсонга айланишида зарур шарт бўлиб қолади.

Э. У.: Одам инсон эмасми? Сиз бу тушунчаларни алоҳида ажратиб тилга олишингизнинг маъноси нимада?

И. Қ.: Бу тушунчаларда яқинлик билан бирга жиддий фарқ ҳам бор. Аммо индивидуал, одатий ва оммавий онгда уни худди дин ва имон тушунчалари каби айнийлаштирилади, натижада улар ўртасидаги тафовут эътибордан соқит қилинади.

Бир ашула бор: «Яхшидир аччиқ ҳақиқат, лек ширин ёлғон ёмон». Бир қарашда содда фикрдек туюлган ана шу хулосаларда чуқур фалсафий мазмун бор. Зеро, ундай фикр даётлаб пайдо бўлган

вақтда ҳақиқат бўлгани учун қарор топиб қолган турғун тафаккур услубини рад этади. Одам тирик мавжудотнинг бир тури. Муқаддас диний китобларда ҳам одам махлуқотлар ичида энг азизи ҳисобланади. Демак, мантиқан ҳайвонот олаmidан, табиатдан одам зоти ажратиб олинмайди, унинг таркибий қисмига киритилади. Бироқ одам маймундан тарқалган, деган фикр Ч. Дарвин фикри эмас. У асло одам тўғридан-тўғри маймундан келиб чиққан, деган фикрни айтмаган. Одамсимои, «ўхшаш» деган сўзларни ишлатган. Табиат ўзи янги турларни яратиш қобилиятига эга эканини табиётшунослик фанлари исботламоқда...

Инсон тушунчасида муайян жамият ва маданият томонидан қабул этилган, аҳолининг асосий кўпчилиги эътироф этган одобахлоқ меъёр (норма)лари, қонун-қоидаларига ихтиёрий равишда риоя этиб, ўз фаолият йўналишини белгилайдиган одам назарда тутилади. Барча яшаётган Ақлли одамлар одам, аммо уларнинг ҳаммасини ҳам инсон деб бўлмайди. Инсон—ўзини англаган, жамиятда яшаш қобилиятига эга бўлган улуғ зотдир.

Албатта, одамнинг инсонга айланиб боришида жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, маънавий-ахлоқий муҳитнинг мавқеи катта. Бироқ одамнинг инсонга айланишида ташқи таъсирнинг ўзи кифоя қилмаслиги аён бўлмоқда. Имон-эътиқод масаласининг долзарблиги ҳам шундаки, у одам онгини қарахликдан ҳоли этиб, уйғотади. Унинг жамият, халқ, Ватан ишқи билан яшаш ҳис-туйғуларини ривожлантиришда ички рағбат ролини ўйнайдн. Имонли инсон атроф-теварагидаги ҳодисаларга муносабат белгилаш мезонига эга бўлади. Яъни у нарса-ҳодисаларни ўзи қабул этган имон нуқтаи назаридан баҳолайди, муносабат белгилайди. Муайян фикр, ғояга бўлган ишонч, шўбха ёки ишончсизлик туфайли шаклландиган руҳий ҳолат имон орқали ирода билан боғланиб, одамни ҳаракатга келтиради. Бинобарин, имонли инсон инсоният, жамият, муайян маданият қадриятларига хилоф фикр, ғояларни қабул этмайди, уларнинг ривожланиш йўлларини тўсади. Одам имон учун кураш жараёнида ўзи ҳам комил инсон бўлиб шаклланади. Шунинг учун ҳам имонли инсондан таъмагир, юлғич, ўғри, порахўр, тошбағир, қизғанчиқ индивид чиқмайди. Бу қусурлар олғирлик психологиясидан ҳоли бўлмаган одамлар — имонсизларга хос иллатдир.

Э. У.: Имонли одамда ички гўзаллик эзгу хатти-ҳаракатлар билан боғланиб кетади. Гўзалликни ҳис этиш, уни хунуқликдан ажрата билиш қобилияти одам зотида бирданига юзага келмаган. «Гўзаллик нима?» деган саволга ҳар бир халқ, миллат донишмандлари минг йиллар давомида ўзларича жавоб қидириб,

ажойиб фикрлар қолдирганлар, панд-насихатлар яратганлар. Агар адабиёт ва санъатни олсак, гўзалликни қарор топтириш учун одам хулқ-атворидаги хунукликка нафрат билан қараш руҳини қарор топтириш унинг бош мақсадларидан ҳисобланади. Сизнинг гапларингиздан маълум бўляптики, имон-этиқодли одам—гўзаллик ижодкори, маънавиятни қарор топтирувчи оташин курашчи, жамият манфаатлари йўлида ўзини қурбон қила оладиган инсон экан. Ундаги бундай фазилатлар хунуклик тимсоли бўлган имонсизликка қарши кураш жараёнида қарор топиши мумкин экан.

И. К.: Жуда тўғри фикр билдирдингиз. Гўзаллик тушунчаси «имон» тушунчасида ўз ифодасини топган чуқур фалсафий мазмун билан туташган. Имонли одам фидойи бўлгани учун ҳам ҳаминша гўзаллик ошuftасидир, гўзалликни ҳис қилиш қобилиятига эга бўлган одам, албатта, имонли бўлмасдан иложи йўқ. Шунинг учун ҳам демократик ҳуқуқий давлат куриш, фуқаролик жамиятини шакллантириш мустақил Ўзбекистон тарраққиятининг бош йўли бўлиб қолган ҳозирги пайтда имон ва гўзаллик тушунчаларига илмий-фалсафий ёндашиш, уларни ёш авлод онги ва қалбига чуқур сингдириш механизмларини яратиш жуда долзарб масала бўлиб турибди, деб ўйлайман.

Э. У.: Жамият тарраққиятини илмий таҳлил этишда пировард ижтимоий мақсадни тўғри белгилаш, одамларнинг куч-ғайратини ўша мақсад сари йўналтириш ҳар доим катта аҳамият касб этиб келган. Батъзи илмий мақолалар, оммавий ахборот воситалари материалларида бозор муносабатларига ўтиш гўё пировард мақсаддек бўлиб қолаяпти.

И. К.: Сөбик СССР даврида социализм куриш пировард мақсад деб белгиланди. Илмий асарлар ҳам, матбуот, ахборот йўналиши ҳам ана шундан иборат бўлди. Ҳолбуки пировард мақсад — инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, унга эрк ва озодлик бериб, кишиларнинг қобилияти, истеъдоди юзгага чиқиши учун шароит яратиш, шу жараёнда чинакам инсоний муносабатлар қарор топадиган ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий муҳитни вужудга келтиришдан иборат бўлиши керак, деб ўйлайман. Ўша даврда маънавиятнинг юз-тубан кетиши, хусусан, бошқарув аппаратида имон-этиқодининг тайини йўқ одамлар кўпайиши иқтисодий ҳаётни издан чиқарганини унутмаслик лозим. Бозор муносабатларига ўтишни пировард мақсад эмас, балки маънавий етук жамиятга эришишнинг бир қудратли воситаси деб билиш тўғрироқ бўларди.

Э. У.: Ҳамма динлар, жумладан, ислом ҳам имон масаласига биринчи даражали аҳамият беради, имонли одамларни қомил инсонлар, деб таърифлайди. Диний имон билан илмий-фалсафий

талқиндаги имон ўртасида қандай яқинлик ва тафовут бор? Ахир барча динлар худого ишонч орқали одамларни чинакам гўзалликни хис этишга, имонли одамларни тарбиялашга даъват этишга қолмай, балки бунга эришишнинг ўзига хос механизмларни яратган экан, ундан ижодий фойдаланиш мумкин эмасми?

И. К.: Динларда ҳалол-поқ, тили билан дили бир, инсофдиёнатли, саховатли ва мурувватли, ҳавойи нафсини тия оладиган, умуман, чинакам инсоний фазилатларга эга бўлган кишилар имонли ҳисобланади. Аммо ҳар бир дин ва унинг намоздалари ўзлари эътиқод қилган диндаги одамларнигина имонлилар қаторига қўшадилар. Имонга берилган куйидаги диний таърифга эътибор беринг: «Имон деган тушунча араб тилида ишонч маъносидаги сўз. Имонли киши эса мўмин» дейилади. Мўмин демак, имон келтирган, ишонган одам. Демак, Аллоҳнинг борлигига ва унинг сифатларига, пайғамбарларига, илоҳий китобларига, қисмат кунига, яқинлик ва ёмонлик ~~Аллоҳ субҳоноту ва таолоҳиш, банини қўллангани ва динга~~ кўрсатилган, ишониш лозим бўлган нарсаларнинг мажмуасига ишониш Имон дейилади».

Орамузда динга эмас, инсон ақл-идроқига, унинг яратувчанлик куч-қудратига, илмий қарақларига ишонувчи кишилар ҳам бор-ку?! Хўш, уларнинг инсоний ҳуқуқлари ва қадр-қимматини ҳам назарда тутиш керак эмасми? Ривожланган барча мамлакатлар Конституцияларида виждон эркинлиги тўғрисида қонун бор. Бу қонун инсониятнинг тарихий тақомиллашуви учун гоёт қадри аҳамиятга эга.

Илмий-фалсафий нуқтан назардан «ишонч» атамаси билан «имон» тушунчаси ўртасидаги айниқлик ва тафовутни англаш лозим. Туркийдаги ишонч, ишониш сўзлари баъзан диний мазмунда қўлланилса-да, аммо у фалсафий мазмундан кўра кўпроқ ижтимоий-ахлоқий мазмун касб этади. Имон деганда фақат ишонч эмас, балки шу билан бирга ихлос, садоқат каби тушунчалар ҳам фойдаланади. Ҳозирги тарихий даврда ислом орқали кириб келган ҳамда одатий ва оммавий онгда кенг қўлланилаётган айрим атамаларнинг мазмунини фалсафий таҳлил этиш гоёт муҳимдир.

Одам диний йўл билан ҳам, илмий-маърифий, маданиян-анъанавий турмуш тарзи билан ҳам ҳар қандай цароғатда ўз сўзини қадрлайдиган, тилию дили бир ишонч сифатида ҳалол-поқ, инсофдиёнатли, адолат, маърифат ва ҳақиқат тимсолига айланиши мумкин. Ахир бизнинг оламимизни, жамиятни меъёрида ушлаб туришда бутун дунёдаги ана шундай имонли одамларнинг хизмати озми?

Диний ибодат, урф-одат, маросимларни адо этиб, имонли бўлишга интилиш рағбатлангирарли ҳол. Аммо динни ниқоб қилиб

олиб дуони пулга сотиш, ҳалол билан ҳаромнинг фарқига бормаслик, тошбағирлик ва ёвузликка ружу кўйишлардан асло кўз юмиб бўлмайди.

Одам фикри ва қалби барқарорлик билан беқарорлик вазиятида мавжуд бўлади. Бу икки ҳолат муайян вазият ва манфаатга қараб бир-бирига ўтиб туради. Инсондаги рухий ҳолат ўзи ва ўзгалар фикрига, муносабатига қараб тез ўзгариб туради. Шунга мувофиқ, хатти-ҳаракат ҳам ўзгаради. Фақат ғоявий таянч — ишончга эга, Олий ҳақиқат билан ўз ички оламини теран боғлаган фикран ва хиссан бир бутун, қалби имон шуури-ила ёруғ инсонларгина барқарорликка эга бўлади. Унинг фикрлари шахсий ва ижтимоий ҳаётда рўй берадиган ўзгаришларга мутаносиб тарзда ўзгаравермайди.

Э. У.: Динлар-ку худо орқали одамнинг ички оламини ташқи олам билан боғлаш имкониятини туғдирар экан, илм-фан, фалсафа нимани тақлиф этади?

И. Қ.: Барча динлар, диний ташкилотлар, фидоий руҳоний ва илоҳиётчиларнинг тарихий фаолияти туфайли диний дунёқараш ғояларини инсон имонига айлантиришнинг ижтимоий механизмлари вужудга келтирилган. Гарчи қадим даврлардан бошлаб имон-этиқод масаласи кўп файласуфлар эъгиборида турган бўлса-да, аммо у фикрлар кенг халқ оммаси у ёқда турсин, ҳатто илмий доираларга ҳам энди-энди ёйилиб бормоқда. У ҳали ғоя, нуқтаи назар сифатида турибди. Имон ҳодисаси фақат диний онга эмас, балки, умуман, инсон онгига ҳос хусусият экани ҳозирча файласуфлар доирасида

инсон онгига ҳос хусусият экани ҳозирча файласуфлар доирасида маълумки, муайян ҷамият, бир маънавий-руҳий ҳолатдан иккинчисига ўтишда ижтимоий-иқтисодий ҳаётда рўй берадиган турли ўзгаришлар ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ҳозир дунёдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, коммуникация ва алоқа воситалари тараққиёти ер юзи аҳолисининг миллати, ирки, ижтимоий мақоми, шунингдек, дини ва этиқодидан қатъий назар, аҳлит бир вужуд сифатида намоён бўлишини тақоза этмоқда. Шунга мувофиқ маънавий-руҳий муҳитни соғломлаштириш учун юксак ижтимоий фазилатларга эга инсонларни тарбиялаш муҳим бўлиб турибди. Кўзга кўринган олимларнинг фикрича, бутун дунёда ақл-идрок тантанаси даври келиши керак. Яъни шу ғоя Олий ижтимоий мақсад сифатида қабул қилинса, янги маънавий-руҳий ҳолатни ташувчи, янгича тафаккур усули ва янгича ахлоққа эга бўлган имонли одамлар шахси шаклланиши керак. Бундан чиқадиган ҳулоса шу бўладики, «дин» билан «имон» тушунчаларини айнанлаштиришдек тарихан чекланган фикрларга барҳам бериш,

ижтимоий ва миллий онг йўналишини имонли одамларни тарбиялашга буриб юбориш жоиздир. Бунда диний ташкилотлар билан сиёсий ташкилотлар, рухонийлар билан фан ахллари, диндорлар билан инсон ақл - идроки кудратига ишонувчилар ўртасида тарихий ҳамкорликни юзага келтириш фавқулудда катта аҳамият касб этади.

«Гулистон» журнали, 1995 йил,
1-сон, 12—15-бетлар.

НАЖОТ—ИМОНДА

XXI аср бўсағасида инсоният истикболи олдида икки йўл кўндаланг бўлиб қолди: одам тирик мавжудотларнинг бир тури сифатида ҳайвонот оламига хос қусурлар қабоҳатининг қулига айланишида давом этиб, ўз ҳалоқатини тезлаштирадими ёки у инсоний фазилатларини амалда намоян этиб, бутун тирик табиатни муқаррар ҳалоқатдан сақлаб қола оладими?

Баъзи олимлар одам чинакам инсон билан ҳайвон ўртасидаги қандайдир махлуқ десалар, бошқалари одамзотнинг вужудга келиши табиатнинг энг қалтис хатоси, деб ҳисобдамоқдалар. Барча динларнинг муқаддас китобларида эса одам Худойи таоло яратган ҳамма мавжудотларнинг энг аълоси, оламдаги барча нарсалар унинг учун ато этилган, дейилади.

Ҳозирги замон илмий-фалсафий фикрларнинг бу масаладаги нуктаи назари қандай? Нажот йўли борми? Ана шу баҳсли саволлар бугун ўз жавобини кутмоқда.

Асримизнинг бошида энциклопедист-олим В. И. Вернадский Ер юзида Ақл соҳаси — Ноосфера борлигига жаҳон олимлари эътиборини қаратган эди. Аммо олимнинг хавфнинг олдини олиш тўғрисидаги оғохлантириши большевистик сиёсатдонларнигина эмас, балки бошқа мамлакатлардаги сиёсий ташкилотлар, уларнинг арбоблари томонидан амалда қўллаб-қувватланмагани инсониятга қимматга тушгани эндиликда кўпчиликка аён. Жаҳондаги баъзи олимлар Вернадский ғояларини ривожлантириш, уни амалиёт дастурига айлантириш фикрлари билан чиқмоқдалар. Жумладан, рус физиги ва математиги академик Н. Моисеев табиётшунослик фанларининг фалсафа билан алоқасини мустаҳкамлаш асосида инсониятни муқаррар ҳалоқатдан сақлаб қолиш учун янги назария яратиш ғояси билан чиқаётгани диққатга сазовор.

Ер қобиғи устки қисмининг эҳтимол тутилган ҳолатидан бири

бўлган Ноосфера тўғрисидаги таълимотнинг тарихий илдилари чуқур. Ҳамма мамлакатлар ва халқларнинг донишмандлари, фозилу фузалолари одамзотни ақл-идрок билан иш кўришга даъват этиб келганлар. Муқаддас диний китобларда ҳам фаолият йўналишини ақл-идрок билан белгилашга даъват кучли. Эндиликда эса Ақл соҳасини илмий, фалсафий тадқиқотларнинг марказига қўйиш зарурат бўлиб қолмоқда, десак хато бўлмас. Зеро, ҳозирги одам зоти фақат жисм (тана) дангина иборат бўлиб қолмай, айни чоғда у муайян маънавий-руҳий ҳолат соҳиби ҳам эканини тушуниш пайти келди. Бироқ одам ва жамиятдаги маънавий-руҳий ҳолат қандайдир сирли, мўъжиза (иррационал) эмас, балки уни ўрганса, илмий-тадқиқот соҳасига кўнса бўладиган реалликдир. Бунинг учун табиётшунослик, техникашунослик, ижтимоий ва гуманитар фанлар ораида пайдо бўлган чуқур жарликка барҳам бериб, инсоният Ақл-заковатини ва унинг маҳсули бўлган техника ва технология тараққиётини бунёдкорлик, эзгулик томонга буриб юбориш учун ягона инсоншунослик фанини вужудга келтиришни ҳаёт тобора кўдрок тақоза этаётгандек.

Одамзоднинг Ақл ёрдамида яшаши учун курашга ўтганига 5,5 миллион йил вақт бўлди. Бироқ ўтган ўша миллион йиллар давомида у Она-табиатга бизнинг асрдагидек дахшатли таъсир кўрсатган эмас. Оврупоча рационализм, И. Одоевский таъкидлаганидек, ҳақиқат остонаси олдига олиб келди-ю, аммо унинг ичига кириш имкониятини бермади. Бир бутун олам шахсий, гуруҳий, синфий, миллий ва худудий манфаатлар исканжасида қолиб, техника кудрати билан жунбушга келмоқда. Юқоридаги манфаатлар борлиги табиийгина бўлиб қолмай, балки зарурий ҳамдир. Ана шу манфаатлар одам ва унинг уюмалари (давлати, партиялари, жамоат ташкилотлари, жамоалар)ни ҳаракатга келтирувчи кудрат, ташаббус ва изланишлар манбаъидир ва шу маънода улар асло хавfli эмас. Бу манфаатларни тўғри тушуниш, уларни химоя қилиш учун курашда инсон шахси шаклланади. Барча хавф шундаки, ўша табиий ва зарурий манфаатларни фюр одамлари тафаккурига хос шаклда эмас, балки Ақлли одам (*Homo sapiens*)ларга муносиб тарзда, яъни умуминсоний, умумпланетар манфаатларга қарама-қарши қўймаган ҳолда химоя қила билиш лозим. Зеро, муайян қисм муайян бутун бағридагина ўз вазифасини бажариш имкониятига эга бўлади. Бутун ўз доирасига кирган барча қисм ва унсурларнинг яшаши учун бир шароит экани эътиборга олинса, у тўласича хис этилса, янгича тафаккур тарзининг қарор топиш йўли сўзсиз танлаб олинади. Жаҳон файласуфларининг кейинги Конгрессида ҳозирги замон тараққиёти шу мутахассислар

олдига одамларда янгича тафаккур тарзини қарор топтиришни асосий вазифа қилиб қўймоқда, деган хулосага келинди. Оламни, планетамизни бир бутун бўлинмас ҳолатда тасаввур этиш барча манфаатларга умуминсоний манфаатлар кўзгуси орқасидан қарашга одатлавишни тақоза этмоқда.

Биосферанинг таркибий қисми бўлган Ноосфера (Ақл соҳаси) техника тараққиёти туфайли ўз ярағувчисига зўр таъсир ўтказувчи қудратли омилга айланди. Бундай шароитда Ноосфера биосферанинг алоҳида ҳолати сифатида намоён бўлади. Мана шу янги тарихий ҳақиқатни англаш, табиатнинг улугъ неъматини бўлган Ақл соҳасини тўлалигича оқилона ишлар йўлига буриб юбориш масъулиятини Одамзот ўз зиммасига оладиган пайт келди. Табиат ва жамият, тирик ва нотирик материя кўринишлари, шахс ва жамиятнинг маромли, уйғун тараққий этиш даври келишига комил ишончни тарбиядаш муҳимдир. Ноосфера биосферанинг шундай ҳолати бўлиши лозимки, бунда Ақл биосфера тараққиётини одамзот ва унинг келажағи манфаатларига буриб юбориш имконияти вуҷудга келсин.

Ҳозирги тарихий шароит ҳамманинг, биринчи навбатда зиёлилар ва сиёсий арбобларнинг тушунчаларидаги илмий-фалсафий мазмунни англаб олишларини тақоза этмоқда Масалан, «одам» ва «инсон» тушунчалара хатто баъзи илмий адабиётларда, оммавий ахборот воситаларида даярли бир мазмунда қўлланиб келинмоқда. Бу ҳолнинг давом этиши мафкуравий ва тарбиявий ишларимиз таъсирчанлигига путур етказиши мумкин.

Физиологик жиҳатдан ўхшаш ва онгли мавжудотнинг ҳаммаси «одам» дейилади. Бошқача айтганда, биологик моҳияти ижтимоий моҳиятдан устувор турадиган, муқаддас қадриятларни ўзлаштиришга ҳам улғирмаган, торроқ манфаатлар қобиғида чеқланиб қолган кишиларнинг ҳаммаси одам ҳисобланади. Шу маънода ўғри, босмачи (рэкэччи), таъмагир, порахўр, фоҳиша ва бошқалар ҳам албатта одам. Бироқ уларни инсон қаторига қўшиб бўлмайди.

«Инсон» тушунчасининг фалсафий мазмуни бор. Муайян жамият ва маданият томонидан эътироф этилган одоб-ахлоқ маромлари, тартиб-қоида (қонун)ларга ижтиёрий равишда риоя этувчи, мабодо ташқи таъсир остида ёки беихтиёр, уларга хилоф хатти-ҳаракат қилиб қўйса, виждон азобида қолиб, чуқур изтиробга тушувчи, ўзини-ўзи кечирмовчи олий бир зот инсондир. У маънавий маданият, одоб-ахлоқ ташувчиси, жамият таянчидир. Чунки инсоннинг феъл-атвори, хатти-ҳаракатини, бутун фаолиятини ижтимоий моҳият белгилайди, биологик моҳият иккинчи даражали бўлиб қолади. ~~Биобарин, одам биоёсоиал, инсон соёбиологик~~

мавжудоддир, десак балки тўғри бўлар. Инсоннинг ажралмас атрибути муайян дунёқараш негизда шаклланган имондир.

Бизнинг фикримизча, имон дунёвий ва диний ташкилотлар кучгайратини бирлаштириш имконини берадиган тушунча бўлиб, у умумбашарий қадриятга айланиш ҳуқуқига эгадир. Фақат бу тушунчада ифодаланган илмий-фалсафий мазмунни англаб олиш, унга асосланиб имонли шахсларни камолга етказиш ижтимоий институтлари ва механизмларини вужудга келтириш жоиз.

Тарихан «имон» ва «дин» тушунчалари айнийлаштирилади. Бунинг сабаби шуки, барча динлар ва диний ташкилотлар Худойи таоло йўли ҳақ эканига ишонувчи, муқаддас китоблардаги барча даъватларга садоқат кўрсатувчи, ўзи қабул қилган дин йўлида фидойи бўлувчи шахсларни вояга етказишни пировард мақсад қилиб кўяди. Сўзи билан иши (амали) бир, инсоф-диёнатли, саховат-мурувватли, виждонли, ҳалол пок, ҳавойи нафсини жиловлай биладиган, халқ, Ватан ишқи билан яшайдиган, адолат тимсоли бўлган ва шу каби олижаноб фазилатлар эгалари имонли шахслар ҳисобланиб келинган. Ана шундай шахслар диний жамоатчилик фикри билан рағбатлантирилган. Энг обрўли руҳойилар ўз хатти-ҳаракатлари, бутун фаолиятлари билан юқоридаги инсоний сифатлар мужассами бўлганлар Масалан, ҳаж қилиб келганлиги учун эмас, балки пок-ланиш йулига киргани, бу жиҳатдан одамларга идеал бўлишга жазм этгани учун ҳожилар доимо эъзозда бўлганлар Шунинг учун ҳам Мащраб қалби Аллоҳ нури билан равшан бўлмаган одам ҳаж қилиши Иброҳим алайҳиссаломдан қолган эски дўконни кўриб келишдан иборат, деган.

Нопок, инсоф-диёнатсиз кишилар имонсизлар қаторига киритилиб, уларга нисбатан жамоатчилик нафрати кўзгагиб келинган Жумладан, имонсиз одамларнинг қизларини келин, ўғилларини куёв қилишдан ҳазар қилганлар. Уят-номусга асосланган турмуш тарзи ҳар қандай шароитда ҳам «имонсиз» деган номни олишдан ўзини эҳтиёт қилиш ҳис-туйғуларини шакллантирган.

Динлар, жумладан, исломнинг имонли одам шахсини камол топтириш юзасидан тўплаган бой тарихий тажрибаси Ўзбекистонда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш омилларида биридир.

Аслида имон диндан келиб чиқади, диндор одамгина имонли бўлади, деб ўйлаш тўғри эмас. Ташқи кўринишдан диндор бўлган одамнинг маънавий олами қашшоқ ёки тубан бўлиши, аксинча, ташқи жиҳатдан муайян динга эътиқод қилмаган ҳолда маданий-маърифий, анъанавий турмуш тарзи таъсирида маънавий бой, ахлоқий пок шахс бўлиши мумкин

Бу шуни кўрсатадики, мусулмон, христиан, буддист бўлишга нисбатан имонли бўлиш кийинроқдир. Чунки бирон-бир динга этикоди қилиш фақат шу жамоа олдидагина масъулият ҳиссини тарбияласа, ақл-идрок тантанаси даври келишига ишонч, этикоди бугун жаҳон афкор оммаси, инсон зоти олдида масъулиятли қилиб қўяди. Шунинг учун имонли одам оч, яланғоч қолган чоғда ҳам жамият, Ватанга хиёнат қилмайди, бошқалар ҳақини ейишдан уялади.

Мусулмон, христиан, буддист, иудаист ва ҳоказо динларга этикоди қўйиб, имон келтирса одамлар кўп. Ҳозирги пайтда диний йўлга кириб, ичкиликдан, ўгриликдан, гийҳандликдан, фоҳишаликдан, порахўрликликдан ўз ихтиёрлари билан қайтаётган одамлар бор. Ҳамма динларнинг асосий вазифаси инсон қалбини имон нури - ила бахраманд этиб, покланиш учун одамда инсоний туйғуни ҳосил этишдир. Дин, диний ташкилотлар, чин рухонийларнинг бу борадаги саъй-ҳаракатлари жамиятимизни поклашга бебаҳо аҳамиятга молик. Айни чоғда имон — Ақлли одам онгининг нодир ҳодисаси бўлиб, у муайян олиб юл, идеал замида шаклланадиган маънавий-руҳий ҳолат эканини назарда тутиш лозим. Ақл соҳаси тантанаси даври келишига ишонч руҳининг инсон онги ва қалбидан жой олиши умумбашарий имон учун ғоявий асос бўлиб қолиши мумкин, деб ҳисоблаймиз. Ҳозир баъзи чет эл олимлари, инсоният техника тараққиёти туфайли боши берк кўчага кириб қолди, энди наҳот йўли йўқ, демокдалар. Бизнинг фикримизча, келажакка ишонч билан қарашга ҳали катта умид бор. Экология софлиги учун умумжаҳон ҳаракатини вужудга келтириш орқали Ақл тантанаси даврига кириш мумкин, деярлик олимлар фикрларида ҳам ҳақиқат мавжуд. Бироқ, жамият маънавий-ахлоқий муҳитини соғломлаштириш мақсади устувор бўлган чоғда, айнан шу доирада экологик ҳалокатнинг олдини олиб қолиш, бошқа улкан муаммоларни ҳам ҳал этиш мумкин.

Бугунги кунда имонли одамлар учун курашда давлат ва сиёсий ташкилотлар, маданият ва маорифнинг барча шаҳобчалари билан диний ташкилот ва жамоа куч-ғайратини умумбашарий муаммолар атрофида бирлаштириш имкони туғилди. Тарихнинг бу муборак торттиғидан бахраманд бўлиб ҳар бир жамият, мамлакатда имонли шахсларни камол топтириш учун кучларни бирлаштириш пайти келди. Зеро, имон туфайли индивид ўз ички олами — «Мени»ни ташқи олам (бутунлик) билан боғлашнинг тарих синовидан ўтган воситасига эга бўлади ҳамда оламини билиш, ўз-ўзини англаб олиш усулига, муайян дунёқараш ва ғояни амалда намоен қилиш имкони туғилади. Шу маънода имон мафкура предмети, тарбиянинг ғоявий

негизи бўлиши мумкин. Ҳадисларда ҳам фақат диний ибодат эмас, балки яхши фъъл-атворлар, амалларга эга бўлган кишиларгина имонли ҳисобланишлари айтилади:

Соғлом оила, боғча ва мактаб тарбияси, жамоатчилик таъсири, давлатнинг маданий-маърифий тадбирлари ва ижтимоий адолатни ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилиши, ижтимоий-иқтисодий, миллий муносабатлари инсонийлаштириш йўлидаги ҳаракатлари ва шу кабилар одамнинг инсонга айланиб боришидаги зарурий омиллардир. Виждонлилик, ватанпарварлик, ҳалқпарварлик, инсонпарварлик каби ғоялар одамда эзгу туйғуларни уйғотиб, имонлилик фазилатларини юзага келтиради. Айниқса, адабиёт ва санъат асарларидаги ижобий қаҳрамонлар аслида имонли инсонлар тимсоли эканини унутиб бўладими! Имоннинг олий тури муайян дунёқараш билан боғлиқ экан, бунда фалсафа ҳамда бошқа ижтимоий ва гуманитар фанлар уйнайдиган ролни инкор этиш мумкин эмас.

Демак, нажот йўли бор: у қайси йўналишда бўлмасин, одам зоти имон эгаси бўлиб қолса, мушкуллар осонлашажак, муаммолар камроқ бўлажак. Чунки Президент Ислам Каримов таъкидлаганидек, имонсиз одамнинг ҳайвондан фарқи кам бўлади. Фақат муайян дунёқараш негизида шакланган имон эгаларигина чин инсон сифатларини ўзида мужассамлаштира олар экан, дунёқараш ва мафкура масаласини биринчи даражаги вазифалар қаторига қўшиш лозим. Шу аснода ҳар бир инсон ўзи яшаётган жамиятдаги барча муносабатларни инсонийлаштирадиган, Ақл тантанасини намойиш эта оладиган қудратли яратувчи кучга айланади.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси,
1995 йил, 17 март сони.

МАРКСЧА ФАЛСАФА: УНИНГ КАДР ТОПИШИ ВА КАДРСИЗЛАНИШ САБАБЛАРИ

Собиқ СССР харобалари устида мустақил республикалар вужудга келгач, 1,5 аср мобайнида жаҳон ижтимоий-фалсафий фикрини ўзига жалб этиб, қудратли ижтимоий ҳаракатлар, инқилобий ўзгаришлар вужудга келиши учун асос бўлган марксча фалсафага муносабат жиддий равишда салбий томонга ўзгарди. Марксизмнинг ижтимоий онгда топган кадри ва собиқ СССР, «социалистик лагер» деб аталган мамлакатлар ҳудудларида яшаётган кўп халқлар назарида бирданига кадрсизланиш сабабларини илмий-фалсафий таҳлил этиш ниҳоятда зарур. Зеро, ўтмишни яхши билмай, келажак дастурларини

тузиш амалда истикболни заволга учратиш бўлур эди. Совет даврида дунёвий дин ва тоталиитаризм мафкурасига айлантирилган марксизм ҳар қандай танқидга эмас, балки илмий-фалсафий таҳлилга ва ҳолисона танқидга муҳтож бўлиб турибди.

Эркинлик, озодлик, тенглик туйғуларини ҳар бир одам қадриятига ва турмуш тарзига айлантириш муаммоси қадим-қадимдан инсониятнинг буюк ақл эгаларини жиддий ўйлашга мажбур этиб келади. Одамларнинг жамият бўлиб яшашлари, бугун дунё халқларида ҳамкорлик, ҳамдўстлик руҳи қарор топиши учун улар турлича ижтимоий андоза (модел)ни тақлиф этдилар. Бой ва камбағалга бўлинмайдиган осойишта ҳаёт, демократик тузум ғоясини Шарқда биринчи бўлиб эрдан олдинги VI асрадаёқ ватандошимиз Зардушт илгари сурган эди. Эрамининг VI асрига келиб, Маздак ижтимоий тенглик ҳақида, бой-бадавлат одамларнинг ихтиёрий равишда камбағалларга, етим-есирларга ёрдам бериши кераклиги тўғрисидаги таълимотни ўзича асослаган бўлди. Шу заминда Марказий Осиёда ~~жаҳонбарлик ҳаракати юзата келди. Инсофга келмаган бойларнинг~~ бир қисми мулкни зўрлик билан тортиб олиш ҳоллари ҳам юз берди. Форобий жаҳон ҳамжамиати ва давлати барпо қилиш тўғрисидаги ғояларни илгари сурди. Навоий эса адолатли жамият қуриш учун адолатли подшоҳлар, адолатпарвар одамлар кераклиги тўғрисидаги фикрларини исботлашга интилди.

Шарқ фалсафаси ва илғор ижтимоий фикридан озик олган Оврупо фалсафаси янги даврда бу ғояларни рўёбга чиқариш учун аниқ дастурлар яратишга интилди. Оврупода бозор иқтисоди муносабатларининг дастлабки шакли аёллар, болалар меҳнатини, умуман ишчиларни ҳаддан ташқари эксплуатация қилди. Қашшоқлик, ишсизлик авж олди. Илгариги қарам муносабатлардан сўнг чинакам Тенглик, Эркинлик ва Озодликка асосланган тузум барпо бўлиши тўғрисидаги умумий ишончлар пучга чиқа борди.

Ҳаёлий социалистлар илгари сурган дастурлар бир жиҳатдан Маздак таълимотини эсга туширарди, яъни капиталистлар ихтиёрий равишда коммуналар ташкил этиб, Озодлик, Эркинлик, Тенгликка асосланган жамиятга замин яратишлари лозим эди. Уларнинг бу қарашлари рўёбга чиқиши қийинлиги маълум бўлгач, XIX асрнинг 30-40-йилларидан коммунистик жамият қуриш тўғрисидаги ғоялар Германия, Франция, Англия каби мамлакатларда кенг ёйила бошлади. Ўша даврнинг илғор ҳисобланган зиёлилари коммунистик партия атрофига уюшдилар, бу партияларнинг қурулғойи Маркс билан Энгельсга партия дастури лойиҳасини тузишни топширди. Улар дастлабки асарларидаёқ коммунистик жамият ғояси ҳаётий зарурат

эканини «асослаш»га ҳаракат қилган эдилар. Шунинг учун улар ўз қарашларини 1848 йилда ихчам тарзда «Коммунистик партия манифести»да ифодаладилар. Ана шу пайтдан бошлаб коммунистик жамият ғояси Ғарбий Оврупода амалий ижтимоий ҳаракатга айлана борди. Коммунистик, социал-демократик партиялар ташкил топиб, улар I Интернационал атрофида уюшдилар. Бу ижтимоий ҳаракатларнинг натижаси сифатида Париж Коммунаси — биринчи «ишчилар давлати» барпо бўлди. Қисқа яшаган бу давлат қатта умидлар дебочаси бўлиб қолди.

Мулкдор синф вакили бўлган К. Маркс (1818—1883) ўтган асрнинг 40-йилларида шаклланган «ёш гегелчилар» клубига аъзо бўлди. Парижга келгач, Маркс «Адолатпарварлар иттифоқи» деб аталган яширин ташкилотга кириб, коммунистик ҳаракатга қўшилди. Ижтимоий тенглик, Адолат, Биродарлик, Озодлик ғоялари мужасами сифатида «Коммунизм» тушунчаси Франция, Англия, Германия инқилобчиларини бирлаштирувчи омилга айланди. Сармоядор оиланинг фарзанди Ф. Энгельс (1820—1895) ҳам бу ижтимоий ҳаракатга қўшилди ва Маркс билан алоқалар ўрнатди. Гўё бу ғоялар ўша давр Ғарбий Овруподаги бирқатор ёшлар учун нажот йўли бўлиб кўринди. Чунки сармоя (капитал)нинг дастлабки жамғариш ниҳоятда ваҳшиёна усуллар ва воситалар билан бораётгани сабабли, оддий меҳнат ахлининг иқтисодий аҳволи тобора ёмонлашаётган эди. Маънавий ҳаётда асрий диний қадриятлар қадрсизланиб, одамлар ўртасида маънавий-ахлоқий бўҳрон авжига чиқмоқда эди. Ўша давр маънавий-ахлоқий муҳити манзарасини кўз олдимизга келтириш учун француз ҳаёлий социалисти Ш. Фурьенинг куйидаги фикрлари мағзини чақиб кўриш фойдалидир.

«Ҳар бир киши бошқа кишига ёмонлик тилашдан манфаатдор, ҳамма жойда шахсий манфаат ижтимоий манфаатдан устун қўйилади. Ҳуқуқшунос ҳамма бадавлат оилаларда ўзаро жанжал ва унда судланиш учун эзгу даъволашиш ҳукмрон бўлишини истайди. Врач ўз ватандошларига яхши иситмалаш ва шабадаланишни раво кўради, зеро, одамлар касал бўлмасдан ўлиб кетсалар, у хонавайрон бўлиши мумкин; агар ҳамма жанжаллар ўзаро самимият билан ҳал этилиб қолса, адвокат бошига ҳам худди шу кулфат тушиши мумкин. Ҳарбий одам ўз унвони ошиши учун ўртоқларининг ярми қирилиб кетадиган бир яхши уруш бўлишини хоҳлайди. Рухоний яхши ўлимлар бўлиб туриши ва бу унга минглаб франк келтиришидан манфаатдордир. Ноиб мухолифларнинг ярмини йўқ қилиб, унинг сайланишини осонлаштирадиган яхши қатағон (репрессия)лар бўлиб туришини истайди. Судья Франция ҳар йили 47500 жиноятчини бериб туришда

давом этиш тарафдори, чунки шундай бўлмаса, судьяларга ҳожат қолмайди. Нон савдолари ноннинг нархини 2 ва 3 баравар оширадиган яхши очарчилик бўлиши иштиёқи билан нафас олади; узумфуруш эса бутун узум ҳосилини йўқ қилиб юборадиган яхшигина дўл ёғиши ва жигарни ишдан чиқарадиган яхши совуқ бўлишини истади, холос. Архитектор, ёшиг терувчи ва дурадгор юзлаб уйларни йўқ қилиб юборадиган ва уларнинг касбига харидорларни кўпайтирадиган яхши ўт чиқишини истади.

Шундай қилиб, цивилизация (маданий ҳаёт) ҳар қисмнинг ҳаракати бутунга қарши чиқишдан иборат кулли механизмнинг гавдаланишидан иборат.

Ишчиларни эксплуатация қилиш (ҳақини кам бериб ишлатиш) илгари кул ва крепостниклар (қарол, чорикор) ларни эксплуатация қилишдан фақат шакл жиҳатидангина фарқ қилишини кўрсатиб, Сен-Симон ворислари бундай дейишган эди:

— Ишчи кул сингари ўз ҳўжайинининг тўғридан-тўғри мулки эмас, ҳаммаси вақтли бўлган унинг ҳоли икки томонлама тузилган меҳнат шартномасига боғлиқ. Ахир бу битим ишчи томонидан тузиладиган эркин битимми? Йўқ, зероки бугун яшаб туриши учун ишчи кечаги иш ҳақиға умид боғлашға мажбурки, очлик ва ўлим ваҳимаси остида у ўзига тавсия этиладиган битимни қабул қилишдан бошқа иложи йўқ.

Хукукий жиҳатдан эркин бўлган одамлар моддий ва маънавий жиҳатдан кўз илғамас ишлар орқали сармоя эгалари ва давлат чиновниклари қўлиға қарам бўлиб қолдилар. Бу ҳол катта-катта кўзғолонларни келтириб чиқарди. Пул, бойликка сиғиниш шу даражада кенг тус олдики, унинг олдида инсон ва унинг кадрикиммати бир чақа бўлиб қолди. Ўша давр ва ундан кейинги пулға сиғинишға асосланган Ғарб ва Шарқ разолатли ҳаёти Умаржон Исмоиловнинг «Рустам» драмасида сармоядор Рустам тили билан айтилган мана бу монологда ўз ифодасини топган, деб ўйлаймиз:

Базм пул, виждон пул, хотинлар ҳам пул,
Шариат, қошу кўз, ширин сўз ҳам пул!
Жонлар пул, танлар пул, кўкраклар ҳам пул,
Ҳаттоки муҳаббат, юраклар ҳам пул!
Билмадим, худонинг ўзи дунёни
Яратса, пулни ҳам ўйлаганмиди,
Ўзидан шу пулнинг кучли эканин?
Худонинг ўзи ҳам билганми эди.
Пул бўлса, пул учун тизни чўксалар,

Пул бўлса, пул учун ерни ўпсалар.
Пул бўлса, пул учун одамни сўйиб,
Қонидан кўчага сувлар сепсалар...
Айтинг-чи, ким кучли? Худоми ё пул?!"

Одам ўз табиий қудрати, ижтимоий моҳиятини намоён эта олмайдиган жамиятга нисбатан беқийёс нафрат ошиб бораётган бир шароитда марксизм ижтимоий-иқтисодий таълимот ва сиёсий доктрина сифатида майдонга келиши табиий бир ҳол эди. Марксизм Ғарбий Оврупода ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, сиёсий тузум ва маънавий турмушда содир бўлган чуқур бўҳрон муҳитида шаклланди. У бу разолатга қарши вужудга келаётган кучли ижтимоий-инқилобий ҳаракатни илмий заминга қўйиш эҳтиёжларини ифодаларди. Бинобарин, у ўша давр муаммоларини ҳал қилишга қаратилган бир фалсафий оқим эди, холос.

Ночорлик, ноаниқлик вазияти, оғир турмуш шароити илғор фикрли, тараққийпарвар кишиларни ўйлангирмай иложи йўқ. Шунинг учун ҳам ҳаётни инсонийлаштиришга қаратилган турли дастурлар юзага кела бошлади. Маркс ҳамма ёвузликлар асосида бегоналашган меҳнат ётади, бунинг сабаби эса, мулкнинг хусусийлиги деб билди. Ўз асарларида, айниқса, «Капитал»да ана шу нуқтаи назарни исботлашга уринди. Маънавий ҳаёт иқтисодий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, ижтимоий бойликни адолатли тақсимоти асосида ўзгаришига умид боғлади. Дин ўрнига атеистик дунёқараш ва эътиқод қарор топиши керак, деб ҳисоблади. Жамият тараққиётини сунъий равишда формацияларга бўлиб, инсонлар фаолияти, ҳар бир худуднинг ўзига хос хусусиятлари асосида тарихан ўзи-ўзидан шаклланадиган ижтимоий-иқтисодий тузумларни англашда бир томонлама тасаввурлар вужудга келишига асос солди. Унинг фикрича, кейинги формация илгаригисидан тараққий этган бўлиши керак эди. Хусусий мулкчилик ва талончиликка асосланган XIX аср Ғарбий Оврупо воқелиги Маркс назарида охири нафасинн олаётгандек туюлди, «капиталистик жамият» ўрнига ижтимоий мулкка асосланган ва байроғига Тенглик, Адолат, Эрк, Биродарлик ёзиб қўйилган қандайдир умумий (коммунал) жамияти бутун дунёда муқаррар барпо бўлишини «башорат» қилди.

Бундай жамият сармоя эгалари қаршилиқ кўрсатиши нисбатан суёт бўлган жойларда тинч йўл билан, қаршилиқ кучли бўлган мамлакатларда қуролли кўзғолон ёрдамида давлатни ағдариб барпо этилади, деган нуқтаи назарни илгари сурди. Унинг харобалари устида йўқсиллар давлати қурилиши, тараққиёт натижасида у ўлиб, ўз-ўзини бошқарадиган қандайдир носийёсийн структура вужудга

келиши ва ижтимоий адолат ғалаба қозониши керак эди. Ф. Энгельс ва бошқа Ғарб инқилобчилари қизгин қўллаб-қувватлаган К. Маркснинг бу социал лойихаси юзаки қараганда илмий бўлиб кўринса-да, аммо у моҳият эътибори — ила ҳаёлий социалистлар лойихасидан кам фарқ қиларди. Маркс назариясидаги энг эътиборсиз қолган соҳа—инсон табиатидаги мулкка эғалик ҳиссининг яратувчанлик омилини назар-писанд қилмаслик эди.

Агар Шарқ файласуфларида тараққиёт мезони маънавий-ахлоқий муҳитнинг поклик даражаси бўлса, Гегелда бу ахлоқий ва эстетик мазмунга эга бўлган шахс эркинлиги эди. Марксда эса тараққиёт мезони ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожидан даражасидир, деб ҳисобланди. Яъни жамият тараққиёти киши бошига қанча тонна пўлат, чўян, нефть ва бошқалар ишлаб чиқарилгани, неча киловатт электр энергияси яратилгани билан белгиланади. Ишлаб чиқарувчи кучлар таркибига одам ҳам қўшиб юборилиб, инсон шахси камолоти ~~тарихий тараққиёт эмас, балки унга эришиш воситасига айланиб~~ қолади. Агар тарихий мақсад тараққиёт деб олинса ва одам шахси уни таъминлаш воситаси бўлса, тарихий мақсадга эришиш йўлидаги барча қатағонликлар назарий жиҳатдан оқланади. Одамга нафақат винтча сифатида (Ленин), балки такрор ишчи кучи ишлаб чиқарувчи, ўз-ўзидан қўпаювчи нархи йўқ табиий хомашё деб муносабат белгилаш лозим бўлади.

Маркснинг фикрича, одамлар ижтимоий тараққиёт қонунларини у айтганидек билиб олишса, гўё тарихни онгли равишда яратишга киришадилар. Демак, тарих Маркс назариясини билиб олишдан бошланиши керак. Унгача бўлган тарих адашувлардан бошқа нарса эмас: умуман Марксгача бўлган тарихни тарих қаторига қўшмаса ҳам бўлаверади, деган нуқтан назарлар Совет даврида боғча боласидан тортиб, сиёсатни белгилайдиган одамлар онгига чўяндек қуйиб қўйилган эди. «Чин тарих»ни яратишдан иборат социал эксперимент инсоният бошига қанчадан-қанча кулфатлар солгани эндиликда маълум. Бу ҳол катта бир сабоқ бўлиши лозим.

Маркс маънавий ҳаёт, унда ғояларнинг ролига юксак баҳо берган ҳолда уларни моддий ишлаб чиқаришнинг соясида қолдирган эди. Натигада ИТТ ва ИТИ шароитида бошланган маънавий инқироз Маркс таълимоти негизида тобора чуқурлашиб борди.

Шундай савол туғилиши табиий: нега Маркс фалсафий таълимоти XIX асрнинг иккинчи ярмидан токи XX аср охиригача бир қатор мамлакатларда кадр топиб, унинг таъсирида тарихда мисли кўрилмаган ишчилар ҳаракатлари юзага келди. Ахир Ғарбий Оврупо «капитализми» Маркснинг қўшимча қиймат, меҳнат унумдорлиги ва

социал муҳофазат тўғрисидаги назарияларидан фойдаланиб, ўз умрини узайтирди-ку! Сармоя эгалари уюшган коммунистик ҳаракатга қарама-қарши ҳарбий-сиёсий ҳаракатни вужудга келтириб, тоталитаризм офақининг олдини олиб қолишиб, ўша Маркс орзу қилган демократик давлат учун асос яратдилар-ку! Бу масалаларга ҳозир турли мамлакатларда турлича жавоблар берилмоқда. Бизнинг фикримизча, марксизм — коммунизмнинг ниҳоятда жўшқинлиги (динамизми) ва таъсирчанлиги сабаби, унда диннинг барча белгилари борлигидадир.

Дарҳақиқат ҳамма динлар охири замон келиши, унда адолат қарор топиб, гуноҳкорлар жазоланишидан дарак беради. Христианликда (исломнинг шналик оқимида ҳам) ҳалоскорнинг келишига ишонч, унга ихлос-этиқодни тарбиялаш мавжуд. Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам тарихан ижтимоий ва миллий онг ана шундай келажакка катта умид билан қараш руҳида шаклланган. (Тўғри, динларда умидсизлик, пессимистик кайфиятни тарбиялайдиган ғоялар ҳам йўқ эмас). Халқ оммаси онгида қарор топган ана шу диний қарашларга ҳамоҳанг тарзда марксизм кадр топа бошлади. Гўё Бола-худо — Исоҳ Масиҳ (ҳалоскор) қайта туғилиб, Ота-худо амрини адо этиш учун раҳнамоликни бошлаб юборди. Ота-худо — Маркс ўз ўрнида қолган ҳолда, Бола-худолар ўзгариб борди: Россияда аввал Ленин, Сталин, кейин Хрушчев, Брежнев, Андропов, Горбачев фаровон турмушдан дарак бериб, гўё одамларни Ота-худо — Маркс йўлидан бошлаб бораётганликларини ҳар лаҳзада эсга солиб турдилар. Хитойда Мао Цзэ-Дун, ҚХДРда Ким Ир Сен, Кубада Ф. Кастро, Болгарияда Димитров, Чехословакияда К.Готвальд, Вьетнамда Хо Ши Мин ва хоказолар асрлар давомида диний қадриятлар руҳида тарбияланган халқ онгида янги замон Исоҳ-Масиҳлари ролини бажаргандек бўлдилар. Уларнинг ҳар бир гаплари мутлоқ ҳақиқат сифатида қабул қилиниши лозим эди, зеро улар гўё Ота-худо — Маркс ваҳийларини амалга оширишга юборилган ҳалоскорлар эдилар. Буларнинг гапини икки қилиш ёки салча унга шубҳа билан қараш улуғ гуноҳ бўлиб, ғайридинларни жазолаш қанчалик савоб бўлса, янги Исоҳ-Масиҳлар иродасига бўйсунмаганларни қатли-ом қилиш ҳам шунчалик «инсонпарварлик» ҳисобланарди. Шуни айтиш зарурки, «ҳалоскор»лик даъвоси билан чиққан кишиларнинг кўплари лоақал олий маълумотга ҳам эга эмас эдилар.

Шахсга сиғинишнинг тарихий илдиэларидан бири — ҳозирги замон одами табиатидир. Бу одам онги шундай хусусиятга эгаки, у қандайдир бир таянч-ишончдан иборат маънавий-руҳий асосга

мухтождир: у ё худоларга ишониши ёки бир-олий ижтимоий максадга ихлос кўйиши керак. Акс ҳолда қандайдир халоскорнинг келишига ишониш жараёнида ўз ижтимоий моҳиятини намоён бўла оlishига тарихан одадланган. Агар аёна шу ҳолатлар бўлмаса, у қандайдир мўъжизаларга, «учар тарелкалар», космоо келгиндиларига ишониш орқали ўз ўзини овутади. Марксизмнинг кадр топиб кен ёйилишида, ижтимоий адолатсизлик, тенгсизлик, зулмга асосланган давлат тузумлари ва ижтимоий-иқтисодий муносабатларга қарши Фарб муҳитида тобора авж олиб борган қорозилик ҳамда инсон онги ва рухий оламида асрлар давомида қарор топган халоскорга ишонч руҳи катта роль ўйнади.

Фарбий Оврупо индустриал жамияти эҳтиёжлари ва христиан халоскорлиги муҳитида шаклланган марксизм XIX аср ижтимоий-иқтисодий муаммолари заминида вужудга келиб, коммунистик ва ишчи партиялар, уларнинг раҳбарлари фаолияти натижасида XX аср ~~дунёвий муносабатлик динига айдолиб келди~~

«Ленинизм — ҳозирги даврнинг марксизми» — Сталиннинг бу шиори Совет даврида муқаддас ақидага айланибгина қолмай, айна чоғда социалистик жамият тўғрисидаги Маркс концепциясини ҳам амалда инкор этишга олиб келди. Аввало социалистик инқилоб, унинг амалга ошиш жойи ва вақти тўғрисидаги Маркс таълимотини Ленин инкор этди. Яъни Маркс социалистик инқилоб энг аввало ривожланган капиталистик мамлакатларда бир вақтда ёки бирин-кетин амалга ошиши мумкин, деб ҳисоблаган эди. Марксизмга «ижодий ёндашиш» шиори остида Ленин ёлғиз олинган бир мамлакатда, ҳатто капиталистик ижтимоий-иқтисодий муносабатлар расо қарор топмаган Россияда социалистик инқилоб амалга ошиши мумкинлигини гўё «асос»лади. Шундай қилиб назарияда у волонтаризмга йўл очди.

Ленин Маркс ижтимоий назарияси ва социал доктринасининг асл моҳиятини англаб етмади ва айнан ўзи каби назарий онги сиёсийлашган кишилар унинг теварағига жипслашиб, большевиклар партиясини тузишди. Г. Плеханов, Ю. Мартов каби марксистлар шунинг учун ҳам Оклябрь давлат тўнтарылишига қарши чикдилар. Кўзга кўринган назариётчи Каутский эса Совет давлатининг дастлабки Декретлари оммавий қирғинликлардан дарак бераётганига эътиборни қаратди.

Маълумки, Маркс ўзининг таълимоти Россия воқелигига мутлақо тўғри келмаслигини огоҳлантирган эди. 1881 йилда рус

«Социализм» термини оммавий онгда ижтимоий адолатли жамият маъносини англатиши учун барча мафкуравий хийла-найранглар ишга солинарди.

инкилобчи И. Засуличга ёзган мактубида Маркс социалистик инкилоб ГАРБИЙ ОВРУПО мамлакатлари билан чекланиши ва у Россия воқелигига мутлақо мувофиқ келмаслигини ва бунинг асл сабабларини кўрсатган эди.¹

Агар билишнинг диалектик услубида ўтмишни инкор қилиш ворисликни сақлашни назарда тутса, Ленин онгли равишда фалсафий билиш услубининг бу қондасига амал қилмади. Керакли микдор ўзгаришларисиз сифат ўзгариши бўлмаслиги тўғрисидаги қонунга ҳам мунгазам равишда амал қилинмай келинди. Ленин бошлик большевиклар диалектика ва диалектик тафаккур ҳақида айюҳаннос солган ҳолда, ушбу услуб билан оламни фалсафий билишнинг асосий мазмунини сайқалаштириб юбордилар.

Маркс умуман хусусий мулкни эмас, балки аввало буржуа хусусий мулкчилигини тугатишни назарда тутган эди. Демак, «социализм»да деҳқон хўжаликлари, хунармандчилик ва майда тижорат сақланишини назарда тутган эди. Шунинг учун ҳам узок тарихий даврни ўз ичига олиши мумкин бўлган бу жараёнда буржуа ҳуқуқи сақланиб қолиши керак, деб ҳисоблаган эди.

Маркс мулкни ижтимоийлаштириш деганда ижара мулки, ҳиссадорлик (акционерлик) мулки, кооператив мулки, қисман хусусий мулк сақланишини ҳам эътибордан соқит қилмаган. Ленин эса ҳар қандай хусусий мулкни яшин тезлигида (бир авлод умрига ҳам етмайдиган даврда) тугатиш, ягона давлат монополистик мулкни жорий этиш талаби билан чиқди. Сталин бу «таълимот»га таяниб, зўравонликни «коммунистик ахлоқ»нинг асосий принципи даражасига кўтарди. Агар Маркс буржуа мулкчилигини ўсиб борадиган (прогрессив) солиқлар воситаси билан чеклаб бориб, аста-секин тугатиш услубини қўллашни таклиф этган бўлса, Ленин буржуа ва помещиклар, сўнгра ўртача ер эгаларидан (уларни муштумзўрлар деб аталди) мулкни зўрлик билан тортиб олиш сиёсатини юргизди, бу сиёсатни янада дағал ва тоғ халқига хос кўпол тарзда Сталин давом эттириб, ниҳоясига етказди.

Давлат қурилиши масаласида ҳам Ленин Маркс таълимотини менсимайди. Маркс Париж Коммунаси давлат тузумини маъқуллаб, истикболда шундай демократик давлат тузилиши мумкин, деб ҳисоблаган эди. Яъни халқ устидан ҳукмронлик қилишга асосланган давлат халққа хизмат қиладиган маҳкамага, унинг чиновниклари халқнинг қаттиқ назорати остида ишлайдиган ходимга айланиши лозим эди. Бунинг учун ялпи умумий сайлов ҳуқуқини жорий этиш ва сайланиб қўйилган шахсларни сайловчилар ўзлари истаган пайтда

¹ Қара: Марксизм: про и контра. Москва «Республика», 1992. Стр. 142—143.

чакириб олиш ҳуқуқига эга бўлиш; давлат муассасаларида ишлаётган кишиларнинг ойлик маоши ишчиларнинг ўртача ойлик маошидан ортиб кетмаслиги керак эди. Уларга халқ олдидagi юксак масъулият, фидойи хизматдан бошқа имтиёз берилиши тақиқланиши назарда тутилган эди. Шундай қилиб, бошқариш бўйича ҳам, суд, прокуратура, маориф ва бошқа идораларга раҳбар этиб юқоридан тайинланган шахслар эмас, балки халқ эътиборини, хурматини қозона олган инсоф-диёнатли кишилар сайлаб қўйилиши лозим эди.

Ленин бошчилик, большевиклар ҳокимиятга ноқонуний, нодемократик йўл билан келганликлари етмаганидек, бу қонунсизликни «социалистик ҳуқуқ» даражасига кўтардилар: «пролетарнат давлати» ўрнига партия элитаси чексиз ҳукмронлигини жорий этдилар. Бир тўда баднафс одамлар тўдаси ҳокимият тепасига келиб, халқ мулки ва меҳнати маҳсулоғи устидан ўзбошимчалик билан ҳокимлик қилишнинг қарор топган, темир-бетонга айланган ~~элитасини вужудга келтирдилар. Бу ижтимоий системани «социализм» деб, маъмурий-буируқбозликка асосланган партия элитаси диктатурасини халқ давлати деб эълон қилдилар: инсоният тарихида мисли кўрилмаган разолат, макр-хийлага асосланган совет сайлов системасини энг демократик сайлов системаси, деб жар солдилар.~~

Миллий сиёсат соҳасида Марксда аниқ-равшан концепция йўқ эди. Ленин буюкрусчилик шоввинизмини қарор топтириш, янги мустамлакачиликни жорий этишнинг нихоятда макрли системаси бўлган ва СССР деб аталган «қизил империя»ни вужудга келтирди. Тили, маданияти, дини бир, анъанавий турмуш тарзи бир-бирига яқин бўлган ягона халқларни ҳам парчалаб юбордилар. «Орани бузиб, давр сур» тамойилига асосланиб ташкил этилган СССРда тарихан кўпинча ягона бўлган Марказий Осиё (Турон) халқлари 5 та «суверен» (ёки кўғирчок) давлатларга сунъий равишда бўлиб юборилди.

Сталинни Ленинга, Ленинни Марксга қарама-қарши қўйиш ҳам, уларни айнийлаштириш ҳам тўғри бўлмади. Сталин Ленин «таълимоти»ни дағал равишда амалга ошириб, собиқ СССРда марказлашган ва партия бюрократиясига таянган давлатни қарор топтириш жарёнига бошчилик қилди. Ленин эса Маркс таълимотига таяниб ва уни «ижодий ривожлантириб», Россия империясини барқарор этиш асосида бутун дунёда буюкрусчилик шоввинизми қарор топишига йўл очмоқчи бўлди.

Шу жараёнда Ленин ва у тузган большевиклар партияси, Маркснинг муайян ғояси омма онгига синггач, қудратли моддий кучга айланади, деган баёнотини амалда ишботладилар. Чунки

большевиклар ғояси канчалик дағал, ғайриилмий бўлмасин, ана шу сифати билан чала-савод Россия аҳолиси эътиборига сазовор бўлди. Ҷша Октябрь тўнгарини ва ундан кейинги «инқилобий» ишларни амалга ошириш шунинг учун мумкин бўлдики, оч, ярим оч, хасадгўй одамлар «дохийлар» раҳнамолигида ҳар қандай ёвузликни амалга оширишга шай бўлиб туралар. Ана шунда бундан 2,5 минг йил муқаддам ўтган вазвдошимиз Зардуштнинг «Ёмон овқатланишдан одоб-ахлоқ ҳам айниб кетади» деган баёрати беихтиёр ёдга тушади. Дарвоқе, очлар ва ярим очларни бошқариш, уларга таяниб ёвуз сиёсий мақсадларни рўёбга чиқариш осон бўлиши собиқ СССР мнсолида яққол намоён бўлди.

Одамга, шунингдек, тарихий шахслар фаолиятига баҳо берганда, улар биланрган фикр, ижор этган наятларига қараб эмас, балки бу фикр, ниётларнинг амалда оқибатларига қараб муносабат белгиланади. Зеро, синфий, партиявий манфаатлар баъзан реал воқеликни бузиб кўрсатишни талаб қилади. Бу эса илмий дунёқараш мезонларига зиддир. Шу билан ҳам Ленин фалсафий қарашлари илмийликдан узоқлашди, у марксизм фалсафа доирасидаги бир мазҳабий оқим бўлиб қолди. Ленин бошчиқ большевиклар амалга оширмоқчи бўлган катта ҳудудлардаги ижтимоий синов (социал эксперимент) ИТИ туфайли инсоният осмонида пайдо бўлган «қора булутлар» тобора куюқлашиши, демак, маънавий инқироз янада чуқурлашиб, одамзодда ваҳшиёна хирс-гуйгулар ривожланиб боришига йўл очди. Аммо битта тарихий ҳақиқат инсоният учун буюк даре бўлмоғи лозим: оддий меҳнат аҳли—тарих ижодкори бўлган халқни ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий жиҳатдан бир қолипга солиб бошқариш мумкин эмас экан. Умуман Ақл соҳиби бўлган ҳазрати инсон «дохийлар» бошқарувига эмас, балки муайян ва аниқ олий ижтимоий мақсадлар сари бирлашишга муҳтож эканлиги аён бўлди.

Шуни албатта эътироф этиш керакки, 74 йиллик Совет даври нуқул хатоликлардан иборат бўлмади. Назарияда йўл кўйилган жиддий хатоликлар ва унга асосланган сиёсат заминида шаклланган ва умуман олганда пировардида инсон қобилияти ва истеъдодини чеклашга олиб келган большевистик сиёсатни танқид қилиш ҳаётий муҳим. Аммо ўша даврда ижтимоий-иқтисодий ҳаётда, айниқса илмий-техника тараққиётида қўлга киритилган, инкор этиш қийин бўлган муваффақиятлар заҳматқаш, фидойи аждодларимизнинг пешона тери маҳсулидир. Янги катта шаҳарлар қурилди, каналлар казилди, фан-техника салоҳиёти бўйича, масалан, қисқа тарихий муддатда Ўзбекистон ривожланган мамлакатлар даражасига етиб

олди. Ленинизм (большевизм) туфайли яна шу нарса маълум бўлдики, муайян шароитда юксак ижтимоий мақсаддан иборат муқаддас рух инсон қалбидан жой олгач, одамзод мисли кўрилмаган қахрамонликлар кўрсатиш, фидойилик намуналарини намён эта олиш қобилиятига эга экан. Шу муқаддас рух туфайли тарихда биринчи марта турли миллатлар ҳамкор, ҳамнафас, дўст бўлиб яшашлари мумкинлиги ҳам исбот бўлди.

Собик СССРдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнларга баҳо бериб, муносабат белгилаётганда жуда катта махрумлиқлар эвазига тўпланган бу тарихий тажрибани назар-писанд қилмаслик янги большевизмга йўл очган бўлур эди. Ленинизм албатта марксизм заминидан пайдо бўлди, Аммо ижтимоий ҳодисаларга муносабат белгилашда у илмийликдан узоқлашиб, марксизмни дунёвий динга айлантирди. Шу асосда аввало собик Россия империяси худудидан «социализм» шиорлари остида давлат монополиясига асосланган мулкчилик шакли бошқарини усули сифатида маъмурий-буйруқбозликка асосланган тоталитар давлат тузуми қарор топди. Ленинизм байроғи остида сунъий равишда вужудга келган жаҳондаги «социалистик лагер» мамлакатлари халқлари назарида социализм (коммунизм) ғоялари тобора қадрсизланиб борди.

“Социализм”нинг Совет модели инкирозга учрагани аниқ-равшан бўлгач, мафқурани янгилаш тўғрисида фикрлар пайдо бўлди. Бундай фикрлар билан чиққан назариётчилар ҳам, бу ғояга мафтун бўлган сиёсатчилар ҳам янгиладиган мафқура қайси назарий таълимотга асосланиши керак, деган саволга жавоб беришга ожизлик қилдилар. Бундай вазиятда «партизанча қилич билан бош олиш» тамойилига амал қилиб, марксизмга аввал керадиган зиёд таъна тошларини отдилар, сўнгра бу таълимот умуман йўқ, деган нуқтаи назарни қарор тонтаришга уринмоқдалар. Манқурт даражасига тушиб қолган одамлар ана шундай фикрларга ишониб, марксизмни чала ўлик ҳолида ҳеч бир дафн маросимсиз кўмишга шай бўлиб турибдилар.

Бирок, марксизмнинг ашаддий муҳолифлари ҳам, унинг янги душманлари ҳам ижтимоий тараққиёт мезонига муносабатда Маркс нуқтаи назарларида мустаҳкам турибдилар. Улар амалда моддий ишлаб чиқариш бирламчи бўлиб, бошқа усткурмавий муносабатлар шу негизда вужудга келишига қаттиқ ишонган ҳолда сиёсат белгиламоқдалар. Кўшимча қиймат тўғрисидаги иқтисодий қонунга таяниб иш кўриш кўпгина мамлактлар иқтисодий ривожланиши учун асос бўлиб қолмоқда. Меҳнат аҳлини, халқ оммасини ижтимоий муҳофаза қилиш асосида жамиятда барқарорлик бўлиши тўғрисидаги

Маркс назариялари «постиндустриад» жамиятлар учун дастуруламал бўлиб қолганига анча йиллар бўлди. Маркс ижтимоий ишлаб чиқариш тақдириндан ташқарида, яъни бўш вақтдан қай даражада фойдаланишга боғлиқ, деган таълимотига амал қилинаётган мамлакатларда иқтисодий тараққиёт ҳам, маънавий ҳаёт ҳам тез ривожланмоқда. Масалан, меҳнат ресурслари ниҳоятда кам бўлган Японияда бўш вақтдан фойдаланиш давлат сиёсати ва жамият қадрияти даражасига кўтарилгани учун ривожланиш даражаси Ғарб давлатларидан ҳам тез суръатлар билан бормоқда.

Давлат тузилишининг демократик асослари тўғрисидаги Маркс концепциясига Ғарб сиёсий арбоблари асосан амал қилиб келмоқдалар. Яъни очик, ошқора, ҳар қандай ҳийла-найранг, фирромлик, макрдан холи бўлган чинакам демократик сайловлар жорий этиш ва халққа ўзи танлаган кишиларни истаган пайтда чақириб олиш ҳуқуқини бериш тўғрисидаги Маркс ғоялари тараққиётнинг бир омили, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бюрократияга барҳам бериш воситаси бўлишини ақли расо кишилар инкор эта олмасалар керак. Сўнгра, Маркснинг давлат маҳкамаларида ишлаётган кишиларга ўз халқига фидойиларча хизмат қилишдан бошқа имтиёз берилмаслиги тўғрисидаги назарий қондаси ҳам эътиборга сазовордир. Маркснинг муайян иқтисодий алоқаларни инсонийлаштириш ва умумбашарий қадриятлар заминида пировардида жаҳонда ягона иқтисодий алоқалар барпо бўлиши қонуниятли жараён эканлиги тўғрисидаги ғояларини ҳам инкор этиш мумкин. Аммо ИТИ шароитида шундай ягона иқтисодий ва маънавий-маърифий ҳамжамият аста-секин қарор топаётганидан кўз юмиб бўлмайди. Ўз миллий заминларига эга бўлган шундай ҳамжамиятни вужудга келтирмай туриб, ҳозирги умумбашарий (глобал) муаммоларни ҳал этиш мумкин эмаслигига жаҳон афкор оммаси тобора ишонч ҳосил қилмоқда.

Собиқ СССР мавжудлигида қайси бир соҳага назар ташламайлик (меҳнатми, мулкми, мафкурами, демократиями, давлат тузилишими, бўш вақтми, коллективчиликми, индивидуалликми, миллийлик ва байналмилалликми) — барчасида Маркс назарияси рус радикализи анъналарига мос равишда ҳаётга жорий этилганини кўриш мумкин. Марксизм ва марксча фалсафа аслида сиёсат тепасида турган бир гуруҳ чаласавод ва халқдан ажралган кишиларнинг ўз подонликларини оқлаш воситасига айланиб қолган эди.

Совет даврида марксизмни бир жинсли металлдан ҳосил бўлган пўлатдек яхлит таълимот, деб келинди. Аслида эса марксча фалсафага илмий нуқтаи назардан муносабат белгиласак, у бир жинсли эмас,

балки турли жинсли гетероген (сатанг, бева хотинлардек) таълимот экани маълум бўлади. Унда қадимги грек-юнон фалсафасидан тортиб, христиан бапоратчилигию Зардуштнинг оламдаги қарама-қаршиликлар курашининг пиравард оқибати ҳақидаги таълимоти (яъни эзгулик ёвузлик устидан албатта ғалаба қозониши), суфийларнинг Аллоҳга муҳаббат хисларини ривожлантириш йўли билан ҳақиқатга етиш тўғрисидаги жазавали амалиёти қоришиб кетгани маълум бўлади. Демак, марксизм ҳам, марксча фалсафа ҳам инсоният тарихи жараёнида вужудга келган тубли таълимотларнинг вориси ва омухтаси сифатида шаклланган. Улардан озиқ олиб, одамзодни чинакам инсонлардек яшаш йўллари билан бирини кўрсатмоқчи бўлган таълимотлардан ҳисобланади.

Марксча фалсафага илмий муносабат белгилаш учун у қайси тарихий шароитда ва қандай ижтимоий-миллий заминда шаклланганига ҳам жиддий эътибор берган маъқул. Маълумки, ~~Ғарбий Оврупога юз берган саноат инқилоби анъанавий турмуш тарзи ва маданиятига аста-секин путур етказиб, у мамлакатларда техникага ихлос ва ситғинишдан иборат цивилизация шаклланишига олиб келди. Большевиклар илмий-техника тараққиёти даври талаблари асосида материяни, моддий ҳаётни санам даражасига кўтариб, анъанавий турмуш тарзига қарши салб юриши бошлаб юбордилар. Аммо шунинг таъкидлаш ўринлики, большевиклар ва уларнинг гумашталари қанчалик ҳаракат қилмасинлар, Ўзбекистонда анъанавий турмуш тарзини техникага ситғиниш даражасига етказмадилар. Чунки ислом ва нақшбандийлик таъсирида шакланган миллий қадриятлар техника худоси, пул пайғамбари бўлган цивилизациянинг батамом қарор топишига имкон бермади. Жисмоний меҳнатга муҳаббат, ихлос, шарм-ҳаё, иззат-иқром, қариларга ҳурмат, ёшларга иззат, меҳру оқибат хислари бу жойда бутунлай тугаб кетмади.~~

Агар техноген маданияти иқтисодий тараққиётга яшин тезлигида эричиш даъвоси билан чиқса, анъанавий маданият бунга аста-секинлик билан, маънавий-ахлоқий муҳитга путур етказмайдиган ҳолда мушарраф бўлишни тақоза этади. Ғарбий Оврупога тарихан кўн-кўрона эргашиб келишга одатланган рус қорчалонлари Октябрь тўнтариши орқали марксизмни байроқ қилиб, техноген жамиятини тезда шакллантиришига уриндилар. Бунинг иложи бўлмагач, «хушдан келказиб даволаш» шиори билан чиқдилар ва бозор муносабатларига дарҳол ўтиб олмоқчи бўлдилар. Уларнинг назарида гўё марксизм-ленинизм асосида шакланган тоталитар сиёсий тузум бунга тўсик бўлиб қолган эди. Аммо марксизм инкор этилгандан сўнг Россияда

ҳам, бошқа бир қатор республикаларда ҳам тоталитаризм сақланиб қолаверди. Демак, тоталитаризм фақат марксизм заминда эмас, бошқа заминда ҳам яшаш имкониятига эга эканлиги аён бўлиб қолди.

Инсоният учун ижтимоий адолат, тенглик, фаровонлик, дўстлик абадий ва умумий қадриятлардир. У шунга интилаверади. Шу жараёнда бошқа фалсафий қарашлар, талимотлар қатори марксча фалсафа ҳам фалсафа тарихидаги бир оқим бўлиб қолади. Зеро, XIX аср Ғарбий Оврупо техноген жамияти ва христиан башоратчилиғи муҳитида шаклланган марксизм ва марксча фалсафанинг туб қойдаларини амалиёт рад этган бўлса-да, аммо ундаги умумбашарий жиҳатлари бўлган ва тараққиётга хизмат қиладиган ғоялар қадрини тушириш мумкин эмас. Демак, у бошқа фалсафий оқимлар сингари яшаш ҳукукига эга, деб ўйлаймиз.

«Фалсафадан ваъз матилари».

Т., 1995, 83—95-бетлар.

ЎЗБЕКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИНИНГ НАЗАРИЙ- ФАЛСАФИЙ МУАММОЛАРИ

Маълумки, жамият тараққиёти ва инсон камолотида фалсафанинг ўрни ва роли бениҳодир. Бинобарин, Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш манфаатлари кишиларда илмий-фалсафий тафаккур тарзини қарор топтиришни тақоза этмоқда.

Бу вазифанинг мураккаблиги шундаки, 70 йилдан ортиқ давр фалсафада марксизм танҳо ҳукмронлигини таъминлашга қаратилди. Натижада бошқа фалсафий қарашлар ўрганилмасдан, уларга таъна тошлари отиб келинди. Бунинг устига марксистик фалсафанинг асосий назарий қоидалари юқори партия арбобларининг сиёсий мақсадларига бўйсундирилди. Шарқ фалсафасига беписанд қараш майллари вужудга келтирилди.

Ўзбек халқи, Ўзбекистонда яшаётган ва унга ихлос қўйган барча халқ вакиллари учун 1991 йил 31 август алоҳида қадриятли кун бўлиб қолади: бу кун Ўзбекистон давлати ўз мустақиллигини эълон қилиб, собиқ СССР — «Қизил империя» таркибидан чиқди. Албатта қон тўкилмасдан қўлга киритилган мустақилликнинг ахамиятининг ҳамма ҳам етарли даражада тушуниб қарши олди, дея олмаймиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, 135 йил бадалида «оқ» ва «қизил империя» мустамаклаши бўлиб яшаган ўзбек халқининг ватанпарвар, фидойи фарзандлари бу асоратга барҳам бериш ниятида гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона қаршилик кўрсатиб келганлар. 1887—1898

йилларда Фарғона, Самарқанд, Сирдарёда мустамлакачилар маҳкамаларига қарши 658 марта ҳужум бўлган. 1890—1917 йилларда Чор ҳукумати идораларига қарши Фарғона, Самарқанд, Ҳазарбўйи, Сирдарё, Етгисув вилоятларида 4922 марта ҳужумлар бўлиб ўтган. 1898 йилда Дунда эшон бошчилигида Андижонда чор ҳукуматига қарши катта кўзғолон ташкил этилган. 1916 йилда Чор ҳукуматининг маҳаллий аҳолидан мардикор олиш сиёсатиға қарши Марғилон, Жиззах ва бошқа жойларда кўзғолонлар бўлиб, чор амалдорлари ва уларнинг маҳаллий қулашталари тошбўрон қилиб ўлдирилган.

1917 йилда рус большевиклари Туркистонда ҳокимиятни ғайриқонуний равишда босиб олишгач, маҳаллий аҳоли вақиллари маркази Қўқон шаҳри бўлган Туркистон Мухтор шуrolар ҳукуматини тузди. Бирок босқинчилар 1918 йил 11—19 февралда бу ёш республика тарафдорларига қарши уруш очди. Чала қуролланган халқ 8 кун бадавонда жани қуролланган қизиллар ва арман дашноқдари ҳужумини қайтариб турди. Кучлар нотенг бўлгани, мухторият тарафдорлари бошқа вилоятларда фаол қўллаб-қувватланмагани сабабли мағлубиятга учрадилар. Қўқон шаҳрида бўлиб ўтган бу беомон жангда ўн мингдан зиёд ватандошимиз ҳалок бўлди. 1918—1923 йилларда ўзбек халқининг ватанпарвар фарзандлари қўлларига қурол олиб, мулкни батамом давлат ихтиёриға олишға, маданиятни ялписига руслаштиришға интилаётган Совет тузумига қарши жанг қилдилар. Ленин бошлиқ рус большевиклари олиб борган «орани бузиб — ҳукм сур» сиёсати тўғрисида ватанпарвар кучлар бирлаша олмади. Натижада ўзбек халқи бўлишға мустамлакачилик сиртмоғи яна тушди.

“Қизил империя” шароитида халқимизнинг илғор вақиллари мустақиллик учун курашни давом эттиридилар. 30, 40 ва 50-йиллар қурбонлари, сургунларда сарсон-саргадон бўлган юртдошларимиз мустақиллигимиз учун маънавий илгиз арағиб кетдилар. 80-йилларда бошланган катағонлар халқимиз руҳини тушириб юбора олмади.

Демак, Ўзбекистонда тўб қон қўқинмадан мустақиллик қўлга киргандек туюлса-да, халқимиз бир оқшар зиёд бу ниятлар ишлари мардона курашиб, мустамлакачилар билан олишиб келгани юқорисидаги далиллардан маълум бўлади. Шу ёруғ кунларға етиб келгунға қадар аждодларимизнинг шуборақ қонлари дарё бўлиб оққанини, кўп ватандошларимиз сургунларда қурбон бўлганларини, қувғин ва камситишларни бошдан кечирганларини эсдан чиқармаслик керак.

Ўзбекистонда мустақилликни мустаҳкамлаш бир мудк шаклини

бошқа бир мулк шакли билан алмаштириш жараёни бошланиб кетган вақтга тўғри келди. Собик СССР доирасидаги иқтисодий алоқаларнинг ўзгариши, янги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар хали шаклланмагани, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий соҳаларда маъмурий-буйруқбозлик жиҳатларининг мавжудлиги, айниқса, Совет даврида ва унинг мафқураси тайзики остида хусусий мулкчиликка нисбатан кишиларда қарор топган салбий руҳий-психологик муносабат, боқимандалик кайфияти, демократия шароитида яшаш малакасига эга бўлмаган, аслида манқуртга айлантирилган халқ оммасининг сиёсий лоқайдлиги, бошқарув идоралари кадрлари юқоридан бўладиган амр-фармонга ўрганиб қолганлиги Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш ниҳоятда оғир, мураккаб вазиятда беришига сабаб бўлди.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов ўзининг бир қанча асарлари, маъруза ва нутқларида бозор муносабатларига ўтишнинг илмий ва амалий жиҳатларини баён қилиб берди. Уларда Президент иқтисодий бўҳрондан тезроқ чиқиб кетишнинг беш тамойилини асослади. Бунга кўра, иқтисод сиёсатдан устувор туради. Ўзбекистон «хушдан кеткизиб даволаш» деб аталмиш Россия танлаган йўлдан бормай, бозор муносабатларига аста-секин, босқичма-босқич ўтади. Давлат бош ислохотчи ролини ўйнайди. Кам таъминланган аҳоли кучли ижтимоий муҳофазага олинади. Инкорни инкор қонунига амал қилиб, янгини барпо қилмагунча хўжалик юритишда эски услубларга ҳам таянилади. Бу, мулкчиликнинг барча шакллари — давлат, давлат-аралаш, акционерлик (хиссадорлик), ижара, кооператив, коммунал, хусусий мулклар ўртасидаги рақобат махсулот миқдорини ошириш, сифатини тубдан яхшилашга олиб келиши керак. Республика иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлашда замонавий фан ва техника, технология керак. Бунинг учун бозор муносабатлари шароитида ишлай оладиган малакали кадрлар тайёрлашга асосий эътибор қаратилмоқда.

Иқтисодий мустақилликка эга бўлиш республика мустақиллигини мустаҳкамлашнинг бош мезонидир. Шунинг учун ҳам ўтган йилларда бу соҳада жиддий қадамлар қўйилди. Молиявий тизимимиз мустақил йўлга ўтгани, ўз банкимиз ва миллий пулимизга эга бўлиб қолганимиз шу қўйилган қадамлар ичида пурвиқоридир, десак хато бўлмас.

Мустақилликнинг иқтисодий асосларини вужудга келтириш мураккаблиги, аввало планли хўжалик юритишдан эркин бозор муносабатларига ижтимоий ларзаларсиз ўтиб олиш мушкулликлари билан изоҳланади. Хусусий мулкчиликни вужудга келтириш

иктисодий плюрализмни тақозо этмоқда. Бу эса иктисод ривожланиши-нинг ички рақобатларини вужудга келтиради: мулкчиликнинг давлат монополиясига барҳам бериб, хўша-хўл шаклдаги мулкчилик жараёнида соғлом рақобат шакллари. Бунинг учун ани шундай мулкни самарали бошқара оладиган мустақил фикр эгаси бўлган тадбиркорларга қатта эҳтиёж пайдо бўлмоқда. Шундагина демократик давлатнинг иктисодий негизлари вужудга келади.

Иктисодий мустақилликни таъминлаш йўлларида яна бири чет эл сармояси (капитали)ни жалб этишга қулай шароит яратишдир. Чет эл корхоналари билан аралаш корхоналар очини илғор техника ва технологияни амалда жорий этиш имконини беради. Ишлаб чиқариш структурасини тубдан ўзгартириш учун аграр структурадан саноат структурасига ўтиш муҳимдир. Бунинг учун, биринчидан, яратилиши мумкин бўла туриб четдан келтирилаётган мол (товар)ларни шу ернинг ўзида ишлаб чиқариш; иккинчидан, экспортга, халқаро бозорга, бинобарин, валюта топишга мулжалланган маҳсулотларни кўплаб ишлаб чиқариш; учинчидан, фан-техника ютуқларини ўзида мужассамлаштирган, фанталаб маҳсулотларни хорижликлар ёрдамида ишлаб чиқаришни кенг йўлга қўйиш маъқулдир.

Давлат тузилиши, янги иктисодий муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаш соҳасида ҳам талай ишлар қилинди. Мулк, ер, хусусийлаштириш, банк тизими, тадбиркорлик, фермерлик, чет эл инвестицияси, миллий валюта — ақча тўғрисидаги қонунлар шулар жумласидандир. Соғлом бозор муносабатларини вужудга келтириш учун рақобат бўлиши керак. Республика раҳбарияти шунга асосий эътиборни қаратмоқда: ўзининг миллий-давлат манфаатлари устувор бўлган ҳолда барча хорижий давлатлар билан ўзаро манфаатли битимлар тузмоқда. Ўзбекистонни мустақил давлат сифатида дунёдаги 125 дан ортиқ давлат тан олди, уларнинг 84 таси дипломатик муносабатлар ўрнатди. Ўзбекистон Оврупо тараққиёти ва қайта тиклаш банкига, Бирлашган Миллатлар ташкилотига аъзо бўлди. Хельсинки шартномасига имзо чеқди. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги БМТ Декларациясини қабул қилди. Умуман республикамизнинг халқаро обрў-эътибори ошиб, мустақилликни мустаҳкамлаш имкониятлари кенгайиб бормоқда. Ўзбекистон ҳозир Туркия, Эрон, Покистондан иборат иктисодий ҳамкорликка аъзодир. Туркия, Хитой, Корея Республикиси, Россия, Овруподаги Англия, Олмония, Франция, Голландия, Польша ва бошқа давлатлар билан ўзаро иктисодий ва маданий ҳамкорлик ҳақида битимлар тузган.

~~Ҳалқаро (граждани)лар ва миллатлар ўртасидаги тинчлик, тўтувлик сиёсий барқарорлик учун кафолатдир. Шунинг учун чет~~

элликлар Ўзбекистон билан хайиқмасдан ўзаро битимлар тузмокда, унинг келажакда буюклигига ишонч билан қарашмокда. Айни чоғда жамиятни маънавий-ахлоқий жиҳатдан соғломлаштирмай туриб, бу мақсадларга эришиб бўлмаслигига эътибор қаратилмокда. Ўзбекистон шароитида маънавий сув билан ҳаводек қераклигини айтиб, ҳалоллик ва фидойиликни қарор топтирмай, имон бутунлигини таъминламай туриб ислохотларни муваффақиятли амалга ошириб бўлмайди, деб уқтирмокда юртбошимиз.

Тарихий-миллий заминда қарор топиши назарда тутилган маънавиятнинг асосий йўналиши имон-этиқодли комил инсон шахсини шакллантиришга қаратилмоғи лозим. Бу соҳадаги янги авлод учун устувор жиҳатлар илмий-фалсафий дунёқараш соҳиб бўлиш, умуминсоний қадриятлар билан уйғунлашиб кетадиган миллий қадриятларни англаб олиш, ўз миллатининг тарихи ва маънавий меросини эъозлаб ўрганиш ва ривожлантириш, жавонмардлик ва фидойилик хислатларини ўзида мужассамлаштириш, халқ, жамият ва Ватан манфаатлари йўлида жонини ҳам аямаслик фазилатларига эга бўлишдан иборатдир.

Ўзбекистон мустақил ривожланиш йўлига кириши бир қатор муаммоларни юзага келтирмокда. Маънавий маданиятда Шарқона жиҳатларни қарор топтириш ижтимоий фанлар, жумладаи, фалсафа зиммасига алоҳида масъулият юкламокда.

Совет тузуми кулагач, баъзи нодон сиёсатчилар ва тарихчилар ижтимоий фанларга нисбатан салбий муносабатларни вужудга келтиришга уриндилар ва қисман бунга эришдилар. Бунга сабаб Совет даврида ижтимоий фанлар сиёсатчилар маддохига анлангирилган эди. Партиявийлик, синфийлик деб аталган мезонлар тарих ва реал ҳақиқатга ҳолисона баҳо бериш имконини чеклаб қўйган эди. Даҳшатли кўрқитиш сиёсати олимлар орасида қулсифатлилик ва итоаткорлик кайфиятини кучайтирди.

Ижтимоий фанларга нисбатан салбий, адолатсиз муносабатларни қарор топтиришга интилувчиларга зарба бериш миллий мустақилликни мустаҳкамлашнинг омили бўлган маънавиятни қарор топтиришга имкон беради. Маънавиятсиз жамиятда имонсиз одамлар кўпайиб, у ваҳший одамлар галаси — оломонга айланиб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон мустақиллигининг назарий-фалсафий муаммоларини аввало равшан тасаввур этиш, сўнгра зудлик билан уларни кадам-бақадам ҳал этишга киришиш маъкул. Булардан бири Ўзбекистонда фалсафа фани олдида турган муаммолардир.

Маълумки, ҳозиргача фалсафани ўқитиш Москвада чоп этилган, асосан марксча-ленинча материалистик фалсафа методологияси

доирасида ёзилган дарсликлар негизида бўлмоқда. Оврупопарастлик руҳида ёзилган ўша дарсликларда Шарк, жумладан Осие мутафаккирларининг фалсафий қарашлари атайин четлаб ўтилган. Ҳатто ҳозир олийгоҳларда фойдаланилаётган қўлланмаларда ҳам бу масалага етарлича аҳамият берилмаган. Ҳолбуки, фалсафа умуминсоний қадрият сифатида Форобий, Беруний, Умар Ҳайём, Фирдавсий, Бедил, Ат-Тусий, Навоий, Ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Ал-Ғаззолий, Баҳоуддин Нақшбанд, Ал-Киндий, Ибн Бажжа, Ал-Розий, Аҳмад Дониш каби алломалар фалсафий қарашларисиз кемтик бўлиб қолиши турган гап. Зеро, уларнинг асарларида фалсафанинг деярли барча мавзулари бўйича фикрларни учратиш мумкин. Дунёқараш эса тўлалик ва мукамалликни тақоза этади. Буюк алломаларимиз фалсафий фикрларини ўрганиш ёш авлод дунёқарашини тўла шаклланишига ҳисса қўшиш билан бирга уларда миллий ифтихор ва ватанпарварлик, ўз халқи тарихига ҳурмат ва ихлос ҳис-туйғуларини ҳам ривожлантиради. Бундан ташқари, Совет даврида ўтмиш билан келажак орасида узилиб қолган варақлик тикинади.

Фалсафада фаннинг методологиясига ҳам янгича мазмун бериш ҳаёт талаби бўлиб турибди. Муросасиз синфий кураш тўғрисидаги марксча назария негизида шаклланган партиявийлик тамойили фалсафани асоссиз равишда икки қарама-қарши томонга ажратиб юборди. Материализм йўли тўғри, ҳаққоний; идеализм йўли нотўғри, чалқаш, зарарли деб зўр бериб ишонтирилди. Дунёни изоҳлашда ҳар икки оқим тарафдорларининг ўз йўллари, тафаккур тарзлари бўлишига қарамай, уларни бутунлай бир-бирига қарама-қарши қўйиш тўғри эмас. Гўё ҳамма тараққийпарвар, инсонпарвар ғоялир, хатти-ҳаракатлар материалистлар фаолияти натижаси, нотўғри фикрлар, нуқтан-назарлар идеалистлар қирдикори деган фикрлар ижтимоий фанлар учун методологик асос бўлиб қолди. Сўнгра, оламни фалсафий идрок этишининг диалектик ва метафизик услуб (метод)ларини бир-бирига қарама-қарши қўйиш ҳам инсоннинг билиш салоҳиятига путур етказди. Диалектик ва маънавий материализмни ягона фалсафий таълимот, илмий тафаккурнинг энг олий чўққиси сифатида талқин қилиш, материалистик ва идеалистик қарашларни, метафизик ва диалектик метод тарафдорларини бир-бирдан бутунлай ажратиб ташлаш, улар уртасида баланд девор барпо этиш Совет даврида йўл қўйилган ниҳоятда катта хато бўлди.

Демак, Ўзбекистон тараққиётининг маънавий-ахлоқий негизларини яратиш, фикрлар хилма-хиллигига йўл қўйиш (плюрализм) сиёсатини изчил амалга ошириш ижтимоий фанлар, аввало фалсафа фанлари назарий асослари ва методологияси ҳайта

кўриб чиқилишини тақоза этмоқда. Фалсафа фанлари ижтимоий функцияларини ўзгартириб, моҳият жиҳатидан уни инсонга, инсоннинг имон-эътиқодини шакллантириш, уни юксак ахлоқли шахс сифатида камол топтиришга қаратиш лозим. Инсонни жамият тараққиётининг олий қадрияти сифатида эъозлаш ва шунга яраша муносабатда бўлиш, мустақил фикрлай оладиган ижодкор кишига эҳтиром, хурмат кўрсата бишиш малакасини ҳосил этиш фалсафанинг асосий масалаларидан бири бўлиб қолиши керак.

Тарих ўзбек халқига биринчи марта миллат бўлиб уюшиш, бирлашиш ва ўз мустақил давлатини барпо этиш имкоиятини берди. Бироқ бу ўзбек халқи ўз давлатчилигини энди бошлаяпти, деган маънони англатмайди. Бу ёш давлат эрадан олдинги ва кейинги даврларда Турон заминидан шаклланган барча давлатлар, жумладан Амир Темур асос солган ва бутун дунёга машхур бўлган турк салтанатининг ҳам қонуний вориси эканини назарда тутиш лозим. Ўз тарихий-миллий заминларига эга бўлган бу ёш давлат мустақиллигини тўласича қарор топтиришга ёрдам берадиган омилларни англаши, уларнинг ҳаракат йўлини очиши зарур. Мустақилликни мустаҳкамлаш омиллари орасида аввало ёш давлатнинг ўзига хос ва тарихий-миллий заминга таянган мафқурасини яратишдек мураккаб вазифа турибди. Мафқуранинг дунёқараш асослари (фалсафаси), ғоявий асоси, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий, ахлоқий негизлари, якин ва узокқа мўлжалланган вазифалари, ижтимоий таянчи, шиорга айланиши мумкин бўлган муҳим ғояларини аниқлаб олиш даржёр. Мафқурада назарда тутилган ижтимоий мақсадлар ўринлилигига кенг халқ оммасида ишонч руҳини барқарор қилиб боришга имкон туғдирадиган ижтимоий муассасалар ва воситаларни яратиш керак бўлади. Чунки олий ижтимоий мақсад ғоялари жамият аъзоларининг таянч-ишончи (имони)га айлансагина, у моддий куч сифатида майдонга чиқади.

Ҳозир республика газета-журналлари, радио ва телевидениеси орқали ҳамда турли йиғилишларда мафқура ҳақида жиддий фикрлар баён этиляпти. Мана 2 йил бўлятиқи, бу баҳс-мунозаралар натижаси сифатида бўлажак мафқуранинг кўпчилик эътироф этган номи аниқланмаёттир. «Ўзбекистоннинг мустақил миллий мафқураси», «Миллий мафқура», «Истиқлол мафқураси», «Миллий истиқлол маънавият мафқураси», «Ўзбекистон бозор иқтисодиётининг мафқураси», «Инсонпарварлик мафқураси», «Байналмилаллик мафқураси», «Ривожланиш ва тараққиёт мафқураси» ва бошқа яна ўнлаб номлар билан мафқурани аташга даъватлар бор. Муаллифлар мафқуранинг

ғоявий негизига нисбатан унинг ижтимоий-сиёсий йўналишига асосий эътиборни қаратаётганликлари учун шундай хилма-хил номлар юзага келмоқда.

СССР тарихи фақат Россия тарихи бўлибгина қолмай, айни чоғда унга «ихтиёрий» (мажбурий) равишда уюшган собиқ Иттифоқчи республикалар тарихи ҳамдир. Ақидапараст руҳонийлар таъсирида ўша тарихни атайлаб ялпи қоралаш ҳозир расм (мода) бўлиб қолди. Бу ўзига хос сиёсий дастур бўлиб, шу орқали мафкурада ворисликни узиб, ўзига ўрин ажратиб олишга қаратилган ижтимоий ҳаракат эди. Ақидапарастлар Тожикистонда ўз ниятларига эришиш учун уриниб кўрдилар. Бундай кучлар Ўзбекистонда аввало мафкурасизлик гоёларини кенг тарғиб этган эдилар. Аммо И.А.Каримов бошлиқ Ўзбекистон раҳбарияти бу ёвуз ниятларни пайқаб қолиб, зудлик билан унинг олдини олиб қолдилар. Президентимизнинг ташаббуси билан миллий мустақилликни мустаҳкамлаш, истиқлолга олиб борадиган миллий ва умуминсоний қадриятлар мужассами бўладиган мафкура яратиш аниқ қилиб кун тартибига кўйилди.

Агар собиқ СССР тарихига назар солсак, у Совет давлати иқтисодий ва маънавий салоҳиятини оширган, зўравонликка асосланган сиёсий тузумни мустаҳкамлашга имкон берган унинг мафкураси эди. Қоммунистик келажакка имон келтириб, жонини фидо қилиб ишлагани ота-боболаримиз, момоларимиз пешона терлари билан бунёд бўлган завод, фабрикалар, янги шаҳар, посёлкалар, фан ва техника, маънавият ва маърифатдаги ютуқлар ўша мафкурз меваси ва айни чоғда уни халқ оммаси орасида таъсирини оширишнинг воситаси ҳам бўлганини эътироф этиш гуноҳ эмас. Қачонки, собиқ СССР мафкураси ҳақлигига халқ оммасида аввало шубҳа пайдо бўлиб, сўнгра тўла ишонч йўқолгач (бунда Болтиқбўйи республикалари халқ депутатлари ва демократик қадриятлар учун курашган рус зиёлиларининг таъсири катта бўлди), у тузумни на 5 миллионли курулланган ҳарбий куч ва на макр-ҳийлапар билан ҳалокатдан сақлашнинг иложи бўлди. Демак, мафкура масаласи муайян давлатнинг ҳаёт-мамот масаласи экан, бу ҳақиқатни инкор этиб бўлмайди.

Давлат бор экан, унинг муайян миллий, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий, маърифий манфаатлар ифодаси бўлган ички ва ташқи сиёсати ҳам бўлади. Бу сиёсат тўғри, инсоний, халқчил эканини исботлаш орқали халқ оммасини олдиндан мўлжалланган мақсадларини рўёбга чиқариш учун сафарбар этадиган гоё керак. Давлат мафкураси партиялар, ижтимоий ҳаракатлар мафкурасидан шу

билан фарқ қилиши лозимки, унда умуммиллий манфаат устувор бўлиши зарур. Партиялар мафкураси давлат мафкурасига яқин ёки унга терс бўлиши мумкин. Мабодо давлат сиёсатида умуммиллий кадриятлар устувор бўлиб, у умумбашарий манфаатлар руҳи билан ҳам суғорилган бўлса, мухолифат (оппозиция) кучларидан асло қўрқмаслик, улар билан дадил, кенг баҳс-мунозаралар олиб бориш механизмини ишга солиш орқали омманинг ижтимоий ва сиёсий фаоллигини кескин ошириш мумкин.

Мафкура ижтимоий-тарихий ҳодиса бўлиб, у муайян ижтимоий гуруҳ, синф, миллат манфаатлари асосида шаклланиб, маълум давлат, ижтимоий-иқтисодий тузум базасини ғоявий жиҳатдан мустаҳкамлаш ва ҳимоя қилишга қаратилган сиёсий, ҳуқуқий, фалсафий, эстетик, диний ғоялар, тасаввур ва қарашлар тизимидир. Яна булар оммада ишонч руҳини қарор топтириш воситасидан иборат. У тарихий ўтмиш, мавжуд ҳаёт шароити ва истиқболда назарда тутилаётган ижтимоий мақсадларга муносабатни белгилаш, шу мақсадлар сари ҳар бир одам, ижтимоий кучлар, умуман халқ оммаси иншончи, ихлосини ошириб бориш орқали уларнинг иродасини бирлаштириш, курашга сафарбар этишнинг қудратли воситасидир. Бинобарин, муайян мафкура барқарорлигига имкон берадиган ижтимоий-сиёсий муассаса ва воситалар мажмуасини вужудга келтириш ва уларин ишга солиш муҳимдир.

Янги мафкуранинг бир қатор назарий негизлари Президент И. А. Каримовнинг рисоалари, нутқлари ва маърузаларида, шунингдек мустақил Ўзбекистон Конституциясида ўз ифодасини топган. Унга таяниб туриб, олимлар, мутахассислар даставвал янги мафкуранинг кўпчилик эътироф этган, чинакам тараққиётга хизмат қила оладиган ва халқ оммаси эътиборини ўзига жалб этишда жозибали кучга эга бўладиган номини топишлари, сўнгра шунга таяниб туриб, унинг тамойилларини ишлаб чиқишлари долзарб муаммо бўлиб турибди.

Албатта демократик ҳуқуқий давлат куриш, фуқаролик (гражданлик) жамиятини шакллантириш, ижтимоий адолатни қарор тоштириш асосида миллий истиқлолни мустаҳкамлаш эзгу мақсаддир. Буни мафкуранинг негизига қўйиб, халқ оммаси куч-ғайратини бирлаштириш мумкин. Мафкурада миллий манфаатлар умумбашарий манфаатлар билан уйғунлашиб кетадиган ғоя бўлса, унинг умри боқий, таъсир доираси ва аҳамияти кучли бўлади. Тарихий-миллий заминларимизга асосланиб, мафкурамиз номини ақл-идроққа таянган эзгулик мафкураси деб атасак маъқул бўларди. Эзгуликни қарор топтириш тўғрисидаги диний-фалсафий таълимот ватандошимиз Зардушт Сепитома ижоди ва фаолияти билан боғланиб кетган. Бу ғоя

ҳамма халқларнинг илмий, фалсафий, диний, сиёсий, ахлоқий қарашларида ўзига хос ўрин олиб келади. Сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, ижтимоий, миллий, ахлоқий, диний, фалсафий қарашларда Ақл-идрок тантанаси даврини яқинлаштириш устувор бўлиши кераклигини олимлар асослаётган ҳозирги пайтда эзгуликни қарор топтириш янги маъно касб этмоқда. У олий ижтимоий эзгу мақсад сифатида инсонларда янгича имон-эътиқоднинг ғоявий асоси бўлиб қолиши мумкин. Миллий ва умумбаширий қадриятларни ўзида мужассам эта оладиган ана шундай имонли одамлар бор ҳудудда ва бугун дунёда эзгуликни қарор топтириб, ҳар қандай иқтисодий бўҳрон, адолатсизлик, ҳуқуқсизлик, маънавий қашшоқликка барҳам берувчи қудратли кучга айланишлари мумкин. Имон муаммосига илмий-фалсафий ёндашиш ҳар бир ҳудуддаги ижтимоий, сиёсий ва диний кучлар иродасини бир-бирга туташтириб, ақл-идрок тантанаси даврини яқинлаштиришга уларни сафарбар этиши мумкин.

~~Шундай қилиб, Ақл-идрок тантанаси даврини яқинлаштиришга ўз ҳаётини бағишлаб, ҳамма соҳада эзгуликни қарор топтирадиган комил инсон шахсини шакллантириш янги мафкуранинг олий ижтимоий мақсади бўлиб қолмоғи даркор. Ҳар қандай иқтисодий, сиёсий бўҳронлар, экологик фалокатлардан чиқиб кетишнинг калити жамиятда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш экан, бу маънавиятни ташувчи, қарор топтирувчи куч комил инсон шахсидир. Имон-эътиқодли одамгина комил инсон бўла олади. Ундай шахс ҳалоллик ва фидойилик рамзига айланиб, чинакам ватанпарвар, халқпарвар, миллатпарвар ва айни чоғда байналмилалчи шахсга айланади.~~

1992 йил 8 декабрда XII қақирққ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XI сессиясида мустақил Ўзбекистон Республикасининг биринчи Конституцияси қабул қилингани жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу тарихий ҳужжат Ўзбекистон мустақил ривожланиши, истиқлол сари дадил одим ташлашининг ҳуқуқий-назарий асосини вужудга келтириб, амалий фаолият йўлини ёритди. 6 та бўлим ва XXIV бобдан иборат бу Асосий Қонунда инсон ҳуқуқларини химоя қилиш, давлат суверенитети ғояларига содиқлик, ҳозирги ва келажак авлод олдидаги юксак масъулият ҳисси, ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибаси, демократия ва ижтимоий адолатга садоқат, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидалари устуңлигини тан олиш, республика аҳолисига муносиб ҳаёт кечирини таъминлаш, инсонпарвар ҳуқуқий давлат барпо этиш, граждaнлар тинчлиги, осойишталиги ва миллий тотувлигини қарор топтириш назарда тутилган.

Шу қондаларга таяниб туриб, Давлат қонунларига граждaнларнинг ҳурмати ва ихлосини ошириш, ҳуқуқ ва бурч муштараклигини англашларига эришиш мафқуранинг асосий йўналиши бўлиб қолиши мумкин. Демократия муайян давлат граждaнлари ўз ҳуқуқлари, давлат, жамият, жамoa олдидаги бурчларини тўла англаган жойдагина кадр-қимматли бўлади. Тартиб, интизом мустаҳкам бўлган, бунинг учун қурашувчи фидойилари ҳам мавжуд бўлган жамиятдагина чинакам ҳуқуқий давлат барпо бўлиши мумкин. Ёш авлод, жумладан, талабалар шу ҳақиқатларни англаб олиб, ўз фаолияти йўналишида шуларга асослансагина Ақл-идроқ тантанаси даврини яқинлаштиришга ҳисса қўшган бўладилар. Шу жараёнда ўзларида имон руҳини сингдириб бoриб, қомил инсонга айланиш имкониятига эга бўладилар. Конституцияда белгиланган ҳуқуқ ва бурчларини англаш орқали ҳар бир киши ўз қалбини эзгулик, поклик руҳи билан мунаввар этади. Руҳи пок одам нопок ишлар (порахўрлик, таъмағирлик, ўғирлик, тошбағирлик, босқиччилик, қотиллик, фоҳишалик каби иллатлар)дан ҳазар қилади. Унда имон-эътиқод барқарор бўлиб, хатти-ҳаракати, фаолияти инсоф, диёнат, саховат, мурувват, сахийлик, инсонпарварлик каби фазилатлар билан уйғунлашиб кетади.

«Фалсафадан ваъз матнлари»,
Т., 1995, 119—129 бет.

ЎЗ-ЎЗИНИ АНГЛАШ ВА МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ ДИАЛЕКТИКАСИ

Онг фаоллиги кўпқиррали тушунча. Одамнинг эҳтиёжи, манфаати ва мақсадлари билан унинг фаоллиги намоён бўлади. Одам онги моҳият эътибори-ила ўз ҳолича фаол, аммо унинг хусусияти, даражалари ва йўналишида фарқ бўлади. Бу одам фаол ёки фаол эмас (пассив) деганда, ана шу фикрлар қайси нуктаи назардан билдирилаётганига эътибор берилиши зарур. Масалан, жамият тараққиётига хизмат қилаётган одамлар, ижтимоий кучлар онгидаги фаолликнинг фарқига бориш лозим.

Одам онгининг ижодий фаоллиги даражаси муайян ижтимоий муҳитдаги унинг амалий ҳаракатлари, бу ҳаракатларнинг ижтимоий аҳамияти, яъни ижтимоий омиллар билан белгиланади. Аввало одамнинг олами билиш фаолиятининг жадаллигига қараб, унинг онги, ижодий характерига қараб баҳо берамиз. Билиш жараёнида амалга ошираётган хилма-хил шакллар ҳамда одамзод ҳал қилаётган

ва шакллантираётган билиш муаммоларининг миқдорига қараб ҳукм чиқарамиз.

Инсон онги ижодий хусусиятини аниқлаш мезони куйидагилар: а) онгнинг муайян ижтимоий йўналиши; б) воқеликни англаб олиш даражаси; в) мустақил фикрлаш қобилиятининг ҳолати.

Одам онг воситаси - ила туғилишдан бошлаб ўзини қуршаб турган муҳит доирасида оламни билишга интилади. Унинг онги воқеликни қандай йўналиш олишида муҳим роль ўйнайди. Муайян жамият аъзоларининг индивидуал, кундалик, назарий онги ривож даражаси ўша жамиятдаги ижтимоий муҳит, сиёсий назиятга ўз таъсирини кўрсатади. Одамзод табиий ва ижтимоий муҳит доирасида фикр юритади, мақсад белгилайди, фаолиятини маълум йўналишга сафарбар этади. Бироқ ташқи муҳит уни қаноатлантирмайди. Шуниинг учун муҳитни ўзгартириш учун муайян қонуниятларга суяниб, ҳаракат қилади. Онгнинг фаоллиги шундаки, у объектив қонунларни билиб олади ва ундан ўз манфаатлари йўлида фойдаланади. Воқеликдаги қайси нарса, ҳодиса, жараён ҳамда одамзод тўплаган билимларнинг қайси соҳаси билиш фаолиятининг объекти (соҳаси) бўлишига қараб, онг муайян ижтимоий йўналиш олади. Мана шу ҳолат одам яшаган давр ва ижтимоий муҳитдаги тасаввурлар, ғоявий қарашлар, баҳолашлар, муносабат белгилашлар мажмуаси сифатида дунёқарашнинг муайян типини онгнинг ижтимоий йўналиш олиши учун асос бўлади. Шу дунёқараш, дунёни англаш, хис этишга таяниб туриб, индивид воқеликни англаб олишга, ўз муносабатини билдиришга интилади. Умуман ҳамма одамда бундай интилиш бўлса, аммо ҳар бир киши генетик дастури асосида қобилияти, истеъдоди, заковати (таланти)га қараб унинг даражаси, хусусияти ҳар хил бўлиши мумкин. Муайян даврдаги ижтимоий муҳит доирасида ўзича фикр юритиш барчага хос. Бироқ онгдаги фаоллик даражасига қараб, ҳар бир одамда мустақил фикрлаш, ўзи ва ўзгалар фаолияти ҳақида муайян қарорларга келиш турлича бўлади.

Мустақил фикрлаш, муайян масъулиятни ўз зиммасига олиб, бетакрор қарорларга келиб ва уни амалга ошириш учун мустаҳкам иродага эга бўлиш ҳаммага ҳам насиб бўлавермайди. Чуқур билим, ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига қизиқиб қараш ва жамият ҳаётида фаол иштирок этиш одам онгининг ижодий хусусиятини ривожлантиради. Заруратни англаш, уни ҳал этиш учун ўзича муҳокама юритиш индивид қобилиятларини ана шу мақсад сари сафарбар этишга хизмат қилади. Бу, онгли фаолият бўлади. Заруратни тўғри идрок қилиш инсон шахси шаклланиши учун фавқулудда аҳамиятлидир. Агар у фақат тор шахсий манфаатлар доирасида тушуниладиган бўлса, шахс

Ўз қобилиятларини нотўғри, ноинсоний фаолиятларга сарфлаб, ижтимоий тараққиётга, умуман инсоният жамияти манфаатларига хилоф ишлар қилиши мумкин. Зарурат, эҳтиёж, манфаат ҳар доим ижтимоий моҳиятга эга. Бинобарин, онда у тўғри иқдор этилиши учун одам ўтмиш аجدодлар тўшлаган бой мерос — илм-фан, маданият, анъаналар, қадриятлардан баҳраманд бўлмоғи даркор.

Индивид эҳтиёжларини қондириш имконини берадиган «қаршида» турган соҳа фаолият учун баҳона бўлади. Фаолият баҳонаси (мотиви) онгли ҳам, стихияли ҳам бўлиши мумкин. Ҳар икки ҳолатда ҳам у ҳис-ҳаяжонли шаклда намоён бўлиб, инсон учун муайян фаолият маъносига айланади. У ёки бу баҳона (мотив) ни амалга ошириш учун одам оралиқ мақсадлар ҳам қўяди. Уларнинг ҳар бирига эришиш жараёнида баҳона туфайли юзага келган мақсадни амалга оширишга бўлган ишонч руҳий ҳолатига қараб, фаолият фаоллашиши ёки сустлашиши мумкин. Агар оралиқ мақсадлар асосий мақсад рўёбга чиқиши учун ишонч туғдирса, у бир қатор жараёнларни юзага келтиради. Уни қуйидаги схемада кўрсатиш мумкин:

Қизиқиш — ҳатти-ҳаракат

Мақсад — фаолият

Шароит — оқибат

Агар буни жонли мисолда изоҳласак, шундай ҳолат намоён бўлади. Талаба оилада ёки ўртоқлари даврасида ижтимоий ҳаётнинг айрим масалаларига жавоб бера олмади ёки берган жавобидан қониқмади. Бунинг учун уни изза қилишди, дейлик. Ана шу изза (агар унда орият ҳис-туйғуси бўлса) унинг ижтимоий фанларга муносабатини тубдан ўзгартириши учун бир баҳона бўлади. Натижада ҳатти-ҳаракат ўзгача тус олади, яъни талабада ижтимоий фанларга қизиқиш юзага келади. Ижтимоий фанларни яхши ўзлаштириш мақсадини рўёбга чиқариш учун унинг фаолияти аниқ йўналиш олади. Аммо муайян шароит ҳам керак. Қизиқиш асосида вужудга келган фаолият қандай оқибатга олиб келиши кўп жиҳатдан ана шу шароит билан ҳам изоҳланади. Бироқ ҳамма нарсани шароитга боғлаб қўйиш ҳам ярамайди. Одамдаги ирода, мақсад йўлидаги собиққадамлик ҳам бунда катта роль ўйнайди.

Қизиқишнинг юзага келишига қараб, одам ижодиётининг муайян тури — илмий ижодиёт, бадиий ижодиёт, техник ижодиёт танлаб олади. Агар одам ўз ижодий фаолиятининг ўз қобилияти, истеъдодига мувофиқ келадиган турини танлаб олса, фаолият изчил тус олиб, ўз кучи, ақлига ишонч кучайиб боради. Акс ҳолда бу ишонч сусайиб, фаолиятсизлик, зерикиш, хафсаласизлик кайфиятлари юзага

келади. Бу эса муайян мақсадни рўёбга чиқишини қийинлаштиради.

Хар бир одамда ижодий қобилият яширинган ҳолда мавжуд бўлади. Уни рўёбга чиқара олиш кўп жиҳатдан одамнинг ўзига боғлиқ, албатта. Аммо у яшаётган жамиятдаги иқтисодий салоҳият ҳамда сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, илмий-фалсафий, диний онг даражаси ҳам инсон қобилиятларининг рўёбга чиқара олиши ёки олмаслиги учун шарт-шароит бўлади. Онг фаол бўлса, ижтимоий ҳодисалар ва жамиятнинг муайян тараққиётидаги зарурат тўғри идрок этилади ва олий ижтимоий мақсадлар учун инсон ўз ҳаётини бағишлайди. Олий ижтимоий мақсад инсон онги ва фаолиятини фаоллаштириш учун зарур маънавий рағбатдир. Ҳозирги даврда Ақлидрок тантанаси даври албатта келишига қомил ишонч ва уни рўёбга чиқариш учун курашиш—Олий ижтимоий мақсад инсонда шаклланиши ва онг фаоллигини оширишнинг ғоявий негизи бўлиб қолмоғи мумкин. Бунинг учун ғоявий-маънавий билимларни эгаллашга ёшларда зўр ҳавас ва кизиқиш туғилиши, республикамизда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш билан бозор муносабатларига ўтиш заруратини чуқур тушуниб, фаолият йўналиши белгилаш керак бўлади.

Умуман, одам онги ўз ички имкониятига кўра, фаол бўлгани учун одамзод ақлий жиҳатдан такомиллашиб бормоқда: бу ҳол ҳозирги замон фан-техникасига асосланган саноат, кишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳалар салоҳиятини тобора ошириб бориш, одамнинг инсонга айланиш имконини беради.

Муайян жамият, маданият томонидан тарихан эътироф этилган одоб-ахлоқ маром (норма)лари, қонун-қоидаларига ихтиёрий равишда онгли риюя қилиб, фаолият белгилайдиган, шу нуқтаи назардан ўз-ўзи назорат этиш қобилиятига эга бўлган одамларнинг жамиси инсонлардир. Бундай жамиятлашган одамлар ўз шахсий манфаатларини бошқа ижтимоий манфаатларга бўйсундириб, инсофдиёнат, виждон, адолат тарозуси асосида хатти-ҳаракат белгилайдилар. Инсон миллий на умумбаширий кадриятлар доирасида фаолият белгилай оладиган олий зотдир. Бунинг акси бўлганлар «Одам» тушунчаси билан ифодаланади. Қундалиқ онгда ҳар икки тушунча айнанлаштирилади, аммо фалсафада улар ўртасида жиддий тафовутлар борлиги таъкидланади.

Одамзод ҳайвонларга хос барча биологик хусусиятларга эга. Шунинг учун у табиёғишуносликда сут эмизувчи ҳайвонлар оиласига киритилади. Одам онг туфайли ва унинг воситасида ҳар қандай табиий шароитларга мувофиқлаша оладиган дунёвий барча мавжудотлар орасида энг яшовчан, чидамлигидир. Одам табиатдаги ноёб

бир тур сифатида миллион йиллар давомида биологик эволюцияни бошидан кечириб, ниҳоят, у жамиятда яшашга одатланиб, унга кўникиб бормоқда. Шу аснода у ўз ижтимоий моҳиятини намоён қилиш имкониятига эга бўлиб қолди. Аммо одамзод тўла равишда инсонга айланиши учун ўз табиатидаги жуда кўп ҳайвоний кусурлардан қутилиши тарихий заруратдир. Шунинг учун муайян жамият, маданият тақиб ва руҳсатларини англаши, улар инсон қобилиятлари ва истеъдодларини эркин рўёбга чиқара олиши йўлида тўсиқ бўлиб қолмаслиги учун курашишнинг инсоний воситаларини кидириб топиши зарур бўлади.

Одамда биологик моҳият биринчи ўринда бўлиб, ижтимоий моҳият унинг соясида қолади. Барча ҳайвонларга хос олғирлик ва босқинчи (агрессив)лик психологияси асосида яшаш учун кураш одам зотида ҳам намоён бўлиб туради. Бошқалардан яхшироқ овқатланиш, кийиниш, яшаш учун курашиш ижтимоий тараққиёт омилларидан бири ва, айтиш мумкинки, энг муҳимидир. Одам буларга муайян жамият, давлат қонун-қоидаларини бузиб, унга хилоф равишда эришишга интилади, шу жараёнда ҳалол билан ҳаромнинг фарқига бормайдиган ҳолга келиб, ўғри, юлғич, порахўр, тамагир, бир сўз билан айтганда, ижтимоий фоҳишага айланади. Ўз танини сотиб кун кўришга ўтган фоҳишадан ҳар доим нафратланиб келинади. Аммо юқоридаги каби ижтимоий фоҳишалардан янада кўпроқ нафратланиш шунинг учун керакки, улар ҳавойи-нафс йўлида виждонини сотадилар, инсон деган мўътабар номга иснод келтирадилар; ана шу йўлга кирган одамлар ўз халқига, давлатига, Ватанига хиёнат қилишга ҳам шай бўлиб турадилар. Маънавиятдан маҳрум бўлган бундай мавжудотларнинг ҳаёти аслида маъносиз бўлиб қолади.

Бу фикрлар айрим кишиларга даставвал эриш туюлиши мумкин. Ахир одамни ҳайвонга тенглаштириш инсофданми, дегувчилар ҳам чиқиб қолар... Уларга жавоб шуки, одам на осмондан осилиб, на ердан отилиб чиққан қандайдир алоҳида мўъжиза. У табиат тараққиётининг маҳсули ва пировард натижаси эканини фан аллақачон исботлаган. Фан ҳақиқати қанчалик аччиқ бўлмасин, унга терс қараш одамзодни тўғри йўлдан оздиради. Ҳақиқат шуки, жамиятдаги порахўр, тамагир, юлғич, ўғри, рэкетчи, қотил, фирибгар ва бошқалар албатта одам, аммо уларни асло инсонлар қаторига кўшиб бўлмайди. Масалан, давлат маҳкамасида ишлаётган шахсга кўп одамнинг иши тушади, албатта. Агар у шахсда биологик моҳият биринчи ўринда турган бўлса, қонуний талаб билан келган одамнинг ҳам ишини битказиб бермайди, пайсалга солади, қийнайди. Алалхусус ҳалиги одам қайси йўл билан бўлса-да унинг кўнглини олиш

йўллари кидириб топгач, ишини битиради. Бугина эмас, таъмагирилик, порахўрлик «дардига» мубтало бўлгач, ҳалиги арбоб қонунга хилоф ишларни ҳам пул, совға-салом эвазига битириб бераверади. Бундан виждони заррача ҳам азобланмайди. Шу лавозимга жамиятлашган одам — инсон тайинланса, у оч-яланғоч қолган тақдирда ҳам бундай пасткашликка бориб етмайди. Халқ, давлат, Ватан тақдири билан ўз тақдирини узвий боғлагани учун бундай онқўрликни хиёнат деб билади ва албатта қонун доирасида, миллий манфаатларга зарар етказмаган ҳолда иш қилади. Зеро, одамлар муайян маҳкамада ўтирган шахснинг инсоний қиёфасига қараб, давлат ва унинг сиёсатига баҳо берадилар. Буни инсонга айланган одам ҳар доим ёдида сақлаб, ўз фаолиятини шунга мувофиқлаштиради.

Инсон учун ҳаёт маъноси муайян ижтимоий мақсадлар учун курашиш ва шу жараёнда ўз ижтимоий моҳиятини намоён этин ва бундан маънавий озۇқа ола билишдир. Алоатта, бундай кишилар учун ҳам моддий неъматлар мўл-кўллиги зарур. Аммо улар бунга қонуний воситалар ва инсоний услублар орқали эришишга интиладилар. Маромли моддий ҳаёт шароити улар учун пировард мақсад эмас, балки у пировард мақсад—маънавий баркамолликка эришиш учун шароит, ҳолос.

Одамнинг инсонга айланишининг муҳим омилларидан бири, унинг маънавий оламининг инсонийлашиб бориши учун ўзига хос ички рағбат ролини ўйнайдиган имон муаммоси кейинги пайтларда илмий фалсафанинг ҳам жиддий тадқиқот объекти бўлиб қолмоқда. Ҳозирги замон одамлари ўз ижтимоий моҳиятларини намоён эта олишлари учун таянч-ишонч (имон) кераклигини эндиликда инкор этиш қийин. Одамзод ё худо, ёки олий бир ижтимоий мақсадга чиндилан ишонса ва руҳан ўзини у билан боғлай олиб, унга содиқ бўлиш учун хис-ҳаяжонли қасамёд билан яшаса, ўша олий мақсадга эришиш жараёнида инсоний фазилатларга эга бўлиб боради. Бинобарин, имон на фақат диний онгга, балки умуман инсон онги ва психикасининг нодир ҳодисасидир. Муайян олий ибтидо ёки олий ижтимоий мақсад таянч-ишончи (имони)га айланганда одам ўзида инсоний фазилитларни тарбиялаб боришга интилиши тарихдан маълум. Масалан, Нажмиддин Кубро «Ватанни севиш — имон иши» шиори остида Турон халқларини мўғул босқинчиларига қарши жангга отлантирди, ўзи Ватан ҳимоясида қаҳрамонларча ҳалок бўлди. 1941—1945 йиллардаги урушда фашист босқинчиларидан Ватанни омон сақлаб қолиш, халқларнинг умумий фаровонлиги учун курашдан иборат олий мақсад оммавий қаҳрамонликни вужудга келтирди.

Ҳалол-поклик, ўзаро ёрдам, ҳамкорлик, дўстлик ҳис-туйғулари ўша аждодларимиз имонининг умумий мазмуни эди.

Одам учун энг қийин, мураккаб муаммо ўз-ўзини англаш ва қадрлашдир. Ўзи инсон эканлигини англаган одам албатта ўз қадрини билади, бундай кишилардагина бошқаларни қадрлаш ҳис-туйғуси кучли бўлади. Ақлли одам зотига мансуб эканлигини тўла ҳис этган киши шунга мувофиқ ҳаёт йўналишини белгилайди, беъмани ишлардан ўзини тия билади.

Одам инсонга айланишининг зарур шарти жамият ва ундаги муносабатлардир. Жамият ва ундаги кишилар одам ўзини англай билиши учун бир кўзгу ролини ўйнайди. Чунки у ўзининг хулқ-атвори, талаб-эҳтиёжини ўзини қуршаган одамлар, уларнинг жамоалари одоб-ахлоқ маромлари билан таққослайди, баҳолайди ва муносабат белгилайди. Бинобарин, одамнинг чин инсонга айланиши учун муайян жамиятдаги муносабатларнинг ўзи инсонийлашган, таққослаш объекти бўлган одамларда инсоний сифатлар ҳам бўлмоғи керак. «Дўстингни айтиб бер, сенинг кимлигингни айтиб бераман», «Яхшига яқин юрсанг етарсан муродга, ёмонга яқин юрсанг қоларсан уятга» каби ўзбек мақолларида чуқур фалсафий мазмун бор. Шунинг учун ёшлар ҳар кимга эмас, балки инсоний сифатларга эга бўлган кишиларга эргашсалар, айни муддао бўлур эди. Зеро, шу мунис ва жонажон диёримиз азиз аждодларимизнинг руҳи-поклари ва муборак қонлари билан йўғрилган Ўзбекистонимиз чин маънода мустақил бўлиб олиши, жаҳондаги ривож топган мамлакатлар қаторидан ўрин ола билиши учун имон-эътиқодли, маънавий дунёси бой кишилар мумкин қадар кўпроқ бўлишларини тақоза этади.

Одам ўз-ўзини англаб, инсонга айлаишининг қуйидаги шакллари бор:

- а) ўз-ўзини ҳис этиш (сезиш);
- б) идрок этиш (фаҳмлаш);
- в) одам муайян маданият ва ижтимоий гуруҳга ўзи

мансублигини англаши;

- г) одам ўз «Мени»га эга бўлиши.

Одам ўзининг кўзидан, юзидан бошқа танасидаги деярли ҳамма жойни кўриши мумкин. Ўзининг кўзини, юзини кўриш, бошқалардан фарқлаш учун ойна керак бўлади, ўз аксини ойнада кўргандан сўнггина, ўз руҳсори ҳақида фикр юрита олади. Худди шу каби одам ўз-ўзини, ўзлигини англаш учун бошқа одамларга нисбат беради, бошқаларнинг хатти-ҳаракатлари билан ўз хатти-ҳаракатларини таққослайди, баҳолайди. Шунингдек, муайян маданиятда таркиб топган одоб-ахлоқ маромлари, қонун-қоидаларини қадрлаш ҳис-

туйғусини таркиб топиши одам ўзлигини англаши учун ижтимоий кўзгу ролини ўйнаши мумкин. Аммо, бу масалага чуқурроқ ёндашсак, одам ўз-ўзини ҳис этиши, ўзи кимлигини ажратиб олиши учун ўзига четдан қараши лозим бўлади. Бунинг учун эса ўз-ўзини ҳис этишининг муайян шаклини ўзлаштириб олган бўлиши зарур. Одам фақат жамоа ва жамиятдагина бундай имкониятга эга бўлади. У ўзини қандай бўлса, шундайлигича ҳис этиши учун реал ойнада эмас, балки бошқаларга ўз хатти-ҳаракатини таққослаш, солиштириш, баҳолаш «ойнаси»да қарашга ўрганишга тўғри келади. Худди шу «ойна»гина қайси ижтимоий гуруҳ, синф, халқ, миллат ва маданиятга маъсуб эканлигини кўришга имконият туғдиради. Чунончи, Аҳмад ўзини одам сифатида кўриши учун ўзига ўхшаш бошқа одам — Тошматга ўзини қиёслаб билиши лозим. Бинобарин, одамнинг ўзига муносабати бошқа одамга бўлган муносабати билан белгиланади. Шундай одам ўз-ўзини ҳис этиши ва фахмлаши онгнинг ички эҳтиёжлари туфайли эмас, жамиятдаги ижтимоий муносабатлар ва одамлараро мулоқотларда вужудга келади. Одам бошқаларга ўзини қиёслаш натижасида ўзини англагани (идрок этгани) каби бошқаларни ҳам ўзига қиёслаган ҳолда англашга интилади. Ўз-ўзини идрок этиш жараёни тараққиётида ўзини ва бошқаларни ўзига ўхшашлиги ва айни чоғда фарқлинишини англаш бир вақтда, бир-бирини тақоза этган ҳолда содир бўлади.

Одам ўз-ўзини англаб боришида на фақат ўзи яшаб турган жамият, балки ўтган авлодлар, уларнинг тарихий тажрибалари, анъаналарининг ҳам аҳамияти бўлади. Бунга ўқиш, ўрганиш орқали, ўтган воқеа ва ҳодисаларни бугунги кун воқелигига солиштириш, таққослаш орқали ҳис этади, фахмлаб олади. Ўтган аждодларнинг тарихий тажрибалари Ақл соҳаси — оламий рух шаклида доимо мавжуд бўлиб, у одамларнинг инсонга айланиб боришининг зарур шарти бўлиб қолгандир.

Мутлақо алоҳида ҳолат сифатида онгда одамнинг «Мени» шаклланади. У ўз жамоатдошларига ўхшаш ва айни чоғда бетакрорлиги билан ажралиб туради. Шу «Мен» туфайли ҳар кимнинг ўзига хос феъл-атвори, ҳаётий нуқтаи назари бўлади. Муайян вазиятда, фақат ўзига хос эркин хатти-ҳаракат қилиш, мустақил қарорларга келиш, унинг учун масъулиятни ўз зиммасига олиш даражаси ва йўналиши кўп жиҳатдан ана шу «Мен»га боғлиқдир.

Ақли одам зоти «Мени» учун албатта идеал, яъни намуна керак. Бу намуна одамни қуршаган микро ва макро муҳитда ҳам, тарихий, фалсафий, бадий адабиётлар ва санъат воситаси билан ўтмишдаги қахрамонлар, атоқли кишилар ҳам бўлиши мумкин.

Намуна (идеал) орқали одамнинг ички олами бўлган «Мени» ташки олами қандайдир умумий бутунлик билан боғланади. Одам ўз «Мени» учун қабул қилган идеал билан ўз хатти-ҳаракатларини таққослаб боради, қайта баҳолаш натижаси сифатида ўз фаолиятидан ё қониқади, ёки қониқмайди. Айтайлик, одамнинг «Мени» эзгуликни қарор топтиришга интилаётган замондошлари ёки ўтмишда ибратли ишлари билан машҳур бўлган кишилар тимсолида шаклланган бўлсин. Бундай одам юқорида айтган ижтимоий фоҳишалар доирасига кириб қолганда ҳам ўз идеалига хилоф иш қилмайдн. Ибн Сино таърифлаган «Эшаклар доираси» дан чиқиб кетишга интилади. Турк қавмига мансуб аёл Зарринтоғи ижтимоий адолат учун курашни ўз эътиқоди деб билиб, одамлар орасида «топган нарсаларингизни ўз ўрталарингизда қардошларча баҳам кўринглар» деган ғояни ташвиқ қилди. Ўша давр ҳоконлари бунинг учун уни 3 йил зиндонда сақладилар. Ўз эътиқоди «Мени»дан қайтмагач, оловда куйдириб ўлдиришга ҳукм қилдилар. «Мен демайманки, самандар ё парвона бўл, ёниш мақсадига тушгач, сен эса мардона бўл», дея у оловга табассум билан кириб кетган. Одам инсонга айлангач, мардоналик руҳи уни шундай жасоратларга даъват этади. Бироқ унинг акси ҳам бўлиши мумкин. Одам учун жамиятдаги баъзи исқирт кишилар ҳам «намуна» бўлиб, унинг «Мени» шу аснода шаклланиши мумкин. Ана шу руҳий ҳолатда унинг «Мени» ўғирлик, порахўрлик ва бошқаларни салбий баҳоламайди, бундай ишлардан халиги одам ўзи исқиртга айланиб, бундан у зўр қониқиш ҳосил қилиши мумкин.

Одам «Мени» чинакам инсоний шаклланишидан жамият ва бутун башарият манфаатдордир. Тарихий тажриба шуни кўрсатяптики, бир томондан жамиятдаги барча муносабатларни инсонийлаштириш керак бўлса, иккинчи томондан одам «Мени»ни покизалашнинг ҳамма йўллари, услублари ва воситаларидан фойдаланиш бундан буёғи тараққиётнинг бош мезони бўлгани маъқул.

Маънавий қадриятлар туфайли одам ўз-ўзини англаб ва қадрлаб, чинакам инсоний фазилатлар мужассами сифатида ўз «Мени»га эга бўлса, ижтимоий моҳияти биринчи ўринга чиқади ва авлодлари учун ўзидан албатта яхши ном қолдиради.

Ўз-ўзини англаб, инсонга айланган одам албатта қайси миллат ва маданиятга мансуб эканлигини бошқалардан кўра яхшироқ ҳис қилади. Миллий маданият ва миллий ўзлигини англаш — ягона миллат ва элат маънавий дунёсининг кўш қанотидир.

Миллий ўзлигини англаш реал иктисодий, ҳуқуқий, давлат, тил ва маданият асосида инсон онгида шаклланади ва у ирода билан

боғланиб, амалий ҳаракат тусига киради. Албатта булар объектив шароит ва субъектив омилларга кўра турли даражаларда, ҳолатларда ва муносабатларда намоён бўлади.

Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлига ўтгач, миллий ўзлигини англаш даражаси беқиёс юксалди. Аммо бу дегани ўзбек халқи фарзандларида илгари миллий ўзлигини англаш бўлмаган, деган маънони англатмайди. Совет тоталитар давлати миллий ўзлигини англаши кучли бўлган зиёлиларни қатағон остига олиб, интернационализм ширлари остида миллий онг ривожини йўлига жиддий тўсиқлар қўйиб келдики, унинг асоратларини тугатиш учун мардонавор кураш олиб бориш зарур бўлади.

Миллий ўзлигини англаш: а) ўзбек халқи ва бошқа халқларнинг ўз тарихий, маданий меросига қизиқиш ошишида;

б) ўз халқининг тили, ижтимоий вазифаларини кенгайтиришдан манфаатдорлик ҳисларининг кучайишида;

~~в) Ўзбекистоннинг реал мустақиллигини таъминлаш билан боғлиқ сиёсий, иқтисодий ва бошқа муаммоларни ҳал этиш учун жонқуярликда;~~

г) миллий жиҳслик ва тотувлик заруратини тушуниб, фаолият йўналиши белгилашда;

д) ўзининг нисбатан оғир иқтисодий аҳволда эканлиги, миллий маданиятга лоқайдлик сабабларини англаб етаётганида;

ж) республикада яшаётган бошқа миллатлар вакиллари ҳуқуқларини ҳурматлаш, улар билан чинакам қардошлик, биродарлик алоқаларини вужудга келтиришга интилишда (зеро тарих тақозаси билан Ўзбекистон уларнинг Ватани ёки иккинчи Ватани бўлиб қолган) намоён бўлади.

Миллий ўзлигини англаш ўз ички зиддиятига эга. Ҳар қандай ўз-ўзини англаш реал ҳаёт вазифаларига мувофиқ тарзда муайян ҳаракат ва фаолият йўналишини танлаш асосида боради. Бу танлов одамнинг ўзи учун етакчи бўлиб қолган қадриятлар мажмуаси билан белгиланади. Ўз-ўзини ва миллий ўзлигини англаш учун танлаб олган йўналиш таъсирида идеаллик парчаланadi. Бир томондан, миллий ўзлигини англаш даражасидаги шаклланган тасаввури бўйича ўз миллати ва унинг маънавий қадриятларини бошқа миллатларникидан афзал деб билади. Сўнгра, ўзи мансуб бўлган миллат қолган миллатлар билан иқтисодий, сиёсий ва бошқа алоқаларда бўлмай ривожлана олмаслигини, демак, улар қадриятларини ҳам ҳурматламай яшай олмаслигини англайди. Бу миллий ўзлигини англаш ривожига биринчи зиддиятдир. Иккинчидан, бир республика ичида бошқа миллатларга мансуб одамлар, уларнинг уюшмалари мавжуд

бўлиб, муайян мамлакат номи билан аталган ва туб аҳолини ташкил этган миллат ўртасидаги муносабатларда пайдо бўладиган зиддиятдир.

Маълумки, ҳар бир миллат тарихан динларнинг биронтаси таъсирида бўлади, унга имон келтиради, эътиқод (ихлос) қилади. Динлар, айниқса, жаҳон динлари ўз моҳияти жиҳатидан байналмилал хусусиятга эга бўлса-да, аммо у миллий кадриятларни сақловчи, эъзозловчи ва ривожлантирувчи маънавий восита сифатида ҳам майдонга чиқади. Шунинг учун кўпинча миллат диний шиорлар остида ўз мустақиллиги учун курашади. Бу ҳол диннинг сиёсийлашуви учун негиз бўлиб, реал миллий кадриятлар диний кадриятлар билан алмашинади. Натижада диний заминда миллий можаролар, катта-катта урушлар ҳам келиб чиқиши мумкинлигига тарих шохид. Демак, диний заминда юзага келадиган миллатлараро зиддиятларни ҳам албатта назарда тутиш керак.

Инсон ҳуқуқини миллат ҳуқуқига қарама-қарши қўйиш оқилона иш эмас. Муайян республикада яшаётган барча одамлар миллати, ирки, жинси, ўтроқлиги, диний ва илмий эътиқодидан катъий назар, баббаравар ҳуқуққа эга бўлишлари ҳуқуқий давлат барпо этиш учун кафолатдир. Зеро, миллат мавҳум тушунча эмас. У фақат ўз ҳуқуқлари учун курашувчи кишилар билан бирга умуман муайян давлат, мамлакат ҳудудида яшаётган бутун аҳолининг яхшироқ, инсонийроқ ҳаёт кечириши учун кураш негизидан бирлашган конкрет (аниқ-равшан) одамлар бирлигидан ҳам иборатдир. Бинобарин, агар Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш ўзбек халқи учун нечоғлик муҳим бўлса, бу ерда яшаётган 6 миллионга яқин бошқа юздан ортиқ миллат вакиллари учун ҳам шунчалик муҳимдир. Ўз тақдирини шу мамлакат тақдирини билан боғлаш тарихан унга зарур бўлган экан, уни тўғри англаш ва шунга мувофиқ фаолият йўналиши белгилан улар учун фуқаролик бурчидир.

Миллий ўзлигини англашдаги тафовуслар, миллий муносабатларда юзага келиши мумкин бўлган зиддиятларни миллий давлат, ундаги партиялар, жамоат ташкилотлари, маданий-оқартув муассасалари, бутун жамоатчилик кучи билан қадам-бақадам ҳал этиб бориш ўз-ўзини ва миллий ўзлигини англаётган, уни чуқурлашти-раётган онгнинг тўғри ижтимоий йўналиш олиши учун кафолат бўлади. Миллий ўзлигини англаш, миллий маҳдудлик, миллий чекланишга олиб келмаслиги учун Ўзбекистонда бир қатор тадбирлар амалга оширилмоқда. Саноат корхоналари, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, илмий ва маданий муассасаларда ишлаётган турли миллат вакиллари қўлни-қўлга бериб, қардошларча меҳнат

қилишлари учун маънавий-ахлоқий муҳитни вужудга келтиришга асосий эътибор қаратилмоқда. Чунончи, миллий-маданий марказлар ташкил этилиб, ҳар бир миллат вакиллари ўзлари мансуб бўлган миллат маданиятини, тарихини ўрганмоқдалар. Бу миллатлараро муносабатларнинг инсоний ривожланишига хизмат қилади. Турли миллий тилларда ўқув ва бадиий адабиётлар, журнал, газеталар чиқарилмоқда, радио эшиттиришлари, телекўрсатувлар ташкил этилмоқда. Миллий хунармандчиликка, миллий либосларга эътибор қаратилмоқда. Қўшни мамлакатлар халқлари билан иқтисодий ва маданий алоқаларни янада ривожлантириш тадбирлари белгиланиб, амалга оширилмоқда. Президентлик девони, Қорақалпоғистон республикаси, вилоятлар ҳокимиятларида, Тошкент шаҳри ҳокимиятида миллатлараро муносабатлар бўлими тузилди. Айниқса, Марказий Осиё халқлари ўзаро алоқаларининг мустаҳкамланиши алоҳида тарихий аҳамиятга эгадир. Бинобарин, ўзбек, қozoқ, тожик, туркман, қорақалпоқ, қарноқ миллатлари ва бошқа миллат номояндаларининг онгида уни қадриятга айлантириш фoят муҳимдир. Миллатлараро муносабат ва муомала маданиятига эга бўлиш миллий ўзлигини англашнинг таркибий қисмидир.

Ўзбекистонда исломдан ташқари яна 17 та рўйхатдан ўтган диний эътиқод эгаларнинг ташкилотлари бор. Улар диндорларнинг диний эҳтиёжларини қондириш жараёнида юртимизда можаролар чиқишига йўл қўймаслик учун курашмоқдалар. Демак, улар миллий ўзлигини англашнинг инсоний йўналишда ривожланишига муносиб ҳисса қўшмоқдалар. Миллий ўзлигини англаш деганда байналмилалчилик ҳисларини ҳам тушуниш лoзим. Бинобарин, буюкмилатчилик, буюкдавлатчилик шовинизми, миллий калондимоғлик ва диний мутаассибликка қарши кураш жараёнида миллий ўзлигини англаш соғлом тус олади.

Ўзбеклар табиатан бошқа халқлар, уларнинг миллий ҳис-туйғуларига катта ҳурмат билан қарайдиган жаҳондаги заковатли миллатлар қаторига киради. Саҳоватпешалик, очикқўнғиллилик, раҳм-шафқатлилик, инсонпарварлик, меҳмондўстлик, андишалилик, иззат ва ҳурматпешалик — булар ўзбек миллатига хос хусусиятлардир. Бу фазилатларни эъозлаш ва янада ривожлантириш ёшларимиз зиммасига катта масъулият юклайди.

Миллий мустақилликни мустаҳкамлаш манфаатлари миллий ўзлигини англаш даражаси юқори босқичга кўтарилишини тақоза этмоқда. Собиқ СССР давлати, унинг партия элитаси мустамлакачиликнинг ниҳоятда пардаланган, макрли шаклини қарор топтириш учун бутун чораларни кўрди. Миллатларни ўз тарихий

хотирасидан махрум этиб, унинг вакиллари ни манкурт ҳолатга тушириш сиёсатини амалга оширди ва қисман бунга муваффақ бўлди. Шунинг учун ўзбеклар орасида миллий ўзликни англаш ҳис-туйғуси, масалаи, Болтиқбўйи республикалари, Кавказ, Россия, Украинага нисбатан пастроқ бўлганлигини инкор этиб бўлмайди. Шунинг учун тил ҳақидаги Қонун қабул қилинганига 5 йилдан ошган бўлишига қарамадан, баъзи жойларда ҳамон идора ҳужжатлари рус тилида олиб борилмоқда. Кўпчилик алоқа бўлимлари, уй-жой хўжалиги маҳкамалари, ҳисоб-китоб идоралари ва бошқармаларида давлат тилини билмайдиган кишилар ишламоқда. Тил ўрганиш учун олинган ўқув куроли камайиб кетиши ҳам бежиз эмас. Чунки давлат ва бошқа маҳкамаларда раҳбарлик қилаётган зиёлилар орасида миллий онг-даражаси ниҳоятда паст кишилар ҳам бор. Тилимизнинг тозаллиги ва таъсирчанлиги учун курашишга бурчли бўлган баъзибир олимлар, журналистлар, муаллимлар ҳам ўзбек тилига ўринсиз равишда бошқа тиллар сўзларини киритишдан уялмайдилар. Чунки миллий ғурур ва фахр оз уларда.

Ватанпарварлик ҳисси даражаси ҳам айрим ўзбекларда миллий мустақиллик талаблари даражасида деб бўлмайди. Ўзбек маданияти, унинг маънавиятини сақлаш, асраш, ривожлантириш масъулияти шу республикада миллат бўлиб яшаётган одамлар зиммасида эканини ҳамма ҳам англаб етган эмас. Янги техника ва технологияни эгаллаш, илм-фан фидойиси бўлиш, тадбиркорлик сифатларини ўзда тарбиялаш, миллий тил ва маданиятни қадрлаш, ҳарбий санъатни эгаллаш учук кураш — мана шулар ҳаммаси ватанпарварликнинг амалда намоён бўлишидир. Ёшларда миллий ўзликни англаш даражасини ошириш воситаларидан бири — ватанпарварлик руҳини барқарор қилишдир.

«Фалсафадан ваъз матнлари».

Т., 1995, 210—221-бетлар.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН УМУМБАШАРИЙ (ГЛОБАЛ) МУАММОЛАР ВА УЛАРНИ ҲАЛ ҚИЛИШ ЙУЛЛАРИ

Афтидан, XX аср тарихга «огоҳлантириш асри» бўлиб кирса керак. XVI асрдаёқ Ғарбий Оврупода пайдо бўла бошлаган sanoat инқилоби минг йиллар давомида тўпланган билимлар, ижтимоий тузилиш шакллари, турмуш тарзини бутунлай ўзгартириб юбориш бошланишига сабаб бўлган эди. Аста-секин юз бераётган ўзгаришлар XIX асрга келиб жиддий тус ола бошлади. Айниқса, атом

парчаланишининг кашф этилиши, рентген нурларининг топилиши асрлар давомида ўзгармас бўлиб келган тафаккур ва идеаллар стандартларига путур етказганидан дарак берди. Ўша пайтлардаёқ кўпгина мутафаккирлар кириб келаётган XX асрга зўр ҳадикераш билан қараган эдидар. Чунончи, рус мутафаккирлари Ғарбий Оврупонинг бостириб келаётган эркин ва аммо эътиқодсиз маданияти Россияга тарқалмаслик чораларини кўришга ҳукмдорларни даъват этгандилар. Аммо у жараёни тўхтатиш мумкин эмас эди. Аслини олганда техника тараққиёти туфайли башариёт осмонида пайдо бўлаётган «қора булутлар» учун фан-техника айбдор эмаслиги у пайта ҳам, ҳозир ҳам кўпчиликка аён эмас.

Техниканинг мисли кўрилмаган парвози, ишлаб чиқариш ресурсларининг тараққиёти инсониятнинг олам, одам ҳақидаги оддий тасаввурларини чилпарчин қилиб ташлади. Радио, телевидение, ҳисоблаш техникаси, космосга чиқиш, ядро энергиясини жиловлаш, ~~ген инженерияси, пластик материаллар — бунга ўхшаш техникавий янгиликлар аждоқларимизнинг тушига ҳам кирмаган қулайликларни яратиб, турмуш кечириш тарзини тубдан ўзгартириб юборди.~~ 1917 йил Россиядаги Октябрь тўнтариши, тоталитаризмнинг қарор топиши, 2 та жаҳон уруши ва унинг оқибатлари, «совук муносабатлар» урушининг Ғарб давлатлари фойдасига ҳал бўлгани, собиқ СССР деб аталган империянинг кулаши ва мустамлакачилик системасининг асосан барҳам топиши — ана шуларнинг ҳаммаси ижтимоий ҳаёт, унда одамнинг ўрни ва роли тўғрисидаги эски тасаввурларга барҳам бериб юборди.

«Социализм»нинг СССР ва бошқа бир қатор мамлакатлардаги модели фан ва техника туғдирган янги имкониятлар, ишлаб чиқариш ва меҳнат ресурсларининг янги ҳолатлари даражасига жавоб бера олмади. Бу ҳол у давлатларнинг барҳам топишига олиб келибгина қолмай, ижтимоий адолат, тенглик, фаровонлик, дўстлик, ҳамкорлик ғояларини гўё ўзида-муҳасамлаштирган этиб кўрсатилган социализм (коммунизм) тушунчасининг кенг жаҳон афкор оммаси кўз ўнгида кадр-қимматини кескин тушириб юборди. Давлат монополистик мулкчилигига асосланган ижтимоий тузум иисон ҳуқуқларини барбод этиш, шахсий ғайрат ва ташаббусни бўғиш воситасига айланди. Агар Ўзбекистонни олсак, бу кўҳна мамлакат аҳолиси рус большевикларининг кирдикори билан 1918—1923 йилларда қонли уруш гирдобига тортилди, миллий-озодлик учун курашган халқимизнинг мард ўғлонлари ўлдириб юборилди, қамаб ташланди, қувғинга қилинди. Совет ҳокимиятининг ҳар 10-15 йил ичида биттадан қатагон қилиниши расмга айланди. 30-йиллар

кулоқлаштириш, 1937—1940 йилларда илғор фикрли кишиларга «халқ душмани» деган тамға босилиб, қатағон қилингани, 50-йилларда кўзга кўринган зиёлиларнинг ялпи қамалиши, 60-йилларда тадбиркорларнинг қатли-ом қилиш, 70-йилларда совет давлатининг халққа, демократияга қарши мохиятини фoш қилганларга «диссидент» деган тавқи лаънатни босиб, уларни жазолаш, отиб ташлаш ва турмаларда чиритиш, 80-йилларда «Ўзбек иши» шиори остидаги мисли кўрил-маган ёвузликлар халқимиз хотирасида лаънати йиллар сифатида қолади.

Собиқ СССР харобалари устида янги мустақил республикаларнинг вужудга келиши, жаҳоннинг сунъий равишда иккита харбий-сиёсий лагерга бўлинишининг барҳам тошганлиги XX аср охирида янги тарихий вазиятни юзага келтирди. Мустақил республикалар мулкчиликнинг давлат монополиясига барҳам бериб, бозор муносабатларига ўтиш йўлини танлаб олдилар. Баъзи подон сиёсатчиларнинг айби билан илмий жиҳатдан ҳар томонлама асосланган концепция ишлаб чиқилмасдан туриб, Россияда бозор муносабатларига ўтиш бошлаб юборилди. Умумий иқтисодий боғлиқликлар, ягона коммуникация ва алоқа тизими билан бирга боғланиб кетган республикалар оғир аҳволга тушиб қолди. Уларнинг баъзилари кечикиброқ бўлса-да, бозор муносабатларига ўтиш учун ўз концепцияларини ишлаб чиқдилар. Жумладан, Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов раҳбарлигида бозор муносабатларига ўтишнинг беш тамойили ишлаб чиқилиб, уни амалга ошириш чоралари кўрилмоқда.

Ҳар бир республика ўз манфаатларини назарда тутиб, ижтимоий-сиёсий фаолият йўналишини белгиллаган ҳолда жаҳон умумбашарий муаммоларини ҳам ҳал этишда бошқа давлатлар билан ҳамкорлик қилмоқда. Бу ҳамкорликда бошқа мамлакатлар қатори Ўзбекистон ҳам ўз ўрни ва ролига эга бўлиб бормоқда.

«Глобал» сўзи «глобус» сўзидан олинган бўлиб, «Ер шари» маъносини англатади. Бутун инсониятга дахлдор масалаларни «глобал муаммо» дейиш фанда қабул этилган (уни ўзбек тилида умумбашарий муаммо дейиш мумкин).

Одамзод онги воқеалар ривожига қараб, илмий тажрибага таяниб, келажакни бир неча йиллар олдиндан тахминий равишда башорат қилиш қобилиятига эга. Тараққиётнинг ҳозиргача бўлган йўналиши келтириб чиқарган муаммоларни, улар туфайли вужудга келган зиддиятларни илмий таҳлил этиш асосида келажак ҳақида фикр билдириш мумкин.

Ижтимоий тараққиётнинг бундан буёнги истиқболи, кўп

жихатдан умумбашарий муаммоларни ҳал этишга боғлиқ. Бу муаммоларнинг ҳал этилиши ўз навбатида илмий-техника тараққиёти билан боғлиқ кетар экан, бўлажак мутахассислар умумбашарий муаммолар нималардан иборат эканини равшан тасаввур этишлари, ўз фаолиятларида уни назарда тутиб ҳаракат қилишлари ниҳоятда зарур. «Глобал муаммолар» атамаси шу асрнинг 60-йилларида Ғарб мамлакатларида пайдо бўлиб, «Рим клуби» фаолияти билан жаҳонга ёйилди. Бу муаммоларнинг келиб чиқишида жамият, жумладан, одамнинг табиатга техник воситалар билан кўрсатаётган улкан таъсири, унинг беқиёс хўжалиқ фаолиятининг роли бор. Айни пайтда бу муаммоларнинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини ҳам эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Гуруҳий, синфий, миллий, ҳудудий манфаатлар кўпинча бутун жаҳон ҳамжамяти ва умумбашарий манфаатлардан устун қўйилмоқда. Ана шу ҳолат умумбашарий муаммолар ва уларнинг хусусиятларини англаб олишни тақоза этмоқда.

~~Умумбашарий муаммоларга, бизнингча, қуйидагиларни киритиш мумкин:~~

1) термоядро уруши ва атом электростанциялари аварияси хавфларининг олдини олиш, барча халқлар учун тинч ва барқарор ҳаёт шароити берадиган ҳамда ҳар қандай зўравонликдан холи бўлган янги дунёни вужудга келтириш ғоят зарур бўлиб қолганлиги;

2) илмий-техника инқилоби туфайли анъанавий турмуш тарзининг издан чиқиши бутун дунёда маънавий-ахлоқий кризис (бўҳрон)ларни вужудга келтирганлиги; илмий-техника инқилоби ва унга асосланган ижтимоий-иқтисодий муносабатларга мувофиқ келадиган турмуш тарзини излаб топиш ва қарор топтириш ғоят муҳим бўлиб турганлиги; халқаро террорчилик, гиёҳвандлик ва ичкиликбозлик, вабо, СПИД тарқалишининг кенгайиб кетиши ҳам шуни тақоза этаётганлиги; шунингдек, ана шу доирада таълим-тарбия, ижтимоий таъминот, маданий мерос ва ахлоқий қадриятлар муаммоларини ҳам ҳал этиш зарур бўлиб қолганлиги;

3) саноат жиҳатидан ривожланган Ғарб мамлакатлари билан тараққиётдан орқада қолган мамлакатлар иқтисодиёти ўртасида тафовут тобора ортиб бораётганлиги; ана шу мамлакатларда иқтисодий қолоқликни бартараф этиш, очарчилик ва қашшоқликни тугатиш дунё халқлари олдида турган муаммога айланганлиги;

4) халқларнинг миллий ўзлигини англаш жараёни бошланганлиги; миллий давлатчиликнинг шаклланиши; миллатлараро муносабатларни йўлга қўйишда зўравонлик нуқтаи назарларига асосланадиган хатти-ҳаракатларни тугатиб, тенглик ва

ўзаро манфаатли ҳамкорликни қарор топтириш учун янги тафаккур тарзини шакллантириш гоят муҳим бўлиб турганлиги;

5) ижтимоий ишлаб чиқаришнинг тобора байналмилал хусусият касб этиб бораётганлиги; шу жараёнда генафондга, яъни одамзод наслига жиддий путур етганлиги, генафондни бундан буён сақлаб қолиш учун миллий мустақил республикалар қарор топиб, мустаҳкамланишини ҳар томонлама рағбатлантириш, шу заминда интернационал алоқаларни ривожлантириш йўллари ва воситаларини излаб топиш гоят зарур бўлиб қолганлиги;

6) инсониятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига бундан буён эришиш учун зарур табиий ресурслар (озиқ-овқат, хом ашё, энергия)нинг янги турларини излаб топиш муҳим вазифа бўлиб турганлиги;

7) ҳаво, тупроқ, сув ҳавзаларининг sanoat ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши натижасида заҳарланиши туфайли юзага келган экологик инқирознинг олдини олиш лозимлиги;

8) аҳолининг гоят тез суръатлар билан ўсиши («демографик портлов»)ни тартибга солиш, депопуляция хавфининг олдини олиш зарурат бўлиб турганлиги;

9) ИТИнинг турли салбий оқибатларини дарҳол пайқаш ва унинг олдини олиш орқали бу тараққиётни шахс камоли ва инсониятга муносиб жамият манфаатлари томон буриб юбориш кераклиги ва бошқалардир.

Тарих сиёсий даҳанаки жангдан мулоқотни, мафкуравий ва диний мутаассибликдан давлатлараро муносабатларни холи этиши, сабр-қаноат ва хилма-хил фикрларга йўл қўйиш (плюрализм)ни тақоза этмоқда. Ҳамма халқлар ҳарбий, экологик ва иқтисодий хавф-хатарсиз яшашга ўтишлари учун ғор одамларига хос тафаккур тарзи келтирган офатларни обдон таҳлил қилиш вақти келди. Зеро, ижтимоий-сиёсий тафаккур услуби мавжуд ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий воқелиқдан, техника ва технология тараққиётидан орқада қолмоқда. Аксарият омманинг ҳозирги замон цивилизациясига мувофиқ келадиган ахлоқий қадриятларни англаши ижтимоий-иқтисодий, экологик ва демографик даврнинг қатъий талабларидан анча йироқдир.

Ҳозирги замон умумбашарий муаммолар янги сиёсий тафаккур, юқсак ахлоқий масъулият ва мисли қўрилмаган бирлашган амалий ҳаракатни тақоза этмоқда. Гарчи бу муаммоларнинг барчаси бир-бири билан сабабли боғланган бўлса-да, аммо улар доирасидан устуворларини танлаб олиб, асосий эътибор ва куч-ғайратни шунга қаратган маъқул. Иқтисодий тараққиёт билан экологик ҳалокатга ягона

экологик муаммо сифатида қараш маъқулдир. Чунки экологик муаммоларни иқтисодий тараққиётнинг юксак босқичисиз, шунингдек маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштиришсиз ҳал этиб бўлмайди. Булардан қай бири устувор бўлишини аниқлаб олиш муҳимдир. Ҳозир миллий, ҳудудий ва халқаро кучларни ягона мақсад йўлига буриб, жаҳон оммавий ижтимоий ҳаракатини юзага келтириш тарихий зарурат деб ҳисоблаш мумкин. Бу ҳаракат бутун дунёда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш мақсадида мавжуд ресурсларни ишга солиш, одамлар қалби ва руҳиятини поклаш учун маданий-маърифий тадбирлар мажмуасини тадқиқ этиб, уни изчиллик билан амалга ошириш чораларини кўришга даъват этилгандир.

Шу маънода баъзи олимлар, чунончи, америкалик социолог Р.Л.Хейлбронернинг «нажот йўли йўқ» деган фикрига қўшилиб бўлмайди. Масалага бундай ёндошиш тарихий жараёнларга инсоният таъсир этиши мумкин бўлган қудратни инкор этишга, лоқайдликка олиб келади. Академик А. Сахаров набираларимиз яшайдиган 50 йилдан кейинги дунё ҳақида ўйлаб кўрган кишининг кўнглини кучли ва зиддиятли туйғулар қамраб олади, деган эди. Булар инсониятнинг бениҳоя мураккаб келажагидаги фожиавий хавф-хатарлар, машаққатлар олдидаги кўркув ва даҳшат, айни вақтда одамларнинг ақл-идроқи, қудрати ва дилидаги инсонийликка умид туйғуларидир. Фақат мана шу умид ва унга қатъий ишончгина босиб келаётган таҳлика, фалокатларга қарши туриши мумкин. Инсоният, унинг барча давлат ва жамиятлари ҳалокатнинг олдини олиб қолиш учун етарли ақлий, моддий ва техникавий салоҳиятга эгадир. Инсон тафаккур услубини ўзгартириш, унинг ахлоқий қиёфасини янгилаш, маънавий-руҳий оламини поклаш орқали жаҳон осмонида пайдо бўлган «қора булутлар»дан холи бўлиш имкони мавжуд.

Ҳозирги шароитда Табиат, жамият ва инсон коэволюциясини таъминлай оладиган жамиятгина оқилона бўлиши мумкин. Бунинг учун марксизм назариясига асосланиб, инсониятнинг келажаги социализм (коммунизм)дадир, деган хом ҳаёллардан холи бўлиш лозим. Аввало социализм қуришни Ленин томонидан пировард мақсад деб белгиланиши ва унга эришишнинг барча воситалари (асосан зўравонлик)ни ахлоқий деб ҳисоблаш инсоният бошига жуда катта кулфатлар келтирганини тан олишга тўғри келади.

Ҳар бир жамият ижтимоий гуруҳлар, синфлар, давлатлардан ташкил топади, демак, уларнинг ўз олдларига қўйган аниқ мақсадлари ва ўз ижтимоий мавқеларига мувофиқ манфаатлари борки, ана шулар туфайли ишлаб чиқариш механизми ҳаракатга келиб, одамларнинг умумий фаолияти юзага чиқади. Бу ҳолатни

ҳисобга олмай тузилган ҳар қандай илмий башоратнинг истиқболи йўқдир. Зеро, пировард оқибатда одамлар иқтисод, ишлаб чиқариш учун яшамайдилар, аксинча, иқтисод инсонлар эҳтиёжини қондириш учун зарурдир, Ҳозирги иқтисодий, техникавий прогресс учун кураш пировард мақсад эмас, балки фаровонликка, ижтимоий адолат ва тенгликка эришиш воситаси бўлиши лозим. Акс ҳолда инсоният ва унинг жамиятлари бирёқлама ривожланиб, янги ижтимоий офатлар юзага келиши ҳам мумкинки, бундан буён яна бир жиддий назарий хатога йўл қўйилиши оқибатларига инсоният бардош бера олмаса керак.

Манфаатлар ва мақсадлар турли-туманлиги вазиятида уларни дунё бўйича мувофиқлаштириш учун инсоният ақлий тараққиётининг ҳозирги даражаси қифоя қилармикан? Ҳарҳолда умумбашарий муаммолар ҳар қандай манфаатлар ва мақсадларнинг бундан буёнги тақдирига дахлдорлигини ҳисобга олишни тақоза этаётганини кўпчилик англаб бораётгани қандайдир умид туғдиради. Бинобарин, ҳар бир жамиятни рационал (ақлга мувофиқ) ташкил этиш учун зарур бўлган йўллар, уларга эришиш воситаларини излаб топиб, Табиат, жамият ва инсон коэволюциясига эришиш тарихий зарурат сифатида майдонга чиқмоқда.

Инсоният цивилизациясининг шу кунгача бўлган тараққиётига назар ташласак, одамлар, мамлакатларни бир-биридан ўзаро жанжаллар ажратиб келган. Улар манфаатлари ва мақсадлари негизида юзага келган зиддиятлар асосан куч ишлатиш йўли билан ҳал этилган эди. Эндиликда бутунлай янги тарихий давр бошланыпти: мамлакат, халқ, синф, ижтимоий гуруҳ ва миллатлар ўртасидаги табиий равишда пайдо бўладиган зиддиятларни зўравонлик нуқтаи назарида туриб ҳал этишга интилишнинг истиқболи тобора йўқолиб бормоқда. Зиддиятларни қадам-бақадам ҳал этишни бирдан-бир йўли ён бериш ва келишувдир. Демак, Ақл тараққиёти ҳозирги воқеликнинг бу талабларига мувофиқ ҳолга келгандагина бунга мушарраф бўлиш мумкин. Инсоният эса ғор одамларига хос тафаккур тарзидан воз кечиб, чинакам инсоний тафаккур тарзига ўтмаса, у ўз-ўзини хароб қилади ва табиатни ҳам булғаб, уни ҳаёт кечириш мумкин бўлмаган ҳолга олиб келиб қўйиши мумкин.

Ана шу муаммолар умумдавлат мақомларига эга бўлган жаҳон ҳамжамятидан иборат ягона структура тузилишининг тақоза этмоқда. Бундай ташкилот умумбашарий муаммолар, уларни келтириб чиқарган сабабларни ўрганиб, жаҳондаги барча давлат ва халқларнинг фаолиятини муайян мақсадлар сари йўналтиради. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва унинг турли йўналишдаги бўлимлари мана

шундай роли бажаришни ўз зиммасига олиши мумкин. Аммо бунинг учун унинг ваколатлари келгайтирилиб, умумбашарий муаммоларни ҳал эткшга қаратилган қарорлари мажбурий хусусиятга ҳам эга бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Бутун дунё миқёсида иш олиб бораётган Оврупо хавфсизлиги, Жаҳон ва Оврупо тараққиёт банки, Музакил давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ), турли маданий-маърифий, спорт, диний жаҳон уюшмаларининг ҳам роли ортиб борапти. Уларнинг фаолиятини муайян ялпи умумий мақсад сари қилгайтириб юбориш долзарб масаладир.

Муаммоларни ҳал этишнинг устувор йўналиши экологик ҳолатни яхшилаш бўлиши маъқул, чунки бунда бошқа муаммоларни ҳам ҳал этиш ёки уларга йўл очиш имконияти туғилади, деган фикрларга қўшилиб бўлмайди. Фикримизча, бутун дунёда маънавий-ахлоқий мухитни соғломлаштириш давлат, халқ, сиёсий ва диний арбоблар фаолияти учун устувор йўналиш деб қабул қилинганда, ~~умумбашарий заминлар заңжирини хал қилувчи халқа экани аён~~ бўлиб қолади. Фақат шу йўлдан бориб инсон тафаккур гарзини ўзгартириши, унинг руҳини поклаш орқали бошқа муаммоларни ҳал этиш мумкин. Бунда сиёсий ва жамоат ташкилотлари билан нуфузли диний муассасалар фаолиятини ягона мақсад сари уйғунлаштириш имконияти туғилади. Наҳот йўли бор, у ҳам бўлса ҳар бир одам қалбини инсонийлаштириб, барча жамиятлардаги муносабатларни ўзаро ҳамкорлик, ҳамдўстлик томонга буриб юборишдан иборатдир, шунда ақл-идроқ тантанаси томон раvon йўл очилган бўлади ва инсоният тарихида янги босқич бошланади.

Демак, умумбашарий муаммолар, уларнинг туб сабаблари, ҳал этиш йўларини излаш ва топиш албатта зарур. Айни чоғда жамият тараққиёти, унинг истиқболдаги ҳолатларини тахминан бўлса ҳам тасаввур этиш фойдалидир. Бунда илмий башоратнинг роли бекиёсдир.

Маълумки, марксистик фалсафа нуқтаи назаридан бу масала назарий ва амалий жиҳатдан ҳал қилингандек туюлади; яъни бу нуқтаи назардан қараганда, синфий кураш пировардида социалистик революцияга олиб келади; оқибатда пролетариат диктатураси ўрнатилиб, унинг воситасида ижтимоий мулкка асосланган янги жамият — социализм (коммунизм) қурилади. Шу функцияни бажариб бўлгач, давлат ўла бошлайди ва жамиятда ўз-ўзини бошқариш механизми шаклланади. Кўп жиҳатдан хаёлий бўлган Маркснинг келажак тўғрисидаги қарашлари амалиётда тасдиқланганда жаҳон умумбашарий муаммолари ўз-ўзидан ҳал бўларди. Чунки Маркс

хўжалик юриштининг ягона системаси – умумжаҳон ҳамжамияти шаклланса, бир фикрга ва қарорга келиш осон бўлса керак, деб ўйлагандир. Афсуски, Маркснинг синфий кураш ва унинг ижтимоий оқибатлари тўғрисидаги назарияси фараз хусусиятига эга бўлгани, хусусан капиталистик ишлаб чиқариш усули тараққиётга тўсиқ бўлиб қолганлиги тўғрисидаги қондаси асоссиз эканлигини ҳаёт ўзи кўрсатиб қўйди. Маркс капиталистик ишлаб чиқариш усулини Ғарбий Оврупо воқелиги таъсирида таҳлил этиб ҳамда немисча радикал тафаккур усулида муҳокама юргизиб, келажак жамият ҳақида ўз фикрини айтган, унга олиб бориш йўллари, услублари, воситалари, тамойилларини гуё асослаганди. Тафаккурнинг марксча усули нуктаи назарида туриб бугунги воқеликка ва унга асосланиб келажакка муносабат белгилаш, илмий башорат қилиш мақсадга мувофиқ эмас. Марксизмнинг бу соҳадаги қоидалари, хулосалари ўзини окламаган экан, демак, истиқболда социалистик (коммунистик) жамият вужудга келади, деган фикрга асосланиб фаолият йўналишини белгилаб бўлмайди.

Хўш, келажак ҳақида қандай башоратлар, прогнозлар бор?

Ижтимоий башорат, табиат, жамият қонунларини ҳали номаълум бўлган ва содир бўлиши кутилаётган нарса, ҳодисаларга жорий этишга асосланади. Бундай башоратда келажакдаги ҳодисалар ва уларнинг юз бериш муддатлари хусусида тахмин ва фаразлар бўлади. Ижтимоий ҳаётда юз берадиган ҳодисаларни илмий башорат қилиш, биринчидан, режалаштириш; иккинчидан, программалаштириш; учинчидан, лойиҳалаштириш; тўртинчидан, бошқариш назарияларини ишлаб чиқиш; бешинчидан, фалсафий тафаккур қилиш билан узвий боғлиқдир.

Ижтимоий тараққиёт қонунларини илмий башорат қилишнинг куйидаги усуллари бор:

1. Экстрополяция, яъни муайян бир шароитда содир бўладиган, амал қиладиган қонуниятларни ҳозирги замон ва келажакка боғлаш.

2. Тарихий аналогия (қиёсий услуб), яъни ҳозирги замон ва келажак ҳақида ўтмишдаги ҳодисаларга таққослаб, муҳокама қилиб хулоса чиқариш.

3. Ижтимоий ҳодисаларни компьютер воситасида моделлаштириш.

4. Сценарий тузиш, яъни келажакда бўладиган ҳодисаларни хомаки тарзда тасвирлаш.

5. Тарихий воқеаларга тажрибавий усулга таяниб баҳо бериш.

Жамият ҳодисалари объектив бўлиб, уларни олдиндан башорат қилиш учун ўтмишни, ҳозирги воқеликни чуқур таҳлил этиш ва

фалсафий умумлаштиришга асосланиш, воқеалар ривожига қараб башорат қилиш маъқулдир.

Ҳозирги замон жаҳон ижтимоий тараққиётининг асосий йўналишлари шуни кўрсатмоқдаки, истиқболда на Маркс тасаввурдаги социализм (коммунизм) ва на соф капитализм бўлади. Ғарб мамлакатларидаги ҳозирги давлатларни соф буржуа диктатураси ҳам, у жамиятда катта фойда олишга асосланган капиталистик тузум деб ҳам бўлмайди. Уларда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ҳуқуқий давлат элементлари, ижтимоий муҳофазага йўл берган ва ўз моҳияти билан адолатли жамият принципларни ҳам мавжуд бўлган структурани кўриш мумкин.

«Социалистик мамлакатлар» деб аталган жамиятларда мулкчиликнинг давлат монополияси, яккабошчилик ва зўравонликка асосланган коммунистик зодагонлар диктатураси, пастдан юқоригача бошқаришнинг мисли кўрилмаган тўрачилик усули ўша жамиятларни бени бери кўчага олиб кириб қўйди, натижада улар барҳам топди. Шунинг учун Хитой, ҚХДР, Вьетнам, Куба каби мамлакатлар ҳам аста-секин бозор муносабатларига ўтишга мажбур бўлмоқдалар.

Жамият ҳақида фикр юритганда, келажақда бозор муносабатларига асосланган оқилона ижтимоий структуралар вужудга келиши кутилмоқда. Ҳамма гап у структура халқ оммасини асоратга солишнинг янги, мақрли шаклига айланиб қолмаслигида. Бунинг учун собиқ «социалистик» мамлакатларда давлат мулкани хусусийлаштириш ва ижтимоийлаштиришда ижтимоий адолат тамойилларига қатъий амал қилиш тақоза этилади. Акс ҳолда янги ижтимоий ларзалар учун асос юзага келиб қолиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Ижтимоий тараққиётнинг ҳамма мамлакатлар ва барча тарихий даврлар учун ягона йўлини излаб, бирдан-бир мақбул шаклини вужудга келтириш учун ҳаракат қилиш тўғри бўлмайди. Умумий йўналишда ўхшашлик, муштарак жиҳатлар бўлиши мумкин. Аммо ижтимоий ҳаётнинг айрим битта моделини мутлоқлаштириш тўғри бўлмайди. Масалан, техника ва техника прогресси бўйича Ғарб давлатлари тажрибасига суяниб фаолият йўналиши белгилаган ҳолда, Марказий Осиё республикалари маънавий-ахлоқий муҳити даражаси жиҳатидан улардан анча устун туришини эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Чунки бу ҳудуд халқлари кўҳна ва намунали маънавий маданиятга, юксак ахлоққа эга бўлганликлари тўғрисида Ғарб давлатларига ибрат бўла оладилар. Зеро, бу халқларда шарму ҳаё, орият, ифбат, ахлоқ-одоб, одамийлик, ширинсуханлик устувордир.

Ўрда келганда шуни таъкидлаш жоизки, собиқ СССРда рус

большевиклари оқсуяклари жиддий назарий хатоларга йўл қўйгани халқни оғир аҳволга солиб қўйди. Уша даврни чуқур илмий таҳлил қилиб, ундаги ижобий ва салбий жиҳатларни равшан тасаввур этиш келажакни тўғри белгилаш шартларидандир. Масалан, муайян шарт-шароитда халқлар, миллатлар ўзаро дўстона иқтисодий, ижтимоий, маданий муносабатлар ўрнатишлари мумкинлиги тарихда биринчи марта исботланди. Бироқ пиروвард мақсад билан унга эришиш воситасини бир-бирига аралаштириш натижасида катта ижтимоий ларзаларга аста-секин замин хозирланади.

XXI аср бўсағасида техника прогрессининг бир ёқлама тараққийси туфайли инсоният ҳалоқат ёқасига келиб қолди. Бу жарликка қулаб кетмаслик учун инсоният ақлини, заковатини бунёдкорлик томон буриб юбориш услуб, воситаларини излаб топиш талаб этилмоқда. Бунда инсон маънавий оламини мунаввар этмасдан, ундаги ҳайвоний қусурларга барҳам бермасдан туриб бирон-бир инсоний жамият, демократик давлат тузиш, бутун дунёдаги умумбашарий муаммоларни ҳал этиш учун ақлий, иқтисодий, техникавий ва бошқа ресурсларни бирлаштириш амримаҳолдир.

Маркснинг жамиятда мулкчилик муносабатларининг ўзгариши билан ишлаб чиқариш усули ўзгариши тўғрисидаги назарий қондасини яратганда бу жараёнда инсон омилининг ролига етарли баҳо бермади. Умуман марксизмда энг ишланмаган, чуқур тадқиқ этилмаган соҳа — инсон қалби, унинг онгининг материя, борликка кўреатадиган таъсири етарли ҳисобга олинмагани, ижтимоий қонунлар соясида инсон шахси қолиб кетишидир. Ана шу хатоликлар яна такрорланмаслиги учун зарур назарий қондалар ишлаб чиқиш келажакни, тараққиётни тўғри белгилашнинг муҳим шартидир.

Табиат ва жамият, табиат ва инсон, инсон ва жамият муносабатларида ўзаро уйғунлик, яқинлик бўлишига эришиш ҳозирги замон умумбашарий муаммоларини ҳал этишнинг зарур шarti. Демак, жаҳон миқёсида шу соҳада чуқур тадқиқотлар ўтказиш, илмий-назарий ва амалий конференциялар, симпозиумлар, илмий ва диний арбобларнинг шу масала атрофида баҳсларини ташкил этиш ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Дунёдаги давлатлар, уларнинг сиёсий арбоблари ана шу нуфузли йиғинлар тавсияларига амал қилсалар, инсоният олдида турган муаммолар ҳал этилар, келажақда чинакам ҳуқуқий демократик давлатлар, чин фуқаролик жамиятлари қарор топиб, ўзаро манфаатли ҳамкорликка асосланган байналмилал алоқалар юзага келиши мумкин бўларди.

Фалсафадан ваъз матнлари».

Т., 1995. — 210—221 б.

МАДАНИЯТ ВА ЦИВИЛИЗАЦИЯ*

Маданият гоят мураккаб, кўп қиррали ижтимоий, маънавий, моддий қадриятдир. У тор ва кенг маъноларга эга: тор маънода маънавий маданият тарзида талқин этилади. Бунда кишилар, халқларнинг маданият даражаси, ижтимоий онг шаклларининг қанчалик ривожланганлиги, уларга боғлиқ бўлган маданий-маърифий муассасалар фаолияти, одамлар ва улар уюшмалари ўртасидаги муносабатларнинг инсонийлик хусусиятлари назарда тутилади. Масалан, фалсафий маданият, муомала маданияти, ахлоқий маданият, савдо-сотик маданияти, овқатланиш маданияти, уй-рўзгор тутиш маданияти, хулқ-одоб маданияти ва ҳоказо.

Кенг маънода эса маданият халқ оммаси яратган, тарихан таркиб топган ~~моддий ва маънавий бойликлар йиғиндисини ифода қиладиган~~ фалсафий категориядир. Бунда одамзод ижтимоий-иқтисодий, маънавий-жисмоний камолоти, табиат ва жамият стихияли кучларига таъсири даражалари ўз ифодасини топади.

Бундай маданият инсоният яратган қадриятларнинг энг қимматлисидир.

Демак, маданият категорияси одамзод тажрибаси, билимлари, техника воситаси билан яратилган барча моддий ва маънавий бойликларни мужассамлаштиради. Бундан моддий ва маънавий маданият мавжуд, деган хулоса чиқади.

Маънавий маданият каби моддий маданият категорияси ҳам жуда мураккаб ва кўп қирралидир. Масалан, ишлаб чиқариш ва техника маданияти, деҳқончилик маданияти, меҳнатни ташкил қилиш маданияти, қурилиш маданияти, турмуш маданияти, инженерлик маданияти, пазандалик маданияти, меҳмоннавозлик маданияти ва ҳоказолар моддий маданиятга киради. Ўз навбатида моддий маданиятнинг конкрет шакллари ҳам жуда мураккаб. Мисол учун турмуш маданиятини олиб кўрайлик. У ҳам моддий, ҳам маънавий ҳодисаларни қамраб олади. У уй-жой қурилишидаги кўркамликдан, кийим-кечак, пойафзал, уй жиҳозлари, озодалик, пазандалик, меҳмоннавозлик, оила ва жамият, маиший хизмат, дам олиш ва бошқа шу каби жиҳатларни қамраб олади.

Маънавий маданият фан, фалсафа, санъат, адабиёт, ахлоқ, дин, ҳуқуқ, сиёсат, маориф, маърифат ва ҳоказолар йиғиндисидан ташкил топадиган инсоннинг ички маънавий руҳий олами, инсоният жамиятининг муайян ҳолатидир.

* Бу мавзу матни профессор А.Ортиков билан ҳамкорликда ёзилган.

Республикамызда халқаро миқёсда эътироф қилинган чинакам халқчил, умумбашарий аҳамиятга молик маданият қарор топганлигини айтиш ўринлидир. Маданиятимиз кудратли таъсирининг манбаълари, биринчидан, хайрли анъаналарнинг тарихий илдизлари чуқурлигида, иккинчидан, ҳаёт ҳақиқатига содиқлигида, учинчидан, инсонпарварлиги ва оптимизмида, тўртинчидан, халқимизнинг маънавий-ахлоқий камолоти юксаклигидадир. Давлатимиз меҳнат аҳлининг маънавий ва моддий маданият бойликларини тўлароқ, чуқурроқ ўзлаштиришга, уларни бадий ижодкорликка фаол жалб этишга катта аҳамият бераётир. Яна у халқимизни, ёшларни жаҳон маданиятининг энг яхши намуналари асосида эстетик тарбиялаш тўғрисида ғамхўрлик қилиб келмоқда.

Собик СССРда «Маданий инқилоб» тушунчаси орқали ва унинг воситаси-ила жамиятни такомиллаштириш, янгилаш вазибаларига боғлиқ ҳолда маданий ҳаёт соҳасида халқ амалга оширадиган туб ижтимоий ўзгаришлар назарда тутилган эди. Бу инқилобнинг асосий мақсади инсонпарварлик маданиятига ўтиш учун қулай шароит яратишдан, жумхуриятлардаги маданий қолоқликка барҳам беришдан, халқ оmmasини ёппасига саводхон қилиш, халқ маорифининг янги тизимини яратиш, қисқаси, инсоният жамияти эришган бутун маданиятнинг ижтимоий моҳиятини намоён этишдан иборат бўлиши керак эди. Холис айтганда, қўйилган мақсад ўз олижаноблиги, инсонийлиги билан тавсифланарди.

«Маданий инқилоб»ни амалга ошириш жараёнида қисқа муддатда Ўзбекистон аҳолиси яппи саводхон бўлиб қолди: жаҳон маданияти дурдоналаридан фойдаланиб, илм-фан салоҳияти ривожланган мамлакатлар даражасига етди. Ишлаб чиқариш ҳозирги замон техникаси ва технологияси билан қуролланди. Қишлоқ хўжалигида илм-фан ютуқлари жадал қўлланилди. Техника ва технология, ҳозирги замон информатикаси билан ишлай оладиган кадрлар етишиб чикди. Ижтимоий, иктисодий ҳаётда, умуман маданий турмушда илгари мавжуд бўлмаган қулайликлар вужудга келди.

Бирок, «Маданий инқилоб»да ҳам партиявийлик, синфийлик тамойилларига амал қилиш миллий маданиятнинг ўзига хослигини амалда инкор этишга, унинг овруполаштиришга, дағаллаштиришга, ноинсоний маънавий қиёфанинг шаклланишига, олғирлик, юлғичлик психологиясига йўл очиб қўйди. Тошбағирлик, одамлар, бутун-бутун халқлар тақдирига бефарқ қараш, лоқайдлик, андишасизлик, сурбеглик, боқимандалик, ташқи безакларга маҳлиё бўлиб ички инсоний хулқ-одоб хис-туйғуларидан маҳрум бўлиш, шарм-

хаёсизлик, меҳр-оқибатсизлик каби ҳолатлар «маданий инқилоб» туфайли анъанавий (инсоний) турмуш тарзини муайян даражада издан чиқаришга олиб келди. Маънавиятдан маҳрум бўлиш ўғирлик, юлғичилик, порахўрлик, қотиллик, фоҳишалик, имон- эътиқодсизлик авж олиш, учун бир шароит яратди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов маънавият биз учун сув билан ҳаводек керак, деб яна қуйидагиларга эътиборни қаратмоқда: «Миллий маданиятнинг ўзига хослигини тиклашга алоҳида эътибор берилиши керак. Шу билан бирга миллий ўз-ўзини англашнинг тикланиши жаҳон инсонпарварлик маданияти умумбашарий қадриятлари идеалларидан, бизнинг кўп миллатли жамиятимиз анъаналаридан ажралиб қолиши мумкин эмас».¹

Маънавий маданият ўз шакли жиҳатидан икки хил — миллий ва байналмилал (интернационал) бўлади. Унинг миллий шакли муайян миллат, элатнинг тарихан таркиб топган маданиятидир. У буларга хос ~~турмуш тарзи, рухий ҳолат, муносабатларни, ҳуёуэиятларини инъикос~~ эттиради.

Ўзбек миллий маданиятида умумбашарий жиҳатлар кўп. Унинг мазмуни инсон ҳаёти, унинг муносабатларининг барча йуналишларида ижодийлик, фаоллик, яратувчи меҳнат қилишни ифодалайди. У нигилистик, ғайриилмий, зарарли оқимларга, маданиятсизлик, шарм-хаёсизлик, тошбағирлик, жаҳолат ва хурофотга тубдан ётдир.

Маданият ижтимоий амалиёт жараёнида бутун инсоният яратган ҳамда муайян жамият тараққиётида тарихан эришилган босқични англатадиган моддий ва маънавий қадриятлар йиғиндиси сифатида ҳам намоён бўлади.

Маданият тараққиёти муайян объектив қонунларга бўйсунди. Улар қуйидагилардан иборат: 1. Маданиятнинг вужудга келиши, бир типдан иккинчисига ўтиши, ишлаб чиқариш муносабатлари таснифи (характери), ижтимоий-иқтисодий шароитларга ҳам боғлиқ. 2. Маданият тараққиётида ворислик муҳим ўрин эгаллайди. Жамиятда илгари ҳосил этилган, тўпланган моддий, маънавий бойликларни ўзлаштириш, ижодий ривожлантириш орқали маданият такомиллашиб боради; инкорни инкор қонунини туфайли тараққиётнинг олдинги босқичидаги тажрибаларни танқидий ўзлаштириш оқибатида юксалади. 3. Маданият тараққийпарвар ёки унга зид, эскирган ёки янги ғоя, мафкура, оқим, майллар курашида ҳам намоён бўлади. Унда ҳар доим зиддиятлар пайдо бўлиб, ҳал этиб борилади.

Айрим жамиятшунослар маданиятни моддий негизидан,

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Тошкент, 1992, 73-бет.

ижтимоий-иқтисодий ҳаётдан ажратадилар; бу хато. Чунки жамият тараққиётининг муайян босқичидаги моддий негиз ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлардан ажралган ва улардан юқори турадиган қандайдир алоҳида маданият йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Маданият жамият тараққиёти билан биргаликда муттасил ривожланиб туради. Унинг тип(тур)лари ижтимоий тараққиётнинг муайян босқичларида эришилган моддий бойликлар ҳажми, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар такомилли даражасига асосан мувофиқ келади.

Ўзбек маданияти ўтмишда яратилган барча моддий, илмий салоҳиятга таяниб, тараққийпарвар, инсоний маданият дурдоналарининг вориси сифатида ривожланиш йўлига ўтди. Zero, ўзбек халқининг тарихан таркиб топган маданияти жаҳон маданиятининг ўзига хос, юксак босқичларда тараққий қилган шаклларида биридир.

Бирок, шундай бўлишига қарамай, давлат монополиястик мулкчилигига тезроқ барҳам бериб, эркин бозор муносабатларига ўтиш вазибалари янги-янги муаммоларни юзага чиқармоқда. Чунончи, иқтисодий ривожланиш Ғарб мамлакатларига кўр-кўрона эргациш йўлидан, технологик сиғиниш ҳисларини ривожлантириш асосида анъанавий миллий маданиятдан эндиликда бопқа шаклда жудо бўлишга олиб келиб қўйиш хавфи пайдо бўлмоқда. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотлар, техника тараққиёти тарихан эзгу миллий маданиятнинг қарор топиши, шу аснода тобора юз-тубан кетаётган ҳозирги замон цивилизациясини ҳалокатдан сақлаб қолишга таъсир ўтказиш йўлидан борса, мақсадга мувофиқ бўлур эди. Бундай миллий ва инсонпарварликка хизмат қилиш имконини берадиган диний кадриятлардан оқилона фойдаланиш малакасига эга бўлиш ўзбек зиёлилари зиммасига алоҳида юксак масъулият юкламоқда.

Республика ҳукумати кишиларимиз маънавий қобилиятини янада кенгрок юзага чиқариш ниятида улар ҳаётини маънавий жиҳатдан бой, кўп қиррали қилиш учун бирмунча тадбирларни белгиламоқда: маънавий меросимизни, тарихий обидаларни авайлаб, ардоқлаб, эъзозлаб ривожлантиришга қаратилган жамоатчилик ташаббусларини, бу тадбирлар учун берилаётган маблағларни мамнуният билан қабул қилиб олиб, уларнинг эгаларини рағбатлантирмоқда; чет эллар билан маънавий кадриятлар, жумладан, маданий кадриятларни кенг кўламда, эркин равишда алмашиб туришга катта эътибор берилмоқда. Бизнинг халқимизнинг доимий фазилати бўлган, ҳақиқатни билиш йўлидаги саботни фан, техника,

технология, бошқарув ва информатикада эришилган жахон ютуқларини ўзлаштиришга йўналтириш керак бўлади. Фақат ана ўшандагина Ўзбекистон ўзининг барча бойликларининг чинакам эгаси ва ҳақиқий маданий давлат бўлиши мумкин.

Халқимизнинг маданий меросига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, замонавий маданий бойликларни кўпайтириш, халқнинг миллий маданияти ва ўзига хослигини, ифода этувчи восита бўлмиш ўзбек тилини ривожлантириш, бу тилнинг давлат мақомини изчил ва тўлиқ рўёбга чиқариш, республика ҳудудида яшовчи халқларнинг миллий маданиятини ва тилларига ўзаро ҳурмат билан муносабатда бўлиш зарурлиги назарий ва амалий дастурлар талабларига бутунлай тегишлидир.

Ўзбек миллий маданияти ўзига хос хусусиятларга эга. Булар асосан қуйидагилардан иборат:

1. Гинч-тоғув, дўстона, аҳил ижтимоий гуруҳлардан иборат бўлган жамиятимизнинг маданияти умумхалқ хусусиятига эга. ~~Маданият жамиятимизнинг ажлаётган моҳирот оқлини ҳолой поғизик~~ инсоф-диёнатга йўналтиради. У халқчиллик ва байналмилалчилик руҳи билан суғорилган. Илгарилари бутун инсониятнинг ақл-идроқи, унинг бутун даҳоси фақат бир нарса: техника ва маданият бойликларини баъзи кишиларгагина бериш, бошқаларни эса энг зарур бўлган маориф ва тараққиётдан маҳрум этиш учун ижод қилинardi. Эндиликда эса техниканинг барча мўъжизалари, маданият соҳасида эришилган ҳамма ютуқлари билимдон инсонлар қўлида бўлади ва инсоният ақл-идроқи ва даҳоси бундан буён ҳеч қачон зўрлик воситасига айланмайди.

2. Маданиятимиз энг илғор, ғоят илмий, изчил дунёқараш — илмий фалсафа билан чамбарчас боғлангани маъқул. Бу дунёқараш ўзбек халқининг ижтимоий тараққиёт қонунларини билиш билан қуроллантиради, фан ва маданиятнинг равнақиға ижобий таъсир кўрсатади, методологик асос ролини ўйнайди.

3. Бу маданият ижтимоий ҳаёт билан бевосита боғланган. Ҳаётнинг ўзгариши билан маданият ҳам унга мутаносиб равишда ўзгаради; турғунлик ва чекинишдан ўзини сақлайди.

4. Ушбу маданият турли миллат, элат маданиятларининг ўзаро яқинлашувидан, шаклан ҳам, мазмунан ҳам ягона байналмилал, умуминсоний маданиятга айланишидан ҳосил бўлади.

Цивилизация тушунчаси узоқ вақт Совет файласуфлари эътиборидан четда турди. Чунки ижтимоий тараққиёт босқичларини, жумладан цивилизация типларини тавсифлаш учун кифоя, деб ҳисобланди. Натижада цивилизация тушунчаси билан боғлиқ

муаммолар амалда илмий-тадқиқотлардан четда қолиб келди.

Цивилизация тушунчаси ўзининг кўп мазмунлилиги туфайли унга эҳтиёткорона муносабатни юзага чиқарди. Чиндан ҳам бу тушунча маданият тушунчасининг синоними тарзида ҳам, унга қарши турадиган бир йўналиш сифатида ҳам талқин этилади. Масалан, О.Шпенглер цивилизация маданиятнинг кексайиши, юз-тубан кетиши, деб ҳисоблайди. А.Тойнби эса фазо ва вақт билан боғланмайдиган ижтимоий маданий тузилма сифатида конкрет жамиятни тавсифлаш учун цивилизация тушунчасидан фойдаланади.

Марксистлар буржуа ва пролетар маданияти атамалари орқали бир бутун цивилизацияни сунъий равишда икки қарама-қарши лагерга бўлиб юборадилар.

Ҳозирги пайтда Ер ва космик цивилизациялари, уларнинг бир-бирига яқинлашуви туфайли содир бўлиши назарда тутилган ҳолатлар, ҳалокатлар ҳақида ҳам гап борапти.

Бундай талқинларда муайян ҳақиқат бор, аммо улар цивилизация тушунчасига бирёқлама ёндашиш натижасидир.

Цивилизация типларини белгилашда ҳам хилма-хилликлар мавжуд. Масалан, Шарқ ва Ғарб маданияти, мусулмон за христиан маданияти, техноген маданият, алоҳида бир халқнинг маданиятини идеаллаштириш туфайли ўша халқ миллий номи билан аталадиган маданият ва бошқа тушунчалар орқали цивилизация яхлит фалсафий категориялик хусусиятидан маҳрум бўлиб қолади.

Ижтимоий меҳнат тақсимотиининг пайдо бўлиши, шаҳар билан қишлоқ, ақлий меҳнат билан jisмоний меҳнат ўртасида тафовутларнинг пайдо бўлиши, пул-товар муносабатлари такомиллашиши натижасида яхлит жаҳон бозорининг вужудга келиши ва бошқалар халқлар турмуш тарзини жиддий равишда ўзгартиришга олиб келади. Бу ҳолат оила, никоҳ муносабатлари ўртасида шаклланиб келган анъанавий турмуш тарзига жиддий таъсир кўрсатди. Давлат қурилиши тизими, ҳуқуқий, сиёсий институтлар, мулкий муносабатлар, миллатлараро алоқаларда янги бир босқични юзага келтирди. Натижада цивилизация тушунчасининг ўзига ҳам, унинг мазмуни ва моҳиятига ҳам турлича ёндашувлар содир бўлмоқда.

Маданият билан цивилизация ўртасида умумийлик, яъни бирлик, муштараклик бор. Улар орасида яна тафовутлар (фарқ)лар ҳам мавжуд. Умумийлик шундаки, иккиси ҳам тарихий тараққиёт жараёнида халқ оммаси яратган, тарихан таркиб топган, моддий ва маънавий бойликлар, кадриятлар йиғиндиси негизида ривожланадн.

Маданият билан цивилизация орасидаги тафовут шундаки,

цивилизация инсон билан инсоният жамиятининг маданий ўзгартирувчилик, моддий ва маънавий маданиятни яратувчилик фаолиятининг бир босқичи, даражасидир.

«Цивилзация» лотинча «Цивис» сўзидан олинган бўлиб, гражданлик маъносини англатади. Ёки аҳолининг тарбияланганлик, сайқал топганлик маънолари ҳам бор.

Одамзод томонидан тарихан табиат ва жамиятни ўзига монанд тарзда қайта қуриш, такомиллаштириш, унга сайқал бериш, парваришlash ҳамда шунга имкон берадиган меҳнат қуроллари яратиш; шу жараёнда одамзод ўз табиати ва моҳиятини ҳам ўзгартириб бориши, билими, малакасини ошириш; ўзи яшаётган масканда қарор топган маданият бойликларидан баҳраманд бўлиб, унга асосланиб яшашга ўрганиш; мавжуд ижтимоий борлик, ундаги муносабатларнинг (инсонийлик даражаси ва бошқалар) цивилизация тушунчаси билан ифодаланади. ~~Цивилизация ижтимоий-маданий бирикма сифатида маданиятнинг ижтимоий борлигини ҳам англатади.~~ Шу ижтимоий борлик ва ижтимоий онг доирасида одам ўз танаси ва рухий оламици парваришlash, инсонийлаштириш учун курашиш жараёнида цивилизацияни ривожлантиришга ҳисса қўшади. Агар кенг маънода олсак, цивилизация халқ ва халқлар турмуш тарзининг намоён бўлиши ҳамдир. Цивилизация тушунчаси тарихан турли маъноларни англатиб келган. Ҳозирги замонда кўпинча техника, технология муваффақиятлари мажмуаси ва у билан боғлиқ ҳолда юзага келган қулайлик (комфорт) цивилизация деб тушунилади. Шу тариқа цивилизация тушунчаси ўзининг ички, инсоний мазмунидан маҳрум бўлиб қолади.

Цивилизацияни туркумлашда хилма-хилликлар кўп. Чунончи, ижтимоий, синфий, этник, диний, даврий тамойиллар асосида туркумлашлар мавжуд. Одамзод фаолиятининг аниқ бир (конкрет) жараёнига нисбатан ҳам цивилизацияга ёндашувлар бор. Масалан, ҳозирги замон цивилизацияси ёзув пайдо бўлган давридан бошлаб белгиланади. Ёки техникани қўллаш билан боғлиқ фаолият асосида цивилизацияга ёндашилади.

Цивилизация тушунчасини ижтимоий-иқтисодий формация ёки тарихий давр тушунчалари билан айнанлаштириш ёки уларга қарама-қарши қўйиш ярамайди. Формациялар тўғрисидаги марксча таълимот тарихий жараёнларни бир қолипга солиб, жамият тараққиётига, маданиятга илмий ёндашувни чеклаб қўйди. Тарихий давр эса инсоният жамияти тараққиётининг муайян босқичини, ишлаб чиқариш усулини, ижтимоий прогресс даражасини англатади.

Цивилизация эса ҳар қандай формацияга, тарихий даврга караганда кенгрок тушунча бўлиб, унда умуминсоний, умумбашарий жиҳатлар етакчидир.

Ҳозирги замон цивилизацияси қудратли ижтимоий ишлаб чиқариш, тараққий этган ижтимоий муносабатлар, замонавий транспорт ва коммуникация воситаларига таянган кенг халқаро салмоқли алоқалар, моддий ва маънавий бойликлар, ҳуқуқий давлат, хўжалик ва ишлаб чиқаришни бошқаришнинг такомиллашган услублари асосида шиклланди. Илмий-техника инкилоби билан боғланиб кетган ҳозирги замон цивилизацияси ҳаёт кечириш қулайликларини яратиш маъносида улкан муваффақиятларга эришди. Аммо шу билан бирга у ҳаддан зиёд фалокатларни ҳам келтириб чиқарди. Бу цивилизация олдида, биринчидан, энергетик, иккинчидан, хомашё, учинчидан, озиқ-овқат ва чучук сув, тўртинчидан, экология, бешинчидан, демографик, олтинчидан, термоядро уруши хавфи, еттинчидан, иссиқлик ҳалокати, саккизинчидан, рақ ва СПИД муаммолари турибди. Булар жуда оғир, гоёт мураккаб, ўта хавфли муаммолар бўлиб, уларни ҳал этишни ҳар қандай пайсалга солиш инсоният бошига янги катта қулфатлар келтириши мумкин.

Маданият одам ва одамзод фаолияти билан узвий равишда боғлиқ эканлиги юқорида айтилган фикрлардан маълум бўлди. Одамзод жамият бўлиб яшашга ўтгач, у инсон (жамиятлашган индивид) фаолиятининг субъектив — хусусий томонларини, ижтимоий тузилма усули ва мароми, ҳаётий фаолият жараёнларини тартибга солишнинг зарур омили бўлиб қолди. Маданият инсон фаолиятининг моддийлашган ва маънавий тус олган билимлари, тажрибаларини тўплаш, уларни авлоддан-авлодга узатиш каби ниҳоятда муҳим ижтимоий вазифани бажаради. Шу маънода маданиятсиз жамият йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Масалан, ижтимоий-сиёсий гоғлар, нуқтаи назар (концепция)лар, таълимотларсиз ҳозирги жамиятларни маромли бошқариш, ривожлантириш, такомиллаштириш мумкин эмас. Кашфиёт, ихтирочиликсиз, ижодкорликсиз ҳозирги илмий-техника ва технологик тараққиётга эришишнинг иложи йўқ.

Ақл-идрок қудрати туфайли юзага келадиган ҳамма соҳалардаги билим, тажриба, кашфиёт инсон камолотига ва жамият тараққиёти, ундаги барча муносабатлар инсоний тус олишига хизмат қилиши керак эди. Аммо баъзан инсон фаолиятининг натижалари унинг ўзига қарши турибди. Чунончи, пичоқ ошпаз қўлида таом тайёрлаш воситаси, маънавий тубан одам ихтиёрида у қотиллик воситасига

айланади. Заҳар беморни даволаши ёки одамни ўлдиришга хизмат қилиши мумкин. Атом парчаланишининг ихтиро қилиниши натижасида техника ва технологияда, ишлаб чиқариш ва жамиятни бошқаришда мисли кўрилмаган янги имкониятлар вужудга келди. Айни чоғда олимлар ихтироси бўлган атом энергияси сиёсатчилар ва ҳарбийлар ихтиёрига ўтиб кетгач, одамзоднинг ўзини тур сифатида сақланиб қолиш хавфи туғдирди. Ёки кўмир, нефть ресурслари тугаб бораётганлиги натижасида пайдо бўлаётган тақчилликни атом электростанциялари маълум даражада бартараф этипти. Аммо масъулиятсиз конструкторлар, инженерларнинг фаолияти оқибатида бу станциялар, атом қурилмалари катта хавфни келтириб чиқармоқда.

Ҳозирги замон ИТИга таянган цивилизацияни маданий ҳаётга қарама-қарши қўйишнинг заминида юқоридаги каби амалиётлар ётибдики, уни эътибордан соқит қилиш асло мумкин эмас. Цивилизация сўзининг луғавий маъносига нисбат бериб, унга ~~муносабат белгиланган маъқул бўлса керак~~ Яъни гражданилик ёки тарбия кўрганлик, маданиятlilik маъносида цивилизация маданиятга, инсониятнинг маданий тараққиётига асло қарама-қарши турмайди, аксинча, унинг таркибий қисми сифатида катта ижтимоий аҳамиятга молик бўлади. ИТИ ёрдамида ва у туфайли инсоният маданий тараққиётнинг янги энг юқори босқичига кўтарилиш имконияти бор. Агар маданият умуман нарсани парваришлаш, унга сайқал бериш маъносида одамнинг ўзини-ўзи ва жамият орқали тарбиялаб боришини ҳам назарда тутса, цивилизация инсон руҳий оламини, маънавий-ахлоқий қиёфасини тарбиялашдан иборат функцияни бажаргани маъқул, деб ўйлаймиз. Агар ИТИ ҳозиргидек маънавиятдан ажралган ҳолда давом этса, чиндан ҳам цивилизация барҳам топиб кетади. Агар ИТИни инсон қалбини мунаввар этиш, барча одамда (ўғри, порохўр, котил, фохишада ҳам) потенциал равишда мавжуд бўлган эзгуликка интилиш руҳидан фойдаланиб, бу руҳни инсонийлаштириш учун зарур бўлган барча моддий ва маънавий салоҳиятдан фойдаланилса, шу асосда жамиятдаги ҳамма муносабатлар оқилона изга солиб юборилса, унда одамзод ўз тарихининг янги, улуғ босқичига қадам қўйиши шубҳасиз. Демак, инсон қалби, руҳини поклаш орқали ҳар бир жамиятда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш инсоният бошида пайдо бўлган ва тобора куюқлашиб бораётган «қора булутлар»ни ҳайдаб юборишга имкон беради. ИТИ туфайли пайдо бўлган катта имконият инсоният ақл-заковати, бутун фаолияти цивилизацияни қарор топтиришга хизмат қилиши учун маънавий-ахлоқий тарбияга биринчи даражали аҳамият берилиши даркор. Бу мақсадга эришиш учун илм, маданият,

маърифат аҳли билан дин аҳли кучларини бирлаштириш фавкулудда аҳамиятга эга бўлади. Ўз тақдирини ўзи белгилаш, ижтимоий танловда адашмаслиги унинг ҳар томонлама комил инсон сифатларини намоён эта олишида цивилизациянинг роли бениҳоядир. Инсон ўз-ўзини англашида, миллий мақсадларини тўғри белгилаб олишида цивилизация ёрдамга келади.

Билим ва тадбиркорлик ҳар бир одамга нечоғлик зарур бўлса, цивилизация туғдирган имкониятлардан фойдаланиб, инсоний фазилатларга эга бўлиш ҳам шу даражада зарур. Ана шу иккиси бирлашса, одамзод маънавий бой, ахлоқий пок бўлишнинг равон йўлига кириб олади. Мълнавият йўлига кириб, ҳаётини унга бағишлаган одам албатта имонли бўлади. Имонли одам эса сўзи билан ини бир, халқ, Ватан ишқида фидойи, мард, олижаноб, инсофдиёнатли бўлади. Маънавий бойлик ташки гўзаллик билан уйғунлашиб, одам ўзи улуғ ва мўътабар зот эканини ҳамма ҳатти-ҳаракатлари, фаолиятида намоён этиб туради. Бундай кишилардан эл-юрт рози бўлган, халқ ота-онангга, тарбия берган мураббийларингга раҳмат, дейди. Ёшлар ана шундай комил инсонлар бўлиш имкониятига эга. Фақат бу имкониятни воқеликка айлантириш учун ички бир қудратга эга бўлиш лозим. Бу қудрат ўзбек миллий маданиятида ҳам жуда яхши намоён бўлади.

Агар Ғарб маданияти одамга керагидан ортик эрк бериб, жамият, оила олдидаги бурчини унинг соясида қолдирса, шарқ, жумладан ўзбек маданияти инсонларнинг жамият, оила, фарзандлар олдидаги қатта бурчини англашиш доирасида эрк беради. Мана шу маданият сарчашмаларидан баҳраманд бўлган инсонларда ҳалоллик, камтаринлик, ростгўйлик, саховатпешалик, инсонпарварлик, самимият, меҳмондўстлик, меҳнатсеварлик кўпроқ, ёрқинроқ гавдаланади. Бундай одамлар ўз она тили бойликларини мукамал эгаллаган, айнаи чоғда яна 3—4 хорижий тилларни ҳам билган, ўзга миллат, элатлар маданияти, урф-одатини ҳурмат қила оладиган улуғ шахслардир сифатида намоён бўладилар.

Маданиятли инсон, айниқса бўлғуси мутахассис бошқалар билан мулоқотда ғоят хушмуомала, ширинсухан, гапга чечан, ташқи қиёфасидан нур-зиё ёғилиб турадиган дилкаш бўлиши керак. Бу, ҳозирги цивилизация талабидир. Дилозор, кўпол сўзли, дағал, тўнг, калондимог, мақтанчоқ одамлардан ҳамма қочади, улардан нафратланади. Чунки бундай одамлар маданиятсиз, ахлоқсиздир.

Жамиятимизда демократияга, фикрлар хилма-хиллигига йўл қўйилаётгани учун маданий савияси паст баъзи одамлар ҳам мунозара, баҳсларда иштирок этмоқдалар. Натижада улар жамиятдаги

нукул нуқсон, иллатларга жиддий эътиборни қаратиб, миллий мустақиллик туфайли қарор топиб бораётган маънавий қадр-қимматини туширмоқчи бўладилар. Улар камчиликларни очаётганда, танқид қилаётганда одамларнинг иззат-нафсларига тегадилар, муайян дунёқараш асосида шаклланган имон-этиқодларини таҳқирлайдилар. Конституция белгилаган ҳуқуқ ва бурчларни назар-писанд қилмайдилар.

Ҳар бир зиёли ҳуқуқий демократик давлат, гражданлик жамиятини барпо этишнинг олдинги сафида борадиган маънавий олами бой бўлиши учун ҳозирги замон маданиятининг барча сарчашмаларидан баҳраманд бўлмоғи, чин цивилизациялашган инсон тимсолига айланмоғи даркор.

Фалсафадан ваъз матнлари.

Т., 1995. — 321—330 б.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ТАРИХИДА ДИН

Марказий Осие* халқларининг шаклланиш тарихининг мураккаб ва ўзига хос томонлари мавжуддир. Бу ҳолат уларнинг диний тасаввулларига асосланган турмуш тарзларида ҳам ўз аксини топади. Мазкур тарихий жараённинг мазмунини диннинг қадимги шакллари ва унсурлари, шунингдек, зардуштийлик, монихейлик, буддизм, христианлик, яҳудийлик ва исломдан ташкил топган динларнинг тарихи ташкил қилади. Қайд қилинган бу динлар Марказий Осие халқлари тарихида олдинма-кейин ўрин олган.

Бу ҳудуд халқларининг дастлабки манзилгоҳлари тош даврида — эрамизгача 1 млн. —500 мингинчи йилларда вужудга кела бошлаган. Куйи палеолит давридаёқ (эрамизгача бўлган 10 минг йиллар) ўйиб тасвирланган расмлардан, ҳайкалтарошлик намуналаридан бу ерларда (Тешиктош, Шеробод ва бошқа ерлар) маънавий маданият шаклланганлигини билиш мумкин. Бу бадий асарлар вокеликнинг инсон томонидан ҳақиқий ва ҳаёлий ўзлаштирилишини ўзида ифода этиши билан бирга диний қарашлар ҳам вужудга кела бошлаганлигидан дарак беради. Кейинчалик, неолит даврида «муқаддас» ҳайвонларга, она-худого бағишланган ҳайкаллар, тоат-ибодатлар, диний маросимлар билан боғлиқ буюмлар пайдо бўла бошлайди.

* Ҳозирги даврда «Марказий Осие» тушунчасида 5 та мустақил республика — Қозоғистон, Ўзбекистон, Туркменистон, Қирғизистон ва Тожикистон жумҳуриятлари назарда тутилади.

Синкретизм* фақатгина инсон томонидан воқеликнинг ҳақиқий ва ҳаёлий тарзда ўзлаштирилганлигини мураккаб кўринишда ўзаро уйғунлашганлигини, бирикканлигини ифода этади. Шуингдек, синкретизм қадимги одамларнинг тафаккурини ҳам узлуклилик ва узлуксизлик табиатини, уни аниқ буюм ва нарсалар орқали ифода этилишини ҳам билдиради. Ушбу нуқтаи назардан ёндашилганда фетишизм — айрим нарса ва буюмларда ғайритабиий хислатлар, сифатлар бор деб билиш, диний тасаввурларнинг энг қадимги шакли бўлиши мумкин деган фикрга борамиз. Ҳар қандай нарса ва буюмлар—тошлар, ёғочлар, дарахтлар хоҳ табиий бўлсин, хоҳ инсон меҳнати орқали яратилган бўлсин, фетиш сифатида кўриниши мумкин. Кўзmunчоқлар, туморлар ва бошқа шу қабиларни тақиб юриш одатлари деярли Марказий Осиё халқларининг ҳаммасида ҳозиргача ҳам учраб туради. Бироқ, шуни ҳам назарда тутиш керакки, айрим ҳолларда туморлар, кўзmunчоқлар, муқаддас ёзувлар диний мазмун билан бир қаторда эстетик жиҳатдан ҳам муайян вазифаларни бажарган. Улар маҳаллий халқларнинг айрим тарихий-маданий анъаналарини ҳам ифода этади. Аниматизм диний тасаввурларнинг ўзгариб бориши ва ривожланиши нуқтаи назаридан фетишизмга нисбатан юқори босқичдир. Ҳозирга қадар бизнинг сўз бойликларимизда аниматизмга хос бўлган қарашлар билан боғлиқ бўлган сўз бирикмалари учрайди. Бунга «ёмғир келяпти», «куёш чиқяпти» қабилар мисол бўлади.

Шундан сўнг нарса ва бутун мавжудотларни «иккилантириш», яъни уларнинг инсон кўзига кўринмайдиган «жони», «руҳи» мавжудлиги ҳақида дуалистик тасаввурлар шакллана борди. Бундай қарашларни инглиз тарихчиси — элпуноси Э, Тайлор анимизм табиатдаги нарса ва ҳодисаларни бошқариб борадиган жон ва руҳларнинг ҳақиқий мавжудлигига ишонч деб атайди. Инсон вафотидан сўнг унинг руҳи яшаши ҳақидаги қараш ҳам анимистик қарашдир. Шарқ халқларининг қадимги диний қарашларида самовий жисмларга, ҳодисаларга итоат қилишлар ҳам кенг ўрин олган. Бу борада юздузлар ҳаракатига кенг ўрин берилган. Марказий Осиё халқларининг осмон худоси бўлган «Тангри»га ишониши, самовий жисм ва ҳодисаларнинг муқаддаслаштиришлар билан боғлиқ қадимги бирқанча диний тасаввурларнинг ўзаро уйғунлашувининг натижасидир. Кўпгина туркий халқларда Тангри худо сифатида осмонга, ерга, ойга нисбатан ҳам қўлланилган. Бу эса осмон, ер, сув, тоғ худоларини ҳали бир-биридан ажратилмаганлигидан далолат

* Синкретизм — юнон тилидан олинган сўз бўлиб, бирор нарса, ҳодисанинг дастлабки, бир-биридан ажралмаган, қоришқ ҳолатини англатади.

беради. Шарқ халқлари орасида аждоқларга, уларнинг руҳларига сизгинишлар, улардан мададлар кутишлар, ер, инсон саломатлиги учун фойдали бўлган чашма ва булоқларни муқаддаслаштиришлар, улар билан боғлиқ қурбонликлар қилиш учраб туради. Тоғ баландликлари, доvonлари, сўқмоқлари билан боғлиқ руҳлар энг кучли ва қудратли руҳлар ҳисобланган. Улар шарафига тош уюмлари, муқаддас тепаликлар, сунъий тўсиқлар, айрим ҳолларда эса хом гиштлардан қурилган гумбаз, том билан ёпилган махсус иншоотлар барпо қилинган. Улар атрофига тоғ эчкиси ва қўйларнинг шохлари териб қўйилган, узун таёқларга бир тутам жунлар, латталар, пахталар ва ёввойи кўтосларнинг думлари осиб қўйилган. Ҳозирда ҳам, бундай муқаддас жойлар, гарчи ҳеч ким дафн қилинмаган бўлса ҳам, мозорлар деб аталади. Булар ислом билан боғлиқ маросимлар, тоат-ибодатларнинг таркибий қисмига айланиб қолди. Диннинг қадимий шакллариغا Она худо (Овахит) билан боғлиқ тасаввурлар ҳам қиради. ~~Она худо ҳосилдорликнинг мўл-кўлчиликнинг рамзий ифодаси, оида мухитининг, ёш авлоднинг ҳомийси ҳам ҳисобланган. Ўзбеклардаги Анбарона, кирғизлардаги Умой энелар шулар жумласига мансубдир.~~

Марказий Осиё халқларининг илк қарашлари тарихи тотемистик қарашлар билан ҳам боғлиқдир. Бу қарашлар асосан йиртқичларни муқаддаслаштириш орқали намоён бўлган. Муайян инсонлар гуруҳлари хайвон туридан келиб чиққан, деб фарз қилиш тотемистик қарашларнинг асосий мазмунидир. Масалан, ит, бўри, кийик ёки буғу, бургутлар туркий халқларнинг бош тотемлари ҳисобланган. Улар муайян уруғларнинг асосчиси ва ҳомийси деб тушунилган. Энеолит даврига келганда эса (эрамыздан 3—5 минг йил илгари) сопол идишлардаги ўсимликлар, бошқа буюмлар, геометрик шаклларнинг тасвиригина эмас, тоғ эчкиси, қўйлар, аждақларнинг тасвирлари ҳам учрайди. Шунга кўра, қадимги одамлар ёввойи хайвонларни бу дунёда эмас, балки ўзга дунёда — ғайритабiiий мавжудотлар, руҳлар дунёсида яшайдилар ва одамлар билан худолар орасидаги боғланишларда воситачилик вазифасини бажарадилар, деб тушунганлар. Чунончи, туркман халқларининг афсоналарига кўра, бургут одамлар учун эмас, балки эчкилар ва уларнинг болалари учун ёмғирни ёғдиради. Қозоқларда кўзёриши яқинлашган ва янги бўшалган аёлни ёвуз руҳ ҳисобланган «алвасти»дан асрашда бургутдан фойдаланиш ҳақидаги тасаввурлар сақланиб қолган. Ўзбек ва тожик халқларининг миллий бош кийими — дўппиларда қушларнинг, жумладан, мусичанинг тасвири учрайди. Деярли ҳамма ерда болаларга кўз тегишидан, бало-қазолардан сақлаш мақсадида уккининг пати ва панжаларидан фойдаланилган. Бу ҳолат

чорвадорларда ҳам учрайди. Дунё халқларида қушларни, айниқса сувда сузадиганларини эъзозлаш, инсон вафотидан сўнг унинг жони, руҳи қуш шаклида инсон танасини тарқ этади, деган тушунчалар хоразмликларда ва тоғли туманларда яшовчи тожикларда ҳам учрайди. Тожикистоннинг узок тоғли вилоятларидан бирида яшовчи халқлар қабутарларни инсон руҳи деб билиб, уларга озор бермайдилар, истеъмол қилмайдилар, эъзозлайдилар. Марказий Осиё халқлари илк диний қарашларида туя ва отларни муқаддаслаштирганлар. Бу жараён эрамиздан олдинги даврларда кўчманчилик турмуш тарзи ва у билан боғлиқ хўжалик ишларининг шаклланиши туфайли янада ривожланган. Эрамизнинг III—IV асрларидан бошлаб 300 йилдан кўпроқ давр мобайнида қадимги Бухорода зарб этилган тангаларда, турли-туман кўринишларда бўлса ҳам, туянинг тасвирлари чоп этилган.

Фетишизм, анимизм ва бошқа дастлабки диний қарашлар қадимги халқларнинг уруғчилик тузуми емирилиши жараёнида ўзгариб боради. Овчилик билан боғлиқ сеҳргарлик, афсунгарлик ва тотемистик хислатларга эга бўлган қарашлар ва ҳаракатлар, кейинчалик руҳлар ёки шайтонлар ҳақидаги тасаввурларга, ҳамма нарса ва ходисаларни, шунингдек одамларни иккилантиришга, яъни бир-бирига нисбатан мустакил моддий ва руҳий томонлари бор деган қарашларни вужудга келтирди. Шайтонлар ҳақидаги қарашларнинг вужудга келиши, дин тарихидаги муҳим ҳисобланган босқич, кўпхудоликнинг (политеизм) мавжудлиги билан ўзаро туташиб кетади. Марказий Осиё халқларининг парилар, жин ва шайтонлар, дэвлар, алвастилар ҳақидаги тасаввурлари озми-кўпми бир-бирларига анча ўхшашдир. Бу ғайритабиий мавжудотлар ўзларининг хислатлари, одамларга бўлган муносабатларига кўра, шартли тарзда уч гуруҳга бўлинадилар: биринчи гуруҳга одамларга ҳомийлик қилувчи, айни вақтда уларга зарар ва хасталик ҳам келтирувчилар қирадилар. Уларга зарар-заҳматдан қутулиш ва раҳм-шафқатга эга бўлиш учун, қурбонлик орқали халос бўлиши мумкин бўлган руҳлар мансубдирлар. Буларга мазорларда яшайдиган арвоҳлар, руҳлар, ўт-ўчоқлар билан боғлиқ диний тасаввурлар ва маросимлар мисол бўла олади. Иккинчи гуруҳга, инсонларга зиён келтирувчи алвасти, ажина, дев, аламон, сарқиз, олмоз кабилардан иборат бўлган руҳий мавжудотлар қиради. Учинчи гуруҳга эса инсон билан ўзига хос тарзда муносабатда бўла олади, деб тушуниладиган парилар қиради. Ҳозирда ҳам баъзи туманларда буларга бағишланган махсус маросимлар ўтказилади. Чунончи, жониворлар сўйилади, ҳолвайтар, қатлама ва ҳоказолар тайёрланади. Ана шу даврлардан бошлаб

сеҳргарлик вужудга кела бошлади. Бунинг асосий белгиси айрим сеҳргарлар инсонлар билан руҳлар ўртасидаги муносабатларда воситачилик вазифасини бажара оладиган хислатларга эга, деб ишонилди. Махсус кийим кийган, чилдирма ушлаган ва бошқа турли нарсалар таққан сеҳргарларнинг халқ ўртасида рақс тушиб, жазавога кириши, руҳлар билан «алоқа боғлаши» ва улардан маълум йўл-йўриқ олиши сеҳргарликнинг асосий маросими ҳисобланган. Сеҳргарлар асосан руҳий ва асаб касалликлари билан оғриган кишиларни даволашган, қаромат қилиш билан шуғулланишган. Қаромат қилишни ва сеҳргарларнинг айрим вазифаларини яна бир алоҳида тоифадаги кишилар — «дуохонлар» ҳам бажара олишган. Сеҳргарлик бир қанча диний тартиб ва усулларни ўзига хос равишда «пайвандлаган».

Касалликларни сеҳргарлик усули билан даволашга уринишлар ханузгача Марказий Осиё халқлари орасида учрайдиган ибтидоий турмуш тарзининг энг турғун бўлагидир.

~~Диний тасаввурларнинг дастлабки шакллари диний ишончлар, тоат-ибодатлар, афсунгарлик, сеҳргарлик, жодугарлик, ўзларининг мақсадларига, йўналишларига кўра, яхши ва ёмон қабиларга ажратилган ва кишиларни ё овчилик, ё алоҳида малака, билимни талаб қиладиган бошқа ҳунар билан, ё даволашлар, ёки ихлос (иссиқ-совуқ қилишлар) билан боғлиқ бўлган турларга бўлинган. Сеҳргарликнинг асосини хавф-хатардан сақлашга қаратилган махсус ҳаракатлар (дуо ўқишлар, ҳар хил ирим-сирим билан боғлиқ ишлар) ташкил қилади.~~

Кишилиқ жамиятининг илк босқичларида тоат-ибодатлар билан боғлиқ бўлган ижтимоий ҳаётда уруғнинг ҳамма аъзолари бир хил қатнашганлар, чунки бу даврларда уруғдошлар, қабиладошлар орасида ижтимоий тенглик ҳукм сурган. Кейинчалик уруғчилик-қабилачилик тузумининг емирилиш даврида, маъсул кишилар учун махсус жойлар, руҳонийликни касб-ҳунар қилиб олган кишилар тоифаси (қоҳинлар, сеҳргарлар ва бошқалар) вужудга келади.

Диний тасаввурларнинг илк шакллари Марказий Осиё халқларининг кейинги диний қарашларининг таркибий қисмларида тарихий шароитлар таъсирида ўзгарган ҳолда сақланган: уларнинг санъати, маданияти ва турмушига ҳам маълум даражада таъсир кўрсатган.

Зардуштийлик — Мовароуннаҳрда илгариги диний қарашлар ва кўп худочиликка асосланган эътиқодларни пайғамбар Зардушт (баъзи манбаларда Зардўст) томонидан ислоҳ қилиниши оқибатида юзага

келгандир.*

Яхудийлик (Иудаизм) Милодий йил ҳисобининг биринчи асрларидан бошлаб, Марказий Осиё шаҳарлари Самарқанд, Бухорода ўзларининг миллий динлари бўлган иудаизмга эътиқод қилувчи яхудийлар пайдо бўла бошладилар. Иудаизм миллий дин сифатида милоддан олдинги иккинчи минг йилликнинг охирида вужудга келган. Қадимги яхудийлар ва Арабистон ярим оролида яшаган қадимги арабларнинг диний карашлари, шунингдек, шумерликлар, бобилликлар, финикияликлар, мисрликлар ва олдосиёлик бошқа халқларнинг асотирлари, ривоятлари иудаизмнинг диний пойдеворлари бўлиб хизмат қилган.

Иудаизмнинг асосий ақидалари орасидаги энг муҳимлари: монотеизм—ягона худо бўлмиш Яхвега эътиқод; халоскорлик — худо томонидан юбориладиган халоскорга ишонч, бу халоскор дунёни қайта қуради ва бутун яхудийларни Фаластиндан Синон (Қуддус яқинидаги тепалик) атрофига тўплаши ва уларнинг душманларини жазолаши, шунингдек нариги дунёга ишонч, охиратда ҳар кимнинг ўз қилмишига яраша ажрини топиши, жаннат ва дўзахларнинг мавжудлигига, дунёнинг охири борлигига, муқаддас китобларнинг бенуқсонлиги кабиларга ишончдир.

Илоҳиётчилар фикрига биноан, Библиянинг биринчи беш китоби бўлмиш Таврот (айнан таржимаси Қонун, Мусонинг беш китоби) яхудийларга етказиш учун Мусо пайғамбарга худо Яхвенинг праҳсан ўзи Синон тепалигида берган эмиш. Библиянинг бошқа қисмлари эса (Қадимги аҳдга тааллуқлиси) худонинг бевосита панд-насихатлари таъсири натижасида яхудийларнинг бошқа турли пайғамбарлари томонидан ёзилган эмиш. Бирок, ҳамма динларнинг муқаддас китоблари каби Библия ҳам инсоният томонидан яратилгандир. Одатда иудаизм шартли равишда икки даврга: қадимий давр – милонинг II асригача бўлган бу даврда Библиянинг қадимий аҳд қисми юзага келган ва XIX асригача давом этган. Ўрта аср (Раввин — талмуд, анъанавий) даврларига бўлинади. Ана шу даврларда диаспорларда (юн. тарқоқ, фаластиндан ташқаридаги яхудий колонияларининг номи) Тавротни талқин ва қайта талқин этиш натижасида иудаизмнинг янги бир муқаддас китоби Талмуд (қадимги яхудий тилида ўрганиш) шаклланган, унда иудаизмнинг ақида ва маросимлари батафсил ёритилган. XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида иудаизмда янги босқич — ислоҳ қилинган

* «Зардуштийлак ҳақида ҳақиқат» мақоласи (Ушбу тўпламнинг 17-30-бетларига) қаранг.

* Библия (юн. — китоблар) Иудаизм ва христиандликнинг муқаддас ёзувлар тўплами бўлиши бу китоб ўн беш аср мобайнида (милоддан аввалги XIII аср ва милонинг II асрлари) вужудга келган.

иудаизм вужудга келади. Бу даврларда янги шароитга мослашиш мақсадида ақидаларни яшириш ва Талмудда белгиланган бирқатор маълум йўл-йўриқлардан, ибодатлардан воз кечишлар рўй берди.

Ҳозирги замон иудаизмида ислоҳ қилинган иудаизм билан бир қаторда ортодоксал иудаизм ҳам мавжуддир. Ортодоксал иудаизм Исроилда алоҳида мавқега эга бўлиб, расмий давлат дини ҳисобланади. Бунга XX асрда вужудга келган консерватив йўналишдаги иудаизм унинг мафкурачилари иудаизм ва сионизм иттифоқининг тарафдорларидир, шунингдек, бизнинг асримизнинг 20—30-йилларида Ғарбда реконструкционизм деб ном олган, гўёки шахсий миллий мансублигини белгилайдиган иудаизм «яхудийлар революциясидир» деб эълон қилган янги йўналишлар ҳам киради.

Марказий Осиёда яшаётган яхудий диндорлари орасида асосан ортодоксал шаклдаги иудаизм мавжуд ва улар шартли равишда этник кўринишлар таркибига мувофиқ тўрт хил: европалик, бухоро, грузин, тоғлиқ тат-яхудийларга бўлинади.

Бу жойлардаги яхудийларнинг асосий қисми, (кейинчалик улар Бухоро яхудийлари номини олган), чамаси, сосонийлар даврида Марв ва Эрон орқали кириб келган бўлсалар керак. Бунга уларнинг қадимги Форс лаҳжаларининг тожик шеvasидан бири, шунингдек айрим эроний одатлари ва ҳозирги кунгача сақланиб қолган халқлар маданиятининг биргина обидаси—яхудийларнинг лугати 1327 йил Урганчда ёзиб тугатилгани бундан далolat беради. Бухоро яхудийлари ўзларининг этник одатларини ҳаммадан кўпроқ аниқ сақлаб қолган яхудийлардир. Буларга Библия иудаизмининг асослари оилавий-маиший тартибдаги патриархал одатлари бўлмиш «халицо» — «тўрт тирсак», «Кетуба», «қадиш» — ўн кишидан кам бўлмаган диндошлар иштирокида вафот этган ота-онага бағишланган хотира ибодатлари киради. Эхтимол, кўп асрлар мобайнида улар йўқотган асосий нарсa, фақатгина диний ибодатларда сақланиб қолган ва жуда оз, тор доирадаги кишилар биладиган, қадимги яхудий тили бўлса керак. Доғистон, Шимолий Кавказда яшовчи «тоғлик яхудийлар» Эрон лаҳжалари шеvasидан бири бўлган тат тилида сўзлашганликлари учун ҳам эроний тилида сўзлашувчи халқ ҳисобланадилар. Чамаси, улар V—VI асрларда Дербентга Эрондан кўчиб кетган бўлиб, аввал зардуштийликни, кейин эса (VIII асрлардан бошлаб) икки асрлик, Ҳазар когонларининг ҳукмронлик даврида иудаизм таъсирига ўтганлар. Иудаизмда марказий диний ташкилот йўқ. Москвадаги хорал синагоги ва ешибатда (ўқув юрти) руҳоний ходимлар: раввинлар, канторлар ва бошқалар тайёрланади.

Марказий Осиё халқларининг қадимги тарихи ва маданиятида

буддизм муайян ўрин эгаллайди. Зардуштийлик дини таъсирида ва у билан ёнма-ён шаклланган динлардан бири бўлган буддизм милоддан аввалги VI—V асрларда Ҳиндистоннинг шимолида вужудга келган бўлиб, кейинчалик Жануби-Шарқий ва Марказий Осиё ҳамда Узоқ Шарқ мамлакатларида кенг тарқалди. Унинг вужудга келиши ҳинд жамоаларида рўй берган муҳим ўзгаришлар — уруғ-қабилачилик алоқалари ва тартибларининг емирилиши, йирик давлатларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ эди. III асрга келиб дунёвий жамият (император Ашона)нинг фаол қўллаб-қувватлаши натижасида мулк даражасида ягона бўлган будда ташкилоти (монахлик жамоаси—сингха) ва диний ақидачилик шаклланган. Буддизмнинг таълим беришича, ҳар қандай борлик, материя (модиунлик) барча кўриниш ва шакллардаги ҳар қандай ҳаёт барча мавжудотларга азоб берувчи ёмонликдир. Ёмонлик ва азоб-уқубатларнинг сабаби — инсоннинг ва барча тирик мавжудотларнинг бу дунёга қайта туғилиши дунёси (сансара)га боғланганлиги, кўнгил қўйганлигидир. Ҳар қандай инсоний туйғу, хиссиёт, эҳтирос ва истак азоб-уқубатни чуқурлаштиради. «Борлик гирдобии»дан чиқиб олиш учун гафлатдан уйғониш, дунё моҳиятини англаш, ҳаётга чанқокликдан, кўнгилхушликларга, лаззатларга, ҳокимиятга, бойликка интилишлардан воз кечиш лозим. Фақат шундагина «нажот топиш йўли»га кириш мумкин. Илк буддизмда бундай нажотга фақат зоҳид ёки монахгина умид қилиши мумкин эди. Бошқалар эса яхшироқ қайта туғилишни умид қилиши, бунинг учун эса у монахларга мўл-кўл хайр-садақа бериши ҳамда 5 ахлоқий талаб (панчашила)га аман қилиши керак. Бу ахлоқий талабга кўра, ҳар бир киши ёмонлик қилишдан, ёлғон гапиришдан, ўғирлик қилишдан, ҳис-туйғуларга ортиқча берилишдан, ичкиликдан ўзини тийиши лозим эди. Буддизм ичида кўплаб секта ва йўналишларнинг қураши доимо бўлиб келган. Хинаяна буддизмнинг энг қадимги шаклларида бири ҳисобланади. Ундан кейинроқ, асосан Ҳиндистондан ташқарида тарқалган шакли махаянадир.

Буддизмнинг Марказий Осиё ва Шарқий Туркистонда тарқалиши милоддан аввалги II асрларда бу ерлардаги қабилаларнинг авлодлари томонидан тугатилган грек-бактрия подшоҳлигининг ўрнида қарор топган Кушон империясининг ривожланган даврига тўғри келади.

Кушон империяси ўзининг энг гуллаган даврида (милоднинг I—III асрида) ҳозирги Марказий Осиёнинг бир қисмини, Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон, эҳтимол Уйғуристонни ҳам ўз ичига олган. Кушон подшоҳлиги даврида буддизм Ҳиндистондан Марказий Осиёга, ундан эса Буюк Ипак йўли орқали Хитой ва Узоқ Шарққа

тарқалган. Кейинги ўн йилликлар мобайнида олиб борилган археологик изланишларнинг натижалари ва тарихий маълумотларни умумлаштирган ҳолда тахмин қилиш мумкинки, исломгача бўлган даврда буддизм Марказий Осиёда ғоявий турмушнинг муҳим таркибий қисмларидан бирини ташкил этган. Буддизм фақатгина махсус ибодатхоналаргагина эмас, шунингдек подшо саройларидан бошлаб, оддий камбағал деҳқон ва хунармандларнинг кулбасигача кириб борган диндир. Буддизмни қабул қилган Марказий Осиё халқлари диний ибодатлар учун ҳар хил махсус иншоотлар қурдирганлар.

Буддизм билан боғлиқ обидалар, ибодатхоналар, ҳайкаллар, деворларга солинган расмлар Марказий Осиёда топилган қадимги тарихий обидалар орасида муҳим ўрин эгаллайди. Буддизм билан боғлиқ иморатлар, қурилишлар ҳозирда ҳам Шимолий Қирғизистон, Ўзбекистон ва Туркменистоннинг жанубий туманларида, ~~Тожикистон ва Қозоғистон жанубида маълумдир. Булар орасида энг йирик иншоот эски Термиздаги Қоратёпа номли ғор ибодатхонасидир. Бу очик сарик рангли катта тёпалик бўлиб, унга қумтошли ғор бинолар ўйиб солинган ва ер устида бинолар барпо этилган, буларнинг ҳаммаси бир бутун уйғун бўлган буддизмнинг 20—25 ибодатхоналарини ташкил қилиб, Қушон подшоҳлигида буддизм муҳим аҳамиятга эга бўлганлигидан далолат беради. Деворларга солинган расмларни, ҳайкалларни, тоат-ибодат буюмларини, тангаларга, совға қилинган сопол идишларга босилган ҳар хил ёзувларни ўрганишлар Қоратёпанинг милонинг I аср охири ва II аср бошларида бунёд қилинганлигидан далолат беради; араблар босқинидаи кейин улар тугатилган ва кейинчалик вайронага айланган.~~

Марказий Осиёда бир неча юз мингдан кўпроқ корейс миллатига мансуб кишилар яшайди. Уларнинг оилавий-маиший аъбаналари, миллий удумларининг айрим таркибий қисмлари маҳаяна (шимолий) кўринишдаги буддизм таъсирида шакллангандир.

Христианлик. XI асрнинг охирида христианликнинг Шарққа томон ҳаракати ва тарқалиши оммавий тус олди. Бу динни маҳаллий аҳоли орасида тарқатувчилар Шарқнинг айрим вилоятларига илгарирок кириб борганлар. 280-йилдаёқ Талас (Мерке)да черковлар қурилган бўлиб, Самарқандда (301 йилдан), Марвда (334 йилдан), Ҳиротда (430 йилдан), Хоразмда, Марвда ва Марказий Осиёнинг бошқа шаҳарларида епископлик, кафедра, миссиялар, кейинчалик Самарқандда, Марвда (430 йиллар), Ҳиротда (558 йиллар), 6—12 епископликдаи иборат диний ҳудудий жамоалар, бирлашмалар бўлган. Хуросонликлар ва сугдиёналиклар орасида буддистлар,

зардуштийлар, монийлар билан бир қаторда христианлар ҳам бўлишган. Улар қорахитойлар ва сосонийларга қарам ерларда таъқиб қилинганлар.

Марказий Осиё ҳудудида исломнинг тарқалиш давларида ислом билан христианлик ўртасидаги зиддиятлар, келишмовчиликлар кескинлашди. X асргача Самарқанд, Хоразм, Тошкент вилоятларида христианларнинг манзилгоҳлари бўлган. Ҳатто Беруний яшаган даврда ҳам (973—1050) Марвда православ митрополияси бўлган.

Ана шу даврларда христианлик Кавказда ҳам тарқала бошлади. Арманистон (301 йил) ва Грузияда (318 йили) давлат динига айланди. IV—VIII асрларда Кавказ Албакияси ҳудудида — ҳозирги Озарбойжон ва Жанубий Доғистонда ҳукмрон дин ҳисобланган.

Ўша даврдаги кўпдан-кўп ва бир-бирига қарши қурашаётган динлар орасида Шарқнинг ҳукмронлари томанидан энг кўп ҳомийлик кўрсатилган дин христианликнинг шарқий йўналиши бўлмиш несторианлик бўлган. Халиф саройларида несторианлик патриархларига бутун Шарқ христианлигининг ҳомийси сифатида қаралган. Патриархнинг қароргоҳи эса Константинополдан Бағдодга кўчирилган. Несторианлар христианликни Туркистонда, Амургача бўлган Шимолий ва Ғарбий Хитойда тарғибот қилганлар. Несторианликнинг Марказий Осиёдаги таянчи ва исломга қарши қурашдаги маркази Самарқанд митрополияси бўлган; 1257 йилдан сўнггина бу митрополия ўз фаолиятини тўхтатган. Христианлик мухлислари сони жиҳатдан энг кўп тарқалган (1 миллиард 400 миллион) дин бўлиб, у бир қанча мустақил черковларга, секталарга, йўналиш ва оқимларга бўлинади: уларнинг ичида католицизм, проваславие ва протестантизм каби йирик йўналишлар бор.

Христианлик Фаластин ва Ўрта Ер денгизи яҳудийлари ичида вужудга келди. Ўнлаб йиллардан кейин эса бошқа, асосан географик жиҳатдан қаралганда, Рим империяси билан боғлиқ ёки унинг сиёсий ва маданий таъсирида бўлган халқлар орасида тарқалди. Янги ва энг янги даврларда у мустамакчилик сиёсати ва миссионерлик натижасида Европадан ташқарида ҳам тарқалди.

Христианлик вужудга келишининг сабаблари таназзулга учраган Рим қулдорлик жамиятининг ижтимоий ва иктисодий ҳаёт шароитлари, қулдорлик ишлаб чиқариш усулининг инкйрози, қулдорлик тарғиботларининг парчаланиш ва ғоявий муносабатларда республикачилик, демократик қоидаларнинг йўқ бўла бориши, якка ҳокимлик ва мутлоқ ҳокимиятчиликларнинг мустаҳкамланиши каби вазиятлар билан боғлиқдир. Француз тарихчиси Н.Эншленнинг: «Христианлик ғалаба қилди, чунки Спартак мағлубиятга учради»

деган машхур ибораси бор. Эксплуатация ва ҳуқуқсизлик, умумий тартибсизлик ва харобаликлар, очлик, касаллик, урушлар натижасида умидсизликка тушган ва қийин аҳволдан қутулиш учун ўзларининг нигоҳларини мистикага, сеҳргарлик, дуохонлик, азайимхонлик, шунингдек маънавий хузур-ҳаловат, маънавий таскинга жуда муҳтож бўлган кишиларнинг ҳолатларини ниҳоятда аниқлик билан ўзида ифода этган христианлик иудаизм бағрида етилган. Мутлақ, абадий, ўзгармас марҳаматни, билимни, бениҳоя қудратнинг эгаси бўлган Яққа худо ҳақидаги ғояни ўзлаштирган, лекин улардан (ислом ва иудаизмдан) фарқи шундаки, уч кўринишдаги яққа худони ўзида мужассамлаштирганлик ақидасини яратди. Уч кўринишдаги худо ҳақидаги таълимотга биноан, худонинг ички ҳаёти сабаби ўз-ўзида мавжуд бўлган учликдаги уч асос ёки «муқаддас учлик» бўлган — Ота-худо, Ўғил-худо ва муқаддас рухнинг ўзаро муносабатидир. Ўғил, Исо, баён қилинган таржимаи ҳолига кўра, Ота-худодан, муқаддас рухдан яратилади (провослав йўналиши таълимоти; католицизмда эса Ота-худо ва Ўғил-худо ҳам худодан туғилади).

Худонинг мужассамланиши ёки Исонинг икки моҳияти — одам моҳияти, худо моҳияти ҳақида, «гуноҳни ювиш», яъни «Исонинг ўзини ихтиёрий тарзда қурбон қилиши» ҳақидаги таълимот билан мустаҳкамланди. Христианлик муқаддас рух—Ота-худо, Бола-худо ва муқаддас рух—уч юзли худо тўғрисидаги таълимоти, тарғибот-ташқилотчилик, жаннат ва дўзах, охирагга, гўё дунёнинг охири борлиги, Исонинг қайта тирилиши ҳақидаги ва бошқа ақидаларни ўз ичига олади.

Энг биринчи ажралиш христианликда IV-V асрларда рўй берди, яъни Исоҳ Масиҳ моҳиятини талқин қилишда фарқланадиган иккита диний-ақидавий йўналишлар: монофизитлар ва несторианлар бир-бирларидан ажралишди.

Кўпчилик христианлар Исоҳ Масиҳни ҳам худо, ҳам одам табиатига эга деб билса, Константинополь архимандрати Евтахий таълимотининг тарафдорлари бўлган монофизитлар у фақатгина худо моҳиятининг бирлигида иборат, дедилар. Константинополь патриархи Нестор қарашлари тарафдори бўлган несторианлар эса у худо инсонлар ҳаёти каби яшаши учун вужудга келган одамдир, деб тарғиб қилдилар.

Эфес соборида (431 йил) несторианчиликка бидъат деб қаралиб, унинг тарафдорларини таъқиб қилиш бошланди. Натижада несторианларнинг Шарққа кириб, оммавий ҳаракатлар бошлашларига сабаб бўлди.

Ҳозирги кунда монофизитчиликка Яқин Шарқдаги

Якобинчилар, Жанубий Ҳиндистон ва Эфиопия христиан аҳолисининг 96 фоизи амал қилади.

471 йилда юқорида қайд этилган черковлар Қадимги Шарқ черковлари деб атала бошланди. Несторианлик, энг аввал, Оссурийлар орасида тарқалди, уларнинг диний жамоаси ҳозир ҳам Сурияда, Ироқда, Эронда, Ҳиндистонда бор

1054 йилга келганда христианликнинг православ ва католик черковига бўлиниши расман тан олинган. Бу бўлиниш Рим империясининг Шарқий ва Ғарбий қисмлари орасидаги тафовутларни ўзида ифода этди ва Рим папаси билан Қонстантинополь патриархи ўртасидаги жаъми христиан черковлари устидан якка ҳокимлик учун шиддатли курашлар билан боглиқ бўлди. Христианликнинг алоҳида ва мустақил Ғарбий тармоғи Рим католик черкови, яъни умумий, жаҳон Рим черкови деб атала бошланди. Дунёвий ҳокимиятга тобе бўлган Шарқий христианлик грек-кефилик (грекча — бутун дунё) ёки изчил, собитқадам (ортодоксал) христианлик деб атала бошланди. Православие ва католицизм ораларида умумийлик ва бир-биридан фарқланадиган томонлари ҳам бор.

XVI асрдаги реформация жараёнида кенг кулоч ёйган ҳаракатлар Европадаги революцияларнинг энг биринчи ифодалари эди. Католицизмдан бир неча Европа черковлари ажралиб чиқиши натижасида христианликда протестантлик ҳаракатлари вужудга келди. Бунинг доирасида лютеранлик, анабаптизм, англиканлик ва кальвинизм черковлари шаклланди. Ҳар бир черков асосий маросимлари жиҳатидан ўзларига хос томонларига эга бўлиши билан бирга, бир неча йўналишлар, мазҳабларга ҳам бўлинади.

Ҳозирги христианликда турли йўналиш ва оқимлар орасидаги келишмовчиликларнинг камайиши бугунги кун учун хосдир. Бунга 1948 йилда ташкил топган Жаҳон Черковлари Кенгашининг фаолиятлари ва экуменик христианлар кўмаклашмоқда.

Католицизм. Христианликда энг кўп тарқалган йўналиш — католицизмдир. У Европа, Осиё, Африка ва Лотии Америкаси мамлакатларида тарқалган. Мухлислари тахминан 800 млн. кишини ташкил қилади.

Католицизм таълимотида жаннат ва дўзахлар оралиғидаги дунё, гуноҳкорларнинг руҳи, жони ҳақида Исоҳ Масихнинг бениҳоя хурматлаш, унинг танаси ва жонини кўқларга кўтариш каби диний ақидалар мавжуд.

Католицизмда Библияни шарҳлаш ҳукуки фақатгина руҳонийларга берилади; чунки улар уйланмаслик ҳақидаги диний талабга амал қиладилар. Диний ибодатлар дабдабали ва

сахналаштирилган кўринишга эга, диний ўқиш, дуо, илтижолар лотин тилида олиб борилади. Православиёдаги каби католицизмда ҳам фаришта, икона, илоҳий куч, чиримайдиган марҳум жасадларига сизгиниш одатлари сақланиб қолган.

Католицизм, бошқа йўналишлардан фарқли ўлароқ, марказлашган тизимга эгадир. Ватикан ана шундай марказ сифатида (майdonи 44 гектар) 1924 йилдан бошлаб Папа Пий XI пинг Муссолини ҳукумати билан тузган битимига мувофиқ мустақил теократик давлат ҳисобланади. Рим Папаси черковнинг яқка раҳбари бўлиб, у Исоҳ Масихнинг ердаги ноёби ҳисобланади. 1870 йили эътиқод ва ахлоқ масалаларида унинг бeнуксонлиги ҳақидаги ақида қабул қилинди. 1978 йилда собиқ Польша кардинали Король Войтила 264-Рим папаси этиб тайинланган.

Сон жиҳатидан унчалик катта бўлмаган католик жамоалари Марказий Осиёнинг айрим туманларида ҳам мавжуд. 1990 йили Тошкентда католик маркази тузилди, унинг қошида ~~жумҳуриятимизнинг бошқа туманларида пўйхатдан ўтган католик~~ диний жамоалари ҳам ўз фаолиятларини олиб бормоқдалар.

Христианликнинг Шарқий тармоғи бўлмиш православиенинг ривожланиши жараёнида 14 мустақил (автокефал): Константинополь, Александрия, Антияхия, Қуддус, Рус, Грузия, Серб, Румин, Болгар, Кипр, Эллада, Албания, Польша, Чехословакия, Америка черковлари шаклланди.

Ўзининг аҳамиятига кўра, православ дунёсида бешинчи, лекин ўзининг мухлислари сони жиҳатидан биринчи бўлган рус православ черкови X—XI асрларда вужудга келди. Унинг вужудга келиши янги ғояга муҳтож бўлган Киев давлатининг ижтимоий-сиёсий эҳтиёжлари билан боғлиқ эди. Руснинг христианлашуви дарров амалга ошган ижтимоий жараён бўлмай, балки бир неча аср давом этган зиддиятли тарихий ҳодисадир.

Православиенинг Марказий Осиё аҳолиси орасига кириб келиши XVI—XIX асрларга тўғри келади. Аввал савдо-сотик, кейин бу минтақа халқларини мустамлакага айлантиришдан иборат ҳарбий ҳаракатлар жараёни натижасидир. 1870 йили Покровск монастри қошида миссионерлик жамяти ташкил қилинди, улар маҳаллий миллатларга мансуб аҳоли орасида, гарчи жиддий натижаларга эга бўлмаган бўлса ҳам, христианлик билан боғлиқ, катта ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб бордилар. Шу мақсадда 1844 йили «Каромат кўрсатувчи Николайнинг ҳаёт йўли» номли рисола қирғиз тилига таржима қилиб чоп этгандилар, махсус диний мактаблар очилди. 1872 йили Рус православ черковига қарашли Туркистон

(кейинчалик Тошкент, Урта Осиё) епархиал бошқармалари вужудга келди.

Православ черкови ҳозирги кунда жамият юксалиши билан боғлиқ тадбирларни қўллаб-қувватламоқда, айниқса диндорларни ахлоқий ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш борасидаги ўзининг режаларини ишлаб чиқмоқда. Бунда инсон шахсининг кадр-қимматини улуғлайдиган, оила асосини мустаҳкамлайдиган ва меҳнатга, бутун жамиятга нисбатан софдил ва виждонан муносабатларни қарор топтириш назарда тутилган. Черковнинг ички тартибини қайта қуришни амалга оширишга, черков ҳаётини янгилашга, руҳонийлар орасида учрайдиган консерваторлик ва сусткашликларни бартараф қилишларга ҳам катта эътибор берилмоқда. 1988 йилда бўлиб ўтган рус православ черковининг минг йиллигини тантанали, улуғвор нишонланиши, рус православ черковининг халқаро обрўси кўтарилишига таъсир кўрсатди. Бу санани нишонлаш билан боғлиқ бўлган тантаналар, байрамлар ва бошқа турли-туман тадбирлар фақатгина илоҳиётчилик ёки черковларнинг ички ҳаёти ва тартиби билан боғлиқ бўлмасдан, балки жаҳонда, хусусан Осиё минтақаларида тинчлик учун кураш, ирқий камситишларга барҳам бериш, табиатни муҳофаза қилиш, соғлиқни сақлаш, демократик жараёнларни ривожлантириш, жамиятда адолатли ҳаётни қарор топтириш масалаларига ҳам эътиборни қаратди.

Бундан ташқари рус православ черкови хайрия фаолиятини кенгайтириб, ҳалок бўлган жангчиларга ёдгорликлар ўрнатиш, урушда жабр кўрган байналмилалчи жангчилар соғлиқларини тиклаш, тинчлик ва болалар учун мўлжалланган жамғармаларни қўлайтириш каби ишларни амалга оширмоқда.

Христианчиликдаги яна бир йўналиш — протестантлик бўлиб, католицизм ва православиядан фарқли ўларок, диний қарашлар жиҳатидан ҳам, черковлар орасидаги муносабатлар жиҳатидан ҳам бир хил бўлмаган йўналишларни, XVI асрдаги янгилашни ҳаракати билан боғлиқ бўлган кўпгина диний жамоалар, черковлар, мазҳабларни юзага келтирди.

Протестантизм умумхристианлик асослари ва қарашларини эътироф этиш билан бир қаторда, у гуноҳдан халос бўлишнинг янги асосларини илгари сурди. Исоҳ Масиҳнинг кишилар гуноҳини ювишга қаратилган ўзини-ўзи қурбон қилишига ишонч, динга ишонувчи барча кишиларнинг руҳоний бўлиши мумкилигига ишонч, Библиянинг олий нуфузига ишонч ана шулар жумласидандир. Протестантчилик Библияга сизининг ўзига хос шаклини қарор

топтирди, бу билан протестант ислохотчилари дастлабки християнликнинг олий мақсадларини, юксак орзуларини қайта тиклаш, уни кейинги давр черковлари томонидан «бузилишлардан» халос қилишга интилдилар.

Протестантлик диний маросимларнинг кўпчилигини бекор қилди (фақатгина лютеранликда нон ва вино билан чўқинтиришлар сақланиб қолди). Ўлганларга бағишлаб дуо ўқиш, азиз-авлиёларга сиғиниш, улар шарафига турли-туман байрамлар ўтказиш, муқаддас мурдаларга, санамларга топиниш бекор қилинди. Ибодат уйлари ортикча ҳашамлардан, меҳроблар, санамлар, ҳайкаллардан ҳоли қилинди, монастирлар ва монахликдан ҳам воз кечилди, руҳонийларнинг уйланмаслик шарти бекор қилинди. Библия миллий тилларга таржима қилинди, уни шарҳлаш ҳар бир художўйнинг энг муҳим бурчи бўлиб қолди. Лютеранлик, анабаптизм, англиканлик, калвинизм, цвингчилик протестантликнинг илк шакллари бўлган. Кейинчалик «ёнгги протестантчилик» умумий номи билан маълум бўлган бир қанча диний оқимлар, ташкилотлар пайдо бўлди.

Марказий Осиёда ҳам протестантлик мухлиелари учрайди. Лютеран жамоалари Қирғизистонда, Қозоғистонда ва Тожикистоннинг Жанубий томонларида, Туркменистонда, Ўзбекистонда, чунончи Сирдарё, Фарғона вилоятларида бор. Булар асосан немис миллатига мансуб бўлган диндорлардир. Тошкентдаги лютеранларга, диний тоат-ибодатларини бажаришлари учун, умумий диний эҳтиёжларини қондириш учун 30-йилларда қурилган кирха берилган. Душанбада ана шундай диний мақсад учун диндорларнинг ва кенг жамоатчиликнинг маблағлари ҳисобига, жумладан хорижий мамлакатдагиларнинг иштироқида янги кирха қурилди. Бу жамоада диний ҳаёт билан боғлиқ чўқинтириш, марҳумга жаноза ўқиш, балоғат ёшига етганларни диндорлар сафига кўшиш ва никоҳ ўқитиш маросимлари ўтказилади. Диний байрамлар мунтазам нишонланади, диний тарғиботлар, ваъз ва хутбалар ўқилади, диний мулоқотлар ташкил қилинади.

Марказий Осиёда бошқа протестант йўналишлари ҳам мавжуд бўлиб, улар баптистлар, адвентистлар, иеговистлар, пятидесятниклар, менонитлар деб аталади. Бу сектантчиликлар ҳозирги шароитдаги тарихий ўзгаришлар таъсирини ўзида муайян тарзда ифода этган диний жамоалар ва гуруҳлардан иборат.

Эски анъанавий рус сектантчилигига Россиядаги ҳукмрон православ черковига, чоризмга нисбатан кенг деҳқонлар оммасининг ижтимоий норозиликларини ўзида ифода этувчи диний ҳаракатлар асосида XVII аср охири ва XVIII аср бошларида вужудга келган

духобарлар, молоконлар, христоверлар, субботниклар, екопчилар, иеговист — ильинчилар ва бошқалар киради. Улар сектантликнинг биринчи тоифасини ташкил қилади.

Анъанавий рус сектантчилигининг мухлислари чор ҳукумати ва православ черкови томонидан таъкиб этилиши натижасида ~~Ставрополь ўлкасига (кейинчалик у ердан Канадага), Сибирга, Кавказ ортига, Марказий Осиёга кўчганлар. Марказий Осиёда Христиан сектантчилигининг пайдо бўлиши ва тарқалиши бу ерларнинг Россия чоризми томонидан босиб олинishi ва пул-товар муносабатларининг ривожланиши билан узвий боғлиқ. Ҳозирги кунларда Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркманистон худудларида сон жиҳатдан унча кўп бўлмаган малоқанлар, духобарлар, христоверлар мавжуд. Тошкентдаги малоқан биродарлари жамоаси ва Жиззахдаги жимтурмас (пригун) малоқанлар жамоалари жумхуриятдаги энг катта бўлган жамоалар ҳисобланадилар. Малоқанларнинг катта бўлмаган гуруҳлари Самарқанд, Хоразм, Фарғона вилоятларида ҳам бор.~~

Сектантчиликнинг иккинчи тоифасига Ғарб мамлакатларида вужудга келган ва Россия империяси худудида, жумладан, Туркистонда ҳам фаол миссионерлик ҳаракатлари натижасида қарор топган сектантчилик киради. Ўз мухлисларининг сони жиҳатидан энг каттаси—баптистлар (юнон. сув билан чўқинтириш) бирлашмасидир. Ўзбекистондаги христиан секталарининг 65 фоиздан кўпроғини баптистлар ташкил қилади. Диний таълимот ва маросимчилик бэрасидаги баптизм анъанавий протестантчилик асосларига таянади ва ўзининг янги асосларини ҳам яратади, чунончи, улар фақатгина балоғат ёшига етганларни янгитдан чўқинтиришади ва ўз сафларига қўшадилар. Бу маросимни табиий сув хавзаларида бажарадилар. Чўқинтириш, нон ва винони татиб кўриш сирли маросим сифатида эмас, балки рамзий маросимлар, ҳаракатлар сифатида қабул қилинади. Ибодат уйлари жиҳозлашда христианликнинг рамзий белгилари ишлатилмайди, ибодатларнинг ўзи Библияни ўқиш ва шарҳлашдан иборат бўлиб, тарғиботлар ва ашула айтишлар билан кўшиб олиб борилади. Фақатгина Исоҳ Масиҳ билан боғлиқ байрамлар тан олинади, шунингдек, бирлик куни, ўрим-йиғим куни ва бошқалар бор. Баптистлардан балоғатга етган ҳолдаги чўқинтиришларни тан олиш билан бирга, Исоҳ Масиҳнинг халоскорлик йўлидаги ўз-ўзини қурбон қилишига самимий, «аниқ ишонч» ҳам талаб қилинади.

1944 йили собиқ СССРдаги баптистлар жамоаларни инжилчи-христианлар билан бирлашдилар. 1945—47 йилларда бу бирлашма

иттифоқига пятидесятниклар жамоаси, 1963 йили эса менонитлар жамоалари ҳам қўшилдилар. Инжилчи-христиан баптист жамоалари собиқ СССРда инжилчи-христиан баптистлар кенгаши томонидан бошқариларди (бу 1990 йилда инжилчи-христиан баптистларнинг иттифоқи деган ном олди). 60-йилларда инжилчи-христиан баптистларга қарши бўлган марказ ташкил тоиди ва инжилчи-христиан баптистлар чрковиёнинг кенгаши деган ном олди. Узок йиллардан буён бу марказ норасмий равишда фаолият кўрсатади.

Ўзбекистонда баптизм ўтган асрларнинг охирларидан бери мавжуд. Уларнинг Тошкентда «Еттичи кун» адвентистлари, Ислохчи-адвентист, пятидесятниклар, менончилик, инжилчи-христиан баптистлар кенгаши, иегова шоҳидлари каби протестантизм жамоалари бор.

Ҳозирги кунда Марказий Осиёдаги динлар ва диндорлар орасидаги ўзаро ҳамфикрлилик ва мулоқотлар жамият тараққий этган сари ривожланиб бормоқда. Диндорлар орасидаги мулоқотлар, ~~ҳозирги даврнинг асосий масалаларидан бири сифатида ҳалқаро аҳамиятга эга бўлиб бормоқда.~~

Диншунослик асослари.
Т., «Ўзбекистон» нашр., 1995. -33-62-б.

МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТ РИВОЖИДА ХУРФИКРЛИКНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Ҳозирги тоифадаги одам — Homo Sapiens бундан тахминан 40-50 миғ йил муқаддам вужудга келгач, ижтимоий ҳаёт аста-секин шакллана бошлади. Ҳар бир минтақада ижтимоий ҳаётни қарор топтириш, одам руҳий оламидаги ҳайвоний хирсларни чегаралаб, инсоний ҳис-туйғуларни барқарор қилиш эҳтиёжлари заминида ўзига хос маънавий маданият вужудга келади. Маънавиятни қарор топтиришнинг дастлабки ижтимоий шакли – табу, яъни ибтидоий жамиятларда муайян хатти-ҳаракатлар қилиш, нарсаларга тегиш, исьемол қилишни тақиқлашдир. Табу жамиятни ижтимоий бошқариш, инсон руҳини поклашда ижтимоий назоратни йўлга қўйишнинг тарихий шакли бўлган. Масалан, унинг ёрдамида қарилар, аёллар ва гўдакларни сўйиб ейиш (каннибализм) тақиқланган, тошбағирлик қилганларга нисбатан жамоатчилик нафрати қўзғатилиб, жазоланган. Кексалар аждодларнинг овчилик, чорвачилик ва бошқа соҳаларда тўплаган тажрибаларини авлоддан-авлодга ўтказиб, ижтимоий тараққиётга ҳисса қўшиш, жамиятда маънавий-ахлоқий

мухитни соғломлаштириш имкониятига эга бўлдилар. Ёки бўлмаса, бир уруғ ичидаги қизларга уйланишни тақиқлаш натижасида гўзал қизлар ва пурвиқор йигитларни талашни оқибатида уруғ-қабилалар муносабатларида юзага келган жиддий зиддиятни бартараф этиш мумкин бўлди. Энг муҳими, ўша тақиқларни жорий этиб, уни амалга оширган кишилар, ўзлари буни сезмаган ҳолда, уруғ-қабилалар қони айнаб кетишининг олдини олиб қолдилар. Айни чоғда бошқа уруғ ва қабилалар билан келишишга имкон яратдилар.

Яшаш учун биргалашиб курашиш жараёнида моддий неъматлар топиш ва истеъмол қилиш, ибтидоий жаамиятни барқарор этиш учун изланишлар олиб боришга тўғри келади. Бу ҳол инсон тафаккурининг ривожланиши ва ижтимоий онгининг такомиллашиб боришини таъминлади. Оқибатда одамзод ўзини қуршаб турган табиий ҳодисалар тўғрисида ўйлаш, уларга ўз муносабатини билдириш, бу ҳодисаларга таъсир кўрсатишдаги ўз ўрнини аниқлашга ҳаракат қилади.

Натижада, биринчидан, одамзод, иккинчидан, у ёки бу ҳайвон ёхуд ўсимлик, шунингдек нотирик нарсалар билан уруғнинг алоқалари мавжудлиги тўғрисидаги тасаввурлар — тотем юзага келди. Ўз тақиқлари билан уруғ-қабилалардаги муносабатларни яхшилашга муваффақ бўлган ва оламдан кўз юмган кекса уруғдошлар қабрларига сиғиниш дастлабки тотем объектлари эди.

Уруғ-қабилачилик муносабатларидаёқ қоҳинлар, сеҳргарлар табақаси вужудга келдики, улар ақлий меҳнат намояндалари эдилар. Жамиятда маънавий маданиятнинг қарор топиши, унинг таъсирида мифологик дунёқарашнинг шаклланишида ана шу одамларнинг ҳиссалари катта бўлди. Шу заминда аввал кўпхудочилиқка, кейинчароқ яккахудочилиқка асосланган динлар пайдо бўлиб, муайян тизим тусини олиши инсоният маънавий тараққиётида жуда катта қадам бўлди. Ўша табу ва тотемлар сеҳргарлик эътиқодлари асосида гуноҳ ва савоб категорияларида ўз ифодасини топиб, муайян жамиятда маънавий-ахлоқий мухитни соғломлаштириш, инсон онги ва қалби (руҳи)нинг покланиб боришига хизмат қилди.

Муқаддас диний китобларда худо номидан баён этилган тақиқ ва руҳсатларга шубҳа билан қараш, уларни ислоҳ қилиш майллари, табиат ва жамият ҳодисаларига тажриба ва кузатишдан келиб чиқиб ёндашишнинг кучайиб бориши натижасида ҳар бир жамиятда хурфиқрловчи кишилар пайдо бўлди.

Албатта, хурфиқрлиқнинг пайдо бўлиши, ривожланишининг умумий қонунияти бор. Аммо у қонуният ҳар бир минтақада тарихан ўзига хос шаклларда, мазмунда содир бўлган. Бинобарин, ҳар бир

минтақадаги хурфикрлилик ўша жойдаги маънавий маданиятдан озик олиб намоён бўлган. Айни чоғда маънавий маданият ривожини учун зарур воситага ҳам айланган.

Агар Марказий Осиёга нисбатан хурфикрлилик ривожини, унинг маънавий маданиятдаги ўрни хусусида фикр юритадиган бўлсак, бу ижтимоий ҳодисага илмий ёндашиш учун хурфикрлиликни тарихий даврларга бўлиб тадқиқ этган маъқул, деб ўйлаймиз. Бизнинг фикримизча, Марказий Осиёдаги хурфикрлиликни 6 даврга бўлиш мумкин.

1. Мифологик дунёқараш ва тасаввурлар ҳукмрон бўлган даврдаги хурфикрлилик.

2. Кўпхудочилиқ ва оташпарастлик диний эътиқодлари ҳукмрон бўлган даврдаги хурфикрлилик.

3. Зардуштийлик ва унинг турли мазҳаблари ҳукмрон бўлган даврдаги хурфикрлилик.

~~4. Ислам ва унинг турли оқим ва мазҳаблари ҳукмрон бўлган даврдаги хурфикрлилик.~~

5. Марксча-ленинча материалистик дунёқараш ҳукмрон бўлган даврдаги хурфикрлилик.

6. Ўзбекистон мустақил тараққиёт даврига киргандан кейин шаклланаётган хурфикрлилик.

Маълум тарихий даврда олам, табиат ва жамият ҳодисалари, унда одамнинг ўрни ва роли ҳақидаги муайян жамиятда етакчи ёки ҳукмрон бўлган дунёқараш, у асосда шаклланган тасаввурлар, барқарор бўлиб қолган (стереотип) қарашлар ҳақлигига шубҳа билан қараш, ишончсизлик, тафаккур усулининг анъанавий тарзлари доирасидан чиқиб эркин фикр билдириш, ҳақиқатни излаш ва топишда ақлга, илм-фан далиллари, ижтимоий тажрибага таяниб янги фикрлар, ғоялар билдириш, назарий қоидалар яратиш хурфикрлиликдир. Хурфикрлилик айни чоғда маънавий маданиятни такомиллаштириш, ижтимоий муносабатларни инсоний изга солиш ҳаракати ҳамдир.

Ана шу таърифдан келиб чиқиб хурфикрлиликка муносабат билдирсак, муайян жамиятда мифологик дунёқараш ва тасаввурлар ҳукмрон бўлган даврларда кузатиш ва амалиёт натижасида чиқарилган, барқарор бўлиб қолган қарашлардан фарқ қиладиган, уларга терс келадиган айрим кишиларнинг фикрлари аста-секин ижтимоий онда муқим ўрин олиб борган Коҳинлар, сеҳргарлар таъсирида қарор топган, жоннинг ўлмаслиги, арвоҳларнинг хонадонларга келиб туриши, танага боғлиқ бўлмаган алоҳида моҳият — руҳнинг борлигига ишонч, шу заминда уларга сиғиниш, мадад

тилаш каби одатлар пайдо бўлган. Жамиятда, ижтимоий онгда барқарор бўлиб қолган бундай ғояларга қарши фикрлар халқ дostonлари, эртақлари, ашулалари ва кўшиқларида ўз ифодасини топган. Масалан, халқ оғзаки ижодидаги «Хасан чопсон» дostonида Ваянган мамлакатни сарой ахллариининг киши ўлимидан сўнг унинг «жони абадий яшаши» тўғрисидаги тасаввурлари устидан кинояли кулинади. «Қундуз билан Юлдуз» дostonида Авазхон кийимиға кимматбаҳо инжу, тош, дур, маржон ва бошқалар ёмон кўздан асраш учун эмас, балки чиройли кўриниш учун тақилгани баён этилади. Халқ оғзаки ижодида сеҳргарликка эмас, Ибн Сино каби табиб ва олимларнинг даволаш усуллариға ихлос оширилади.

Ибтидоий жамоа тизимидаги муносабатларда содда (стихияли) фалсафий қарашлар шаклланган. Бунга кўра, оламнинг асосида сув, ҳаво, тупроқ, олов ётади, дунёдаги барча моддий нарсалар ана шуларнинг турлича бирикувидан иборатдир. Ана шундай фикрларнинг индивидуал ва ижтимоий онгда ўрин олиши ишлаб чиқариш ва меҳнат малакасида тўпланган тажрибалар, кўникмалар натижасида мифологик дунёқарашнинг асосий ғоялариға ишончсизликни пайдо қилди. Унинг оқибати ўлароқ кўпхудочилиқ ва оташпарастлик этиқодлари шакллана бошлади. Турли уруғ ва қабилаларнинг бирлашиши, элатларнинг вужудға келиши натижасида уруғ-қабилла худолари турли соҳалар худолариға айланди. Баобрў ва қудратли қабилаларнинг худолари бош худо, қолганлари эса соҳа худолари бўлиб қолишди. Жамиятни бошқариш, уни барқарор ҳолда ушлаб туриш учун муайян ғоя асосида таркиб топадиган маънавий ҳаёт керак. Ўша худолар қудратига ишонч ва улардан мадад кутиш муайян давр маънавий ҳаётининг умумий йўналишини ташкил этади.

Бирок, турли элатларнинг ихтиёрий ёки зўрлик билан қўшилиши, катта давлатларнинг юзаға келиши билан Бош худо ва соҳа худолари қудратига ишонч сусайди. Индивидуал ва ижтимоий онгда ундай ғояларға терс фикрлар қарор топа бошлади. Бунинг натижаси сифатида Марказий Осиёда жаҳонда биричи бор яккахудочилиқка асослаиған зардуштийлик дини шаклланди ва унинг муқаддас китоби «Авесто» юзаға келди. Александр Македонскийнинг босқинчилиги туфайли Бактрия давлатининг дини бўлиб қолган зардуштийликнинг дастлабки яккахудочилиқ ғоялариға путур етди, Эрон шоҳларининг хатти-ҳаракатлари билан у оташпарастлик ва дуализм диниға айланиб қолди.

Шунингдек, «Авесто»да меҳнат аҳли улуғланади, қуддорлик кораланади, мўътадил жамият илоҳийлаштирилади. Бу ҳолат ислomгача Марказий Осиёда хурфикрлиқка қарши кучли ғоявий

асос бўлмаганидан, бу жойда ҳаётбахш ҳурфикрлилик учун муайян шарт-шароит бўлганлигидан дарак беради.

Умуман ҳурфикрлилик диний қарашлардан ажралган ҳолда, алоҳида ва унга зид тасаввурлар ва бундан келиб чиқадиган ҳаракат бўлмаган. Тарихан у муайян диний қарашлар доирасида вужудга келиб, муайян даврда у ёки бу даражада ривожланган.

Кичик-кичик подшоликлар парчаланиб, тожу тахт учун ўзаро урушлар туфайли ҳолдан тойган ягона Турон халқларини босиб олиш араблар учун унча қийин бўлмади. Бироқ эрксевар халқни бўйсундира олиш, исломни қабул қилиши учун куч билан бирга макр ҳам керак бўлди. Шундай бўлса-да араб босқинчилари ва ислом ғояларига қарши кучли халқ ҳаракатлари — маздакийлик-хуррабийликнинг демократик талаблари ва тамойиллари асосида вужудга келгани тасодифий эмас.

Араб империяси юзага келгач, катта ҳудуддаги турли диний эътиқод ва маданиятларга мансуб халқларни нуқул ақидапарастликка асосланган ислом маънавияти билан бошқариш қийинлиги тобора сезиларли бўла бошлади. Империяни сақлаб қолиш, унда ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий муносабатларни барқарорлаштириш, йирик давлатни бошқариш усулларини такомиллаштириш эҳтиёжлари илм-фанни ривожлантиришни тақоза этди. Ислом ақидапарастлиги асосида бунга эришиб бўлмас эди. Шуниинг учун VIII аср охири IX аср бошларидан эътиборан араб халифотида мутакаллимлар билан муътазиллийлар ўртасида ғоявий кураш кучайди. Мутакаллимлар Куръон оятларини эркин таҳлил этишга мутлақо қаршн бўлсалар, муътазиллийлар у ақидалардаги мазмунни ақл ёрдамида, мантиқ кучи билан англаш тарафдори эдилар. Улар фатализмни инкор этиб, инсон ирода эркига эга эканлигини исботлашга ҳаракат қилдилар. Муътазиллийларнинг фикрича, пешонага ёзилган тақдир борлигига ишонч Аллохнинг обрўйига путур етказадн, чунки ёмон хатти-ҳаракатлар ҳам унинг иродаси маҳсули бўлиб қолади. Хорижийлар эса халифаликнинг мерос сифатида авлоддан-авлодга ўтишига қарши фикр билан майдонга чиқдилар.

Ислом ғояларига нисбатан ҳурфикрлилик нуқтан назарларида туриш, унинг ақидапараст оқими ва ижтимоий вазифаларга шубҳа билан қараш, мавжуд ижтимоий-сиёсий тартибларга адолат тамойиллари асосида муносабат белгилаш Марказий халифалик ҳукмдорлари ғазабини кўзгатди. Халифа Мутаваккил (847—861) Куръон яратилган дейдиган ҳар қандай киши кофир ва бинобарин, ўлимга маҳкум, деган фармон чиқарди. 897 йилда кўлэзма кўчирувчилар ва китобфурушларни илоҳиёт, диалектика (илму

жадал), фалсафа ва мантикка оид китобларни кўчирмаслик ва сотмаслик ҳақида қасам ичириш бўйича фармони олий чиқарилди. Арасту издошларининг фалсафа, мантикка доир китоблари, илмий асарлари омма олдида гулхан қилиб ёндирилди. Ислом ақидапараст мафкурачиларидан бири бўлган Аш-Шахрузурий «агар қимда-ким файласуфлар ақидаларига очикдан-очик эътиқод қилса, уларни ўлдириш ёки бўйсунтишга мажбур қилиш керак», деб чиқди.

Араб ҳукмдорлари иродасининг ифодаси сифатида шариатда Ҳанбалия мактаби ва исломда Ал-Ашъорий каломи шаклланди. Ҳанбалия шариатдаги энг консерватив мактаб бўлгани сабабли Ашъорий қарашларига мувофиқ келарди. Шу тариқа 940-йилларда Бағдодда Ашъорий калом тизими узил-кесил галаба қозонди. Унинг имон талаблари 1041 йилда расмий исломнинг эътиқод рамзи сифатида қабул қилинди.

Араб Марказий халифалигида диний доирадаги хурфикрлиликка қарши кўрилган бундай жиддий чоралар, катли-омлар натижасида у ерлардаги фан, маданият арбоблари, меъморлар, ҳаттотлар, муътазилийликка мойил хунармандлар ва бошқа касб эгалари тохирийлар ва сомонийлар салтанати ҳукмронлик қилаётган Марказий Осиёга қочиб, оилалари билан кўчиб кела бошладилар. Файласуф, табиб, кимёгар Абу Бакр ар-Розийнинг Бухорога келиши катта воқеа бўлди. Чунки у диний жамоалар ва ташкилотларнинг нуфузи (авторитети)га қарши бўлиб, хурфикрлилик мавқеида мустаҳкам турган ўша даврнинг бообрў кишиси эди. Абу Наср Форобийнинг Дамашқдан бу ерларга келишининг аҳамияти бекиёс эди. У «Таълим ас-соний» («Иккичи таълим») асарида қадимги юнон фалсафасининг энг мухтаёсар шарҳини бериб, хурфикрлилик ривожига бебаҳо ҳисса қўшди. Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино ва бошқалар сомонийлар, хоразмшоҳлар, ғазнавийлар ўртасида «талаш» бўлгани ҳам бежиз эмас эди.

Муътазилийлик ғоялари Марказий Осиёда кенг ёйилиб, илм-фан, фалсафий фикр марказлари вужудга келди. Марказий Осиё халқларининг исломгача бўлган эътиқодлари, маданияти, анъаналари, адабиёт ва санъати ҳам жонлана бошлади. Турк тилида китоблар чиқди. Турк тилига давлат мақоми бериш, маънавиятда миллийликни қарор топтириш майллари кучайди. Холис гапирганда, исломнинг тез орада халқ эътиқодига айланишида унинг ғоялари, эътиқодларида зардуштийлик билан яқинлигининг ҳам таъсири катта бўлди; чунки асрлар давомида халқ эътиқод қилиб келган зардуштийликнинг оламнинг яратилиши, гуноҳларнинг ёзиб борилиши, ўлимдан кейин нариги дунёдаги ажр, жаннат ва дўзах, қил кўприк ва халоскорнинг

келиши каби ғоялари исломда ҳам ўз ифодасини топган эди. Аммо зардуштийликнинг асосий ғояси — табиат ва жамиятда, инсон қалбида эзгулик билан ёвузлик руҳи ўртасидаги абадий муросасиз кураш, бунда Охурамазда тартибларига риоя қилувчилар эзгуликни қарор топтириш учун ёвузликка қарши курашиб, охир-оқибатда ғалаба қозонишлари тўғрисидаги таълимот инсон ақл-идроқи ривожига йўл очарди. Илм-фанни ривожлантириш эса эзгудик ифодаси ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам исломгача зардуштийлик ибодатхоналарининг барчасида дунёвий илмлар ўргатилар, унга ихлос кучли эди.

Муътазилийлар таъсирида исломда вужуди мумкин ва вужуди вожиб (вахдат-ул мавжуд ва вахдат-ул вужуд) диний-фалсафий оқимлар шаклланди. Вужуди мумкин (ёки вужудиён — пантеизм) оқими вақиллари — Ал-Киндий, Ибн Рушд, Ал-Мааррий, Форобий, Ибн Сино, Умар Ҳайём ва бошқалар мавжудотни иккига — ~~вужуди мумкин ва вужуди вожибга бўлганлар. Вужуди мумкин сабаб оқибат~~ алоқаларига эга бўлиб, унинг мавжудлиги бошқа нарсадан эмас, балки ўз моҳиятидан келиб чиқади. Шу назарий қоидадан келиб чиқиб, Форобий бутун мавжудотни 6 даражага бўлади. Шулардан биринчиси вужуди вожиб—Аллоҳ; қолган бештаси ақл, жон, шакл, материя, осмон— вужуди мумкин. Бу даражалар бир-бири билан сабаб-оқибат шаклида боғланган бўлиб, биринчи сабаб ўз сабабига эга эмас. Ибн Сино ҳам «Рисола фи-тақсим ал-мавжудот» асарида вахдат-ул мавжуд ва вахдат-ул вужудни шу тарзда таърифлайди. Вахдат-ул вожиб — Аллоҳни билдиради, лекин у Қуръондагидек ҳамма нарсанинг ижодкори эмас, балки сабаб, яъни умумий мавжудотнинг биринчи сабаби ва унинг бир қисми сифатида таъқин этилади. Бундай қараш эса табиат ҳодисаларини (инсон табиатини ҳам) мустақил ички сабаблари асосида тушунтиришга имкон бериб, илм-фан равнақига кенг йўл очади.

Муътазилийларнинг қарашлари ва вахдат-ул мавжуд диний-фалсафий оқим ғоялари кўшҳақиқат тўғрисидаги катта назарий қоида шаклланишига сабаб бўлди, Бунга кўра, илоҳий ва дунёвий (илмий) ҳақиқатлар бор бўлиб, илоҳий ҳақиқатта фақат алоҳида одамлар — пайғамбарлар, азиз-авлиёлар етишиши мумкин. Дунёвий ҳақиқат эса ақл ёрдамида, илм-фан йўли билан англаб олинади. Мутакаллимлар билан муътазилийлар ўртасидаги ғоявий курашда вахдат-ул мавжуд ва вахдат-ул вужуд ҳамда кўшҳақиқат тарафдорлари билан унга қарши кишилар ўртасидаги диний-фалсафий курашдан ҳукмдорлар ҳам четда қолишмади. Зеро, улар мадрасаларда, хусусий муаллим (мулла)лар кўлида таҳсил кўрганлар ва қандай муллада дарс

олганликларига қараб дунёқарашлари шаклланган. Марказий Осиё хукмдорлари орасида ваҳдат-ул мавжуд тарафдорлари бўлиб, уларнинг бу қарашлари илм-фан, маданият, иқтисод ривожига кенгроқ йўл очарди. Шулардан бири халифа Маъмун (823—830 йиллар) муътазиллийларни қўллаб-қувватлаб, уларнинг ғояларини ўз давлатининг мафқураси асосига қўйди. Сомонийлар топшириғига биноан Имом Хўжа Абул Қосим Ҳаким Самарқандий Сунна ва жамоа имони рамзини ёзди. У ислом ақидавий таълимотини тадқиқ қилишда раъй ва киёсни, яъни ақл ва мантиқ услубларини қўллаган Абу Ханифа ал-Нуъмон Ибн Собит Куфий—(Ҳанафия шариат мазхаби асосчиси) имон-эътиқоди негизида ёзилган эди. Бунда муътазиллийлар таъсирида бўлган Абу Манеур ал-Матурудий таълимотининг ҳам таъсири катта бўлди. У табиийётшунослик, қадимги юнон фалсафасини ўрганиш, хунарамандчилик, санъат ва адабиётни ривожлантириш тарафдори эди. Матурудийлар инсон ақлу қудрати ва ирода эркини ҳам тан олардилар.

Муътазиллийлар билан мутакаллимлар ўртасидаги ғоявий курашларда Абу Ҳамид Ал-Ғаззолий каломи шаклланиб, ислом фалсафаси юзага келди. Баъзи араб тадқиқотчилари уни табиат фалсафаси (натурфилософия) ҳам деб аташади. Ал-Ғаззолий аввал сўфийлик қарашларига мойил бўлса-да, кейинроқ улар таълимотини танқид қилиш асосида ўз каломини яратади. Бироқ у ўзи истамаган ҳолда тасаввуфни назарий жиҳатдан асослаб қўйди. Ғаззолий таълимотича, инсон Аллоҳ каломи — Қуръон оятларини ўзлаштиргунга қадар ирода эркига эга, уни ўзлаштириб олгач, бутун иродаси Аллоҳ иродаси билан уйғунлашиб (эмансипациялашиб) кетади. Бинобарин, унинг хатти-ҳаракатлари, бутун фаолияти Аллоҳ иродасининг ифодаси бўлиб қолади.

Маълумки, Шарқ фалсафасининг етакчи йўналиши инсон қалбини, руҳини поклашга, унда комил инсонийлик сифатларини вужудга келтиришга, шу негизда ижтимоий муносабатларни инсонийлаштиришга қаратилган. Ўткинчи мол-дунё, мансаб-мартабалар эмас, балки маънавий бойлик, ахлоқий поклик, ҳалоллик, инсоф-диёнатлилик одамнинг инсонга айланишининг муҳим шarti, деган фикрлар Шарқда тасаввуф (сўфийлик)нинг шаклланишига, кенг ёйилишига сабаб бўлди.

Тасаввуф ваҳдат-ул мавжуд ва ваҳдат-ул вужуд диний-фалсафий ғоялари ҳамда Арасту қарашларидан озик олиб ривожланган Шарқ фалсафаси таъсирида исломнинг алоҳида оқими сифатида вужудга келди. У мураккаб диний-фалсафий оқим бўлиб, хилма-хил шаклларга, мазмун ва йўналишга эга. Тадқиқотчиларнинг фикрича,

унинг 17 та асосий сулуки (йўналиши) мавжуд. Шаркшунос олим Б.Э.Бертельс «Сўфийлик шунча кенг ва ҳар томонламаки, унга истаган коицепция, дунёқарашни киритиш мумкин», деган эди.

Тасаввуфда иккита асосий ғоявий йўналиш кўзга яққол ташланади: бу ўтқинчи дунё, мол-мулк, мансабга ихлос кўйиш Аллоҳни унутишга, имонсизликка олиб келади, деган ғояга таянганлар таркидунёчилиқни тарғиб этганлар; азрўзи азалда пешонага ёзилган тақдир борлигига, одам ундан қочиб қутула олмаслигига ишонтиришга интиланлар. Иккинчи йўналиш — бу дунё Аллоҳ-таоло томонидан одамлар, уларнинг инсонлардек яшаши учун яратилгани, одам шу дунёдаги эзгу ишлари билан у дунёда худо висолига мушарраф бўла олишига, бинобарин, ундан кўрқиб асосида эмас, Аллоҳни севиш, унинг висолига етиш учун оғир, машаққатли покланиш йўлидан боришни ташвиқ этганлар.

Юсуф Ҳамадоний, Абдулҳолик Гиждувоний, Нажмиддин Қубро, Ҳожа Аҳмад Ясавий сулуқларининг бевосита таъсирида Марказий Осиёда нақшбандийлик сулуқи вужудга келиб, у Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларига кенг ёйилди. Ҳожагон сулуқини бошлаб берган А.Гиждувоний бундай деган: «Эй фарзанд, барча ҳолатда илм, амал ва тақво билан бўл, салафлар изидан юриб, суннат ва жамоатни маҳкам тут, фикр ва ҳадисни ўрган». Яна бундай фикрлар бор: «оз сўзла, оз е, оз ухла», «ҳалол е, шубҳадан холи бўл...», А. Гиждувонийнинг 8 та табаррук сўзи (рашҳа)сига Б.Нақшланд 3 та манзил (даража) кўшиб, ўз сулуқини асослади.

Ҳожа Аҳрор Валий (Убайдуллоҳ) нақшбандийликнинг тарғиботчиси сифатида таъмадан жирканиш, тухфа олмаслик, бир касбни мукамал эгаллашга чақирди. Тасаввуф тарикатига кирганлар учун касб-корнинг ёмони йўқ, ёмони бирон касб билан шуғулланмаслик, текинхўрлик, таъмагирликка одатланиш ҳисобланади. Шунинг учун машҳур шоир Саккокий — пичоқчилик, Шайх Абу Ҳафиз Ҳаддод — темирчилик, Шайх Абул Аббос Омийй — қассоблик, Шайх Баннон — ҳаммодлик, Шайх Абул Ҳасан — дурадгорлик билан шуғулланишган. Ҳожа Аҳрор Валий ходимгар (массажчи) бўлган. Нақшбандийлик имони унинг «Дил ба ёру даст ба кор», яъни «Дилинг Аллоҳда, кўлинг меҳнатда бўлсин» деган талабида яққол гавдаланади. Улар амал деганда биринчи иавбатда Аллоҳ номини дилга жо қилиб, ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланиш, таъма ва текинхўрликдан ҳазар қилишни тушунганлар. Нақшбандийлик сулуқини қабул қилган Амир Темур, Улуғбек ва бир қатор Туркистон ҳоконлари дарвешликни қораладилар, улардан шу дунё ишлари билан шуғулланиб, ҳалол яшашни талаб этдилар.

Дарвешлар фойдали меҳнат билан банд бўлишлари учун давлат шароит яратиб бериши тўғрисида фармони олий чиқарганлар. Буни бажармаганларни жазолаганлар.

Тасаввуфнинг сўл қаноти диний-фалсафий таълимот сифатида ислом ақидапарастлигига нисбатан муҳолифият бўлиб, Яқин ва Ўрта Шарқда, айниқса Марказий Осиёда табиий ва фалсафий фанлар ривожига ўз ўрни ва мавқеига эгадир. Марказий Осиё мутафаккирларининг баъзиларини Совет даврида ислом ақидаларига қарши, ҳатто сал бўлмаса атеистга чиқариб қўйилди. Ижтимоий ҳодиса, маънавиятга синфий (партиявий) муносабат тарихий жараёнларга шундай ғайриилмий ёндашувни, уларни мафкура ва сиёсат талабларига бўйсундиришни тақоза этарди.

Қадимда, Ўрта асрларда руҳонийлар ва илоҳиётчилар жамиятда бирдан-бир ўқимишли кишилар эдилар. Айни чоғда улар одоб-ахлоқ таянчи ва тимсоли ҳам ҳисобланардилар. Бинобарин, муайян дин ақидалари ҳар қандай тафаккур учун бошланғич ибтидо ва асос эди. Муайян минтақа халқлари имон-этиқодига айланган дин (ислом, христианлик, будда ва ҳоказо) ижтимоий онгнинг барча шакллари мазмунида, биринчи навбатда фалсафа, адабиёт, санъатда, ахлоқ ва эстетикада ўз ифодасини топган эди. Динга, ундаги худо ғоясига қарши қаратилган ҳар қандай фикр мавжуд тузумга ва салтанатга норозилик ва қаршилиқ сифатида тушуниларди. Айни чоғда диний жамоа ва ташкилотларнинг мафкуравий таъсири натижасида жамоатчилик фикри ҳукмрон ғояларга шубҳа билан қаровчиларга қарши қаратиларди. Шунинг учун араблар империяси ҳудудида ва Турк давлатларида яшаган мутафаккирлар ўз хурфикрлиликларини диний пардалар остида берганлар, аммо улар Аллоҳга, унинг асосий ақидалари ҳақлигига имон келтирган шахслар эдилар. Шундай бўлишига қарамай, ақидапараст уламолар, истеъдодсиз ҳукмдорлар ақл ва адл йўлини тутган, ҳақиқатни излаб топйишга даъват этган муътазиллийларни, қадарийларни, ваҳдат-ул мавжуд нуқтаи назарида туриб илм-фанни ривожлантириш, адабиёт ва санъат асарлари орқали одамлар эстетик дидини оширишга интилган мутафаккирларни, эркин фикрли дин аҳллари ва илоҳиётчиларни қувғин остига олдилар, қатли-ом этдилар, зиндонда чиритдилар. Чунончи, Беруний ҳукмдорлар тазйиқига қарамай, хурфикрлилик ғояларига содиқ қолди, Махмуд Ғазнавий уни бир неча марта ўлим жазосига ҳукм қилди. Абу Али ибн Сино хурфикрлиги учун бир неча марта қувғин остига олинди, «кофирлик»да айбланиб, жамоатчилик нафратини унга қарши қўзғатмоқчи бўлдилар. У сарсон-саргардонликда ўзга юртларда ўлиб кетди, тўғрироғи, ўлдирилди. Ибн Сино ўз давридаги тақводорларга киноя қилиб, бундай ёзган эди:

Ўзни доно билган ул уч-тўрт нодон,

Эшак табиатин қилур намоён.

Булар суҳбатига сен ҳам эшак бўл,

Бўлмаса «кофир» деб қилишар эълон.

“Туркистонни мўгул босқинчилари босиб олгач, Уйғониш давридаги хурфикрлилик анъаналари ривожига давлат йўли билан гов қўйилди. Мўғил босқинчилари тор-мор этилгач, XIV—XV асрларда ўша анъаналар тикланди, айниқса нақшбандийлик ғоялари маънавий ҳаётнинг деярли барча йўналишлари мазмунини ташкил этди. Бу даврда золим подшолар, амалдорларга қарши, шунингдек динни қурол қилиб олиб, текинхўрлик билан ҳаёт кечираётган зоҳидларга қарши очиқ-ойдин айтиладиган бўлди. Айниқса, халқ оғзаки ижоди, унинг жанговар жанри бўлган аския, қизиқчиликларда хурфликлилик ёрқин акс этди.

~~Темурийлар салтанати қулагач, шайбонийлар ислом ўзбек империясининг барлиги этиш учун урушлар олиб боришди.~~ Аста-секин сиёсат ва ҳуқуқда ислом ақидапарастлиги муқим ўрнашиб, индивидуал ва ижтимоий онгда қарор топа бошлади. Ҳокимият тепасига аста-секин ваҳдатул вужуд тарафдорларининг келиши натижасида хурфикрлиликнинг ҳар қандай кўриниши «кофирлик» деб эълон қилинди. «Кофирлик»да айбланган кишиларни қатл этиш эса «савоб» ишлар қаторига қўшилди. Ягона Туркистон уч хонлик ва яна майда султонликларга ажраб кетгач, улар ўртасидаги тинимсиз урушлар, салтанатни мустаҳкамлаш учун ижтимоий онгни жиловлашга қаратилган мафкуравий фаолият халқ оммасининг тинкамдорини қуритди. Ҳокимиятни бошқараётган арбобга ёқмайдиган ҳар қандай киши «кофирлик»да айбланиб, қатл-ом этишнинг даҳшатли механизми шаклланди. Хурфикрлилик байроқдори бўлган ёзувчилар, шоирлар қувғин остига олинди. Масалан, Бобораҳим Машраб тасаввуф нуқтаи назаридан камтарона ҳаётни тарғиб қилгани, золимларни фош этгани учун дорга осилди. Бухоро амири Насруллахонга Кўқон хонлигини босиб олиш учун бир баҳона керак бўлгач, Нодирабегим ва унинг ўғли «кофирлик»да айбланиб, қатл этилдилар. Шундай қилиб, ваҳдатул вужуд тарафдорларининг ҳокимият тепасига келиши Туркистоннинг парчаланиб кетиши, ислом доирасидаги хурфикрлиликнинг чекланишига сабаб бўлган омиллардан бири ҳисобланади. Натижада, миллат фидойиси Маҳмудхўжа Бехбудий айтганидек, бой маънавий маданиятга эга бўлган Марказий Осиё халқлари 500 йилга Оврупо халқлари тараққиётидан орқада қолдилар. Аммо бу даврда хурфикрлилик бутунлай бўлмади, деган фикрга келмаслик керак. Халқ орасида

Насриддин афанди латифалари, аския-кизиқчиликлар йўли билан, шунингдек, бадий адабиётнинг фидойи намоёндалари золим бойлар, риёкор рухонийлар, баднафс амалдорлар кирдикорларини фош этиб, уларга нисбатан халқ нафратини кўзгадилар. Гулханий, Махмур, Турди, Махтумқули ва бошқаларнинг асарларида хурфикрлилик мотивлари кўп эди. Муқимий ўша давр солиқ солувчиларининг таъмагирликлари, инсофсизликларини фош этди. Амалдорларга нисбатан бундай деди: «Додхоҳим, додхоҳлик сенга хос, порасиз ўтмас сенга юз илтимос».

Умуман ҳар бир даврда хурфикрлилик ўзига хос равишда намоён бўлади. Ҳамма даврлар ва барча мамлакатларда ижодий фикр юритувчи, ижтимоий ҳодисаларга теган фикр билан ёндашувчи, ўз даврининг билимдони ҳамда халқи, Ватани ишки, унинг истиқлоли, истиқболи орзу-армонлари билан яшовчи фидойи, кўркмас, забардаст, иродали кишилар бўлган. Улар қарор топган ҳукмрон ғоялар, амалдаги сиёсат ва мафкурага ўз муносабатларини кўркмасдан билдирганлар, ўз нуқтан назар (ҳақиқат) ларини каттик туриб ҳимоя қила олганлар, бу йўлда қувғинлар, зиндонлар, қатли-омлардан ҳам кўркмаганлар. Ана шундай мард одамлар сазй-ҳаракати туфайли маънавий маданият ривожланди, тақомиллашиб борди. Токи 1917 йил Октябрь тўнтаришига қадар Марказий Осиёдаги хурфикрлилик ислом доирасида у ёки бу даражада ўзини намоён этди. Аммо Шарк Уйғониш даври (IX—XII) ҳамда XIV—XVI асрлар алломаларининг илм-фан ривожини, фалсафий фикрлар раванқини йўлидаги фидойиликлари бизнинг кунларимиз учун ҳам, бундан кейинги авлодлар учун ҳам олий ибрат мактаби бўлиб қолиши шубҳасиз. Шарк мутафаккирлари, айниқса Марказий Осиё олиму фузалоларининг ҳаётбахш, хушчақчақ хурфикрлилик анъаналари Ғарбий Оврупо Уйғониш даври учун асос бўлганини ҳолис фикрловчи Оврупо олимлари тан оладилар.

Россияда 1917 йил Октябрь ойида давлат тунтариши бўлиб, большевиклар ҳокимият тепасига келишининг бир қанча сабаблари бор, албатта. Улардан бири, оч-яланғоч ва ночор қолган халқ оммаси қандайдир ўзгариш бўлишини кутарди. Минг йиллар давомида христианлик руҳида тарбияланган славян халқлари халоскор қачонлардир келади ва у албатта золимларнинг адабини бериб, чинакам тенглик, эркинлик, фаровоилик бошланади, деган ғояга эътиқод қўйган эдилар. Ана шундай шароитда, марксизм ғоялари билан қуроланган большевиклар партияси халққа нон, дехдонларга ер, ишчиларга завод ва фабрикалар эгадорлигини ваъда қилиб, ҳокимият тепасига келиб олдилар.

Сирасини айтганда, большевиклар илгари сурган ғоялар, берган ваъдалари барча халқларнинг асрлар бўйи қилиб келган эзгу орзуларига мувофиқ келарди. Яъни ижтимоий адолатли тузум, умумий фаровонлик, тенглик, эркинлик, халқлар дўстлиги тўғрисидаги ғоялар умуммиллий ва умумбашарий қадриятлар эди. Шунинг учун 1917 йилда ўша ғоялар ҳақлигига чин дилдан ишониб, унга имон-эътиқод қилган фидойи одамлар етишиб чиқди. Ҳатто ёшлар орасида жаҳон инқилобигача оила қуришдан воз кечган, ҳалол-поклик, ахлоқлилик намуналарини кўрсатган кишилар бор эди. Ўша ғояларни рўёбга чиқариш учун юзага келган умумий ижтимоий ҳаракат туфайли янги шаҳарлар бунёд бўлди, собиқ Иттифоқ қудратли бир давлатга айланди, жумладан, Ўзбекистон фан-техникаси ҳозирги давр маданияти жиҳатидан қисқа муддатда ривожланган Ғарб мамлакатлари даражасига етиб олди.

~~Бироқ ўша умумбашарий ғояларга эришиш воситалари ўзининг~~ ноинсоний асосларига эга бўлгани ошкоралик, демократик ҳаракатлар бошлангач маълум бўлди. Айниқса, дин туфайли тарихан қадриятга айланган маънавиятга жиддий путур етди, одоб-ахлоқ маълум даражада миллий издан чиқди.

Сиёсий арбобларга баҳо бериб, муносабат белгилашда улар илгари сурган шиорлар, ваъдаларга қараб эмас, балки улар олиб борган сиёсат оқибатларига қаралади. Эҳтимол, Лениннинг ниятлари яхши бўлгандир, аммо унга эришиш воситаларининг ғайриилмий, ғайринсоний белгилангани ёмон оқибатларга олиб келди.

«Коммунизмга олиб борадиган барча йўл — ахлоқли», — деган Ленин концепциясини амалга ошириш натижасида тарихда мисли кўрилмаган жазо тизими қарор топтирилди. Большевиклардан бошқача фикрловчи кишиларни қатли-ом этиш «социализмни қарор топтириш омили»га айланттирилди.

Большевизмнинг асосий ғояларига бирдан-бир мухолиф — дин ва диний ташкилотлар эди. Уларни большевизмга бўйсундиришнинг турли воситалари ўйлаб топилди. Шулардан бири жанговар (сиёсий) атеизмни қарор топтириш эди.

Рус большевиклари ва уларнинг миллий республикалардаги гумашталари (тўғрироғи, адданган кишилар) сиёсий атеизм шиорлари остида дин, диний жамоалар, ташкилотлар ва уларнинг арбобларига қарши уруш эълон қилдилар. В. И. Ленин граждaнларга виждон эркинлиги бериш тўғрисида Декретга қўл қўйиб, амалда ҳаёсизларча динга эътиқод қўйганларни 2-навли граждaнларга айланттириш сиёсатини белгилади ва уни амалга оширишни большевиклардан қаттиқ талаб қилди. Рус большевиклари диктатураси шароитида марк-

сизм дунёвий динга айлантирилиб, КПСС раҳбарлари истаги, хоҳишига қарши чиққан, ақидага айлантирилган марксча-ленинча дунёқарашга заррача шубҳа билан қаровчи ёки унга қарши бирон-бир фикр билдирувчиларни «халқ душмани», «миллатчи» ёки «диссидент» деган тавқиляънат билан ўлдириб юбордилар, турма ва сургунларда чиритдилар. А. Қодирӣ, Фитрат, Чўлпон, Усмон Носир, яна номи маълум ва номаълум, халқимизнинг хурфикрлаш қобилиятига эга бўлган, манкуртга айланмаган юзлаб, минглаб ўғил-қизлари Ўрта аср инквизициясидан кам фарқ қиладиган жазо воситалари орқали ҳаётдан жуда эрта кўз юмдилар. 74 йилни ўз ичига оладиган бу даврдаги хурфикрлиликни ўрганиш, тадқиқ этиш ва зарур инъимий ҳуҷасалар чиқариш ниҳоятда муҳимдир. Чунки индивидуал ва ижтимоий онгни кишанлаб қўйишга, халқ оммасини сиёсатдан амалда четлаштиришга қаратилган ўша сиёсат, нодон сиёсатчиларнинг ўзбошимчалиги, манманлиги амалда жамиятни инқирозга олиб келиб қўйди, маънавий ва миллий маданият тараққиётига жиддий путур етказди.

Давлат монополиясига айлантирилган мулкни тоталитаризмсиз бошқариб бўлмайди. Аммо тоталитаризм шароитида ишлаб чиқаришии экстенсив йўл билан ривожлантириб, 30—40-йилларда собиқ СССРда эришилган иқтисодий юксалишлар таназзулга юз сургани 50-йиллардаёқ аён бўла бошлади. Иқтисодчи олимлар, файласуфлар, ёзувчилар, умуман эркин, теран фикрловчи зиёлилар иқтисодий ва маънавий ҳаёт турғунликка қараб кетаётганини англаб, гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона (айланма йўллар, қочирӣқ иборалар билан) юқори партия элитасига таъсир эта бордилар. Сталин вафотидан кейин партия элитаси яққа мулкчилик, яққа мафкурачилик шароитида 30 йил бадалида иқтисодий ва маданий-маърифий ислоҳотлар ўтказишга уриниб, бирон-бир жиддий натижага эриша олмади. М. С. Горбачев маъмурияти «қайта қуриш» шиори остида, мулкчиликнинг эски шаклларини сақлаган ва партия элитаси диктатураси шароитида кенг ислоҳотлар ўтказмоқчи бўлди. Натижа бўлмагач, партия дастурига ўзгартиришлар киритидди, бозор муносабатларига ўтишга қарор қилинди.

Хурфикрли зиёлиларнинг қаттиқ талаби ва мантиқ тўла фикрлари бежиз кетмади. «Қизил империя» деб йомланган йирик мустамлақачилик режими — СССР давлати қулади. Унинг харобалари устида пайдо бўлган мустақил республикалар ҳеч бир иккиланмасдан мулкчиликнинг давлат монополиясига барҳам бериб, унинг хилма-хил шаклларини қарор топтириш асосида бозор муносабатларига ўтиш йўлини танладилар. Ўзбекистон раҳбарияти

Россиядан фаркли равишда бозор муносабатларига аста-секин, босқичма-босқич ўтиш ва умуман Президент Ислом Каримов асослаган иқтисодий ислохотларнинг 5 тамойилига таянган йўлни танлади.

Ўзбекистон раҳбарияти иқтисодий ислохотларни муваффақиятли ўтиши ва қарор топиши аввало одамларнинг эркин, соғлом фикр юритишларига, тафаккур тарзи ва руҳий оламларининг жиддий равишда ўзгариш жараёнлари билан боғламоқда. «Эндиги вазифа, — дейди Президент И. А. Каримов Олий Мажлис 1-сессиясида қилган маърузасида, — кишиларимиз мустақил фикрлашга ўрганиши, ўзига ишончнинг орта боришидир. Чунки тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур тазйикдан, қулликдан қутулмаса, инсон тўла озод бўла олмайди». Фақат маънавиятни қарор топтириш орқалигина имонли комил инсонлар шахси шаклланиши, демак, эркин, хур, теран фикр юритувчи инсонлардан иборат гражданлик жамияти вужудга келиши мумкин.

Ўтмиш тарихий тажрибаларидан жиддий хулосалар чиқариб, хурфикрлиликка кенг йўл очиш тараққиётнинг чинакам инсоний изга тушиб олишига имкон туғдиради. Тараққиётимизга жиддий тўсиқ, айниқса ёш ишбилармон, тадбиркорлар йўлида ғов бўлиб турган бюрократия, таъмагирлик, маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчиликка барҳам бериш зарур, бунинг учун ўша шижоатли, қатъиятли, иродали аждодларимиз анъаналарини тиклаш, республикамизда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш муҳим бўлиб турибди.

Мустақил тараққиёт йўлига дадил кириб олган Ўзбекистонда хурфикрлиликни ривожлантириш йўллари қидириш, топиш, шу асосда тараққиётга эришиш, янгича тафаккурга асосланган, синфий тамойиллар ва конфронтацион (номуросачилик) руҳидан холи бўлган тадқиқотларга кенг ўрин бериш муҳимдир. Ўтиш даврининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда хурфикрлилик шакл-шамойилларини, йўналишларини аниқлаш қийин, аммо зарур вазифа бўлиб турибди. Бунда виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги Қонунга қатъий амал қилган ҳолда турли эътиқод эгаларининг Ватан истиқлоли йўлида бирлашиб ҳаракат қилишларининг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Бирлик учун ягона ғоя керак. Ўзбекистонда рўйхатга олинган 18 та диний ташкилот бўлиб, ислом уларнинг биттасидир. Ундан ташқари ақл-идрок ҳақиқатлари, фан аксиомаларига ишонган, эътиқод кўйган кишиларнинг жуда катта гуруҳлари турли диний эътиқод эгалари билан бирга яшаптилар, меҳнат қиляптилар. Ана шу 18 та эътиқод эгаларининг тинч-тотув яшашлари, хурфикр юритишлари, ягона мақсад — имонли комил

инсонлар шахсини шакллантиришлари учун ўз имкониятлари доирасида саъй-ҳаракат белгилашлари Ўзбекистонда маънавий ҳаётининг асосий йўналишини ташкил этади. Тараққиётнинг ҳозирги босқичи фикрлар хилма-хиллигига кенг йўл очиш, ўзгача фикрловчиларни қаноат билан тинглаб, тўғри хулосалар чиқариш маҳоратига эга бўлишни тақоза этмоқда. Инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, уни поймол этишнинг ҳар қандай кўринишига қарши курашиш ҳуқуқий демократик давлат учун бораётган ижтимоий ҳаракатнинг таркибий қисмига киради. Ҳозирги замон фан-техникаси, билимлари билан оқинчо бўлган юксак маданиятли шахсларга эътиқодни танлаш эркини бериш, турли йўналишдаги, мазмундаги имон-этиқод эгаларининг ўзаро ҳурмат, иззатда янанишларига эришиш учун тафаккурнинг янгича тарзи зарур бўлиб турибди.

Диншунослик асослари.
Т., «Ўзбекистон» нашр., 1995, — 171—188 б.

ИМОНЛИ ОДАМЛАР ИТТИҲОҚИ МУАММОСИ ВА ЎЗБЕКИСТОНДА ИЖТимоий АДОЛАТЛИ ЖАМИЯТ ҚУРИШ МАСАЛАСИ

Ҳозирги Ер юзида яшаётган одамлар тана тузилиши, мия ҳажми ва қурилмаси жиҳатидан қадимги замон одамларидан сифат жиҳатидан фарқ қилади. Фарқ аввало онгда намоён бўлгани учун ҳозирги тоифани Ақлли одам (Homo Sapiens) деб аташ фанда расм бўлган. Чунки бу тоифа нутқ тили ва мураккаб тафаккур қилиш қобилиятига эга бўлиб, у жамиятда фаолият кўрсатади.

Бироқ, умуман олганда, ақл-идрок ривожини даражасига асосланадиган муносабатларга қараб баҳо берадиган бўлсак, одамнинг ҳозирги мавжуд бўлган тоифаси ҳали тўла такомилга етмаган дейиш мумкин. Бизга маълум бўлган кейинги 4 минг йилдан ортиқроқ тарихнинг 300 йилга яқини нисбатан тинч ўтгани, қолган вақтларда ер қуррасининг у ёки бу жойида урушлар боргани, бу тоифа одам том маънода Ақл-идрок эгаси эмаслигидан далолат берди.¹

Иккинчи томондан, яшаш учун кураш усули жиҳатидан ҳайвондан ҳам даҳшатлироқ одамлар (қотиллар, ўғрилар, босқинчилар, порахўрлар ва бошқалар) ҳар бир мамлакатда хануз борлиги, ўзгаларнинг кўз ёши, азоб-уқубати эвазига роҳат-фароғатда яшашдан уялмайдиган кишилар мавжудлиги бунга далилдир.

¹ Қаранг. А.С.Капто. Философия мира истоки, тенденции, перспективы. М, 1990, стр. 5.

Шу ўринда одам зоти табиатидаги ҳайвоний қусурга Форобийнинг муносабати айтиш жоиз. Бу мутафаккир одам зотини ақлли жонивор, деб атаган. Ҳайвон турлари ўртасида ва бир турнинг ўз ичида кураш қонунияти борлигини Форобий биринчи бўлиб англаган эди. Ҳайвонот оламида амал қиладиган бу қонун одамларда ваҳшийлик сифатларини туғдириб туришига эътиборни қаратган. Фозил ва жоҳил шаҳар аҳли ўртасида юз берадиган курашда ақлидрок тантана қилишига Форобий қаттиқ ишонган ва жамиятдаги муносабатлар пировардида инсонийлаштиришга умид боғлаган эди.

Форобийнинг таъкидлашича, «барчаси ҳақ ёки барчаси уйдирма» деган икки қарама-қарши фикр бир-бирини асло истисно этмайди, балки бири иккинчисини тақоза этади: улар алоҳида ҳолда эмас, балки фақат биргаликда, уйғунликда бўлгандагина ҳақиқат рўёбга чиқиши мумкин. Форобийнинг юқоридаги ғояси бизнинг замонамизда янгича тафаккур қилиш услубининг юзага келиши ва қарор топиши учун нечоғлик аҳамиятга молик эканлигини англаш қийин эмас. Хусусан, илоҳиёт ва фалсафа намояндалари ўз назарий қарашларида, амалий фаолиятларида бу қоидага амал қилсалар, одамзоднинг батамом инсонга айланиш жараёнини тезлаштирган бўлардилар.

Илм-фан аҳллари — донишмандлар, қанчалик аччиқ ва кўнгилсиз бўлмасин, ҳақиқатга тик қараб келганлар, илмий ҳақиқатлар тантанаси учун фидойилик кўрсатганлар. Бу ҳақиқат шундан иборатки, ҳозирги одам зоти қандайдир мўъжиза орқали ёки биологик тасодиф туфайли пайдо бўлмаган, балки шу Она-табиат узок тарихий-тадрижий (эволюцион) тараққиётининг маҳсули ва натижаси ўлароқ алоҳида тур сифатида вужудга келган. Бинобарин, биз ўзимизни қанчалик улуғламайлик, барибир, одамнинг ҳозирги зотида ижтимоий моҳият биологик моҳият билан биргаликда мавжуддир. Қаерда ва қачонки маънавий-руҳий ва ахлоқий муаммолар каби ниҳоятда нозик соҳага эътиборсизлик бўлар экан, ўша ерда одам зотида биологик моҳият юзага шундоққина қалқиб чиқиб, ҳайвоний инстинктлар, хирслар ривожлана бошлайди. Бундай жараёнга бефарқ қараб бўлмайди, чунки борди-ю, лоқайдлигимиз туфайли унга йўл очилса, одамлар жамияти ўрнига одамсимонлар галаси шаклланиб қолиши ҳам мумкин. Шу ўринда «одам» тушунчаси билан «инсон» тушунчаси ўртасидаги фарқни англаб олиш лозим. (Тушунчаларда ифодаланган ҳақиқий мазмун асосида муносабат белгилашга одамларни ўргатиш илм-фан аҳлининг бурчидир).

Албатта, одамнинг барқамол инсонга айланиши учун бир қатор

объектив шарт-шароитлар ва субъектив омиллар керак. Моддий фаровонликни таъминлаш асосида бу муаммони ҳал қилиш мумкин, деган майллар тобора кучайиб бораётган замонамизда умуминсоний муаммога бундай қарашлар ўзининг бирёқламалиги билан хавфлидир. Чунки маънавий олами қашшоқ бўлган, яъни нмонсиз, эътиқодсиз одам эҳтиёжини ҳар қандай тўқин-сочинлик, кўркем кийимлар, безаклар, шинам бино ва ашёлар билан қаноатлантириб бўлмайди. Одам табиатидаги бу ҳолатни эътибордан соқит қилиш катта хатоликка йўл қўйиш бўлади. Фақат маънавий олами бой, ахлоқи пок кишиларгина мавжуд моддий шароитларга шукроналар келтириб яшаган ҳолда, янада яхшироқ ҳаёт учун шароит яратиш йўлида астойдил меҳнат қиладилар, ижтимоий фаоллик кўрсатадилар, бошқаларга тақлид объекти, ибрат ва намуна бўладилар.

Нутқ тили ва мураккаб тафаккур қилиш қobiliятига эга бўлган одамнинг бу зоти фақат табиат бағрида эмас, аини чоғда жамият қўйнида ҳам яшайди; жамият унинг иккинчи ва аммо ниҳоятда зарур моҳияти намоён бўлиши учун шароит ролини ўйнаши лозим. Ана шу зарурият туфайли Ер юзининг ҳамма жойида одамлар муайян тарихий даврда гала-гала яшашдан уруғ-уруғ, сўнгра қабила-қабила бўлиб яшашга ўтдилар. Ақлли одам зотининг муайян жамоа ва жамият бағрида мўътадил ҳаёт кечирishi, бу жамият умумий манфаатлари доирасида фаолият йўналишини белгилаши учун муайян маънавий-ахлоқий кадриятлар зарурлигини ҳатто ибтидоий аجدодларимиз ҳис этганлар. Коҳин, афсунгар ва кекса авлод вакиллари ҳатти-ҳаракатлари таъсирида афсонавий дунёқараш шаклланиб, ақл-идроқли одамларнинг имон ва эътиқодлари шу дунёқараш илгари сурган ғоя, кадриятларни олий ҳақиқат сифатида қабул қилиб, муносабат белгилашга асосланган. Тараққиётнинг муайян босқичида ҳар хил минтақаларда, турли тарихий даврларда жуда содда фалсафий қарашлар юзага келган. У натурфилософиянинг йўналишларидан бири сифатида аввало ибтидоий диний тасаввурлар, сўнгра уруғ-қабила, миллий, ниҳоят, ҳозирги жаҳон динлари — буддизм, христианлик ва ислом пайдо бўлган.

Ақл-идрақли одам зотининг кейинги 2,5—1,5 минг йил ичидаги имони ва эътиқоди асосан диний дунёқараш олға сурган ғоялар, кадриятларни ҳақиқат сифатида қабул қилиш (улар ҳақиқатми, йўқми — бундан қатъий назар), уларга астойдил ихлос қўйишга асосланади. Барча диний ташкилотлар, дин арбоблари ва ахллари одамнинг бу зоти учун муайян маънавий-ахлоқий кадрият ниҳоятда зарурлигини ҳис этадилар. Шунинг учун ҳам хоҳ жаҳон динлари, хоҳ миллий ва ёки уруғ-қабила динлари бўлмасин, уларнинг намояндалари ўзлари

қадрлаган ғояларни, ахлоқ нормаларини боланинг жуда ёшлигиданок унинг онгига сингдириб боришга асосий эътиборни қаратганлар, жамоатчиликнинг қаттиқ назоратини ўрнатиш лозим деб ҳисоблаганлар. Афсуски, инсониятнинг бу ноёб тарихий тажрибасига кейинги ўн йилликлар давомида назар-писанд қилмай қараш, ҳатто уни хурофот деб тавсифлаш учун дунёвий давлат маҳкамларидан фойдаланиш кенг тус олди. Моддий фаровонлик таъминлангач, ижтимоий муҳофазага эга бўлган одамлар гўё ўз-ўзидан инсоний сифатларга эга бўлиб қолаверади, деган ҳаёлий бир фикр қарор топиб, у давлат сиёсатининг негизи бўлиб қолган эди. Бироқ, шундай шароитда ҳам, кўпгина диний ташкилотлар, дин аҳллари одамнинг маънавий оламини қашшоқлаштиришга қаратилган хатти-харакатларга ўз имкониятлари доирасида қаршилик кўрсатиб, динларнинг халқ оммаси ўртасидаги таъсирини сақлаб қолишга эришдилар. Натижада олатий онгда имон фақат диндан келиб чиқади, диндор одамгина имонли бўлиб, маънавий-ахлоқий жиҳатдан пок шахс сифатида камол топади, деган фикр ёйилиб кетди. Бундай фикр-мулоҳаза эндиликда дунё микёсида ижтимоий онг соҳаларини ҳам тобора кўпроқ қамраб олиб, ҳатто зиёлиларнинг кўзга кўриган арбобларининг дунёқарашларида ҳам мустаҳкам ўрин олиб бормоқда.

Илм-фан аҳллари учун ижтимоий, хусусан оддий ва яқка шахс онгида қарор топиб қолган бир ғайриилмий нуқтан назарга эътиборни қаратиш жоиз. Тарихий заруратлар туфайли юзага келган диний дунёқараш билан бир вақтда фалсафий қарашлар ҳам мавжуд бўлиб, унинг ғоя, қадриятлари атрофида ҳам имон, эътиқод шаклланиб борди. Зеро, бундай имон, эътиқод эгалари ҳаётни инсонга монанд тарзда қайта қуриш, мамлакатлар, халқлар ўртасида тинчлик, дўстлик, ўзаро манфаатли ҳамкорликка асосланган, нисбатан ижтимоий тенглик ва адолат қарор топадиган жамяят ер юзида юзага келишига астойдил ишонадилар. Бу жараён муайян қонуниятлар таъсирида ривожланиб борса-да, аммо ана шу объектив ҳодисага таъсир кўрсатадиган инсон омили салмоқли бўлиши мумкинлигини эътироф этадилар, шундай қарашга ихлос қўйиб, шу асосда ҳаёт йўналишини белгилаб оладилар.

Имон—одамнинг инсонга айланиб боришининг муҳим маънавий шартидир. Имон одамнинг муайян ғоя ва ахлоқий қадриятлар реал ҳақиқат эканига ишончидан иборат маънавий-руҳий ҳолат бўлиб, ақл-идрокли одам онги ва аҳволи-руҳияси (психикаси)нинг нодир ҳодисаси ва одам ўз-ўзини англаб олишининг ноёб воситасидир. «Фикрловчи мавжудод» бўлган одамнинг ҳозирги зоти муайян имонга эга бўлмаса, у ўз-ўзини англаб олиши

кийинлашади; имонсиз одамлар учун ўз хузур-халовати, шахвоний хирс-гуйғусидан бошқа маънавий «қадрият» қолмайди. Шунинг учун фалсафий дунёқарашлар асосида шаклланган имон-этиқод эгаларининг дин аҳллари билан бирлашиб, ана шу ижтимоий офатга қарши курашишлари тарихий зарурият бўлиб турибди.

Фалсафий қарашларни ҳам, диний қарашларни ҳам олим ва уламолар, бинобарин, инсонлар ижод қилган. Уларнинг фалсафий ва диний қарашларини кўпинча бир-бирига мутлақ даражада қарама-қарши қўйиш ақлли одамлар иши эмас. Ҳар бирида ҳам мавҳум ва реал ҳақиқатлар бор. Шу сабабли ижтимоий онгнинг бу шакллари ўртасидаги тафовутларни ҳаддан зиёда бўрттириб, қабартириб, улардаги муштаракликни йўқ қилиб кўрсатиш тарихий ҳақиқатга мос эмас. Зеро, ҳозирги жаҳон динларининг пайдо бўлиши ва шаклланишида қадимги содда фалсафа — натурфилософиянинг таъсири кучли бўлган. Чунончи, христианлик қадимий араб-яхудий (семит) афсоналари заминида вужудга келган. Унда Тавротнинг таъсиридан ташқари, стоиклар* фалсафаси ҳам катта рол ўйнаган.

Барча динлар фалсафий-ахлоқий фикрларни жуда содда тарзда назарий онгга эга бўлмаган кенг халқ оммасига тушунарли этиб, унинг қалбидан ўрин олишига асосий эътиборни қаратган. Масалан, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ҳадисларида «Динда ҳаддан ташқари ғулув (яъни чуқур) кетманглар. Чунки сизлардан илгари ўтган қавмлар динда ҳаддан ташқари ғулувлари сабабли ҳалок бўлганлар»¹ дейилиши тасодифий эмас. Бу даъват зоҳидликка, мутаассибликка қарши қаратилган. Зоҳидликни ҳозирги мусулмон уламолари ҳам қоралайдилар, улар ҳар бир мўъмин дунёвий ва охиратий манфаатларни уйғунлаштириб бориши зарурлигини ғоят ўринли тарзда уқтирмоқдалар.

Қадимги дунё ва Ўрта асрда яшаган кўпгина файласуфлар одам ҳамма нарсани билишга қодир эмас, бинобарин, бошқаларнинг фикрига ишониш, ихлос қўйиш, эътиқод қилиш натижасида оламини, ўз-ўзини англаб боради, деган фикрни илгари сурган эдилар. Яна улар одам зоти дунё нимага асосланади, деган саволга жавоб бериш ҳаёт-мамонт масаласи эканлигини хис этганлар. Оқибатда субстанция (бош асос) масаласи ўша замонлардаёқ кенг муҳокама, мунозараларга сабаб бўлган эди. Айрим файласуфлар дунё моддий нарса (материя)га асосланади деса, бошқалари дунё мавҳум, яъни умумий ғоя (руҳ)га асосланади, дер эдилар. Улар мана шу олий руҳнинг борлигига чуқур ишонч (имон) мавжуд бўлиши лозимлигини доимо уқтириб

* Стоиклар — қадимги Юнонистондаги фалсафий мактаб тарафдорлари.

¹ Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. Тошкент, 1990, 62-бет.

келганлар, диний ваъз-насиҳатлар; ахлоқ-одоб маромлари гарчи умуминсоний маънавий эҳтиёжлар асосида, одамларнинг муайян жамият ва маданият эътирофи этган қонун-қоидаларга ихтиёрий равишда амал қилишлари зарурати негизида вужудга келган бўлса ҳам, диний ташкилотлар, дин аҳллари умуминсоний қадриятларда ўзига ҳамоҳанг бўлганларини авайлаб, эъзозлаб авлоддан-авлодга ўтказишнинг тарихий тажрибада синалганларини муқаддаслаштирганлар. Шу механизм ёрдамида инсоний фазилатларни тарғиб этиш орқали ўзлари ҳам, биринчи навбатда руҳоний уламо эмас, инсон бўлганлиги учун эъзоз-эҳтиромга эга бўлганлар, ҳозир ҳам бўлмоқдалар. Динларнинг дунёқарашга доир ақидаларининг ғайриилмийлигини исботлашга берилиб кетиб, улар билан биргаликда сақланиб келаётган хайрли анъана, маданий-ахлоқий қадриятларни назар-писанд қилмайдиган қарашлар таркиб топди. Ошқорадиқ, фикрлар хилма-хиллигига йўл қўйиш: сиёсати шарофати
— ила ана шу бирекламалик барҳам топмоқдаки, умуминсоний муаммоларни ҳал этиш учун диний ва илмий имон соҳибларининг самарали ҳамкорлиги вужудга келса, ажаб эмас.

Бунинг учун, аввало «имон» тушунчаси билан «дин» тушунчасини айнилаштиришдан иборат қарашлар илмий эмас, бинобарин, зарарли эканлигини омма англаб олиши лозим. Ҳамма динлар, жумладан исломни ҳам маълум маънода имоншунослик деса бўлади. Зеро, унинг барча ибодатлари, маросимлари, ҳайитлари, рамзлари ягона бир мақсадга — одамларни Аллоҳга, унинг панд-насиҳатлари мажмуаси бўлган Қуръоннинг барча оятлари илоҳийлигига қаттиқ ишонган, ўз ҳаётини шу руҳий ҳолат асосида белгилайдиган шахслар — аҳли исломни камол топтиришдан иборат.

Хўш, илмий ҳақиқатларга, фалсафий қарашларга ишонган одамларчи? Ана шу таянч-ишонч асосида ҳам муайян руҳий ҳолат таркиб топиб, ҳаёт йўналиши вужудга келаётган экан, уларни имонсиз-эътиқодсизлар қаторига қўшиб юбориш адолатданми? Ҳозир биз яшаётган жамият учун хавф солиб турган ҳолат кўпгина одамлар, айниқса ёшларда таянч-ишонч асосида вужудга келадиган руҳий ҳолатдан иборат имон, эътиқод суюқлашиб, сусайиб бораётганидир. Муайян имон, эътиқод руҳи ёшларнинг онгига, қалбига гўдаклигидан оила, қариндош-уруғ, ўқув ва меҳнат жамоалари, жамиятдаги ижтимоий муассасалар воситаси — ила сингдириб борилади. Ақл-идроқли одам зоти нима учун туғилганини, ҳаётнинг маъноси нимадан иборатлигини англаб, ўз хатти-ҳаракатларида, фаолиятида ўзи яшаётган жамиятдаги қонун-қоидалар, одоб-ахлоқ нормаларига қаттиқ риоя қилишга одатланиб бориши лозим. Бунинг учун жамоат-

чиликнинг қаттиқ ва изчил назорати зарур. Сўз билан иш бирлиги, шартномаларга амал қилиш, ҳалол меҳнат билан кун кечириш, оилани боқиш, тарбиялаш, инсофли, диёнатли, адолатпарвар бўлиш, саҳийлик, мурувватлилик, ўз халқи, унинг маданияти ҳақида қайғуриш, миллий ифтихорнинг оёқости қилинишига йўл қўймаслик фақат имонли одамларгагина хос фазилатлардир. Зеро, имонли одамлар ўз хатти-ҳаракатларини ўлчайдиган мезон — муайян ғоявий-ахлоқий қадриятга эга бўладилар.

Диний имон эгаси бўлган шахс учун асосий орзу диний ибодатлар, маросимларни бажариш, диний панд-насиҳатлар асосида ҳаёт йўналишини белгилаб, реал дунёда бахтиёр бўлиш ва охирада жаинатдан жой олишдир. Илмий ҳақиқатлар атрофида имони шаклланган шахслар учун эса асосий идеал (юксак орзу), ҳаётининг маъноси шу яккаю ягона оламда чинакам инсоний муносабатлар, умумий фаровонлик ва адолатни қарор топтириш учун курашда бахтиёрликка, эл-юртининг иззат-икромига сазовор бўлиб, ҳаётида ўзидан яхши ном қолдириб, авлодлар қалбида умрини давом эттириш, яъни ижтимоий абадийликка мушарраф бўлишдир. Диний маънодаги имон билан дунёвий (илмий) маънодаги имон, эътиқод орасидаги тафовут ана шундадир.

Жамиятни демократик асосда қайта қуриш, ундаги ҳамма муносабатлар чинакам инсонпарварлик асосларида шаклланиб боришининг зарур шартларидан бири диний ва дунёвий имон эгаларининг ана шу тарихий вазифани ҳал этиш учун ягона бир иттифоқ бўлиб ҳаракат йўналишини белгилашига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ. Чунки ҳамма динда, жумладан исломда ҳам, бу дунё муаммоларига назар-писандсиз қараш қаттиқ қораланади. Ҳар бир дин аҳли ўз эътиқодида турган ҳолда жамиятни демократлаштириш, инсонийлаштириш учун дунёвий имон, эътиқод эгалари билаи бирлашиб, ахлоқсизликка, ўғирлик, товламачилик, мансабини суиистеъмол қилиш, босқинчилик, порахўрлик, таъмағирлик, тошбағирлик, умуман имонсизликнинг барча кўринишларига қарши курашни кучайтирсалар, яшаб турган умумий уйимиз — жамиятимиз тезроқ покланиши, ҳамма соҳада ибратли ишлар қарор топиши мумкин ва лозим.

Инсоннинг икки моҳиятидан келиб чиқадиган ва доимо бири-бири билан ёнма-ён мавжуд бўлиб турадиган маънавий-руҳий ҳолатини асло эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Булар сирасига поклик ёки нопоклик, саҳийлик ёки очкўзлик, меҳр-шафқат ёки тошбағирлик, инсоф ёки ноинсофлик, виждон ёки виждонсизлик, эзгулик ёки ёвузлик, каби руҳий ҳолатлар киради. Муайян вазият

тақозаси билан улар блр-бирига ўтиб туради. Гўё одамда икки қиёфа ва икки қалб бир вақтнинг ўзида мавжуддек туюлади. Биологик моҳият туфайли қалбдаги ҳайвоний майлларга эрк бериб юборилса, одам инсонлик сифатларидан қадам-бақадам маҳрум бўлиб бораётганини ўзи ҳам англамай қолади; бу ножинс майлларнинг ёвуз руҳи қарор топиб қолмаслиги учун одам онги, қалби доимо изчил равишда эзгулик руҳидан озуқа олиб туриши лозим. Аслини олганда, илмий қарашлар ўз олдига одам моҳиятидаги ёвузлик руҳини бартараф этиб, эзгулик руҳини қарор топтириш мақсадларини назарда тутати. Демак, одамни инсонга айлантириш маъносида хурфикрлилик билан теизм (художўйлик) ўз олдига қўйган мақсадлар бўйича уларда муштараклик мавжудки, биз бошдан кечираётган ҳозирги тарихий давр шу муштарак мақсадлар йўлида ижтимоий кучларнинг бирлашиши, иттифоқ бўлишини тақоза этади.

~~Одамзотга эзгулик руҳини қарор топтиришда маросимчиликнинг роли катта. Ҳозир Марказий Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқи қадриб келаётган кўпгина маросимларнинг чуқур тарихий илдизлари бор. Масалан, Наврўз байрами, Гул сайллари тантаналари, ҳосил (Рўзи меҳр) байрамлари исломдан бурунги бу ердаги халқлар эътиқодларини гавдалантиради. Ҳозир ўзбеклар амал қилиб келаётган тўй, фасл, касб ва дафн маросимларининг асосий кўпчилиги асло исломдан келиб чиқмайди. Шундай бўлишига қарамай, СССР мавжудлигида имон, эътиқоднинг тайини йўқ кишилар уларда хурофот, бидъат элементларини кўриб, ана шу маросимларни ўтказган ёки унда қатнашган кишиларга нисбатан адолатсиз муносабатларни қарор топтиришга уриндилар. Бинобарин, ижобий маросимларни анъанага айлантириш ҳам одамларга эзгулик руҳини сингдириб, уларда имон-эътиқодни қарор топтиришга хизмат қилар экан, Худога ишонувчилар билан инсоният Ақл-заковатига ишонувчилар бу масалада ҳам ҳамкорлик, ҳамнафаслик вазиятида маросимчиликнинг тантанавор, одамларнинг оилавий бюджетларига ортиқча завол келтирмайдиган тарзда ўтказишга бош-қош бўлишлари мумкин.~~

Имон, эътиқод, одоб-ахлоқ масалалари бошқа диний ва илмий қарашларнинг қай бирини танлаш, маъжуллаш ҳар бир кишининг виждонига ҳавола бўлиб қолиши ўринлидир. Ўзбекистон Республикасининг Қонституцияси ва «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонун ҳам, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг «Инсон ҳуқуқлари Декларацияси» ҳам шуни талаб этади. Дин аҳллари билан маданият намоёндалари имон, эътиқод, одоб-ахлоқ масалалари бўйича кенг мунозаралар олиб боришлари мумкин.

Бу тадбирнинг афзаллиги шундаки, бундай мунозараларга одамлар, хусусан ёшлар жуда кизиқиб қарайдилар. Мунозара соғлом вазиятда, томонларнинг муаммони аниқ тасаввур этганлари ҳолда ўтиши мақсадга мувофиқ бўлади. Мунозарада томонлар ўзининг ҳақлилигини намойиш этиш ниятида ўзаро бир-бирларига таъна-тоънлари отишдан тийилишлари лозим бўлади. Бундай мунозаралар аниқ далил, исботланган ғоя, тасдиқланган факт, ёрқин мисол, илмий худоса, ишончли таълимот, конкрет фикрга асосланган бўлиши керак. Мақсад одамнинг чин инсонга айланиб боришида имон-эътиқод ва одоб-ахлоқнинг ижобий мавқеи, фаол ролига қаратилса, томонларнинг ўзаро поёни йўқ, демак, самарасиз тортишувлардан холи бўлишлари учун имкон туғилади.

Насимий, Умар Ҳайём, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Навоий, Турди, Фаробий, Машраб каби ҳам илоҳиётчи, ҳам файласуф шоир ва алломаларнинг ҳаёт йўллари имонли бўлиш машаққатларини англаб олишга ёрдам беради. Улар мансуб бўлган тасаввуф тариқати одамнинг чин инсонга айланиш йўллари кидириб, нажот йўли худого сиғинишда эмас, балки уни севиш ҳис-туйғуси орқали баркамолликка эришишдадир, деб ҳар бир киши имонли инсонга айланиши мумкинлиги ғоясини илгари сурганлар. Улар ижодининг умумий йўналиши одам қалбини ҳайвоний ҳирслардан озод этиб, инсоний руҳ — худого ишонч, имон нури билан тўлдиришга қаратилган. Шу маънода улар золим амалдор, ҳоким ва зоҳидлардаги ҳайвоний ҳирслардан келиб чиқадиган қусурларни қаттиқ танқид қилганлар. Одамни инсонликка даъват этган тасаввуфнинг кўпгина намояндалари шуниинг учун «кофир» деб эълон қилиниб, терисига сомон текилган (Насимий), дорга осилган (Мансур ибн Ҳаллож, Машраб), қувғин остига олинган (Умар Ҳайём), сургун қилинган ва хоказо.

Тарихий ҳақиқат ҳам, бизнинг кунлардаги воқеликлар ҳам одамнинг ўз ҳайвоний моҳиятидан узилиб, чин инсонга айланиш жараёни жуда машаққатли, азоб-уқубатли, хавфли йўл бўлганлигидан далолат беради. Тўла маънодаги ва имонлиликнинг юқори мақомида турган кишилар ва диндорлар мана шу қийин йўлни ўз ихтиёрлари билан танлаб олганлар. Бу йўлда учрайдиган барча азоб-уқубатлар, машаққат ва маҳрумликларга бардош бериб, уларни енгиб ўтишга астойдил интилганлар ва ҳар қандай вазиятда ҳам имон-эътиқодларига содиқ бўлиб қолганлар.

Сиёсий қарашларга монанд равишда Марказий Осиё халқлари тарихи ва маданиятида муҳим роль ўйнаган, тараққийпарварлик нуқтаи назарларида туриб фикр юритган барча файласуф, илоҳиётчи,

шоир, ёзувчи ва ҳатто ҳокимлар учун асосий эътиқод манбаъи бўлган, хусусан одамнинг инсонга айланиши аҳамиятини аниқлашга ёрдам берадиган тасаввуфга муносабат қайта кўриб чиқиладигани гоят аҳамиятлидир.

Фан йўлига ўзини бағишлаган инсон ҳам тоқиб бошқа хузур-ҳаловатлардан воз кечиб, ўзини илм йўлида фидо қилиб, у билан қўшилиб кетмаса, жиддий бир янгилик ярата олмайди. Умуман ҳар бир касбга мукамал эга бўлиш учун муайян босқичлар (маънавий ва жисмоний машаққатлар)ни босиб ўтиш, аммо ҳамма мақомда ўзини ўша касбга бағишлаш, сафарбар этиш лозим бўлади. Бундай руҳий ҳолатсиз одамзот бирон-бир нарсага мушарраф бўлиб, ўз истеъдоди ва қобилиятини намоён этиши амри маҳол. Демак, тасаввуфда жуда улкан дунёвий ҳақиқат борки, буни англаб етиш учун у таълимотнинг устки томони — ҳодисаси остидаги моҳиятини англай билиш лозим. ~~Моҳият ишқи, хоҳ ишқиб ишқорин, хоҳ сиёсат, хоҳ мафқура, ҳоҳ~~ маданият ва бошқа соҳа бўлмасин, ҳақиқатга етишиш йўли ниҳоятда машаққатлидир. Шу йўлни босиб ўтишга бардош бера олган одамгина чин инсонга айланиши мумкин, яъни ҳақиқат, адолат, касб-корга муҳаббат тимсоли бўлиб қоладики, бундан сўнг уни танлаган йўлидан қайтариш мумкин эмас. Чунки бу йўл унинг учун ҳаёт мазмуни бўлиб қолади

Жамиятни ислохотлар орқали инсонийлаштиришдан барча имонли кишилар манфаатдордир. Имонсиз одамлар ижтимоий жараённинг бундай тус олишидан манфаатдор эмаслар. Бинобарин, улар бу жараёнга тиш-тирноқлари билан қаршилик кўрсатишлари табиий. Зеро имон, эътиқод эгалари барчаси бирлашса, текинхўрларча ҳаёт кечириб, маънавиятсизлик, эътиқодсизликнинг қарор топишига ўрин қолмайди. Имон, эътиқодли одамлар шу муаммони ҳал этишдаги иттифоқи юқоридаги тўсиқлар ва қаршиликларни бартараф этиш учун қафолат бўлур эди. Бу, ўз навбатида, илгари бўлганидек, диний ақидаларга ишонувчилар билан илмий ҳақиқатларга ишонувчиларнинг бўлиб ташланишига йўл қўймасликни тақоза этади. «Орани бузу — ҳукмрон бўл» тамойилининг қарор топишига шу жиҳатдан ҳам йўл қўйиб бўлмайди. Буни диний ва илмий арбоблар ҳам, сиёсат тепасида турган ва имон-эътиқодга эга бўлган шахслар ҳам назарда тутиб, фаолият йўналишини белгиласалар, Ўзбекистонда ижтимоий адолатга асосланган **жамият қарор топиб**, жаҳон маънавий-маданияти хазинаси янги **кадриятлар билан бойиб** бораверади.

Динишунослик асослари.

Т., «Ўзбекистон» нашр., 1995. — 212—224 б.

ИМОН ВА ИМОНЛИЛИК ШАРТЛАРИНИНГ ФАЛСАФИЙ ИДРОКИ

Сўз — дил гавҳари, тафаккурнинг улуг неъматидир. Бинобарин, бизнинг онгимиз ва тафаккуримизда мавжуд бўлган фикрларни сўз ва сўз бирикмалари орқали ифодалар эканмиз, аввало ўша мулоқатдаги сўзлар ва сўз бирикмаларида ўз ифодасини топадиган мазмунни англашимиз ва шундан келиб чиқиб нарса, ҳодиса, жараёнларни баҳолаб, муносабат билдиришимиз лозим бўлади. Улуг алломаларимиздан бири Сўфи Оллоёр одамлар ўртасидаги муносабатларда, шунингдек давлатлар ўртасидаги муносабатларда сўзнинг ўз ўрнида ва мазмунини англаган ҳолда ишлатишнинг аҳамияти бағоят катта эканлигига эътиборни жалб қилган эди. Халқимиз орасида «Сўзга эътиборсиз — элга эътиборсиз», «Яхши сўз билан илон инидан чиқади, ёмон сўз билан мусулмон динидан чиқади» деган дурдона фикрларнинг остида олам-олам донишмандлик бор. Ҳозир Фарбий Оврупо мамлакатларида сўзни ишлатиш санъатини ўргатадиган махсус фан — герменевтика шаклланиши ҳам тасодиф эмас. Фарбда лингвистик фалсафа борлигига ҳам ажабланмас бўлади.

Ўзбекистон мустақил бўлгач, мактаб ўқувчиси, талаба ва оддий фуқародан тортиб кўзга кўринган ёзувчи, журналист, олим ва снѐсатчигача имон сўзини жуда кўп ишлатадиган бўлиб қолди. Бироқ бу улуг ва мўътабар сўзни ҳар ким ўз билганича, ўз хоҳишича ишлатиб, кўпинча бу сўзнинг асл маъносини бузган ҳолда тушунади ва тушунтиради.

Ўзбекистонимиз мустақиллик шарофати – ила оламга юз тутган ва одам ўз бағрини катта очиб уни қаршилаётган экан, бу ҳол мана шу республикада яшаётган ҳар бир одамдан жуда катта масъулият талаб этаётганини ҳамма, аввало ёшларимиз билишлари керак. Зеро, бутунги мактаб ўқувчиси, Олий ўқув юрти талабаси эртага ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг зиддиятли майдонига бел боғлаб тушади. У орқали сиѐсат билан тўқнаш келади ва муйаян миллий сиѐсий йўлни амалга оширишга киришади. Ёшларимизнинг элда, дунёда эътиборли бўлишлари кўп жиҳатдан уларнинг имон-эътиқод тушунчаларига муносабатлари билан ҳам белгиланади, десам муболаға бўлмас. Агар биз чинакам имонли ёшларни, имони бутун кишиларни тарбиялай олсак, оламга танилган буюк аждодларимизнинг улуг анъаналарига содиқ қолган бўла оламиз. Аждодлар маънавияти янги авлод маънавияти билан пайванд бўлгандагина тараққиёт бўлади, маънавият қарор топади,

Бугунги илмий ва баъдий адабиётларда, оммавий ахборот воситаларида «одам» сўзининг фалсафий тушунчаси биосоциал мавжудотни англатса, «инсон»нинг фалсафий тушунчасида социал биологик мавжудот маъносида қўлланилиши лозим. Яъни одам ҳали ўз хайвоний-зоологик қусурларидан тўла ҳоли бўла олмаган, ўз нафсини роса чегаралаш қобилиятига эга бўлмаган мавжудот бўлса, инсон муайян жамият, ижтимоий муҳитдаги қонун-қондалар, тартиб-интизомлар, одоб-ахлоқ маромлари доирасида хатти-ҳаракат белгилайдиган, фаолият кўрсатадиган мунаввар зотдир. Демак, у муайян дунёқараш руҳида тарбия топган ва бу дунёқараш тимсолига айланган имонли одамдир. Шунинг учун фалсафий маънода имон — чин исонийликнинг намоён бўлишидир.

Бироқ бугунги индивидуал, оdatий ва хатто ижтимоий-миллий онгда “дин” билан “имон” тушунчалари айнан бир маънода англаниши одат тусига кирган, хатто «имон» тушунчасининг мазмуни ~~янада тарайтирилиб у соф исломий маънода қўлланилмоқда.~~ Бу билан «имон» тушунчасига лоқал ислом илоҳиёти доирасида ҳам муносабатни белгилай олмаяптилар. Ислому илоҳиётчилари «дин» тушунчасида имон, эҳсон ва ислом (яъни тинчлик) маънолари борлигига эътиборни қаратишган. «Имон» тушунчаси «дин» тушунчасидан фарқи равишда ишонч, эътиқод, сўз билан иқдорлик ва амал бирлигини ифодалайди, дейишган. «Хужжатул ислом» номи билан машҳур мутакаллим Абу Ҳамид ал-Ғаззолий «Имон» билан «дин» тушунчаларидаги умумийлик билан бирга фарқ ҳам борлигини таъкидлаган. Алломанинг фикрича, таваккул (худого таяниш) имоннинг таркибий қисми бўлиб, умуман унда илм, ҳолат ва ҳаракат бирлиги ўз ифодасини топади. «Илм, — дейди ал-Ғаззолий, — моҳият эътибори-ила имон ҳамдир, зеро — имон қалбнинг эътиқоди, бу илмдир». Ҳадиси шарифларда ҳам илм олиш имонлиликнинг асосий белгиси сифатида талқин этилади, яъни бир соат илм билан шуғулланиш, машғул бўлиш бир кеча ибодат қилишдан афзалдир, дейилади.

Ал-Ғаззолий Аллоҳга ишонч маъносидаги имон тўрт маънавий-руҳий ҳолатда бўлишини кўрсатган. Биринчисини мунофиқлик имони, иккинчисини изҳорга муҳтож (омонат) имон, учинчиси, яқинлашув имони, тўртинчиси фанога, яъни ҳақиқатга айланган имон деб тавсифлаган.¹

Куръон Каримда имонли одамларнинг белгилари куйидагича тавсифланади. Улар мўмин, ройиш, ювош, итоаткор, қуруқ сўзлик (махмадоналик)дан қочувчи, покликка интилувчи, ўз ваъдалари,

¹ Карафт. Абу Ҳамид ал-Ғазали. Воскрешение наук о вере (Ийха улум ад-дин). М., 1980, стр. 204—205.

шартномаларига риюя этувчи, итоатга амал қилувчилардир. Умуман ислом сўзи «Салом» сўзининг синоними сифатида тинчлик, осойишталик, барқарорлик, ўзаро келишувни улуғлайди ва имонли одам албатта бу сифатлари ўзида гавдалантириши керак бўлади.

Тасаввуфнинг нақшбандийлик сулуқида одамнинг ички туйғуси, кечинмалари, Ҳаққа етишга бўлган машаққатли изланишлари диний маросимчиликдан, яъни мусулмончилкнинг ташки кўринишларидан устун қўйилади. Шу тарика тасаввуфда имон энг олий қадриятга айланади. Имонли одам бошқаларнинг дилига озор бермайди, балки одамлар қалбига нур, зиё улашади, уларни фақат яхши, эзгу амалларга ўргатади. Машраб шу нуқтаи назардан туриб бундай дейди:

Тавофи олабий дил қил, жаҳонда бир башардинсен,

Агар бир дилни оғритсанг, юзар Каъба бузилмасму.

Ёки Абдулла Авлонийнинг ушбу фикрлари ҳам диққатга сазовордир:

Ҳақ йўлида икки Каъба бўлмиш ҳосил,

Бир Каъбаи суврати эса, бири Каъбаи дил.

Сен сайла ва дилларни зиёрат айла,

Минг Каъбадан ортиқроқ эмишдир бир дил.

Шу нуқтаи назардан қараганимизда, ислом фундаментализми, экстремизми, ақидапарастлиги ва ваҳҳобийлик оқимида бўлган кишиларни исломнинг 5 амалини бажаришларига қараб эҳтимол диқдорлар, руҳонийлар, муеулмонлар ҳам дейиш мумкин дир, аммо уларни Ислом каломи ва илоҳиёти бўйича ҳам асло имонли кишилар қаторига қўшиб бўлмайди. Чунки мусулмои, христиан, буддавий бўлиш, динларнинг талабларини бекаму-қўст бажариш осон эмас, бироқ имонли инсон бўлишга интилиш ундан ҳам қийин, ундан ҳам машаққатлидир. Имонли одам барча маҳрумликларга онгли равишда бардош берган ҳолда ҳалол-поклик, инсоф-диёнатлилик, сахийлик, эзгуликни улуғлаш ва ёвузликка қарши кураш, ватанпарварлик, халқпарварлик каби фазилатларни ўзида гавдалантиришга ҳаракат қилади ва шунга эришади. У маънавий гўзалликни моддий тўқин-сочинликка асло қурбон қилмайди. Одамлар учун яшаш, улар дилини ўринсиз оғритмаслик, бировнинг ҳақиға хиёнат қилмаслик имонли инсоннинг ҳаёт дастуридир.

Биз ёшларни аввало тарихий хотира билан қуроллантириш ва бугунги реаллик билан тўла-тўқис ошно қилишимиз лозим. Тарих шундан шохидлик берадики, ислом ақидаларининг аксарияти эзгу мақсадлар йўлида одамларни бирлаштиради. Тарихий хотира яна

шундан далолат берадики, исломнинг айрим ақидаларини унинг контекстидан юлиб олиб, сиёсий мақсадларни амалга ошириш, шу мақсадлар атрофида алданган одамларни бирлаштириш ҳам мумкин. Хатто исломни рўқча қилиб, Туркистоннинг уч хонлиги ўртасида қиргин-барот урушлар олиб боришгани оқибатида тараққиётдан 400 йил орқага кетиб қолиниб, пировардида мустамлака тизимида яшаганимиз ҳам фактдир. Бугунги реалликка теран кўз билан қарасак, Жазоир, Афғонистонда ислом ақидапарастлиги шиорлари остида мусулмонлар бир-бирларини қиргин қилаётганликларидан кўз юмиб бўлмайди. Ён қўшнимиз Тожикистонда бўлиб ўтган фожиалар ҳам ҳар биримизни жиддий ўйлантириши керак. Ана шундай ҳолатдан хабардор бўлган ҳолда баъзи ўзбек зиёлилари ислом билан ислом ақидапарастлигининг фарқига бормаётганига ҳайрон қоласан, киши. Баъзилар исломга тил текқизманглар, «Ислом — энг инсонпарвар дин» деган нуқтаи назарда турадилар. Гап асло ислом, яъни тинчлик дини ҳақида бораётгани йўқ балки исломни сиёсийлаштириш, уни мафкура воситасига айлантириш мумкин эмаслиги хусусида бораётганини улар, афтидан, англашмайдилар. Зеро, зиёлиларимизнинг талай қисми ислом ва унинг фалсафасидан жуда юзаки билимга эга бўлганликлари сабабли, ислом фундаментализми ва ақидапарастлиги моҳиятини обдон билмайдилар. Ҳамма динларда ҳам ақидапарастлик, мутаассибликка озиқ берувчи ғоялар бор. Улар тарихий, ижтимоий-психологик ва гносеологик илдизларга эга. Ақидапарастлик, мутаассиблик сиёсий мақсадлар учун ҳоқимиятни қўлга киритишда авом халқни лақиллатиш воситаси бўлиб келган. Шунинг учун ҳам маҳаллаларда, мактаблар ва олий ўқув юртларида ислом билан ислом ақидапарастлиги ўртасидаги жиддий фарқларни малакали равишда тушунтириш ишларини кенг уюштириш муҳимдир.

Бугунги кунда имон муаммосига илмий ёндашиш бағоят муҳим бўлиб турибди. Маънавият ва маърифатнинг бутун йўналиши, жумладан, диний маърифатнинг ғоявий йўналиши ҳам одамларни, хоҳ ислом, хоҳ христианлик, хоҳ буддавий, хоҳ илмий-маърифий йўл билан бўлсин, имонлилик руҳида тарбиялашга қаратилса, нур устига аъло нур бўлар эди. Бунинг учун индивидуал онгда ҳам, ижтимоий онгда ҳам имонни нафақат диний-исломий, шу билан бирга фалсафий мазмуни ҳам борлиги англаб олиниши бағоят муҳимдир.

Маълумки, «имон» сўзи арабча бўлиб, у ишонч, эътиқод маъноларини англатади. Фалсафий маънода бу ўзаро ишончга асосланган индивид ва ижтимоий гуруҳ ҳамда жамоаларнинг муайян маънавий-руҳий ҳолат мазмунига эгадир. Имон, бевосита маълум дунёқараш билан боғлиқ бўлган ва индивиднинг ички олами

«Мени» – бутунлик (Аллоҳ, уч юзли Якка Худо, Олий рух ва бошқа Олий ибтидолар, шу билан бирга Олий ижтимоий мақсад ғояси) билан боғланишга интилиши натижасида ҳосил бўладиган алоҳида руҳий ҳолат ва бунга содиқ қолишга бўлган ички аҳдноmani англатади.

Одамнинг инсонга айланиб боришида имонлиликка интилишнинг мақоми беқиёсдир. Бу соҳада ҳамма динлар жуда кагта тарихий тажриба тўплаганлар. Динлардаги барча асосий даъватлар, ибодатлар мазмуни, анъанага айланган расм-русумлар, урф-одатлар, маросимларнинг барчаси битта Олий мақсад — Худо ва унинг муқаддас кигобларида баён этилган рухсат ва тақиқларга сўзсиз ишониш, унга қалима келтириш, яъни сўз билан иқрор бўлишга қаратилгандир. Индивид руҳонийлар раҳбарлигида Худого ишонишни ҳар лаҳзада сўзлар (дуолар) орқали иқрор этиб боради, ўз аҳдига содиқ қолиш учун мунтазам қасамёд қилади. Шу жараёнда индивидда махсус руҳий ҳолат вужудга келадики, уни имон сўзи билан баён этилади.

Динларда индивиднинг Худого ишониши (имон келтириши) турли психологик даражаларда бўлишини илоҳиётчилар яхши билишади. Шу мақсадда улар имон бутунлиги учун шахсий ибрат ҳам кўрсатадилар. Инсонга идеал керак. Нафақат Худо, пайғамбарлар, балки динни қарор топтириш йўлида азоб чеккан барча кишилар, азиз-авлиёлар, қадр топган руҳонийлар, уламолар ҳам диндорлар учун ибрат мактаби ролини ўйнайдилар.

Фалсафий дунёқараш ҳақиқатларига ишонган, унга ихлос қўйган одамларда ҳам махсус маънавий руҳий ҳолат вужудга келади. Агар индивид ўрганган фалсафий оқимда чинакам инсонпарварлик ғоялари етакчи бўлса, одамда ноёб инсоний фазилатлар шаклланади. У ҳаёт маъносини тўғри англаб, фаолиятини инсоний изга солиб юборади. Бинобарин, фан ҳам, фалсафа ҳам ишончни тақоза этади, чунки фан аксиомаларига ишончсиз одам тадқиқот соҳасига қадам қўймаган бўлур эди. Умуман одам муайян ҳақиқат ва қадриятга ишончсиз яшай олмайди. Кўп олимлар кундалик ҳаётда, ишлаб чиқариш ва ижтимоий фаолиятда одамлар ўртасидаги ишончни имонга тенглаштирганлар, уни билиш воситаси деб ҳисоблаганлар. Масалан, Афлотун билишда биринчи ўринга ақлни; иккинчи ўринга фаҳм-фаросатни, учинчи ўринга ишончни, тўртинчи ўринга ўхшатишни, қиёслашни қўйган. Пармениднинг фикрича, имон ёт одамларнинг фикрини ўзлаштириш усулидир. Альберт Великий имон билимдан илгарилаб кетади, зеро, унинг ёрдамидагина ҳақиқатни топиш мумкин, деган. Угринович талқинида имон шахснинг муайян

предметга алоҳида ҳиссий-баҳовий муносабатидир.

Ўзбекистон ёзувчилари, шоирлари ижодида ҳам «имон» ва «ишонч» тушунчалари кўпинча айниийлаштирилади.

Юрак чакмоқ теккан осмон юзидай

Лекин эътиқоди, имони бутун.

Зулфия бунда «имон» сўзини эътиқод билан айниийлаштиришига қарамай, маънавий оламининг поклиги, иродасининг мусхаҳкамлиги билан боғлайди.

Тўра Сулаймон ҳам «имон» ва «эътиқод»ни маънодош тушунчалар деб билади ва, ўйлаймизки, у имонни диний мазмунда талқин эгиб, ўз пушаймонлигини яширмайди:

Дунёда энг бебахт, армонли зотдай,

Юрак-бағри яра, вайронли зотдай,

Эътиқод, имони гумонли зотдай,

Очик кетар бўлди кўзларим менинг

Иzzат Султон собиқ Шўролар даврида «Имон» деб аталган драматик асар ёзган ва у жуда муваффақиятли чиққан эди. Ўша спектаклда профессор Комилов имонга маънавиятнинг асоси сифатида қарайди ва, бинобарин, ўз ўғлининг товламачи бўлгани учун имонсиз деб, уйдан ҳайдайди. Агар бойлик хонадонимга кириб, имон чиқадиган бўлса, ўт кўяман бундай бойликка, деган мазмунда гапиради.

Уламоларимизнинг маърифий чиқишлари, панд-насихатларида ҳам «имон» билан «дин» тушунчалари айниийлаштирилади, яъни мусулмон одамгина имонли ҳисобланади,

Абу Али ибн Сино тушунчавий тафаккурни шакллантиришнинг муҳимлигига эътиборни қаратган эди. Зеро, мақсадни белгилаш ва одамларни бу мақсад атрофида бирлаштириш учун кўпчилик эътироф этган ялпи умумий жозибали тушунча албатта керак.

Фикрлашимизча, имон жамиятда маънавиятни қарор топтирадиган, одамни инсонга айлантириш учун қудратли руҳий воситадир, демакки, Конституциямиз руҳига монанд у одамларни миллати, дини, ирқидан қатъий назар бир-бирига яқинлаштирадиган, ҳамкор, ҳамнафас бўлиб ўзаро ишонч билан яшашга имкон берадиган жозибали тушунчадир.

Фалсафа эндиликда нафақат дунёқарашни, у билан боғлиқ ҳолда имон ва эътиқодни ҳам шакллантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйиши лозим. Чунки имон туфайлигина фалсафий дунёқараш оммавий онда қарор топиб, у одамларда маънавий гўзаллик ва ахлоқий покликка кучли эътирос ҳисларини тарбиялаши мумкин.

Имонни фалсафий категория сифатида тушуниш, унц шундай

талқин этиб, муносабат белгилаш ўзбек зиёлиларимиз учун жуда оғир кечмоқда. Уларнинг бир қисми имон фақат ислом динига хос феномен деб тушунсалар, бошқалари имон хусусида фалсафий талқинни атеизмга қайтиш деб баҳоламоқдалар. Хатто улар «дин» худудига «бош суқиш» мумкин эмас, «Иеломий эътиқод қалб мулкига айланган» кишигина бу ҳақиқатни англай олади, деб имон масаласида хатто бахс юргизишга ҳам қарши чиқмоқдалар.

Имон иккита ёки бир нечта бўлади, деган фикр ҳеч қаерда баён этилмаган. Одам ўзи бир олам бўлгани сабабли, у имон йўналишларидан бирини танлаб олади ва бу унинг гражданлик ҳуқуқининг таркибий қисмидир.

Ҳан имон оддий ишончдан фарқ қиладиган муайян дунёқараш билан узвий боғлиқ бўлганлиги сабабли имон йўналишлари хатто дин доирасида ҳам айнан бир эмаслиги ҳақида боради. Чунончи, тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, биз яшаб турган дунёда учта жаҳон динидан ташқари, ўнлаб миллий динлар ва юзлаб мазҳаблар бордир. Уларнинг ҳар бири руҳонийлари ўзлари мансуб бўлган дин ақидаларини ҳақиқатнинг охириги нуқтаси сифатида ўз қавмларига тушунтирадилар. Агар мусулмон Аллоҳга имон келтирса, христиан уч юзли якка худога имон келтиради. Лотин Америкасидаги Индус Биби Марьямга имон келтириши мумкин. Шундай қилиб диний имон йўналишлари хилма-хил бўлган ҳолда мазмунан олий бир ибтидога ишонч руҳининг қалбда қарор топишидан келиб чиқиб дунёни англашдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, собиқ Шўролар даврида большевиклар инсон маънавий ва руҳий таянч бўлган динлар орқали одамлар аҳволи руҳиясидан жой оладиган имонни тортиб олиш учун зўр бериб уриндилар. Улар имон ўрнига атеистик эътиқодни одамлар маънавий-руҳий таянчига айланишига умид боғладилар. «Илмий атеизм» номи билан аталган ўша атеизм асло илмий эмаслиги, балки у сиёсий атеизм эканлиги эндиликда аён бўлди.

Одамлар, халқлар назарида сиёсий атеизм маънавий-руҳий таянчдан ва ахлоқ-одобдан маҳрум этадиган, умуман инсонларни маънавий-руҳий жиҳатдан қашшоқлаштирадиган алоҳида соҳага ўхшаб колди. Бинобарин, собиқ Шўролар даврида яшаган одамлар назарида атеизм хурфикрлиликнинг бир йўналиши эмас, балки уларни таянч-ишонч — имондан маҳрум этадиган ғоявий оқим сифатида намоён бўлади.

Ҳозирги дунё илгариги XX аср ўрталаригача бўлган ва, маълум маънода, алоҳида-алоҳида минтақалардан иборат дунёлардан тубдан фарқ қилиб бормоқда, ИТИ туфайли биз яшаётган дунё бир бутун

бўлиб қайта шаклланмоқда. Иқтисодий, сиёсий, маданий интеграция ҳамда коммуникация ва информатиканинг замонавий воситалари туфайли элатлар, халқлар, миллатлар турмуш тарзи, у билан боғлиқ ҳолда тафаккур тарзи жиддий ўзгаришларни бошдан кечирмоқда. Бундай шароитда илгариги анъанавий тушунчалар янги мазмун билан тўлиб, янги тарихий шарт-шароитлар тақозоси билан бойиб бормоқда. Гап «Имон» тушунчасининг албатта фалсафий мазмуни ва талқини устида боряпти. Файласуфларнинг илмий, ижодий фаолиятлари туфайли, «Имон» тушунчаси соф диний мазмундан фалсафий мазмун касб этиб бормоқда. Бу муаммога бағишланган илмий мақолалар, монографиялар ва китоблар нашр этилди. Уларда инсонда имон диний йўл билан ҳам, илмий-маърифий йўл билан ҳам шаклланиши мумкинлиги исботланмоқда. Имонли бўлишнинг буддавийлик, насроний, исломий ва бошқа йўналишлари билан бирга, илмий-маърифий (фалсафий) йўналишлари ҳам бор. Имон шахс маънавий-руҳий оламида қайси йўналишда қарор топмасин, унинг шарти асосан биттадир. Яъни имонли одамнинг сўзи билан иши бир бўлади, бундай инсон ҳар қандай шароитда ўз сўзи ва ахдномасида туради. Агар шундай қилмаса, виждон азобида қолади ва ўзини-ўзи сира кечирмайди. Демак, виждон, ҳалоллик, поклик, ростгўйлик, инсофдиёнат, саховат, мурувват, халқ, Ватан ишқи билан яшаш фақат имони бутун одамларгагина хос фазилатлардир.

Демак, бугунги дунёмиз учун қайси йўналишда бўлишидан қатъий назар, имонли комил инсонларни тарбиялаш объектив руҳда етакчи, белгиловчи майл бўлиб қолмоғи лозим.

Ислом: бағрикенглик ва мутаассиблик.

Т., 1998. — 112—120 б.

ДОНИШМАНДЛИК ФАНИ

Ҳозирги кунда демократик, ҳуқуқий давлатни барпо этишнинг пойдеворини дадил одимлар билан тиклаётган ёш авлодда янгича дунёқараш ва янгича тафаккурнинг шаклланишида ижтимоий фанларнинг, хусусан, фалсафа фанининг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир.

Шу муносабат билан Олий ва Ўрта махсус ўқув юрлари муаммолари институтининг бош мутахассиси, фалфаса фанлари номзоди, доцент Эркинхожи Юнусовнинг фалсафа фанлари доктори, профессор И. Каримов билан ана шу мавзудаги мулоқотини эътиборингизга ҳавола қиламиз.

— Маълумки, собиқ Шўролар даврида марксча-ленинча

фалсафа барча олий ўқув юртларида мажбурий фан сифатида ўқитиб келинди. Домла, айтинг-чи, олим сифатида илгари ўқитиб келинган фалсафага муносабатингиз қандай?

— Аввало «марксча-ленинча фалсафа» атамаси илмий эмас, балки сиёсий термин эканлигини айтмоқчиман. Бу атамани биринчи марта Сталин қўлаган, яъни «ленинизм давримизнинг марксизмидир», деган фикрни илгари сурган.

Маркс ҳам, Ленин ҳам ижтимоий ҳодисаларга муносабатда синфийлик (партиявийлик) тамойилига амал қилади. Уларнинг ҳар иккиси ҳам давлат йўқсиллар қўлида бўлгандагина ижтимоий адолат қарор топади, деб ҳисоблашади. Ва ўша давлат синфсиз коммунистик жамият асосларини яратишга қатъий ишонишади. Бу жараёнда коммунистик партия етакчи раҳбар бўлиши кераклигини таъкидлашган.

Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашга фақатгина илмий асосга таянилган фалсафа ва фалсафа фанигина муносиб ҳисса қўша олиши мумкин.

— Айрим манбаъларда фалсафа фан мақомига эга эмас, деган фикрлар пайдо бўлмоқда. Сиз бунга қандай баҳо берасиз?

— Фалсафага, Сиз айтгандек, салбий муносабат билдираётган кишиларнинг бир тоифаси у соҳадан жуда юзаки билимга эга бўлса, иккинчилари фалсафа деганда фақат Шўролар даврида «марксча-ленинча» деб номланган фалсафани тушунадилар; учинчилари Ғарбий Овруподаги неопозитивистлар, прагматиклар, экзистенциалистлар таъсирида фалсафа махсус фан сифатида шаклланишини инкор этадилар.

Аслида «фалсафа», «фалсафий таълимот», «фалсафа фани» тушунчаларида умумийликдан ташқари тафовут ҳам борлигини англаш маъқул. Фалсафа донишмандлик ифодаси сифатида 3—4 минг йиллик бой тарихга эга. Нафақат дунёвий илмларда, балки динларнинг муқаддас китобларида ҳам инсоният тўплаган бой тажриба мужассами сифатида фалсафий фикрлар кўп. Агар улардаги донишмандлик ифодаси бўлган фалсафий фикрлар олиб ташланса, динларнинг қадри тушиб кетган бўлур эди.

Сир эмас, инсоният бугунги тараққиёт даражасига етиб келишида фалсафанинг бекиёс хизмати бор ва ҳозир ҳам унинг салмоғи сезиларлидир. Чунки одамнинг шахсга айланишида, у ўзлигини таниб олишида фалсафий фикрларнинг роли бекиёсдир. Ҳар қандай одамга маълум даражада файласуф (донишманд)лик хос, дейиш мумкин. Чунки ҳаётнинг ўзи донишмандларча фикр юритган ва фаолият белгилаган одамларга кулиб боқади, омад келтиради.

Аmmo бу дегани ҳамма файласуф ва барча фалсафа фани сир-асрорларидан хабардор, деган маънони англамайди. Чинакам файласуф бўлиш учун бу фан тили, тушунчалари, категориялари ва методологиясини обдон ўзлаштириб олиш керак бўлади.

— Ҳозир матбуотда фалсафани янгилаш керак, деган фикрлар пайдо бўлмоқда.

— Тушунарли. Ҳозир фалсафа фанини янгилаш ҳақида ҳам фикрлар ўртага ташланаётгани тўғри. Бундай фикрларга шунинг учун қўшилиб бўлмайдик, фалсафа фан сифатида ҳозиргидек шакллангунга қадар турли мамлакатлардаги фозил кишиларнинг азиятли изланишлари туфайли фалсафий тушунчалар, тамойиллар, қарашлар вужудга келган. Уларсиз фалсафа фан бўла олмайди. Фалсафа бошқа фанлар сингари у умумбашарий мақомга эгадир. Бу фанни янгилаш эмас, балки такомиллаштириш керак, деб ўйлайман.

«Маърифат» газетаси, 1998 йил 2-май соҳи.

ФАЛСАФА – ЯХЛИТ ФАН

Фалсафа фанми ёки турли соҳаларга парчаланиб, ўз предметидан маҳрум бўлиб қолган қандайдир бир илмий-назарий йўналишми, деган савол ва унга жавоб кун тартибида анчадан буён турибди. Гарчи у фикр Ғарбий Оврупо ва Америка мамлакатларида пайдо бўлиб, турли табиий, ижтимоий, гуманитар ва техникавий фанлар юзага келгач, фалсафа фан бўлмай қолди, деган нуқтаи назар маълум маънода қарор топган бўлса-да, Ўзбекистон файласуфлари орасида ҳам шу фикрларга ижобий қаровчилар, ҳатто уни маъқулловчилар йўқ эмас. Тўғри, биз Ғарбий Оврупонинг ривожланган мамлакатларидан давлатни, иктисодни бошқариш, техника ва технологияни ривожлантириш, маданий ҳаёт (турмуш қулайликлари)ни ташкил этиш, таълим тизимини ИТИ талабларига монанд тарзда шакллантириш каби соҳаларда кўп ижобий нарсаларни ўрганишимиз ва бундан кейин ҳам ушбу жараён давом этиши тамомила табиий, албатта. Бироқ, бу, ҳамма масалаларда Ғарбга тақлид қилиш ва унга эргашиш зарур, деган маънони асло англамаслиги керак. Жумладан, ғарбча тафаккур тарзига бўлган ихлос (эътиқод) ҳам бизнинг шароит учун, яъни маънавий маданиятда минг-минг йиллик тажрибага эга бўлган халқлар учун унча маъқул эмас. Бунинг маъноси шуки, фалсафа ва унинг фан сифатида шаклланиши масаласида ўз фикрларимиз борлигини, бу нуқтаи назаримизни ҳимоя қилиш ҳуқуқига ҳам эга эканлигимизни таъкидлаб кўрсатишимиз маъқул, деб ўйлаймиз.

Донишмандликнинг туғилиши ва маънавиятнинг қарор топа бориши

Одам зоти тирик табиатдаги бир тур сифатида вужудга келиши ва тарихий-тадрижий (эволюцион) ривожланишини яққолроқ тасаввур этиш мақсадида унинг босқичларини одам умрининг турли фаслларига таққослаш маъқул, деб ўйлайман. Албатта ҳар бир ўхшатиш ва қиёслашнинг ижобий жиҳатлари билан бирга кусурлари ҳам бўлиши мумкин. Бироқ, Шарқ одамларида образли (тимсоли) тафаккур тарзи устивор шаклланганини инобатга олсак, фалсафий муаммоларга бундай ёндашиш ўзини оқлайди, дейиш мумкин.

Космик ва планетар ҳодиса сифатида одамнинг пайдо бўлиши ва тарихий-тадрижий ривожланишини махсус тадқиқ этадиган табиётшуносликнинг қатор соҳалари намоёндаларининг умумий эътирофларича, дастлабки одамлар ва уларнинг турмуш тарзлари ҳайвонларникидан жуда оз фарқ қилган.¹ 5 – 5,5 миллион йил муқаддам яшаган австралопитек тоифасидаги бу одамлар фақат тайёр табиий қуроллар (тош, таёқ, йирик ҳайвонларнинг суяклари) ёрдамида гала-гала бўлиб, яшаш учун курашганлар. Ана шу даврни одамзотнинг она қорнидаги ривожига ўхшатиш мумкин.

2 – 1,7 миллион йил муқаддам тарих майдонига келган питекантроплар, улардан кейинги синантроп ва неандерталларни фанда Уқули одамлар дейилади. Зеро, улар тошлардан турли меҳнат қуроллари ясаб, яшаш учун курашга ўтганлар. Буни одамзотнинг 1^г дақлик даври, дейиш маъқул бўлар.

Учинчи фасл – Ақли одамлар – *Homo sapiens* вужудга келиши билан боғлиқ бўлиб, уни одамзотнинг балоғат ёшига етган босқичига қиёслаш мумкин.

Ақли одамларнинг ўзларидан олдинги одамлардан тубли фарқи шуки, улар ривожланган нутқ тилига эга бўлганликлари учун яшаш учун курашнинг ижтимоий ҳолатига ўтганлар. Баъзи тадқиқотчилар бу одамлар 100000, бошқалари 50-40 минг йил, яна бошқалари 28-25 минг йил муқаддам пайдо бўлган дейдилар.² Ҳарҳолда ижтимоий ҳаётнинг шаклланиши, одамзотнинг жамоа-жамоа бўлиб яшайдан жамият шаклида ҳаёт кечиришга ўтиши кейинги ўн минг йилликларга тўғри келади.

¹ Бунак В.В. Род Номо, его возникновение и последующая эволюция. М., издация. "Наука", 1980 г.; Алексеев В.Т. Становление человечество. М., 1984 г. Эдмунд Уайт, Дейл М. Браун. Первые люди. М. издание "Мир", 1978 г.; Борисковский Б.И. Древнейшее прошлое человечество. Ленинград, издание второе, "Наука", 1979 г.; Алексеев В.Т. Человек: Эволюция и таксономия М., 1980 г.; Файнберг Л.А. У истоков социогенеза М., издание "Наука", 1980 г.; Становления и эволюция человека М., 1987 г.; Эшбасев А.А. Проблема развития органической материи в свете данных современной биологии. Т., 1975 г.

² Қаранг: Алексеев В.Т. От животных – к человеку (легенды, факты, наука). М., 1969. Стр. 172. Никольский В.К. Детство человека. М., 1950. Стр. 65.

Одамзотнинг жамият (уруғ-уруғ, қабила-қабила) бўлиб яшашга ўтиши унинг ҳайвонат оламидан батамом ажраб чиқиб, яшаш учун курашининг инсоний воситаларини қидириш ва топишга бўлган машаққатли изланишлари билан тавсифланади.

Гап шундаки, индивидлар билан индивидлар, оилалар билан оилалар, уруғлар билан уруғлар, қабила билан қабилалар ўртасидаги ўзаро алоқаларни йўлга қўйиш ва бунда чинакам инсоний фазилатлар устивор бўлиши учун албатта маънавият қарор топиши ижтимоий зарурат бўлиб қолди. Маънавиятсиз жамият шаклланмас ва барқарор бўла олмас эди. Маънавиятни қарор топгириш эҳтиёжлари уруғ ва қабилаларда озиқ-овқатларга, жинсий ва ижтимоий муносабатларда руҳсат ва тақиқлар (тару) тизимининг шаклланишини тақоза этди. Нима қилиш керагу, нималардан одам ўзини тийиши лозим, деган саволга ўша даврнинг қоҳинлари, сеҳргарлари жавоб беришга интидилар. ~~Жамиятга қоҳинлаб, сеҳргарларни юзага келтирган ҳолат асору-атиқалар (мифология) асосида вужудга келган дунёқараш эди. Айнан шу дунёқарашни шакллантирган одамларни дастлабки донишмандлар, ёки хонаки файласуфлар дейиш мумкин.~~

Олам ва унинг тузилиши ҳақидаги мифологик тасаввурлар одамларнинг улар ҳақида ўйлашга, сирли кучлар билан алоқа ўрнатиш майлларини кучайтирди. Мифология фикрлар парвози учун бир туртки бўлди, одамзот тафаккурининг беқиёс ривожини учун ғоявий асос яратди. Асотирларни яратувчилар олам ва унда одамнинг ўрни ва роли ҳақида фикр юритиб, ўша кўзга кўринмас руҳлар билан алоқа ўрнатмоқчи бўлдилар, руҳлар шаънига мадҳиялар битдилар. Мифологияда космос билан одам руҳи ўртасида уйғунликни вужудга келтириш асосий мақсад эди. Шу заминда одам руҳини тарбиялашнинг ўзига хос тизими шаклланди.

Агар мифология шаклланиб, унинг негизида муайян нарса, ҳодиса, инсон феъл-атворларига нисбатан тақиқлар тизими вужудга келгунга қадар оч қолган бир одам бошқа одамни сўйиб еган бўлса, шундан сўнг у ваҳшийликка барҳам берилди. Уруғ бошлиқлари айни пайтда қоҳинлар, сеҳргарлар, табиблар ҳам эдилар. Шунинг учун тақиқларга рия қилинишини улар қаттиқ назорат остига олиб, жамоатчилик фикрини ана шундай ваҳшийликка нисбатан нафрат руҳи измига солиб юбордилар. Ёки уруғ ичида чиройли аёллар учун кураш натижасида уруғчилик муносабатларига жиддий путур ета бошлади. Уруғ бошлиқлари бир уруғ ичида бўладиган жинсий алоқалар ва никоҳни тақиқлаб қўйдилар. Оқибатда одам зотининг соғлом туғилиши ва ривожланиши учун асос яратилди. Турли озиқ-овқат, феъл-атвор, хатти-ҳаракатларга тақиқ ва булар устидан қаттиқ

назорат, уларга рию қилишнинг аҳамиятини намоёниш этадиган ва анъанага айланган урф-одат, расм-русумлар, маросимлар туфайли одамлар ўз нафсларини муайян одоб-ахлоқ доирасида қондиришга одатландилар. Инсон руҳий оламнинг улуг қудратига ишонч ва ана шу асосда индивидуал ва объектив руҳни поклашнинг тарих тажрибасидан ўтган тизимини яратишга ўша “хонаки” донишмандлар—файласуфларнинг хизматлари беқиёс каттаки, ундан ҳозирги ижтимоий ҳаёт, таълим-тарбияда ҳам фойдаланиш йўллари кидирилса, фойдадан ҳоли бўлмас эди.

Бу дунёқараш негизида олам тўғрисида, унда одамнинг ўрни ва мавқеи ҳақида диний дунёқарашлар пайдо бўлиб, бу дунёқарашни индивиднинг имон-этикодига айлантиришнинг бутун бир мафкуравий тизими шаклланди. Диний дунёқараш тизим сифатида ўз мукамаллигини жаҳон динларида намоён этди. Якка худо зардуштийликда Охурамазда (Ягона донишманд), буддавийликда Будда, Иудаизмда Яхва, христианликда уч юзли Яккаю ягона, исломда Оллоҳ номи билан аталиб, у оламни яратувчи, одамлар фаолиятини ўз фаришталари, малойикалари орқали назорат этиб турувчи, уни баҳоловчи ва муносабат белгилувчи қудрат сифатида диннинг муқаддас китобларида баён этилди. Диний дунёқарашни шакллантирган, уни бутун бир системага солган кишилар ўз даврларининг чинакам донишмандлари, яъни файласуфлари эдилар. Шунинг учун “дастлабки фалсафий таълимотлар мифологияга зидма-зид қарашлар сифатида, оламдаги ҳодисалар сабабли бсғланишларини аниқлаш мақсадлари туфайли Шарқда шаклланиб, қадимги Грецияда ўз мавқеини топди”¹ деган фикрлар мавжуд. Зеро, мифологик дунёқараш ҳам, у билан боғлиқ диний дунёқараш ҳам жамиятларда маънавий маданиятни қарор топтириш учун ҳар бир даврнинг донишмандлари ижоди, уларнинг азиятли ижтимоий-сиёсий фаолиятлари натижаси дейиш мумкин.

Ана шу дунёқарашлар туфайли ҳар бир мамлакатда ва ҳар бир халқда ўзига хос маънавий маданият қарор топдики, айнан шу заминда фалсафий фикрлар ривожланди. Гегель фалсафага донишмандликни севиш эмас, донишмандликнинг ўзи сифатида қараган эди. Шунинг учун донишмандлик ифодаси бўлган барча фикрларни оламга фалсафий қарашларнинг намоён бўлиши сифатида қараб, баҳоласак балки тўғри бўлар.

Қуйндаги нуқтан назарга эътибор беринг:

Жўрахон Саййид Авлиёхон Муҳаммад пайғамбар Ҳадисларига таяниб, бундай фикрни илгари суради: “Илм саҳрода дўст, ҳаёт

¹ Алексеев Т.В., Панин А.В. Философия, М, “Проспект”, 1996 г. —Стр. 52.

йўлларида таянч, ёлғизлик дамларида йўлдош, бахтиёр дақиқаларда раҳбар, қайғули онларда мададкор, одамлар орасида – зебу зийнат, душманларга қарши курашда қуроодир”.¹ Яна бундай дейди: “Ҳа, пайғамбаримиз айтганларидек, илм эгалланг..., бепоеён олам олимларсиз бамисоли вайронадир.”²

Ана шу фикрларда донишмандлик ифодаси ва айна чоғда одамларни кадриятлар орқали донишмандликка даъват бор. Хўш, диний пардаларга ўралган донишмандликни инкор этиш жамият тараққиёти ва инсон камолотига хизмат қиладими? Асло! Бугунги дунёимиз чин донишмандлар (файласуф)ларга жуда-жуда мухтож бўлиб турган чоғда, унга олиб борадиган йўллардаги барча тўсиқлар олиб ташланиши керак. Бунинг маъноси шуки, донишмандлик фани сифатида фалсафа идеалистик кўринишда ҳам, материалистик ва диний кўринишда ҳам тарихан намоён бўлиб келганини назарда тутган маъқулдир.

Шунда барча фалсафий қарашларнинг туб негизи битта, яъни маънавият ва уни барқарор қилишдан иборат ижтимоий-сиёсий, мафкуравий фаолиятлар зуҳуридан иборат бўлар эди. Масалага бундай ёндашув мифология билан дин, дин билан фалсафа ўртасига сунъий “Хитой девори” кўйишга барҳам бериш одамзотни ўз ижтимоий моҳиятини тўла равишда намоён эта олишига катта имконият вужудга келтирган бўлур эди.

Гап шундаки, бизнинг назаримизда, одамзот ўз тараққиётининг болалик давридан балоғат босқичига ўта бошлади. У гўдаклик ва болалик даврларида яшаш учун кураш жараёнида маънавият асосларини яратди, яшаш учун курашнинг машаққатли жараёнида объектив руҳ (ёқ ижтимоий онг) ғор одамларига хос тафаккур тарзи таъсирида анчагина сийқаланиб, дағаллашиб, катто ноинсоний тус олиб қолди. Эндиликда индивидуал ва объектив руҳда қарор топиб қолган ушбу даҳшатли қабоҳатни тугатмасдан, одам зоти чинакам инсонлигини намоён эта олмайди. Бунинг учун биринчи навбатда ҳар қандай диний эътиқодларни ҳурматлаш (жаҳонда 200 га яқин дин, диний оқимлар ва мазҳаблар мавжуд), виждон эркинлигини амалда қарор топтириш, тафаккурнинг ғор одамларига хос тарзи фалсафада бир фалсафий қарашни бошқа фалсафий (система)ларга, бир динни

¹ Жураҳон Сайнид Авлиёхон. Моваруннаҳр сайидлари. 1994 й. –7-6.

² Юкоридаги китоб –9-6.

³ Укувли одам (питекантроп, синантроп, неандертал)лар кўпинча горларда яшашган. Бир гор одамлари гуруҳи яхшироқ яшаш учун бошқа гуруҳ, гор одамларини буйсундириши керак бўлган. Жамият юзага келгач, бир уруғ, қабила бошқа ет уруғ-қабилаларни буйсундириб, уларнинг кучидан текинга фойдаланиб яхшироқ яшашга интилганлар Тафаккурнинг гор одамларига хос ушбу тарзи хозирги замон одамлари генетик дастурларида янаб келмоқдаки, одамлар билан одамлар, халқлар билан халқлар ўртасидаги жанжалларда у муайян рол ўйнаб келмоқда.

бошқа динга қарама-қарши қўйишда зоҳир бўлмоқда. Дин ва илоҳиётни фалсафага, фалсафани дин ва илоҳиётга қарама-қарши қўйишнинг жамият тараққиёти ва инсон камолотига кўрсатадиган зарарларини ҳар бир одам, илмий ва диний арбоб равшан тасаввур этиб, тафаккурининг ғор одамларига хос тарзидан ихтиёрий равишда вез кечини даркор. Чунки одамлар ва уларнинг ижтимоий-сиёсий гуруҳлари шахсий, синфий, миллий муносабатларни умумбашарий манфаатлардан устун қўйиб, ўз дастурий мақсадларини амалга ошириш учун фалсафани ҳам, динни ҳам сиёсийлаштириш, уларни мафкура воситасига айлантиришга ҳаракат қилишлари тарихдан маълум.

Сиёсийлаштирилган фалсафа ва дин инсонларда ғор одамларига хос тафаккур тарзини ривожлантириб, уларда ҳайвоний тажаввузкорлик, олғирлик, босқинчилик (агрессивлик) каби хирс-туйгуларни вужудга келтиради. Ана шу жараёнда диний, миллий, ирқий, синфий заминда қатта-қатта можаролар чиқиб, минг-минглаб бегуноҳ кишиларнинг қони дарё бўлиб оқади. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, одамзот яшаш учун курашнинг уруш шаклини танлаб олгандан буён миллиард-миллиард одамлар, асосан ёш йигитлар ана шу жангларда ҳалок бўлдилар. Бизга маълум бўлган кейинги тўрт минг йилдан зиёдроқ вақтнинг фақат 300 йилигина тинч – урушларсиз ўтган, холос.¹ Иккинчи жаҳон урушининг ўзида 55 миллион киши ҳалок бўлган. Одамни одам ўлдириши, бир халқни бошқа халқ ўзига бўйсундириб, уни талаш учун одатда фалсафий ёки диний ғоялар йўқач қилиб олинади.

Юқорида айтилган фалсафа ва динга соҳавий тафаккур тарзи асосида ёндашишнинг оқибатларини англаш учун тарихда даҳшатли мисоллар кўп. Масалан, немис файласуфи Ф. Ницше (1844-1900) Зардуштнинг Комил Ақл эгаси ғояси – Аъло одам тўғрисидаги концепциясини Ғарбий Оврупа тафаккур тарзига монанд изоҳлаб, яъни, ғайритабиий қобилиятга, кучли иродага эга бўлган одам идеалини яратмоқчи бўлди. Ницшенинг фикрича, барча мавжудлик, жумладан инсон борлиги ҳам фақат ҳокимият учун ироданинг намоён бўлиш шаклидир; ҳеч қандай мутлоқ борлиқ йўқ; борлиқ шаклланиш, аммо янгининг тўхтовсиз вужудга келишидан иборат шаклланишдир. Аламон билан қўшилишни истамаган кучли иродали одам аввало ўзидаги ялқовликни улоқтириб, ўз виждонининг қуйидаги наърасига кулоқ солмоғи лозим: “ўз ўзинг билан бўл. Эндиликда сен ўйлаётган ва қилаётганларинг барчаси, нимага интилишинг – бу ҳаммаси сен эмас!”. Акс ҳолда сийқаси чиққан умумий қарашлар билан

¹ Капто А. С. Философия мира Истоки, тенденции, перспективы. М., Политиздат, 1990. –Стр. 5.

фикрлайдиган куруқ гавда (маникен)га ўхшаб қоласан. Умумий шаблонлар, сийқаси чиққан қарашлар билан фикрлайдиган маникен шахсий қиёфасиз мавжуддир.

Ҳокимият учун курашадиган ва аломондан фарқли фикрлай оладиган бу Ирода одамзот табиатида ўрнашиб қолган ва ҳаёт учун душман бўлган барча сохталар, кусурларга барҳам берадиган қудратдир. Ницшенинг бундай дарвешона фалсафий қарашларига турли нуқтаи назарларда туриб, турлича муносабат белгилаш мумкин. 1920-30-йилларда Германияда фашистлар ўз “миллий социализм” ғояларини шакллантиришда Ницше фалсафий қарашларини мафкура воситасига айлантирганининг оқибатлари барчага маълум. Гитлерчилар ўзларнинг Орий ирқи* (“олий ирқ”) намоёндалари ҳисоблаб, бутун дунё халқларини ўз иродаларига бўйсундирмоқчи бўлдилар. Натижада миллионлаб одамлар қирилиб кетди, шаҳар ва қишлоқлар вайрон бўлди. Энг катта зарар кўрган халқлардан бири немисларнинг ўзлари бўлдилар.

Яна битта мисол. Ленин бошлиқ рус большевиклари ўз сиёсий мақсадлари – буюқдавлатчилик, буюқрусчилик шовинизмининг рўёбга чиқариш учун марксча фалсафий таълимотни сиёсийлаштирдилар ва мафкура воситасига айлантirdилар. (Бунда марксизмнинг ўзидаги сиёсий таълимот, синфийлик тамойиллари ҳам қўл келди). Марксча фалсафа рус воқеалигида христиан динининг дунёвий шакли тусини олди. Бу фалсафанинг айрим қоидаларини унинг умумий контекстидан юлиб олиб, буюқрусчилик шовинизмининг қарор топтириш ва мақрли мустамлакачилик тизимини энг инсоний тузум сифатида талқин этишга маълум давр мобайнида эришдилар. Марксизм-ленинизм шиорлари **остида** на фақат кўзга кўринган сиёсий ва маданий арбоблар, **социал гуруҳлар**, шу билан бирга бутун-бутун халқлар қатагон қилиндилар. **Коммунизм** учун олиб бориладиган барча йўл ахлоқийдир, деб таълим берди Ленин. Шу “ахлоқ” асосида одамларни отиш, қамаш, мол-мулкни талашни “чин инсонийликнинг намоён бўлиши” этиб кўрсатди.

Христиан динини **ўрта асрларда** мафкуралаштириб, христианларнинг мусулмон (араб ва турк)ларга қарши салб юриши уюштиришга муваффақ бўлдилар. Чехияда ва Германияда диний ислоҳот (реформация) жараёнида бир халқни иккига ажратиб, диний шиорлар **остида** гражданлар урушини вужудга келтирдилар.

¹ Философский словарь (немис тилидан таржима). М., изд. Иностранной литературы М., 1961. –Стр 408-409.

* Орий кабилалари эрдан олдинги 2-1-миңгичи йилларда Олтой, Марказий Осиё ва Волга бўйларидан яшаб, кейинроқ уларнинг бир қисми Хиндистон, Эронга, у эрдан Оврупога кўчиб кетганлар ва янги маданиятга асос солганлар. Узбекларнинг бир қисми орий кабилалари авлодларидандир.

Испаниянинг ўзида 1481-1808 йилларда 345.652 киши инквизиция* қурбони бўлди.

XVII асрда православ черковда ажралиш юз берди. Расмий (давлат) черковига муҳолиф турган мазҳаб тарафдорлари бидъатчи (ересь) деб эълон қилинди ва подшо фармонига асосан улар ўлдирилди, қувғин қилинди ва мол-мулклари мусодара этилди.

Исломни сиёсийлаштириш ва мафкура воситасига айлантириш тарихан жуда кўп хунрезликлар билан узвий боғланиб кетади. Бизнинг кунларимизда ҳам исломни ўз инсоний асосларидан маҳрум этиб, уни ҳокимият учун курашда мафкура воситасига айлантириш майллари кучайиб, баъзи жойларда бундай муносабатлар ака-укалар, ота-болалар ўртасида можоралар юз беринчи, оиналар бузилишига ҳам сабаб бўлмоқда. Ҳатто Ислом шиорлари остида одамларни ўлдириш “саовбли ишлар” қаторига қўшилмоқда. Афғонистондаги гражданлар урушининг ҳар бир гуруҳи намоёндалари ўз жиноий фаолиятларини ислом ақидалари билан оқламоқдалар. Бунда улар исломдаги баъзи ақидаларни унинг умумий матнидан юлиб олиб мафкуравий қурол ва шиорга айлантирмоқдалар. Тожикистонда ҳам ҳокимият учун сиёсий курашда мафкуралашган исломдан фойдаланилди. Шунинг учун Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов “ислом кадриятини тиклаш байроғи остида рўй бераётган ходисалар ғоят хилма-хил, кўп қиррали, баъзан зиддиятли ва қарама-қарши қутбли эканлигига” эътибор қаратмоқда.¹ Диний экстремизм ва фундаментализмнинг Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашга солаётган таҳдидини таъкидлар экан, Ислом Каримов уни асло ислом дини билан айнанлаштирмаслик кераклигини таъкидлаб кўрсатмоқда.²

Ҳозирги замонда Оврупо мамлакатларида жамиятни христианлаштириш ёки араб ва Шарқнинг баъзи мамлакатларида жамиятни исломлаштириш, давлат қонунларини шариатга мувофиқлаштириш ғоялари остида бу жаҳон динларидан сиёсий мақсадларда фойдаланиш учун уларни мафкура воситасига айлантириш муддаолари ётади.

Тарихан ҳар бир фалсафий тизим (мактаб) намоёндалари бошқа фалсафий тизим ва унинг намоёндаларига таъна тошларини отиб, уларни ёмон отликқа чиқариш асосида ўз тизимини ва қарашларини барқарор этишга интилиб келган. Бироқ фалсафада динлардаги каби бундай қарашлар, ғояларни омма онгига сингдириш, қалби (дили) дан

* Инквизиция - католик черковининг асоратига қарши чиққан кишиларни таъкиб ва суд қилиш учун XIII-XIX асрларда таъсис этилган суд-полция ташкилоти.

¹ Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт қафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997. -34 - бет.

² Шу китобга қаранг: 35-38-бетлар.

жой олдиришга имкон туғдирадиган анъанага айланган урф-одат, расм-русум, маросимлар тизими шаклланмаган. Шунинг учун муайян фалсафий тизимларнинг намоёндалари ўзаро ғоявий баҳс ва кураш олиб бориш билан чекланганлар. Фалсафий муаммоларга бундай соҳавий-табақавий ёндашув албатта маълум маънода ғор одамларига хос тафаккур тарзи шаклланишига йўл очади. Аммо бу жуда тор доирада зухур бўлгани сабабли конфронтацион (қарама-қарши) руҳ динлардаги каби яққол кўзга ташланмайди.

Фалсафа ва диндаги мазкур соҳавий тафаккур тарзидан сиёсатчилар жуда усталик билан фойдаланиб келадилар. Натижада улар фалсафа ва динни сиёсийлаштириш ва мафкура воситасига айлантириш учун барча имкониятлар ва воситалардан фойдаланадилар. Эндиликда ана шу тарихий чекланганликка барҳам бериш пайти етилди, деб ҳисоблаймиз.

Одамзот шундай бир янги тарихий даврга кириб бормоқдаки, ~~донишмандликнинг ҳар икки йўналишини сиёсийлаштиришга уни~~ сиёсатдонлар қўлидаги ўйинга айлантиришга ҳар қандай даъватлар, хагги-ҳаракатлар йўлини тўсиб қўймасдан туриб, фалсафа ва диннинг чинакам инсоний ва инсонпарварлик моҳиятини барқарор қилиш амри маҳолдир. Агар динлар олий ибтидо – худога ишонч, унга садоқат руҳини одамлар онгига, ахvoli руҳиясига сингдириб, имонли одамларни тарбияласа, ҳозирги замон фалсафа фани ва ижтимоий фанлар Ақл соҳаси (Ноосфера) тантанаси даври келишига ишончдан иборат Олий ижтимоий мақсадни инсонлар онги ва қалбидан жой олдириб, имонли инсонларни тарбиялаш вазифасининг уддасидан чиқиши керак. Фалсафа ва дин имони бутун комил инсонларни тарбиялашда ўзаро иттифоққа келиши тарихий заруратдир. Ана шу ҳақиқатни англаш ва шунга мувофиқ умуммиллий ва умумбашарий ижтимоий ва маънавий-маърифий ҳаракатни вужудга келтириш бугунги барча фалсафий ва диний оқимлар учун дастурамал бўлиб қолса, одамзот тафаккурининг ғор одамларига хос тарзидан, шунингдек соҳавий тафаккур тарзидан қутилиб, ўз инсоний “Мени”га эга бўлиб қолади. Асрлар давомида барча халқлар, миллатларнинг донишмандлари, олиму уламолари орзу қилиб келган имонли комил инсонлар етишиб чиқиб, улар ҳамма соҳада эзгуликни қарор топтириш учун ёвузликнинг барча кўринишларига қарши курашга отланадилар.

Фалсафа ҳам, дин ҳам донишмандлик меваси ва айни чоғда донишмандликнинг амалда намоён бўлишидир. Агар фалсафада донишмандлик оламга, одам ўз-ўзига мумкин қадар илмий қараш, ўтмиш, ҳозир ва келажакни умуммиллий ва умумбашарий нуқтаи

назардан ёндашиб, тафаккур тарзини шу мезонларга асосан шакллантирса ва одамнинг чинакам инсонга айланиши учун гоёвий негиз ва методологик асос бўлса, дин эса қадриятли онгни шакллантириб, муайян бир диний тизим доирасида одамнинг инсонга айланиши учун маънавий-ахлоқий таянчга айланади. Диний қарашлар туфайли одамнинг ички дунёси – “Мени” ташки (космик) бутунлик – худо билан бирлашиб, уйғунлашиб, индивид якка-ёлғизлик ва ноаниқлик вазиятида вужудга келадиган руҳий қашшоқликдан ҳоли бўлгандек ўзини ҳис этади. Худо унга ишонган, ўз содиқлигини намоён этишга аҳд қилган (имон келтирган) одам учун маънавий-руҳий таянч, умид бағишловчи кудратдир.

Бироқ, ҳар бир диний тизим бошқа диннинг ҳатолиги, “ғайринсоний” эканини “исботлаш” асосида ўзини барқарор қилишга ҳаракат қилади. Шу тарика христиан учун фақат у эътиқод қилган дингина ҳақиқат, тўғри ва худонинг чинакам марҳаматига эришишга олиб борадиган йўл бўлиб туюлса, мусулмон учун бошқа ҳамма динлар ғайридин, яъни мукамал бўлмаган, шу важдан ўз қавмларини чинакам маънавий-алоқий пок эта олмайдиган дин ҳисобланади. Ҳар бир дин руҳонийси ўз даъватлари, панд-насихатларида ана шундан келиб чиқади, ҳар бир диннинг ибодатлари, урф-одат, расм-русум ва маросимлари ана шу ҳолатни қарор топтиришга қаратилган бўлади. Масалага бундай ёндашув ҳар бир диний эътиқод эгаси тафаккурини ғор одамларига хос тарзда шаклланиб қолишига сабаб бўлади. Агар динлар, аввало диний жамоалар, ташкилотлар ва руҳонийлар ўз диний тизимларидаги бу нуқсонни бартараф этиб, эътиқод бўйича виждон эркинлигини, имон бўйича танлов эркини эътироф этсалар, динлардаги донишмандлик руҳи тўласича намоён бўлур эди.

Соҳавий тафаккур тарзининг шаклланиши ва унинг оқибатлари

Маданий-тарихий тараққиёт натижасида инсоният тажрибаси кўпайиб, билими чуқурлашиб, ақлий салоҳияти кучайиб борди. Ижтимоий эҳтиёжлар табиат ва жамият ҳодисаларини табақалашган ҳолда ўрганишни тақоза этди. Натижада эрадан анча аввал қадимги Юнонистонда табиётшунослик фанлари (астрономия, математика, физика, кимйё, тиббиётшунослик в.х.к.) фалсафадан мустақил равишда ривожланиш йўлига кирди. Аммо улар қанчалик “мустақил” ривожланмасинлар, барибир, фалсафий система ва диний оқимлар ё уларнинг эркин ривожи учун йўл очдилар, ёки уларнинг тараққиётига

бир тўсиқ вазифасини ўтадилар. Чунки фалсафа ва дин бевосита бўлмаса-да, билвосита сиёсат ва мафкурага ўз таъсирини ўтказди. Салтанат тепасида турган шахс ёки давлат муассасаларида ишлайдиган одамлар фалсафа ва диннинг қайси оқимига эътиқод қўйган бўлишларига қараб, фан ва маънавий маданиятга муносабат белгилашади ва улар оммани ўз нуқтаи назарлари руҳида фаолият йўналиши белгилаш учун ҳаракат қиладилар, кўпинча бунга мушарраф бўладилар. Мисол учун VIII асрда араб-мусулмон оламида муътазиллийлик диний-фалсафий оқими баъзи давлат арбоблари томонидан ошқора ёки пинхона қўллаб-қувватланиши Шарқ Уйғониш даврини бошлаб берди.

Исломда пайдо бўлган ҳурфикрлик оламни назарий англаш имкониятини кенгайтирди. “Кўш ҳақиқат” тўғрисидаги таълимотнинг юзага келиши ва у илмий жамоатчилик томонидан муносиб қабул қилингани фан йўлидаги тўсиқ – мутакаллимлар (қадимчилар ёки ~~ақидонарсонлар~~) нуфузига қарши қўйилган эди. Айни чоғда ислом прогрессив йўналиш олиши учун бир туртки бўлди. Вахдат-ул мавжуд ғоявий-назарий оқими туфайли одамнинг оламни илмий ўзлаштириш имконияти кенгайди. Вахдат-ул вужуд тарафдорларининг ёпирилиб кўрсатган қаршиликларига қарамай, маънавий маданият “кўш ҳақиқат” ва вахдат-ул мавжуд нуқтаи назарлари асосида ривожланиб, араб-мусулмон оламида жаҳонга танилган илмий арбобларнинг камол топтириш учун ўзига хос бир муҳит вужудга келди. Чунки ўша давр давлат арбобларининг кўпчилиги мадрасаларда ана шу руҳда тарбияландилар; фаннинг ривожига асло диний эътиқоднинг сусайишига олиб келмаслигига ишонч ҳосил қилдилар. Шу билан бирга фан ривожига кенг йўл очмай туриб, моддий неъматлар ва маънавий бойликлар ишлаб чиқаришни кўпайтириш қийин эканлигини англаб етдилар. Савдосотиқни ривожлантириш, таъқиқ алоқаларни муътадил йўлга қўйиш, давлат нуфузини ошириш учун ҳам фанга суяниш, таълим-тарбияни янги асосларда ривожлантириш даркор эди.

Шарқ Уйғониш даври алломаларининг машаққатли изланишлари, илм-фан ва тараққиёт йўлидаги фидойиликлари туфайли қадимги Ҳитой, Ҳиндистон, Турон, Эрон, Бобил, Грек анъаналари тикланди ва янги қудрат билан ривожланди. Натижада Шарқ, айниқса араб-мусулмон маънавий маданияти Ғарбий Оврупо Уйғониш даврининг бошланишига кучли таъсир кўрсатди.

Ғарбий Оврупо Уйғониш даври янги бир шароитда ва христиан диний қарашлари руҳи негизида ривожланиб, илмий натижаларнинг бевосита ишлаб чиқариш билан боғланиши жихатидан улуғворлик

касб этди. Унинг таъсирида янги техника ва технология инсон меҳнатини беҳад энгиллаштирди ва қулай турмуш шароити учун кенг йўл очди.

Тараққиётнинг кейинги босқичларида ижтимоий ва гуманитар фанлар ажраб чиқди. XIX-XX асрга келиб эса техникашунослик фанлари туркуми вужудга келди. Фанларнинг бундай табақаланиши ҳар бир фаннинг ўз доирасида чуқур ва кенг тадқиқотлар ўтказиш имконини туғдирди, янги-янги кашфиётлар шу заминда юзага келди. Ҳар бир фан намоёнчасининг ўз тадқиқот объектига бўлган кучли эҳтироси ва ихлоси натижасида соҳавий тафаккур шаклланиб, ҳозирги замонда у барқарор бўлиб қолди. Натижада фалсафага бўлган муносабат жиддий ўзгарди. Ўз соҳасининг устаси, мутахассиси бўлган одамлар учун гўё у шугулланаётган фангина ялпи умумийликка эгадек бўлиб туюлмоқда ва уларда доиравий (фалсафий) тафаккурга эҳтиёж қолмагандек бўлиб кўринмоқда.

Соҳавий тафаккур тарзини қарор топиши нафақат аниқ фанларда, балки фалсафий фикр ривожига ҳам таъсир этмай қолмади. Фалсафанинг ўзини ҳам турли соҳаларга парчалаб талқин этиш майллари кучайди ва бунинг оқибати ўлароқ фалсафани қуйидагича туркумларга бўлиб ўрганиш одат тусига кирди.

1. Фалсафа муайян мамлакат (халқ)лар номи билан аталиб ўрганилади: чунончи, грек фалсафаси, япон фалсафаси, хитой фалсафаси, хинд фалсафаси ва х.к.

2. Фан соҳалари бўйича туркумланиб фалсафа ўрганилади: ахлоқ фалсафаси, техника фалсафаси, тарих фалсафаси, сиёсат фалсафаси, иқтисод фалсафаси ва х.к.

3. Имон-эътиқод йўналишлари бўйича туркумланиб фалсафа ўрганилади: христиан фалсафаси, ислом фалсафаси, будда фалсафаси, тасаввуф фалсафаси, позитив фалсафа, экзистенциал фалсафа ва х.к.

4. Табиат, жамият ва руҳият йўналишлари бўйича фалсафа туркумланиб ўрганилади: табиат фалсафаси, ижтимоий фалсафа, ҳаёт фалсафаси, инсон (антропологик) фалсафаси, руҳий фалсафа, кадриятлар фалсафаси ва х.к.

5. Тарихий даврлар бўйича фалсафа туркумланиди: Энг қадимги дунё фалсафаси, Ўрта асрлар фалсафаси, Янги давр фалсафаси, XX аср фалсафаси ва х.к.

6. Фалсафий фикрнинг атоқли намоёндаларига тақлидан фалсафа туркумланиди: Зардушт фалсафаси, Мониий фалсафаси, Маздак фалсафаси, Форобий фалсафаси, Ибн Сино фалсафаси, Фома Аквинский фалсафаси, Беркли фалсафаси, Кант фалсафаси, Гегел фалсафаси, Маркс фалсафаси, Блаватская фалсафаси ва х.к.

7. Субстанция масаласига доир йўналишлар бўйича фалсафа туркумланади: идеалистик фалсафа, материалистик фалсафа, дуалистик фалсафа, иррационал фалсафа ва х.к.

Шуни таъкидлаш керакки, ушбу фалсафий оқимлар ўз доирасида яна бир қатор йўналишларга бўлиб юборилади. Масалан, материалистик фалсафанинг натурализм, эмпиризм, позитивизм ва неопозитивизм, метафизик материализм, вулгар материализм, физик материализм, биологик материализм, психологик материализм, ахлоқий материализм, тарихий материализм (тарихни иқтисодий тушуниш), диалектик материализм каби соҳаларга бўлиб ўрганилади.

8. Минтақа (регион)лар бўйича фалсафа туркумланади: Оврупо фалсафаси, мусулмон Шарқи фалсафаси, Марказий Осиё фалсафаси ва х.к.

Булардан ташқари фалсафа яна майда-чуйда туркумларга бўлиб тақкиқ этилади. Масалан, ботаника фалсафаси (К.Линней), математика фалсафаси (И.Ньютон), зоология фалсафаси (Ж. П. Ламарк) ва х.к.

Юқорида айтганимиздек, соҳавий тафаккур тарзи муайян бир соҳа бўйича илмий-тадқиқот олиб бораётган кишилар учун ўша объектни кенгрок, чуқуррок англаб олишлари, кашфиётлар қилишлари учун кенг имкониятлар вужудга келтиради. Айни чоғда муайян бир соҳага ихлос қўйиш бошқа соҳалар ҳам зарурлиги, муҳимлиги, аҳамиятлилигини эътибордан соқит қилишга, яъни доиравий тафаккур тарзидан маҳрум этишга олиб келади. Соҳа мутахассиси учун фақат у билган фангина устивор ривожланиши барча муаммони хал қила оладигандек бўлиб туюлади. Сиёсат ва мафкура соҳавий тафаккур тарзидан озик олиб шаклланса, у сиёсат ва мафкуранинг умри узун бўла олмайди. Масалан, дейлик, иқтисодчи ёки техника фани соҳасидаги мутахассис соҳавий тафаккур тарзи асосида сиёсатга, мафкурага аралашса ёки унинг шаклланишида нуфузга эга бўлса, албатта у сиёсатнинг ҳам, мафкуранинг ҳам бир ёқлама йўналиш олишига ўз таъсирини ўтказди. Яъни халқ оммаси онгига гўё ҳамма нарсанинг калити иқтисодни ёки техникани ривожлантиришда, деган ғояни сингдиришга ҳаракат қилади. Иқтисодни ҳам, техника ва технологияни ҳам ривожлантирувчи, раванқ топтирувчи фикрловчи мавжудот – Ақл соҳиби бўлган одам ва унинг уюшмалари (давлати, партияси, жамоа ва ижодий ташкилотлари) эканлиги унутилади. Яъни маънавият иқтисод ва техника соҳасида қолиб, бундан аввало иқтисод ва техника соҳаси энг кўп зарар кўради.

Соҳавий тафаккур тарзининг амалий фаолиятда қарор топиши

инсон фаолиятининг бир ёклама (қинғир-қийшиқ) йўналиш олишига сабаб бўлиб, натижада умуммиллий ва умумбашарий манфаатларга жиддий путур етади. Соҳавий тафаккур тарзи цивилизация атамасининг ҳақиқий моҳиятини технологик жамиятларга хос талқин этишга олиб келади. Яъни қулай турмуш шароитини мумкин қадар кўпроқ вужудга келтирган мамлакатларни цивилизацияланган ҳисобланади. Бу билан цивилизация – маданий ҳаёт ўзининг туб моҳияти – маънавиятдан узоқлашиб, амалда қадрсизланади. Зеро, цивилизация асоси (ядроси)да маънавиятнинг қарор топиши тушунилса, турмуш шароитининг яхшиланиши инсон руҳининг покланиб бориши, одамзот уюшмалари фаолиятининг инсонийлаштиришига қараб йўналиш олади. Цивилизацияга бундай қараш унинг мезонига бўлган ҳозирги ғайриилмий муносабатни ўзгартиришни тақоза этади. Яъни муайян мамлакатда киши бошига ҳисоблаганда қанча озик-овқат, кийим-кечак, умуман моддий неъматлар яратилганига қараб эмас, балки назарда тутилган мамлакатда ўғирлик, порахўрлик, одам ўлдириш, одам ўз ҳаётига ўзи қаст қилиш ва бошқалар 100 минг киши бошига қанчадан тўғри келиши, яъни шу ўлчовларнинг энг камлиги – умуман маънавий-ахлоқий муҳитнинг қай даражадалиги билан ўлчаниши керак бўлади.

Тафаккурнинг соҳавий тарзи, ўз табиатига кўра, муқаррар равишда инсониятни зўравонликка, эксплуатация (бировнинг кучидан текинга фойдаланиш)га, дунё миқёсида урушлар, жанжалларга олиб келади. Бинобарин, одамзот фаолиятининг барча тўрт асосий соҳаси – моддий, сиёсий (ташқиллий), маънавий ва ижтимоий соҳаларига доиравий (фалсафий) тафаккур тарзи қарор топадиган цивилизацияга тобора кўпроқ эҳтиёж сезилмоқда. Шу масалага ойдинлик киритиш мақсадида қуйидаги мисолга эътиборни жалб қилишни лозим топамиз.

Кейинги пайтларда Ўзбекистон оммавий ахборот воситалари орқали водапровод сувини тежаш-тергаш ҳақидаги фикрлар илгари сурилмоқда ва бунга эришишнинг зарур шарти сифатида сув истеъмолини ўлчагичлар ўрнатиш жорий этилажаги таъкидланмоқда. Бундай қараганда ҳар қандай исрофгарчиликка қарши кураш олижаноблик, зеро у умумхалқ манфаатларига мувофиқ келади. Энди масалага соҳавий (фақат сувни тежаш афзаллиги нуктаи назаридан) ёндашмай, доиравий, яъни бошқа соҳдаларни ҳам ҳисобга олиб ёндашайлик. Бунда шу нарса маълум бўладикки, сувни тежашга соҳавий ёндашув таянча қилса, миллий манфаатларга тузатиш кийин бўлган зарар келтирилади. Чунки сувни тежашнинг бу шакли шаҳардаги боғ-роғларнинг қуриши, кўкаламзорлаштиришнинг кескин

чекланиши ва шаҳар, аҳоли яшайдиган жойларнинг экологик ҳолатининг ёмонлашувига олиб келади.

Нима қилиш керак? Албатта водапровд сувининг ҳозиргидек исроф бўлишига бундан буён тоқат қилиб бўлмаслиги ўз-ўзидан тушунарли. Аммо шаҳарни чўлу биёбонга айлантириш ҳам инсофсизлик бўлур эди. Агар шу масалага доиравий (фалсафий) тафаккур тарзи асосида ёндашсак, водапровд сувини тежашни аввало ўзбек шаҳарларида асрлар давомида мавжуд бўлган ва ҳар бир хонадондан ўтган ариқ тармоқларини қайта тиклаш, янги тармоқларни очишдан бошлаш керак бўлади. Шунда аҳоли водапровд сувига нисбатан оқин сувнинг дарахтлар, резаворлар учун афзаллигини яхши англаб, водапровд сувидан ана шулар учун ўз-ўзидан фойдаланмай кўяди. Бу билан шаҳарнинг чўлу биёбонга айланишининг олди олиниб қолса, иккинчи томондан иқлим яхшиланади, учинчидан, шаҳарнинг хуснига-хусн кўшилади (арикларда сувнинг чулдираб оқинининг ёқимлилигини ким инкор эта олади). Водапровд сувини тежашдан келадиган даромаднинг бир қисми ана шу тадбир учун кифоя қилади. Аммо буни тушуниш учун масалага фақат сув соҳасида меҳнат қилаётган кишиларнинг тор манфаатлари доирасидан чиқиб, уни халқ манфаати доирасида муҳокама юритадиган кадрлар керак бўлади.

“Торга тор дунё, кенгга кенг дунё” деб шунга айтилади. Ҳозирги замон миллий ва умумбашарий тараққиёт йўлига завоқ бўлаётган тўсиқ монизм, яъни ҳар бир одам ва социал гуруҳнинг ўз соҳаси, ўз манфаати доирасида фикр юритишидир. Бинобарин, соҳавий тафаккур тарзи кенг дунёни тор қилиб қўймоқдаки, бу офатнинг олдини олиш учун аввало кадрлар, сўнгра бутун аҳолини кенгроқ фикрлашга, ҳар бир муаммони ҳал қилишга киришганда доиравий тафаккур қилишга одатлантириш ижтимоий ва тарихий зарурат бўлиб турибди. Соҳавий тафаккур тарзи муайян соҳа, унинг олдида турган муаммоларни аниқ-равшан тасаввур этиш, уларни ҳал этиш йўллари ва воситаларини аниқлаш учун бундан буён ҳам керак бўлади. Аммо бу ўринда соҳавий тафаккур тарзининг умуммиллий ва умумбашарий муаммоларни англаш, соҳа манфаатларини глобал манфаатларга бўйсундириш учун чеклангани устида кетяпти. Ҳар бир соҳанинг мутахассиси ўз соҳасини яхши билиши ва айни чоғда ўз соҳасини мутлоқлаштириб, бирёқламаликнинг қарор топиб қолишига сабабчи бўлмаслиги учун ҳозирги даврда у доиравий тафаккур қилиш қобилиятини ҳам ўзида тарбияламоғи даркор. Албатта ҳаётнинг ўзи, ундаги улкан муаммолар соҳавий тафаккурни чекинишга, доиравий тафаккурга йўл очишга мажбур этади. Бирок, унга ёпишиб оладиган,

бундан манфаатдор бўлган шахслар, ижтимоий гуруҳлар доиравий тафаккур тарзининг қарор топиши йўлига тўғаноқ бўлмайдилар, деган маъно келиб чиқмайди.

Гап шундаки, фан ва фалсафада содир бўлган табақаланиш (дифференциация) эндиликда кўп соҳаларда уйғунлик (интеграция) босқичига қадам қўймоқда. Халқ ҳужалиги соҳасида ҳам, миллий ва умумбашарий соҳаларда ҳам йирик-йирик муаммолар пайдо бўлиб, улар ўз ечимларини кечиктирмасдан ҳал этилишини тақоза қилмоқда. Масалан, экологик муаммолар, техника ва технология, космосни ўзлаштириш, юқумли касалликларнинг олдини олиш ва инсон умрини узайтириш, ядро уруши ҳавфининг олдини олиб қолиш, инсон руҳини поклаш каби қатор муаммолар фанларнинг интеграциясини тақоза этмоқда ва бу жараён бошланган. Чунки ана шу каби муаммоларни битта фан ёки фанлар туркуми доирасида ҳал қилиб бўлмайди, уларни ҳал этишда жуда кўп фанлар, жумладан, фалсафа ҳам иштирок этишига тўғри келмоқда. Хатто шундай муаммолар борки, масалан, ҳар бир мамлакат ва минтақада маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш учун дин ва диний ташкилотлар ва руҳонийлар ҳам фаол иштирок этишлари керак бўлмоқда. Фақат бунинг учун соҳавий тафаккур тарзи умуммиллий ва умумбашарий вазифаларни бажаришга қобил бўлмай қолганлигини энг аввало зиёлиларимиз англаб етишлари зарурдир.

Шуни таъкидлаш ўринлики, ҳар бир фан тизимига доир парадигмалардан фанларнинг катта-катта гуруҳлари бирлашиб, муайян йирик илмий ечимни ҳал этишга ўтилаётган ҳозирги даврда синтагмалар етакчи бўлиб қолаётгани тасодифий эмас. Бу жараённинг чуқурлашуви ҳам соҳавий тафаккур тарзини чекинишга мажбур этиши аниқ.

Огюст Конт ва унинг тарафдорларининг иштибоҳлари

Ҳар бир фалсафий оқим ва унинг намоёнчасига баҳо бериб, муносабат белгилаганда ўша оқим ва унга асос солган киши яшаган давр, ижтимоий муҳит ҳақида етарлича тасаввурга эга бўлиш лозим, деб ҳисоблаймиз. Маълумки, француз файласуфи О.Конт (1798-1857) илмий-техника тараққиёти бошланган ва унинг йўлида бирқатор ижтимоий-сиёсий, ғоявий-назарий ва диний тўсиқлар кўндаланг бўлиб турган бир даврда яшаб ижод этган. Илмий-техника тараққиёти жараёнида илгари маълум бўлмаган билишнинг янги типи – экспериментал фанлар юзага келди. Уларда назарий билимлар табиатни “синаш” – эксперимент ўтказиш билан узвий боғланиб

кетди. Бундай фанлар схоластик фалсафага ҳамда диний мутаассибликка қарши кескин курашмасдан ривожланишнинг раён йўлига чиқа олмас эди. Экспериментал фанлар олдиндан белгилаб қўйилган фалсафий схемалар ва тақдирни олдиндан аниқлаб қўйган диний ақидаларга эмас, балки маълум даражада ўз қобигидаги фалсафий (донийшмандлик) жиҳатларига таянишга мажбур эди.

Аниқ фанларда назарий қондаларни қўллашнинг умумэтироф этилган мезонлари бўлади ва тадқиқотчилар шунга амал қиладилар. Фалсафада бундай мезонлар ўша пайтларда ҳали аниқ-равшан эмас эди. Аниқ фанларда эътироз этиш мумкин бўлмайдиган конкрет натижалар мавжуд бўлса, фалсафада беистисно ҳамма эътироф этадиган натижаларнинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Агар аниқ фанлар бир муаммони ҳал этиб, бошқасини тадқиқ этишга ўтса, фалсафа асрлар давомида бир тоифадаги муаммолар ҳақида муҳокама-мунозара юритади. Масалан, борлик, материя, онг, инсон, ҳаракат, ~~фазо, вақт, субстанция ва би-материаллар атрофида ҳар бир файласуф~~ муайян фалсафий оқим ўз нуқтаи назарида туриб, муҳокама юритади ва буни ҳимоя қилиш учун танқиднинг даҳшатли тигини ўзи қўшилмаган фалсафий йўналишга қаратади. Бинобарин, аниқ фанлардаги равшанлик, натижадорлик, махсулдорлик ва жиддийлик фалсафий муҳокамалардаги ноаниқлик ва муаммоликка қарама-қаршидир.

Фалсафий илмий билиш методи билан илмий билиш методи ўртасида ҳам жиддий фарқ бор. Масалан, техникани такомиллаштиришнинг яхши ёки ёмон услуби ҳақида фикр юритиш, уни экспериментал равишда исботлаш мумкин. Фалсафада муайян муаммони ҳал этишнинг яхши ёки ёмон методини синаб кўришнинг иложи йўқ. Муайян фалсафий муаммонинг қўйилиши ва уни ҳал этиш йўллари, услублари ва воситаларини танлаш нечоғлик тўғри эканини дарҳол тажрибада синаб кўришнинг иложи йўқ. Бунинг тўғри ёки нотўғрлиги ижтимоий тараққиёт давомида аён бўлади. Аммо бунинг учун ўн ва юз йиллар кетиши мумкин. Шунинг учун атоқли ёзувчи-файласуф Чингиз Айтматов “Ҳаёт диалектикаси – абадий фожиа: мутафаккир ижтимоий қонунларни кашф этади, жамият эса уни лаънатлайди, пиравордида эса айнан ўша кашфиётни ўзига қурол қилиб олади”¹, дейди.

Жуда кўп файласуфлар ўз ҳаётлари чоғида унча эътиборга сазовор бўла олмайдилар, фақат улар ўлимидан ўн ва юзлаб йиллар ўтгач, муаммони тўғри англагани ва уни тўғри фалсафий услубда ҳал этгани маълум бўлади. Унинг бу тадқиқотлари жамият тараққиёти,

¹ Айтматов Ч. Тавро Кассандры. М., 1995. –Стр.101.

инсон камоли ва фан равнакига нечоғлик катта хисса бўлиб кўшилганини кўриб, халқ оммаси уни улуглашга, ҳатто муқаддаслаштиришга ўзида мойиллик сезади. Баъзи файласуфлар ўз ватанларидан кўра кўпроқ ўзга ўлкаларда кадрланадилар. Масалан, Зардушт Сепитома ёки ал-Ғаззолий ўз ватанлари бўлмиш Марказий Осиёда Ғарбий Овруподаги каби кадр топганлари йўқ.

Ғарбий Оврупода позитивистик фалсафанинг асосчиси О.Конт ўз даври ва ўз ижтимоий муҳитининг фарзанди эди. У ўша даврнинг илмий ечимларини ҳал этишни позитивизмда кўрди. Шу нуқтан назарда туриб инсоният руҳи ривожини уч босқичга бўлди.

Биринчиси, фетишизм, политеизм ва монотеизм даври бўлиб, бу босқичда одамзот ўзини қуршаб олган муҳитдаги ҳодисаларни нарсалар ёки ғайритабиий қучларнинг алоҳида иродасининг намоён бўлиши, деб тушунади. Ана шу давр учун руҳонийлар билан ҳарбий кишилар ҳукмронлиги хосдир. Иккинчиси, файласуфлар ва ҳуқуқшунослар ҳукмронлиги даври бўлиб, бу босқичда мавҳум сабаблар, “ғоялар”, “қучлар” билан ижтимоий ҳодисалар изоҳланади. Учинчиси, яъни О.Конт яшаган давр учун назария билан амалиёт бирлиги хос бўлиб, одамзот кузатиш ва тажриба йўли билан ҳодисалар алоқадорлигини аниқлай олади. Уларнинг ифодаси бўлган қонунларга таяниб фаолият кўрсатгани учун у ижобийлик (позитив) босқич ҳисобланади. Ҳаёлий социалистлар таъсирида тарбияланган О.Конт жамиятни ўзгартиришнинг бирдан-бир йўли уни ташкил этишни амалий вазифа ҳисоблаб, социологияга асос солади.

Позитивизм схоластикага, фалсафага, рационализмга, идеализмга, спиритуализмга қарши қаратилган ўзига хос таълимот эди. Айни чоғда у динга ҳам қарши қаратилган эди. Шунинг учун Конт бошқа барча динлар ўрнига инсоният динини яратиш ғоясини илгари суради ва бу янги диннинг асосий хусусиятларини таърифлайди. Бунга кўра, инсоният динининг тамойили – муҳаббат, негизи – ижтимоий тартиблар, мақсади – тараққиёт бўлиши лозим эди.

Далилларга асосланмаган, далиллардан келиб чиқмаган ва амалиётга асосланмаган барча йўналишларни позитивизм тан олмайди. Жумладан, фалсафа ва метафизика даври ҳам ўтган ҳисобланади. Фақат ижобий билимлар билан қуролланган кишиларгина тараққийпарвар ҳисобланади. Позитивизм таъсирида Ғ.Оврупода шаклланган прагматизм ҳам амалий тажрибани идеаллаштиради. Конт ва унинг тарафдорлари (жумладан неопозитивистлар) фикрича, барқарор, эътироз билдириб бўлмайдиган, ашъвий далилларга таянган “ижобийлик” кина

этиборлидир. Олами фалсафий (метафизик) тушунтиришни улар назарий жиҳатдан амалга ошириб бўлмайдиган, бинобарин, самарасиз фаолият ҳисоблайдилар. Позитивизм кўринишларидан бири бўлган верификация (ҳақиқат исботи билан деган таълимот) нуктаи назаридан тахминлар, гипотезаларнинг ҳақиқатлиги тажриба йўли билан ёки мантикий усулда исботланиши лозим. Бўлмаса улар ҳеч нарсага арзимади. Шундай қилиб, фақат амалиёт ва фақат далилларга асосланган назарий қурилмаларгина ижтимоий тараққиётга, жамятни такомиллаштиришга, инсон учун қулай турмуш шароитлари яратишга хизмат қила олади, бинобарин, муҳум фалсафий қарашлар даврлари ўтиб кетди, деган концепция позитивизм ва неопозитивизм асосида ётади. Ҳар бир тарихий давр ва конкрет минтака ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаёти учун долзарб муаммолар ва уларни ҳал этишга қаратилган таълимотлар бўлади.

~~Неопозитивизм — Ғарбий Оврупо мамлакатларида бошланган~~
амалиётчилик ҳаракатининг назарий ифодаси бўлиб, у ўша давр ва ўша халқлар олдида турган муаммолар ечимини топишга қаратилган бир фалсафий оқим эди. Унинг Ғарбий Оврупо мамлакатларида ҳозир ҳам мухлислари кўп. Чунки масаланинг бу тарзда қўйилиши табиётшунос, техникашунос олимлар ва мутахассисларнинг соҳавий тафаккур тарзларини қўллаб-қувватлаш учун ғоявий-назарий асос бўлади. Фақат ижобий билимлар билан қуролланган кишиларгина тараққийпарвар ҳисобланади. Позитивизм таъсирида Ғарбий Оврупода шаклланган прагматизм ҳам амалий тажрибани идеаллаштиради.

Марказий Осиёдаги ҳозирга файласуфларнинг аксарияти собик Совет даврида мафкурага айлантирилган ва “Марксча-ленинча фалсафа” деб аталган фалсафа руҳида тарбияланганмиз. Бу фалсафий оқим большевиклар таъсирида сиёсий доктрина ва дунёвий динга айланиб, ҳақиқатнинг танҳо даъвогари сифатида шакллантирилди. Большевиктик мафкура андозаларига тўғри келмайдиган ҳар қандай фалсафий фикр, фалсафий оқим нигилистик инкор этилар, уларга “буржуа идеологиясининг кўриниши” тамғаси босиларди. Чунки тор доирада, бирёклама фикр юритадиган файласуфларни тарбиялашнинг бирдан-бир йўли шу эди. Бинобарин, бошқа фалсафий оқимлар тўғрисида етарли маълумотга эга бўлмаган файласуфлар улардаги рационал мағизларни англашдан маҳрум этилган эдилар. Натижада “Дунё фалсафасидаги хилма-хил таълимотлар, қарашлар этибордан четда қолди”.¹

Агар биз бугунга келиб Ғарбий Оврупо мамлакатларидаги

¹ Эргашев И., Абдусамсдов А. Бизга қандай фалсафа керак? // “Миллий тикланиш” хафтаномаси. 1996 й, 19 ноябр.

тараққиётни, улардаги қулай турмуш шароитига ҳавас билан қараётган эканмиз, ана шу тараққиётга йўл очган, фан-техника равнақини улуглаб, уни ижтимоий кадриятга айланишининг назарий асоси бўлган позитивизм, неопозитивизм, прагматизм, эмпириокритицизм каби фалсафий оқимларнинг таъсирини ҳам эътироф этишимиз керак бўлади.

Эътироф этиш конкрет давр, халқ, минтақа хусусияти, тарихи, миллий ва диний анъаналари, ўзига хос маънавий маданияти ва тафаккур тарзини ҳисобга олмай, кўр-кўрона эргашиш, деган маънони аниқлатмайди. Аксинча, ўша қарашлар, нуқтаи назарлар, назарий қурилмаларнинг рационал (эътиборли) жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда янги даврнинг янги талабларига мувофиқ келадиган назарияларга таяниш, ижтимоий тараққиёт йўлига тўсиқ бўлиб турган ҳолатларни аниқлаш, уларни бартараф этиш йўллари, усуллари ва воситаларини илмий таҳлилдан ўтказиш, истиқбол ва миллий истиқлол йўлини ёритиш Ўзбекистон файласуфлари олдида турган долизарб муаммолардир, деб ўйлаймиз. Шу жиҳатдан қараганда, Президент И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” (Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 1997 й.) китобида ҳозирги даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий вазифалари ва уларни ҳал этиш йўллари аниқ-равшан кўрсатилган. Бу ҳол файласуфларнинг илмий-назарий фаолиятлари учун янги катта имкониятларни вужудга келтиради.

Аччиқ бўлса-да, бир ҳақиқатни эътироф этишга тўғри келади. Собик Совет тоталитар тузуми жуда кўп соҳаларда ўз изини қолдирди. Гарчи ўша манфур тизим (система) барҳам топиб, эркинрок нафас олиш, ижодийроқ фикрлаш учун ижтимоий муҳит юзага келган бўлса ҳам, кўпларимизнинг руҳимизда, тафаккур ва турмуш тарзимизда тоталитаризмнинг шармандали кадриятларига ихлос у ёки бу даражада яшаб келмоқда ва у Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида ўзига хос тўсиқ бўлиб турибди. Масалан, собик Совет Иттифоқи Коммунистик партияси зодагонлари диктатураси учун эркин, ижодий фикрлаш қобилиятидан маҳрум бўлган, аммо юқоридан бўладиган буйруқ, фармойишларни итоатгўйлик ва ўта садоқат билан бажарадиган ижрочи-манқуртлар керак эди. Ўша тузумнинг ижтимоий-сиёсий мафкуравий механизми 74 йил бадалида мана шундай кадрлар ва ижрочи-манқуртларни тарбиялаб етиштирди. Бу ҳол фалсафага ҳам ўзининг шармандали муҳрини босди. Ўзбекистондаги ҳозирги тафаккур тарзи “Асосан мавҳум фалсафий қарашларни тушунтириш, шарҳлар бериш билан боғлиқ;

тушунтиришларда ҳам кечаги фалсафий ёндашувга (марксча-ленинча деб аталган диалектик материализмга – Изоҳ И.К.ники) таянилган ҳолда амалга оширишмоқда”.¹ Бунга шуни қўшимча қилиш керакки, баъзи файласуфларимиз фалсафий муаммоларни янгича, ижодий талқин этишни эскига қайтиш ёки эски нуқтаи назарларни янги деб изоҳлаш маъносида тушунмоқдалар.

Бошқача бўлиши ҳам кийин эди. Зеро, собиқ Совет тизими фақат “тушунтирувчи, шарҳловчи”, аммо ижодий фикрлай олмайдиган, тўғрироғи, тоталитар тузумга шак келтирмайдиган файласуфларни тарбиялади. Улар юқоридан бўлган фармонлар, қарорларда кўзда тутилган “назарий” хулосаларни шарҳлашлари, яъни ўша фармойишларни тўғри, ҳақиқат этиб кўрсатишлари лозим эди. Агар юқоридан, масалан, партия съезди ёки пленуми номидан оқ нарсга қора дейилса, албатта ўша окнинг қоралигини ёки қора оклигини исботлашлари, шарҳлашлари ва тушунтиришлари лозим эди. Унинг устига файласуфлар жаҳон фалсафий фикрининг турли оқимлари томонидан яратилган адабиётларни олиш, уларни ўқиб, муайян хулосалар чиқаришдан ҳам махрум этилган эдилар, бошқа фалсафий оқимларга таъна тошлари отиш ҳуқуқи уларга берилган эди, халос.

Мана шундай руҳда шаклланган файласуфларнинг бир қисми “ижодий фикрлаш”га ўтиб, Ғарбий Оврупода XIX асрда шаклланган ва турли йўналишларда ҳозир ҳам у жойларда қарор топган позитивизм, унинг бир кўриниш бўлган синергетикани фалсафага янгича ёндашув деган даъво билан чиқмоқдалар.

Аслида диалектик тараққиёт тушунчаси тўғри чизиқли ҳаракат маъносини эмас, балки аста-секин кўтарилиб, кенгайиб ёки торайиб борадиган, бир босқич иккинчи босқичга ворислик йўли билан боғланадиган, юксак босқичга кўтарилганда бошланғич нуқтанинг баъзи жиҳатларини ўз бағрида сақлайдиган воқеликдаги спиралсимон ҳаракат ифодасидир.

Диалектика ҳаракат ялпи умумий таснифга эга бўлиб, у орқага қайтишлар, бир жойда муайян муддатда депсиниб туришлар, четга оғишлар бўлишини ҳам назарда тутади. Аммо тараққиёт тушунчасида ифодаланадиган реалликни ҳаракат тушунчасида ўз ифодасини топадиган реалликдан фарқлаш керак бўлади. Яъни, ҳаракат ва тараққиёт тушунчаларида воқеликдаги умумийлик билан бирга тафовут ҳам борлигига эътиборни қаратади. Бир нарсга, баъзи жиҳатларининг олдинга ҳаракати, оддийдан мураккабга, пастдан юқорига бўладиган бу жараёнда ворисликни ўз бағрида сақлайдиган

¹ Эргашев И., Абдусамедов А. Бизга қандай фалсафа керак?

ҳаракат турини тараққиёт деб изоҳлайди. Тараққиётни диалектик тушунишни ҳамма нарса, ҳодисаларга хос хусусият сифатида талқин этмаслик керак. Оламда шундай ҳолатлар ҳам борки, улар илгарилама, юқорилама ҳаракат – тараққиёт тушунчасида ифодаланадиган реалликка мувофиқ келмайди. Масалан, бутун оламга нисбатан, ниҳоятсиз қоинотга татбиқан тараққиётнинг илгарилама шакли тўғри келмайди. Ёки маънавий маданиятда ҳам тараққиёт илгарилама ҳаракатга нисбатан барқарорлик, муқимликка кўпроқ тўғри келади. Яхши хулқ, ўз тараққиётида оддийдан мураккабга эмас, балки ўша яхши хулқ, одоб, ахлоқнинг барқарор бўлиши, мустаҳкамланиб бориши, ворисликнинг сақланиши, хайрли анъаналарнинг қарор топиши натижасида маънавий тараққиёт содир бўлади.

Демак, диалектик тараққиёт тушунчасига назарий онг даражасида туриб ёндашиш керакки, акс ҳолда у ҳақда бир ёқлама фикрлар юзага келади. Қайси нарса, ходиса ҳақида гап кетаётганига қараб диалектик тараққиётнинг у ёки бу шакли тўғрисида фикр юритиш тўғри бўлади.

Ҳозирги замонда ҳаракат ва тараққиёт тушунчаларида ўз ифодасини топадиган объектив оламдаги ялпи умумий алоқадорлик, ўзаро таъсир ва акс таъсирни ҳамда уларнинг оқибатларини фалсафа фани қонуи ва категориялари орқали илмий тушуниш мумкин бўлади. Чунки шунда одамда доиравий тафаккур шаклланиб, бир бутун олам ичидаги турли йўналишлар, майлларни фалсафий англаш имкони туғилади.

Диалектика воқеликдаги бетартиблик, беқарорликни инobatта олмайдди, дейиш ҳам тўғри эмас. Чунки билиш назарияси оламдаги ҳамма нарса, ҳодисалар зарурат (қонуний алоқадорлик)лардан келиб чиқади, деб ҳисобламайдди. Воқеликда тасодифлар ҳам бўладикки, улар муайян нарса, ҳодисанинг у ёки бу томонга оғиб кетишида, маълум тизим тусини олишида ҳал қилувчи рол ўйнайдди, деб ҳисоблайди. Имконият ва воқелик категориясида ҳам бу ҳолат ўз ифодасини топган: ҳамма имконият воқеликка айланавермайди, бунда субъектив омиллар ҳам баъзан муҳим рол ўйнайдди.

Оламда диалектик қарама-қаршиликлар, зиддиятлар борлигини ҳатто қадимги илоҳиётчилар ҳам тушунишган.

Зардуштнинг оламда эзгулик билан ёвузлик ўртасида абадий кураш бориши тўғрисидаги таълимотида, маздакизмдаги ёруғлик ва зулмат ўртасидаги кураш ҳақидаги таълимотида стихияли диалектика мавжуд. Ёки “Библия”, “Қуръон”даги эзгулик тимсоли бўлган худо ва одамларни ёвузликка бошловчи шайтон (сатана) ўртасидаги қарама-

қаршиликда олам ҳодисаларига диалектик ёндашиш мавжуд. Зеро, диалектика тўғрисидаги фикрлар, диалектик тафаккур услуби қадимги даврлардан бошлаб шаклланиб келган. Шунинг учун стихияли диалектика, идеалистик диалектика ва материалистик диалектика – оламни диалектик билишнинг турли йўналишлари экани аён.

Фан билан фалсафа ўртасида антогонизм бўлган дейиш қийин. Ахир фалсафий фикрлар ривожини фанлар тараққиётига йўл очгани каби, фанлар ривожини ўз навбатида фалсафанинг фан сифатида шаклланишига олиб келди. Гўё фан билан фалсафа ўртасидаги зиддият, қарама-қаршиликни синергетика диалектика қонунларидан фарқ қиладиган қонунлар кашф этиш орқали ҳал этади дейиш тўғри эмас. Диалектикага дахшатли таъна тошларини отиш ўринсиздир.

Масалан, диалектика эволюциясиз инқилоб, инқилобсиз узлуксиз ривожланиш юз бермайди, дейиш асоссиздир. Гўё ~~диалектика “Эски тизимга тажаввузкорлик ва зўравонлик қилиб ағдариб ташлашни, бузишу ўлдиришни, йуқ қилишни назарий жиҳатдан” оқлайди дейиш унинг асл моҳиятини англамаслик оқибатидир. Ҳолбуки, мурасага интилиш муросасизлик, яъни, зиддиятлар бор бўлган жойдагина юзага келади. Мураса мавжуд зиддиятларни ҳал этишнинг ўзига хос бир йўли бўлиб, у ижтимоий ҳаётдаги зиддиятлар ўзининг қарама-қарши томонига оғиб кетишига йўл қўймаслик усули бўлиши мумкин, холос.~~

И.Контнинг антиномиялар тўғрисидаги таълимотида ижодий бахс структураси ўз ифодасини топган бўлиб, дунёқарашга ва жиддий фалсафий нуқтаи назарларга нисбатан юксак маданий мунозара бўлиши назарда тутилади. Яъни қарама-қарши нуқтаи назарлар баббаравар муносиб эътиборли ҳисобланиб, уларнинг ҳар биридан рад этиб бўлмайдиган далиллар билан ўз қарашларини асослашнинг тақоза этади. Конт мавжудликни тушунишнинг икки усули – сабабли боғланиш (детерминизм) тамойили ва эркинлик тамойилига асосланиш керак, деб ҳисоблайди. Биринчи тамойилга биноан оламдаги барча нарсалар сабабли, қонуниятли, зарурий боғланишларга эга. Бироқ, оламни билиш учун бунинг ўзи кифоя қилмайди, балки ижодий фикрловчи одам учун “эркинлик сабабияти” ҳам мавжуд. Акс ҳолда одамзот иродаси, феъл-атвори, ижоди, умуман унинг маънавий-ахлоқий олами бир чеккага чиқиб қолади. Конт қандайдир тезисни мутлоқлаштириш ақидавий онгни шакллантириб қўяди, деб огоҳлантирган эди.

Туб дунёқарашга оид муаммоларни ижодий англаш эркин бахс, мунозарани тақоза этади. ~~Фикрловчи инсон учун ҳар доим ўз~~

мулоҳазалари, ҳатти-ҳаракатларида эркинлик ннҳоятда муҳимдир. Зеро, одам борлиқнинг ҳар турли икки “тартиб”ларида яшашга мажбур. Бир томондан у табиий ва ижтимоий муҳитнинг қаттиқ тартиблари, қонун-қоидалари исканжасида яшаш, фаолият кўрсатишга мажбур; иккинчи томондан у ақлий тамойиллар, маром (норма)лар, идеаллар оғушида нафас олади; бурч, шон-шараф, виждон, кадр-қиммат каби ахлоқий тушунчалар орқали ҳатти-ҳаракатлар қилади. Ҳар бир даврда муайян қаттиқ тартиблар, қотиб қолган тушунчалар, анъанага айланган урф-одатлар исканжасидан чиқиб, ижтимоий ҳаётни инсонийлаштириш, фан ва фалсафани ривожлантиришга беназир хисса қўшганлар ҳаёти, фаолияти бунга мисол бўла олади.

Синергетика атамаси аслида грекча “синергия” сузи асосида илмий мулоқатга киритилган бўлиб, у биргаликдаги ҳаракат, бир бутун яхлит ҳаракатда турли имкониятлар ёки энергия турларининг ўзаро таъсирини этироф этишдир.

Аниқ фанлар, жумладан физикадаги ҳаракат хусусиятлари ва ўзаро таъсирлари учун аҳамиятли бўлган синергетикани И.П.Пригожиннинг термодинамика тамойиллари асосида фалсафада қўллаш мумкин, шунда “муросяю-мадора” фалсафаси шаклланади, деган нуқтаи назарлар ҳам илгари сурилмоқда. Тўғри, бунда муайян ҳақиқат бор. Зотан, синергетика катта, мураккаб вазибаларни турли фанлар биргаликда ҳал этадиган соҳа ифодаси бўлгани сабабли, у томондан очиқ системалардаги ўз-ўзини ташкил этиш механизмини аниқлаш жараёнида фалсафа фанининг ялпи умумий қонунлари ва категорияларини қўллашга тўғри келади. Агар фалсафий муаммоларни ҳал этишда турли соҳа мутахассисларининг биргаликдаги ҳаракати, фаолияти маъносидан синергетика тушунилса, бундай ёндашувнинг муайян афзалликлари бўлиши мумкин, албатта. Аммо аниқ фанларда қўллаш афзал бўлган қоидалар, қонунларни фалсафа фани учун асос қилиб олиш мумкин дейилса, масалага бундай ёндашувлар фалсафани фан сифатида тан олишни амалда инкор қилишга олиб келади.

Бунда Ўбекистонда Ғарбий Оврупо мамлакатларидаги каби ҳамма нарсани идеал ҳолда тасаввур этиб, фалсафани соҳаларга бўлиб ўрганишни афзал деб ҳисоблаётганлар фикрига қўшилишга тўғри келади. Масалан, улар ҳуқуқ олийгоҳларида ҳуқуқ фалсафаси, техника олийгоҳларида техника фалсафаси, пединститутларда психология фалсафаси ўтилиши маъкул, деб чиқмоқдалар. Фалсафа фанини соҳаларга бундай бўлиб ўрганиш гўё фалсафанинг таъсирчанлигини оширад, унинг ҳаётий муҳим масалаларини ҳал

этиш имкониятини кенгайтирар эмиш. Юзақи караганда, тўғрироғи, соҳавий тафаккур тарзи нуқтаи назаридан ёндашганда, масалаининг бундай қўйилиши тўғри, ҳатто “янғича ёндашув” бўлиб туюлиши мумкин. Амалда эса у фалсафани фан сифатида ўрганилишини чеклаб қўяди ва уди “фанлар онаси”га (Л.Фейербах) айлантирадики, натижада фалсафа ўзи соҳавий, касбий фанлар югурдагига айланади.

Гарбий Овруро XX аср фалсафаси фалсафа тарихини инкор этиб, уни амалиётнинг тор андозасига солиб қўйишга қаратилган билан характерланишини уша мамлакатларнинг ақл-хуши ҳали жойида бўлган файласуфлари таъкидлаб кўрсатадилар. Парменид ва Платондан бошланган метафизик анъаналарни “генийлар хатоси” деб изоҳлаётган позитивистларни танқид қилиб, Англия ва Америкада катта обрўга эга бўлган файласуф А.Макинтайр “генийларнинг хатоси ҳар доим ибратлидир” дейди. Бундан даҳолар хатосини топишга берилиб кетиш ўрнига, уларнинг илмий-фалсафий тафаккур ~~ривожига ижтимоий тараққиёт ва инсон камолотига қўшган~~

~~ҳиссаларига асосий эътиборни қаратиш маъқул, деган хулоса чиқади.~~ А.Макинтайр яна бундай дейди: “Фалсафа ихтисослашган касбий фанга айланиб кетишининг ўзи учун нафи бўлмади, аммо бу жиддий йўқотиш, шунда ҳам англаб олинмаган йўқотиш бўлди. Фалсафа, имтиёз нуқтаи назаридан технологиядан, табиий фанлар, иқтисодий фанлар ва сиёсатшунослик ва ҳатто адабиётшуносликдан ҳам ниҳоятда орқада қолиб, ҳозирги замонда устивор бўлган маданият муносабатлари бўйича чеккага суриб қўйилди (маргинал бўлиб қолди) ва қандайдир академик бўлакчага айланди.”¹

Позитивистларнинг фалсафани фан сифатида шаклланиш йўлига қўйган жиддий тўсиқларини англамаслик О.Конт тарафдорлари иштибохликларидан бошқа нарса эмас. Бундай иштибохликларни қўллаб-қувватлаш фан сифатида шаклланиб бўлган фалсафага, бинобарин, фалсафий фикрларнинг бундан буёнги ривожига қўйилаётган сунъий тўсиқларни янада кўпайтириш йўлини очиш бўлур эди. Фалсафани орқада судралиб юриши, бошқа фанлар, соҳалар югурдаги бўлишини истамаган ҳар бир файласуф позитивистлар гумроҳликларини пайқаб, уларнинг йўлини тўсишини ўз бурчи ҳисоблаши шубҳасиздир.

Фикрлар хилма-хиллиги (плюрализм)га йўл қўйилмаслик ва ақлий тафаккурни жиловлаш сиёсати пираворди ҳамма соҳада турғунликка олиб келишини шўролар даврида бир марта бошдан кечирдик. Фикрлар хилма-хиллигини барқарор қилиш, ўзгача фикрларга чидам ва қаноат билан муносабатда бўлиш демократия

¹ Наши интервью // “Вопросы философии”. 1996, №1 –Стр. 98.

шартларидан бири эканлигига шубха йўқ. Бирок, бу ҳол фикр билдираётган одамни ижтимоий тараққиёт, авлодлар олиндаги бурчи ва масъулиятларини асло истисно этмайди, балки уни тақоза қилади.

Шунинг учун матбуотда "Фалсафа фанми ёки...", "Бизга қандай фалсафа керак?", "Ҳаёт фалсафаси ёки фалсафа ҳаёти" каби мавзуларда илмий-оммабоп мақолалар пайдо бўлмоқда. Уларнинг ҳаммасида фалсафа фан сифатида Ўзбекистоннинг бундан буёнги тараққиёти учун ниҳоятда кераклиги алоҳида таъкидланади. "Фалсафий мушоҳада, мулоҳаза, тадқиқ, таҳлил ва таҳминларсиз кўплаб жиддий ҳаётий масалаларни ечиш мумкин эмас... Халқимизнинг маънавий, жумладан умумфалсафий маданиятини юксакликка кўтариш орқалигина, унинг ижтимоий, сиёсий фаоллигини таъминлаш мумкин. Зотан, бусиз кузланган мақсадларга эришишимиз амри маҳол бўлиб қолади".¹ Бундай фикрларга кўшилиш ва Ўзбекистон истиқлоли йўлида фалсафий фикрлар ривожига кенг йўл очиш учун фалсафани фан сифатида эътироф этиш мақсадга мувофиқ бўлади, деб ҳисоблаймиз.

Фалсафанинг фан сифатида шаклланиши тарихий-тадрижий жараён

"Фалсафа" тушунчаси билан "Фалсафа фани" тушунчаси ўртасида умумийлик тарихий аспектда бор: фалсафанинг фан сифатида шаклланиши албатта фалсафа тўғрисидаги тушунчаларнинг тарихий ривожига билан боғлиқ кетади. Бирок "фалсафа" тушунчасида фалсафага ижтимоий онг (объектив рух)нинг назарий шакли маъноси бўлса, "Фалсафа фани" тушунчасида оламни доиравий (атрофлича бир бутун ҳолида) билиш, ундаги ялпи умумий ўзаро алоқадорлик, ўзаро таъсир, ўзаро тақоза муносабатлари жараёнида одамнинг ўрнини ва ушбу муносабатлардаги мавқеи (роли)ни аниқлашнинг муайян тизими (системаси) маъноси бордир. Бошқача айтганда, фалсафий фикрлар мажмуаси муайян бир тизим – фан ҳолига келиши, бунда бошқа фанлар қамраб ололмайдиган унинг ўз тадқиқот соҳаси – объекти борлиги, бинобарин, ўз предметига эга эканлигини эътироф этишга тўғри келади.

Фан муайян соҳада инсоният тарихан тўплаган тажрибаси – ахборот (информация) ларни муайян тизимга солиниши бўлиб, ўша соҳани ўрганиш бўйича ўз илмий тили, тушунчалари, категориялари, қонунлари, тамойиллари, парадигмалари бўлишини тақоза этади. Булар ўз навбатида тарихан чуқурлашиб, кенгайиб, мазмунан бойиб

¹ Жалолов А. Ҳаёт фалсафаси ва фалсафий ҳаёт // "Мулоқот" журнали, 1997 й., 5-сон — 21–бет.

бориши натижасида фан ривожланади: бир фан заминида унинг қатор тармоқлари вужудга келиб, юзаки қараганда улар гўёки алоҳида фан сифатида гавдаланади.

Фалсафанинг фан сифатида ўз предметини аниқлашнинг тарихий илдизлари қадимги даврларга бориб тақалади. Масалан, бизнинг ватандошимиз Зардушт Сепитома (эрагача 589-512 й.) табиат ва жамиятда ҳамда инсон қалбида эзгулик билан ёвузлик кучлари (руҳлари) ўртасида абадий кураш боради, бу курашда пироварди эзгулик тантана қилади, деб баҳорат этганда, гарчи мистик тарзда бўлса-да, фалсафанинг ўз предмети борлигига ишора юзага келган эди. У аллома буюк файласуф, илоҳиётчи, табиийётшунос ва адабиётшунос сифатида эзгуликни қарор топтирувчи ижтимоий куч кераклигини англаб, Комил Ақл эгаси тўғрисидаги концепцияни илгари сурганди. Бу билан дин ва фалсафа на фақат зиддиятли оламни тушуниш, айни чоғда бу карама-қаршиликлар оғушида инсоннинг ўз ўрни ва роли борлигини англашга ҳам имкон беражagini таъкидлаган эди.

Қадимги Хитой ва Ҳиндистон донишмандлари оламнинг бир бутунлиги ғоясини илгарн суриб, шу бутунлик ичида одамнинг ўрнини аниқлашга уриндилар. Эрадан олдинги грек файласуфлари оламнинг асоси (субстанцияси) тўғрисидаги қарашлари, баҳс-мунозаралари аслида фалсафанинг предметини аниқлашга қаратилган эди. Чунончи, Гераклит (эрагача 544-483) оламни на худолар, на одамлар яратган, балки у қонуний равишда абадий ёниб ва ўчиб турадиган олов тимсолидаги бутунликдир, деганда, шу бутунликни ўрганиш кераклигини назарда тутган эди. Унинг фикрича, соф ақл – калом бўлган биринчи илоҳий олов парчаланиши ва ўзаро кураши оқибатида турли-туман нарсалар вужудга келган ("қуйига юриш"), ўзаро келишув ва уйғунлик ажралишга олиб келган ва бу ҳолат биринчи олов бутунлигига айлангунича давом этади ("юқорига юриш"). Ана шу паст ва юқорига абадий ҳаракат натижасида бутундан барча нарса, барча нарсадан бутун вужудга келади. Ҳамма нарса оқимда, аммо бунда қонун сифатида Калом (логос) ҳукмрон бўлиб, уни англаш фақат айрим кишиларгагина нисиб этади. Шундай қилиб, олам кун ва тун, ёз ва қиш, уруш ва тинчлик, тўқлик ва очликдан иборат бутунликдир. Эзгулик ёвузликдан ва ёвузлик эзгуликдан иборатдир, деганда Гераклит тушунчаларга конкрет тарихий шароит ва муҳитдан келиб чиқиб, диалектик муносабат билдиришни назарда тутган бўлса, не ажаб. Дарҳақиқат бизнинг Эзгулик, Гўзаллик, Адолат, Бахт-саодат тўғрисидаги тушунчаларимиз нисбий ҳақиқат таснифига эга бўлиб, конкрет шароитга қараб улар

Ўзининг қарама-қарши маъносида ҳам зухур бўладилар, яъни бир нуқтаи назардан эзгулик бўлган нарса, ходиса бошқа нуқтаи назардан ёвузлик сифатида намоён бўлиши мумкин. Фалсафа фан сифатида оламни билиш, унда одамнинг ўрнини юқоридаги каби категориялар кўзгуси остидан аниқлашга интилади.

~~Гераклит барча нарса қарама-қаршиликлар бирлигидан иборат бўлишига қарамай, уларда ботиний уйғунлик мавжудлиги ва бу зоҳирий қарама-қаршиликдан афзал эканлигига эътиборини жалб қилиши фавқулодда аҳамиятлидир. Демак, Гераклит фикрича, донишмандлик ақлни, калом (сўз)ни англаш ва аини чоғда ана шу ақл, калом олдида бош эгиш ва унга бўйсунушдир. Табиат тузилиши ва давлат қурилишида ўз ифодасини топадиган ақл қонунга бўйсунини орқали одам қалб равшанлигидан иборат олий бахт-саодатга мушарраф бўлади.~~

Ана шу фикрлар марксизмда материализм ва идеализмга бўлиб юбориладиган бир бутунлик мужассамидир. Гераклит нуқтаи назарларини у томонга ҳам, бу томонга ҳам буриб юбориш имконияти мавжуд. Аммо шуни таъкидлаш ўринлики, Зардушт ва Гераклит каби юзлаб, минглаб файласуфларнинг ижодлари, машаққатли изланишлари туфайли фалсафий фикрлар ривожланиб, одамларда мураккаб тафаккур тарзи шаклланиб борди. Уларнинг таълимотлари Шарқ ва Ғарб фалсафий ва диний фикрлар парвози учун асос бўлиши билан бирга христиан ва ислом илоҳиётининг шаклланишига ҳам имкун туғдирди. Аини чоғда фалсафанинг умумий маънавий маданият ривожидagi ўрни ва ролига оидинлик киритилиб, фалсафанинг фан сифатида шаклланишига ёрдам берди. Файласуфлар ва илоҳиётчилар назарида донишмандлик бутунни англаш* бўлса, бутунни англашга интилиш ва уни қадрлаш донишмандликка, яъни, оламни билиш ва унда ўз ўрнини англашга олиб борувчи йўл бўлган.

Шундай қилиб, қадимги ва ўрта аср файласуфлари назарида фалсафа ҳам, илоҳиёт ҳам Бутун - олам ва унинг моҳияти ҳақида ҳар бири ўзига хос таълимот яратиб, Олам-Одам муносабатларида инсоннинг ўрнини аниқлайдиган назарий соҳа сифатида гавдаланади. Шунинг учун фалсафага фан эмас, "Фанлар фани" мақомидаги оламни билиш, унда одамнинг ўрнини аниқлаш методологияси сифатида қараш XIX аср ўрталаригача давом этиб келди.

Ғарбий Оврупода XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX аср бошларига келиб фалсафий тушунчаларни муайян тизимга солиш жараёни бошланди. Ана шу тарихий эҳтиёжни немис олимлари

* Фалсафада бутун материя, "Оламий рух", мутлоқ рух тушунчаларида ифодаланса, жаҳон динлари ва илоҳиётда Бирубор- Худо тимсолида гавдаланади.

И.Кант ва Г.Ф.Гегел бошқалардан кўра чуқурроқ англаб, бу муаммони ҳал этишга астойдил киришдилар. Гегел фалсафанинг тадқиқот объекти "Олабий руҳ" ва унинг гавдаланиши ўзидан узоқлашиш ва ўзига қайтиши деб билди. Бу ҳолатни аниқлаш методи ва методологияси сифатида диалектик билиш назариясини асос қилиб олди. У ўз тадқиқотларида албатта ўзидан илгариги файласуфларнинг нуқтаи назарларига таянган бўлса-да, аммо Гегел фалсафий категориялар ва қонунларни муайян бир тизимга солди. У "Олабий руҳ"ни – Тезис (бошланғич нуқта) сифатида олиб, унинг ўзидан узоқлашиб моддий нарсаларда гавдаланишини антитезис деб таърифлади. Тараққиёт давомида "Олабий руҳ" яна ўзига янги ҳолатда қайтишини синтез ҳисоблади.

Немис файласуфи К.Маркс (1818-1883) ўзидан олдин ўтган файласуфлар, биринчи навбатда Бутунликни "Олабий руҳ"да тасаввур қилган Гегел ва Бутунликни "материя" ҳисоблаган Фейербах фалсафий қарашларини ўрганиб, уларни қаттиқ танқид остига олади ва бирёқламаликда айблайди. У фалсафанинг тадқиқот соҳаси этиб ~~материя, унинг ҳаракати ва тараққий этиш оқибатини олади. Ҳарбий~~ Оврупо рационализмининг олий ифодаси бўлган марксизмда Бутунлик материя сифатида талқин этилади. Юзаки қараганда материя моддийлик ифодаси бўлса-да, аслида у фалсафий категория – ғоя (идея)дан бошқа нарса эмас. Демак, марксистик материализм негизининг ўзида идеяга ишониш ва сиғиниш руҳи мавжуддир. Шу маънода марксизмни фалсафада соф маънодаги материалистик қарашларнинг олий синтези сифатида баҳолаб, муносабат белгилаш илмий ҳақиқатга хилофдир. Чунки унинг туб илдизида идеализм – Олий ғояга ишониш мавжуддир. Марксизмнинг идеалистик фалсафадан фарқи шуки, моддий олам, моддий ишлаб чиқариш бирламчи, белгиловчи бўлиб, жамият маънавияти, шу жумладан инсон руҳий олами иккиламчи, ҳосила ҳисобланади.

Маълум бўлдики, XIX асрда табиётшунослик фанларининг ривожланиши, кейинроқ ИТТ туфайли ижтимоий онгда диний ақидаларга нисбатан Ф.Оврупода илмий ҳақиқатларга ишонч кучайиб борди. Коммунизм тўғрисидаги ғоялар ўзининг жўшқинлиги, амалий-ижтимоий моҳияти билан тобора кўпроқ одамлар, фан аҳллари, ижтимоий-сиёсий арбоблар эътиборини ўзига жалб эта борди. Коммунизм ғояларида кўпчилик ҳалокатдан қутилиш йўлини кўрди. Дунёни диний йўл билан тушуниб келаётган одамларга коммунистлар, социалистлар ақл-идроққа таяниб, ишониб, қатъий белгилаб қўйилмаган маросимларсиз жаннат эшикларини очишга ваъда бердилар. Гегел худо ғоясини "Мутлоқ ғоя" билан, Фейербах

одамнинг одамга нисбатан муҳаббат туйғусини ривожлантириш билан алмаштирмоқчи бўлган бўлса, ғоянинг қудратига тан берган Маркс синфсиз коммунистик жамият тўғрисидаги концепциясини яратди. Худди дастлабки христианлик ва мусулмончилик каби марксизм йўқсиллар, ночор қолган кишилар манфаатини ҳимоя қилаётганини кенг тушунтириб, реал ҳаётнинг узида бахтли турмуш куриш имкониятини ваъда қилди. Асрлар давомида диний руҳда тарбияланиб, диний ҳис-туйғуси кучли бўлган халқ оммаси учун гўё Худо осмондан ерга тушиб, одамлардан ғоя учун фидойилик, қатъиятлилиқ, садоқатни талаб эта бошлади. Одамларда ижтимоий ҳаётни бирлаштириш учун бирлашиб курашиш иштиёқи кучайиб борган сари Маркс ғоялари мантиқига танқидий ёндошши шунчалик сусайиб борди.

Марксизм худди динлар каби инсоният тақдирини олдиндан белгилаб қўйди. Синфий кураш, социалистик инқилоб, пролетариат диктатураси, бунда коммунистик партия етакчи ва раҳбар кучлиги, маданий революция каби Маркс белгилаб қўйган ва бу ғояларга сиғиниш даражасига қараб муносабат белгилаш амалда оддий одамларни бундай тақдирга тан бериб яшашга маҳкум этарди. Оддий меҳнаткашлар раҳбар мояга муъе бўлиб, ундан мадад кутиб ишлашдан бошқа иложи йўқ эди. Диний оғни атеистик онг билан алмаштириш учун коммунистик ғояларга эътиқод қилишни улар тавсия этган бўлсалар, тараққиёт жараёнида атеистик қарашларнинг бир кўриниши — сиёсий атеизм сиёсат билан уйғунлашиб кетиб, дунёвий мутаассиблик динига айланиб кетди. Барча динларда бўлгани каби “коммунистик дин”нинг ўз мутаассиблари етишиб чиқиб, бошқача фикрлайдиганлардан давлат йўли билан ўч олишга киришдилар. Маркс динларни “ўз ажали билан ўлишига” йўл қўйиш кераклигини айтган бўлса-да, аммо унинг дунёни материалистик фалсафа ёрдамида тушуниш учун худоларни бирин-кетин ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларидан суриб чиқариш кераклиги тўғрисидаги талаби партократлар учун диний эътиқод эгаларини қатагон йўли билан тугатишларига йўл очиб берди. “Илмий материалистик” билимларни инсон эътиқодига айлантириш коммунизм куришнинг зарур шарти этиб қўйилди. Чунки коммунизм ғоясига эътиқод қўйган одам хар доим ўз идеалларига содиқ қолади, деб ҳисобланди. Шундай қилиб, нариги дунё хузур-халоватлари иштиёқи, шу якка-ягона дунё хузур-халоватлари билан алмашди. Худога имон келтириш ўрнини коммунистик ғояларга эътиқод эгаллаши кераклиги билан белгилаб қўйилди.

Христиан бўлиш учун уч юзли Якка худога, мусулмон бўлиш

учун Аллоҳга сизгиниш керак бўлса, коммунист бўлиш учун "Ота-худо" – Марксга ва унинг ғоялари тимсолига айланган йўлбошчилар – "бола – худодлар"га сизгиниш орқали одамлар ўз онглари ва ҳис-туйғуларига коммунистик руҳни сингдириб олишлари керак бўлди. Худди содиқ христиан ва мусулмонлар худо ёрлақаган одамлар бўлгани сингари, коммунистлар чин инсон деб эълон қилинди. Уларга хайрихоҳлар ғайридинлар мақомига эга бўлсалар, коммунизм ғояларига шубҳа билан қаровчилар ёки уни танқид қилувчилар кофир ва ерес даражасига тушиб қолдилар.

Маркс билан Энгельс буржуа мулкчилигини тугатиш коммунизмни қарор топтиришга, табиат, жамият, инсоннинг ўзига илмий-матералистик қарашнинг тантанаси динлар ўлимини яқинлаштиришга қатъий ишонган эдилар. Шундай қилиб собиқ Шўролар даврида фалсафа гор одамига хос тафаккур тарзини шакллантириш функциясини бажариш билан ҳам машғул бўлди.

~~Шунинг таъкидлаш жоизки, Гегел ва Маркс маънақаринг~~
изланишлари туфайли фалсафанинг ўз тадқиқот объекти ва уни тадқиқ этишнинг махсус метод ва методологияси борлиги маълум бўлди. Натижада "Фалсафа фанлар фани", "фанлар онаси" эмас, балки ўзининг махсус тадқиқот соҳасига эга бўлган ҳамда шу маънода келиб чиқиши, ривож ва шаклланиш жиҳатидан бошқа фанлардан фарқ қилмайдиган махсус фан эканлиги аён бўлди. Демак, XIX аср ўрталаридан бошлаб фалсафани ижтимоий онгнинг назарий шакли сифатида ўрганишдан уни фан сифатида ўрганиш жараёни бошланиб, ҳозир бу жараён давом этмоқда.

Маълум бўладики, фалсафанинг тадқиқот соҳасига муносабат турли фалсафий оқимларда турлича бўлиб, унга қараш тарихан ўзгариб борган бўлса-да, аммо оламни билиш, унда одамнинг ўрни ва ўзаро муносабатларини аниқлаш маъносида унинг тадқиқот соҳаси яхлит, ўзгармас бўлиб келди. Яъни ҳар бир фалсафий мактаб, оқим ўз доирасида ана шу соҳани ўзича, ўз тамойиллари, тушунчалари бўйича изоҳлаб, шарҳлаб келди. Шу тарихий жараёнда на фақат фанлар фалсафадан ажраб чиқди, балки фалсафанинг ўзи ҳам соҳаларга бўлиниб кетди. Ана шу бўлиниш жараёнини чуқурлаштиришда файласуфларнинг ўзлари ҳам фаол иштирок этиб, эндиликда позитивистлар орқасидан бориб "фалсафа фанми?" деган шубҳали саволларни ўртага ташламоқдалар. Аммо фалсафанинг соҳаларга бўлиниб кетиши унинг тадқиқот соҳаси ва предмети йўқ бўлишини англатмайди, аксинча, унинг предметини атрофлича, чуқур ва кенг тушуниш эҳтиёжларини кондириш назарда тутилади.

Маълумки, ҳар бир тарихий бурилиш даврлари фалсафий

фикрларнинг у ёки бу томонга оғиши билан ўзига хослик бағишлаган. Фалсафий фикрлар нисбатан илмий-дунёвий йўналиш олган даврларда барча табиий ва ижтимоий-гуманитар фанлар ҳам ривожланиб, жамият тараққиёти суръатлари тезлашган, халқ фаровонлиги нисбатан ошган; ижтимоий-сиёсий соҳаларда эркин фикр юритиш имконияти кенгайган, шахсларда ижтимоий фаоллик сезиларли даражада ошган. Бунинг акси бўлган даврларда маънавият (таълим-тарбия унинг асосий таркибий қисми) инқирозга учраган ва бу ҳол бутун ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва бошқа соҳаларда тургунликни, ҳатто регресс (орқага қайтиш)ни юзага келтирганига тарих шоҳид. Шунинг учун тарихий бурилиш даврларида фалсафага муносабат жиддий тус олган. Унга қарашларда, ижтимоий-сиёсий ҳаётда тутган мавқеига муносабатда турлича нуктаи назарлар илгари сурилган.

Албатта, республикамызда маънавиятни миллий заминда қарор топтириш учун барча имкониятлардан фойдаланиш зарур. Жумладан, одамларни нафс балосидан қутулиб, чинакам имонли комил инсон бўлишлари учун тасаввуфдан ижодий фойдаланиш керак ва лозим. Бироқ, ИТИ кетаётган ва информатика асрига кириб бораётган ҳозирги даврда тасаввуфни маънавиятимиз асосига қўйиш керак, деган фикрларга қўшилиб бўлмайди.

Мустақиллигимиз туфайли фикрлар хилма-хиллиги (плюрализм)га йўл қўйилгани кўп улуғ иш бўлди. Виждон эркинлиги тўғрисидаги Конституцион қонун эса Ўзбекистон граждандарига эътиқод эркини берди. Бу ва бошқа эрк ва эркинликлар шубҳасиз ҳуқуқий демократик давлат қуришдек улуғ мақсадларга хизмат қилади. Бироқ, олимларимиз бирон-бир масалада қатъий ҳулоса чиқаришдан олдин, ана шу фикр ҳуқуқий демократик давлат қуриш ва гражданлик жамиятини шаклланиши, миллий ва умумбашарий қадриятларни қарор топтиришга хизмат қиладими, деган саволга на фақат илмий, айтиб чоғда фалсафий жавоб беришга масъулдирлар.

Бироқ тасаввуф диний фалсафий йўналишлардан бири бўлганлиги сабабли уни фақат илмий таҳлил этиш билан чекланиш кифоя қилмайди, бунга қўшимча равишда бугунги кунда у фалсафий таҳлилга ҳам муҳтож деб ҳисоблаймиз. Бунинг учун эса ҳозирги замон фалсафа илмининг тушунчалари, категориялари, қонунлари, тамойиллари, парадигмаларидан ҳам хабардор бўлиш ва шу негизда доиравий тафаккур тарзи асосида уни таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир. Бошқача айтганда, фалсафа худди бошқа фанлар, жумладан тил ва адабиёт каби фан эканлигини тан олишга тўғри келади.

Ҳозирги замон фалсафа фани илгаригилардан шу билан фарқланишини англаш муҳимки, у одамларда, айниқса соҳавий (технократик) тафаккур тарзини эмас, балки доиравий (фалсафий) тафаккур тарзини шакллантиришга ҳизмат қилиши лозим. Агар биз асрлар давомида фор одамларига хос тафаккур тарзи шаклланиши, "ё сен турасан, ё мен" қабилидаги турмуш тарзи тарғиби қилинибгина қолмай, уни зуғум билан амалга ошириб келингани маълум. Фор одамларига хос тафаккур тарзи шаклланишида большевиктик мафкура ва таълим-тарбия тизими энг кўп куч-ғайрат сарфлади.

Ана шу руҳда тарбияланган кадрлар, жумладан олимлар соҳавий тафаккур тарзидан ўз-ўзидан воз кечишларига умид боғлаб бўлмайди. Бунинг учун кенг миқёсда илмий-фалсафий баҳс-мунозара зарурдир. Афсуски, республика олимларининг бошини қовуштириб, даврнинг долзарб назарий муаммоларини жиддий муҳокама объектига айлантирадиган илмий ташкилот амалда йўқлиги аламли бўляпти. Бундай шароитда фалсафа фани билан "шуғулланиб", қатъий хулосалар айтадиган кишилар орасида ҳар турли фан намоёндалари борлигига ажабланмаса ҳам бўлаверади.

Агар биз бошқа фанларнинг тарихан ривожланиши ва махсус тадқиқот объекти, шунга мувофиқ ўз предметини белгилаш жараёнига жиддий назар ташласак, ҳар бир соҳа фан даражасида шакллангунга қадар бир неча босқичларни босиб ўтганига ишонч ҳосил қиламиз. Мисол тариқасида кимиё (химия) фанини олайлик. Менделеевнинг кимё элементлари жадвали инсоният зукко фарзандларининг шу соҳани асрий изланишлари натижаси ва махсули эканини ким инкор эта олади. Тўғри, у Менделеев номи билан аталиши табиий ва адолатлидир. Бироқ, уни Менделеевгача минглаб тадқиқотчиларнинг, шу жумладан Марказий Осиё олимларининг ҳам азобли меҳнатидан кўз юмган ҳолда тасаввур этиш ҳам ғайритабиий, ҳам адолатсизлик бўлур эди. Лоақал Шарқ ва Ғарб алхимиклари олов сирларини очиш, тошдан олтин яратиш соҳасидаги машаққатли изланишлари, бу йўлда махрумдикларни онгли равишда ўз зиммаларига олишлари, ҳатто ўлимга тик қараб, ҳукмдорларнинг эътиборларига сазовор бўлиш учун чеккан азиятлари – буларнинг ҳаммаси кимёвий жараёнлар соҳаси фан сифатида шаклланиши асрлар махсули эканини ким инкор эта олади! Сўнгра, кимёвий ҳодисаларга методологик ёндашув ҳам бир хилда бўлмаганлиги маълумку. Аммо ҳеч бир олим кимё фанини идеализм ва материализмга парчалаб тушунтирмайди, айниқса унда диндан, имон-эътиқоддан узоқлашиш майли борлигини асло писанда қилмайди. Аксинча, кимё тарихида турлича қарашлар бўлгани, аммо, бундан

қатъий назар, у яхлит фан эканлиги тан олинади. Ёки астраномия фан шаклига киришида астрологларнинг ҳиссаси бўлмаганми. Мирзо Улуғбек ва Коперник каби улуғ олимларнинг тадқиқотларисиз астраномия ҳозиргидек ўз тили, тушунчалари, категориялари, қонуллари, парадигмаларига эга бўлган фан шаклига қира олармиди?! Бу ҳолатлар шуни равшан тасдиқлайдики, ҳар қандай фан ўз соҳаси (объекти) ва предмети аниқ бўлгунга қадар ва илмий-тадқиқот самарадорлигига имкон берадиган тушунчалар тизими вужудга келгунча, жуда кўп асрлик тарихий-тадрижий йўлни босиб ўтиши керак бўлган экан, фалсафа ҳам бошқа фанлар каби бу умумий жараёндан истисно эмасдир.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, Ғарбдаги "парчаланиш" концепцияси тарафдорлари ва уларнинг биздаги мухлислари фанлар ривожини фалсафа тадқиқот объектини торайтириб, уни йўқ ҳолига келтириб қўйди, деган асоссиз нуқтаи назарларига кўшилиб бўлмайди.

Фалсафа фани ва унинг предмети масаласи

Президент И.А.Каримов 1995 йил август охирида бўлиб ўтган республика Олий Мажлиси сессиясида олий илмгоҳларда ижтимоий фанларни ўқитишнинг ҳозирги аҳволига тўхталиб, жумладан, собиқ Совет давридаги эски дастур ва дарсликлар билан бу фанларни ўқитиш жиноятдир, деган жуда қаттиқ, аммо ниҳоятда адолатли фикрни ўртага ташлаган эди. Шундан кейин Ўзбекистон Фанлар Академияси, Ўзбекистон республикаси фан ва техника Давлат комитети, Ўзбекистон Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги ва бошқа давлат муассасаларида ана шу масалага жиддийроқ қараш майллари пайдо бўлди. Ижтимоий фанлар, жумладан, фалсафани ўқитишни яхшилашга қаратилган анчайин фикрлар матбуот саҳифаларида пайдо бўлди, турли йиғинлар ўтказилиб, шу соҳа мутахассислари фикр-мулоҳазалари ўрганилди. 1995 йил 27 декабрда Ўзбекистон Фалсафа жамиятининг йиғилиши чақирилиб, унда фалсафанинг предмети муаммоси холи-бақудрат муҳокама қилинди.

Ўша анжуманда камина шу масала бўйича маърузачи этиб белгиланганим учун ўз нуқтаи назарларимни батафсил баён этиш имкониятига эга бўлган эдим. Айниқса йиғилиш иштирокчиларини ҳозирги замон рус файласуфларидан бири П.К.Гречконинг эндиликда Ғарбий Оврупо маданиятига қайтишни умумбашарий маданиятга қайтиш, деб ўқирмоқдалар, гўё у ерда ҳамма нарса, ҳатто фалсафа масаласи ҳам оқилона ҳал бўлгандек тасаввурни юзага келтиришга

уринмоқдалар, аммо у мамлакатларда ҳам шу чоққача фалсафанинг предмети ва методологик мақоми масаласида аниқлик йўқ, деган фикрларига қаратган эдим.¹

Гречко буни тамомила тушунарли ҳол деб ҳисоблайди. Чунки фалсафада ягона ҳамфикрлиликни талаб этиш керакли натижасини бермайди. Чунки бошқа фанлардан фарқли ўлароқ, фалсафа доимо ажратиб туриб бирлаштиради, яъни фан ва инсоният тарихий тажрибаси далилларини алоҳида-алоҳида ажратиб таҳлил этади ва сўнгра улардан умумий фалсафий хулосалар чиқаради, уларни оламнинг бир бутунлиги билан боғлайди. Бироқ, дейди Гречко, фалсафанинг предмети ва вазифаси ҳақида лоақал шу соҳанинг мутахассислари орасида нисбатан озроқ бўлса-да ўзаро келишув, яъни коммуникатив консенсус бўлиши керак. Бундай консенсус ёрдамида муаммо охиригача ҳал бўлмаса-да, аммо натижадор мунозарага йўл очилиши мумкин. Фалсафий фикрлар, йўналишлар турлича бўлгани ҳолда, аммо тадқиқот реаллиги фалсафий масъалалар билан белгилангани маъқул.

Албатта фалсафа фанининг объекти билан унинг предмети ўртасида жуда қатта тафовут йўқ. Бироқ, ҳозир фан сифатида шаклланган фалсафанинг предметининг ўзида хос хусусиятлари борлигини назарда тутиш керак. Ҳозирги замон фалсафий фикрлари илгаригилардан ўзининг илмийлик солоҳиятининг кўпчилиги билан фарқ қилиб туради. Зеро, бугунги фалсафани ҳозирги замоннинг экспериментал тажрибага асосланган ва кўп жиҳатдан ўзларига хос билиш услуб (метод) ва усули (методологияси)га эга бўлган фанларнинг турли туркумларидан ажралган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Экспериментал тажрибага асосланган табиъатшунослик ва техникашунослик фанлари шу даражада илгарилаб кетдиларки, оламнинг манзараси, ундаги умумий ва ялпи умумий алоқадорлик тўғрисида илгариги тасаввурларнинг кўпчилиги нисбатан оддий қузатиш ва “соф” ақлга асосланганлиги аён бўлиб қолди. Бинобарин, фалсафа фанининг предмети масаласини ҳал этиш учун аввало гап қайси фалсафа ҳақида кетаётганини аниқлаб олишдан бошлаш керак, деб ҳисоблаймиз. Бизнинг назаримизда, ҳозирги замон фалсафаси илмий заминга асослангани, уларнинг эса жуда қатта инфорацион салоҳияти борлигини назарда тутган маъқул. Шунинг учун биз ўрганишимиз керак бўлган ва талабаларга ўргатишимиз лозим топилган фалсафа фанининг номи “Илмий фалсафа” деб аталгани маъқул.

¹ Батафсил қarang. Гречко П. К. К вопросу о предмете социальной философии // Журнал "Вестник Московского университета 1995, №1 (Серия-7).-Стр.7-87.

ҳам йўқ эмас. Уларнинг фикрича, "Илмий фалсафа" атамаси яна бирекламатика олиб келади, яъни, карашлар ва оқимларни

тайриимийликда айбаш учун йўл очилади; демак, масалага бундай ендашув худди илларни маркста-ленинча фалсафа атамасининг

янги тахририга шухбас келади. Бундай ҳавотирликларда муайян ҳақиқат бор, албатта. Аммо биз иллимиз лозим бўлган давр Совет давридаги давр тубли фарқи шуки, Эндиликда фикрлар хилма-хиллиги

(плюрализм)га йўл қўйиш даврига кадам қўймоқдамиз. Фикрлар хилма-хиллиги демократик тартиблар қарор топишига олиб

борадиган йўллардан биридир. Аммо фикрлар хилма-хиллиги шароитида яшамаган халқлар, уларнинг намоёндалари бўлмиш зиёлилар учун бундай янги муҳитга кириб олиш ва унда фаолият

кўрсатиш аниқ қийин кечяпти. Хануз тафаккур тарзи монстрлик томон олиб кетаётганининг гувоҳи бўляпмиз. Ижтимоий фанларда, жумладан фалсафа соҳасида билдирилган янгича фикрларни шубҳа

остага олиш, бундай одамларга таъна тошларини отишнинг эски мазмундаги "янги" шакллари қўлланилмоқда. Аммо бировга ёқадими-йўқми, барибир, инсоният ҳамкор, ҳамнафас бўлиб яшаш, ғор

одамларига хос тафаккур ва турмуш тарзларидан воз кечиш даврига кадам қўймоқда. Шунинг учун якка мафкурага асосланган қарашлар, тамойилларнинг холокатли оқибатлари кўпчиликка, хусусан илм

аҳлига кундек равшан бўлиб бормоқда. Плюрализм йўлига сиёсий ва мафкуравий тўсиқлар қўйилган, тоталитар, теократик, авторитар тузумларга асосланган давлатларда "илмий фалсафа" атамасидан ана

шу тузумларнинг сиёсий негизларини мустаҳкамлаш учун фойдаланиб қолишлари мумкин. Бирок, инсониятнинг бирдан-бир тўғри йўли ҳуқуқий демократик давлат ва гражданлик жамияти экани

кўпчиликка, жумладан ақл-хуши расо сиёсий арбобларга ҳам маълум бўлиб қолган бизнинг давримизда "илмий фалсафа" атамасини дадил қўллайвериш ва уни ҳозирги замон илм-фани, техника-технологияси ва

плюралистик қарашларига асосланган фан сифатида ривожлантириш мақсадга мувофиқдир.

Назарда тутишимиз мақсадга мувофиқ бўлган яна бир янги ҳолат шуки, агар тарихан Шарқ ва Ғарб маданияти ва цивилизациясини бир-бирига қарама-қарши қўйиш майллари кучли бўлиб келган бўлса, эндиликда ҳар икки цивилизациянинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ягона, умумбашарий цивилизацияни шакллантириш тарихий зарурат эканини англаш

майллари кучайиб бормоқда. Одатда ҳозирги замон цивилизациясини ғарбча ва шарқча

йўналишлари ўртасидаги ўзига хослик асосида Ғарб ва Шарқ фалсафаси тушунчалари илмий мулоқатга кирган. Бундай қараш мабода ягонанинг ичидаги айримлик маъносини аниқлатса, унинг илмийликка ҳилоф жойи йўқ. Чунки умумийликдан айримликка, аксинча, айримликдан умумийликка бориш орқали илмий ҳақиқатни топиш илмий билиш методларидан биридир. Бунда фақат бир бутунлик томонларини бир-бирига қарама-қарши қўйилмаса, бас. Совет-рус фалсафаси, фалсафий фикр йўналиши на фақат Ғарб ва Шарқ фалсафасини бир-бирига қарама-қарши қўйиш, балки барча фалсафий оқимлар, мактабларни марксча-ленинча деб аталган фалсафага* қарама-қарши қўйиш билан тавсифланадики, бундай методология амалда фалсафий фикрлар турғунлигини барқарор қилиб қўйди ва асосан бир андоза доирасида (стандарт) файласуфлар авлодини тарбиялаб вояга етказди. Ҳа фалсафа большевистик мафкура дастёрига айланиб, ўзига хос мутаассиблик дини сифатида ~~намоян бўлди. Бундай фалсафа намояндадорининг қўйишнинг юзари~~ буни хохламаган ҳолда нафақат фалсафа фанида, шу билан бирга ижтимоий ва гуманитар фанларда ақидапараст-харфхўрлар ва фундаменталистлар сифатида майдонга чиқдилар. Улар фалсафага компаративистлар (қиёсловчилар)нинг ўз вақтида огохлантиришларига кулоқ солмадилар, “буржуа мафкурачилари” деб уларга тавқилаънат тошларини отипдан нарига ўта олмадилар. Натижада илмийликдан узоқлашиб, чинакам Совет мафкураси югурдакларига айланиб қолдилар.

Ҳап шундаки, биз яшаётган давр илгариги барча даврлар – ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий муҳитдан шу билан фарқ қиладики, эндиликда ҳар қандай шакл-шамойилдаги ғор одамига хос тафаккур тарзидан тезроқ воз кечиш синфий, миллий, ирқий, диний, фалсафий ўзаро ёнбериш, муроса қилиб яшашга асосланган таракқиёт даврига, Ақл-идрок тантанасини амалда қарор топтириш даврига кираётганимизни тезроқ аниқлаш пайти келди. Шу маънода компаративистларнинг Ғарб ва Шарқ номурасачиларини бугунги ҳавотирли, хавф-хатарга тўла дунёда фалсафадаги бир ёқламаликларга барҳам бериш ва уни халқлар, мамлакатлар, давлатлар ўртасидаги кескинликни бартараф этиш воситасига

* “Марксча-ленинча фалсафа” атамасига танкидий ёндашиш маъқул, деб ҳисоблаймиз. Чунки Маркс таълимотини Ленин таълимоти билан айнанлаштириш илмийликка ҳилофдир Бу атама И.В.Сталиннинг “Ленинизм - давримизнинг марксизмидир” мавзунда ўқиган руқли ваъзларидан сўнг совет-рус фалсафасида қарор топиб қолди Аслида В.И.Ленин буюкрусчилик, буюкдавлатчилик шовинизмининг қарор топтириш, большевизмнинг мафкура воситасига айлантириш учун Маркс таълимотидан фойдаланган. Шундай қилиб, Ленин марксизмни илмийликдан узоқлаштириб, уни дунёвий динга айлантиришга асос солганини назарда тутиб, “Марксча” яъни, иқтисод фалсафаси деб аташ тўғри бўлади. Бизнинг назаримизда “Ленинча” сўзи ортикчадир.

айлантиришга даъватларига жиддий эътибор бериш маъқул, деган фикрдамиз. Уларнинг фикрича, Ғарб ва Шарқ фалсафасини қиёсий ўрганиш фойдалидир. Шундай қилинганда асрлар давомида Шарқ ҳам, Ғарб ҳам ўзларига хос дунёқараш тизимларини яратиб, бир-бирига терс келадиган қадриятларни вужудга келтирдилар. Бу бирёқламалиқларни бартараф этиш учун Ғарб файласуфлари Шарқдан метафизик қарашлар аҳамиятини тушунишлари керак, дейишади компаративистлар. Ҳатто улар зиддиятларни қарама-қарши томонларга ажралиб кетмаслиги учун инсон борлиғи муаммоларига шарқча интуиция (фаҳм-фаросат, дид), мистик хис-хаяжонли, экзистенциалча ахлоқий мезонлар билан ёндашиш зарурлигини таъкидлайдилар. Ғарб файласуфлари фалсафанинг энг муҳим функцияси одамнинг ўз-ўзини, ўзлигини англашга ёрдамлашиши, одамга “моддий атамалар маҳсули” ёки “иштимоий маҳсулот” сифатида қарамасдан, балки ўзининг тажрибавий борлигидан устун тура оладиган Олий руҳ – Ноосферанинг туғилиши сифатида қараш керак. Шарқ файласуфлари эса Ғарб билиш методини ўзлаштириб олиши маъқул. Зеро, Ғарбда мантиқий тафаккур ривожланиб, ташқи, моддий оламни рационал тушунгани учун Шарқ файласуфларининг бу соҳада ўзлаштиришлари мумкин бўлган ибратли тажрибалар бор. Яъни Шарқ халқлари инсон ички олами руҳи эҳтиёжларини моддий ва ижтимоий эҳтиёжлар билан уйғунлаштириш малакасини ўзлаштиришлари техника, технология ва информатика асрида ғоят фойдалидир. Бинобарин, Шарқ спиритуализмининг Ғарб натуралиزمи ба рационализи билан ички жиҳатдан келиштириш йўлидан бориш инсониятнинг маънавий-ахлоқий тараққиётини таъминлаш билан бирга унинг моддий жиҳатдан фаровон яшашига ҳам йўл очади. “Цивилизация тараққиётининг янги йўллари ва янги дунёқарашлик йўналишларини излаш даврида фалсафада айримакашликнинг на истикболи ва на истиклоли бордир, - дейди В.С.Степин. – Ҳозир маданиятлар мулоқати вақти, турли фалсафий ғояларнинг энг яқин (интенсив) ўзаро таъсир этиш вақтидир. Эҳтимолки, бу Шарқ ва Ғарб маънавий анъаналари муштарақлигининг буюк бошланиш даври бўлар”¹

Бу файласуф Гегел-Маркснинг оламни билишнинг диалектик методлари ўзига хос экспертизадан ўтказилишини ва гегелча-марксча концепцияларда ўз ифодасини топган тарихий тараққиётни муайян тарзда олдиндан белгиланган мақсадга мувофиқ ҳаракат сифатида тушунишни ҳам қайта кўриб чиқишни тавсия этади.

¹ Степин В.С. Российская философия сегодня: проблемы настоящего и оценка прошлого // Журн. “Вопросы философии” 1997, №5. – Стр. 6.

Ҳозир олий ва ўрта махсус илмгоҳларида ўтилаётган фалсафа гегелча-марксча диалектик билиш назариясига асослангандир. Чунки Ўзбекистон фан ва техника Давлат комитети "Диалектика ва билиш назарияси"ни ихтисослик сифатида рўйхатга олган. На фақат талабаларга билим бериш, балки илмий-тадқиқотнинг асосий методи сифатида диалектика олинади, билишнинг бошқа методлари ҳам борлиги иқрор этилса-да, аммо амалда улар инкор этиб келинмоқда. Тарихан билишнинг метафизик методи, трансцендентал билиш методи, оламни, одам ўз-ўзини кадрятлар орқали билиш методи ҳам бўлган ва кўпгина мамлакатларда бу методлардан ўз ўрнида фойдаланиб келинади. Бундан ташқари, оламни билиш, унда одам ўз ўрнини аниқлашнинг одатий онг даражасига мувофиқ анъанага айланган урф-одат, расм-русум, маросимчилик услублари ҳам мавжудки, аҳолининг асосий қисми шу услублар ёрдамида оламга, одамларга муносабат белгилайдилар.

Ҳар бир тарихий даврда ва маданий анъаналарнинг ўзига ~~хослиги доирасида фалсафа ва унинг предметига муносабатлар~~ турлича бўлиб келган. Бугица эмас, ҳатто фалсафанинг ҳар бир йўналиши учун алоҳида-алоҳида предмети борлигини илмий жамоатчилик эътироф этган. Бирок, биз юқорида таъкидлаганимиздек, объект маъносида барча фалсафий оқимлар, фалсафий йўналишларнинг предмети оламни билиш, унда одамнинг ўрнини аниқлашга қаратилгандир. Фақат баъзи фалсафий оқимларда оламни билишга асосий эътибор қаратилса, бошқаларида одамнинг ўрнини аниқлаш етакчи майл (тенденция) бўлиб келади. Фалсафий фанлар, масалан, ижтимоий фалсафа, дин ва хурфикрлилик фалсафаси, маданиятшунослик, сиёсатшунослик, ахлоқшунослик, эстетика "олам-одам" муносабатларининг айрим бир жиҳатларини ўзларининг тадқиқот объектлари қилиб оладилар. Барибир, қайси йўналишда бўлмасин, "олам-одам" муносабатларининг ялпи умумий алоқадорликка эга эканлигини ана шу фанлар исботлашга уринадилар.

Олам ва унинг умумий маънаси, бунд билиш мумкин ёки мумкин эмаслиги, шу жараёнда одамнинг ўрни ва оламни ўзлаштиришдаги ролини аниқлаш, оламга гўзаллик қонунларига асосланиб муносабат белгилашнинг турли усулларига амал қилиш жараёнида муайян дунёқараш ва тафаккур тарзи шаклланади, шу дунёқарашга ва тафаккур тарзига мувофиқ кадрятли онг вужудга келади, бу дунёқараш ва кадрятли онг одамнинг муайян йўналишдаги имон-этиқодида ўз мужассамини топади. Демак, фалсафа фанининг предмети ана шу ҳолатларни қамраб олиши керак,

деб ҳисоблаймиз. Шунинг учун ҳам фалсафа фани предметининг қуйидаги таърифини берамиз ва уни ўз нуқтаи назаримиздан туриб тавсифлаймиз.

Оламни илмий билиш, унда одамнинг ўрни ва ўзаро муносабатини аниқлаш жараёнида доиравий тафаккур тарзига асосланган дунёқарашни шакллантириши, инсон онги ва қалбига шунга мувофиқ имон-этиқод руҳини синдириши илмий фалсафанинг предмети дур.

Фалсафа фанининг тадқиқот объекти билан унинг предмети ўртасида яқинлик бор. Бирок, предмет ўша объектни ўрганиш услуб ва усуллари билан ҳам ўз ичига олади. Юқоридаги таърифда бу ҳолат инобатга олинган. Сўнгра, унда бизга ҳозиргача маълум бўлган таърифлардаги умумий мазмун сақланган ҳолда бошқа фалсафий оқимлар, йўналишлар ва мактаблар учун характерли бўлган жиҳатлар ҳам ҳисобга олинган. Уларнинг инсоният маънавий тақомилидаги ўйнайдиган ва ўйнаётган ролларига ҳолисона баҳо беришни ҳам ўз доирасига киритади. Бу таъриф оламни билишда фалсафа фанининг бошқа фанлардан фарқ қиладиган ўз ўрни, йўли, усули, воситалари, мезони, мароми, қадриятлари, идеаллари борлигини ҳам назарда тутати. Оламнинг бир зарраси ва айни чоғда бир сирли олам бўлган одамнинг ўзи яшаётган тарихий, географик ва ижтимоий муҳитда муайян ўрни ва ўйнайдиган роли борлиги (яратувчи ёки бузувчи куч эканлиги) эътироф этилиб, буни билиш зарурати аён бўлади. Одамзот оламни билишда настдан юқорига, соддадан мураккабликка, чекли қарашдан кенг қамровли қарашга томон бориш жараёнида ҳар одамларига хос олғирлик, босқинчилик тафаккур тарзи ва чекланган (саховий) тафаккур тарзидан доиравий (фалсафий) тафаккур тарзига томон кетаётгани, бунда фалсафанинг алоҳида, бетакрор ўрни борлигига эътибор қаратилади. Ва бу ҳол инсон тафаккур тарзини ўзгартириб боришининг аҳамияти ҳақида теран фикрлар билдиришни назарда тутати. Таърифнинг умумий мазмунида муайян дунёқараш ва тафаккур тарзининг одам маънавий-ахлоқий қиёфаси тимсолида гавдаланишини намоён этадиган имон-этиқодга муносабат ҳам бор. Чунки фалсафа фани бу масалани четлаб ўтмаслиги керак, зеро, ҳар бир дунёқарашдаги мазмун, йўналиш одам онги ва қалбидан жой олиб, имон-этиқодига айлангандагина кадр топа олади ва у ҳаракатлантирувчи кучга айланади. Имон-этиқод илмий фалсафий, маданий-маърифий, инсоний одоб-ахлоқ йўналишида ҳам, диний-мистик (буддавийлик, христианлик, мусулмончилик ва бошқа) йўналишларда ҳам турли даражаларда шаклланиб, оламдаги нарса, ҳодиса, жараёнларга ҳаяжонли ва эҳтиросли муносабатларни вужудга

келтиради, кўтаринкилик руҳини бахш этади ва инсон иродасини изчил, қатъиятли қилади. Имонли одамларнинг ҳаёти мазмунан тўлақонли, завқ-шавқли бўлади. Улардан тушқунлик руҳи чекинади.

Асрлар давомида имон масаласи билан на фақат диний уламолар ва илоҳиётчилар, балки кўзга кўринган файласуфлар ҳам шуғулланиб, бу муаммога ўз муносабатларини билдириб келганлар. Масалан, қадимги грек олими Гераклит одамнинг одам ҳақидаги билимлари ҳар доим нисбий бўлади, у дунёдаги ҳамма нарса, ходисаларни билишга қодир эмас, бинобарин, у бошқа кишилар фикрига ишонилга мажбур, деган эди. Оламни билишда Афлотун ақл-идрок ва қиёслаш билан бирга ишонч катта рол ўйнашини таъкидлаган. Арасту ишонч одамнинг ўз фикри ҳақиқат эканлигига муносабатидир, деган эди. Ўрта аср файласуфлари ҳам ишонч маъносидаги имон оламни билиш, одам ўз-ўзини англаш воситаси деб ҳисоблаган. Ирландиялик файласуф Иоанн Скотт ишончни ҳар қандай билимнинг бошланиши ва шарт ҳисоблаган. Фаранг файласуфи Ш.Т.Эзо олимлар фан донларини қоч, бир текширмасдан унга ишонардилар” дейди. У ишончни ирода, умид, истақ, шубҳа ва бошқа руҳий ҳолатлар билан боғлайди.

Шарқда, жумладан Туронда илоҳиёт доирасида имон фалсафий таҳлидан ўтказилган. Бунда Хужжат-ул ислом номи билан машҳур Абу Хамид ал-Ғаззолийнинг фалсафий фикрлари диққатга сазовордир. У аллома “имон” тушунчасини инсон ишончининг махсус руҳий ҳолати сифатида “дин” тушунчасидан фарқлайди. Аллоҳга ишончининг тўрт босқичи борлигига эътиборни қаратади. Ислом илоҳиётчилари кўп баҳс-мунозаралардан сўнг имон тушунчаси мазмуни масаласида бир битим (консенсус)га келганлар. Уларнинг фикрича, имон уч унсур – одамнинг ички (қалб) тасдиғи, эътиқоди, сўз билан иқрори ва эзгу амаллари билан бу ишончга садоқатидан иборатдир.

XX аср файласуфлари ҳам имон масаласи билан жиддий шуғуллана бошладилар. Улар фалсафа фанига “диний имон” ва “нодиний имон”, “ахлоқий имон”, “илмий имон”, “фалсафий имон”, “дунёвий имон” каби тушунчаларни киритдилар. “Имон” тушунчаси ва уни диний ва илмий талқин этиш тарихидаги фикрларни умумлаштириб шуни айтиш мумкинки, имон ишонч маъносида фанда ва одамлар, уларнинг уюшмаларининг кундалик мулоқотлари ва муносабатларида кенг қўлланиб келинади. У оламни билиш, одамлар билан одамлар, турли уюшмалар билан уюшмалар ўртасида ўзаро ҳамкорликни вужудга келтиришнинг энг яқин йўли ва усулидир. Арабча “аман” сўзининг туркчалашган шакли бўлган имон ишонч,

инонга нисбатан чуқур мазмунга эгадир. Бу мазмун имоннинг дунёқараш, дунёни англаш ва олий ғоя ва Олий ибтидо билан инсон ички олами - "Мени"нинг боғланиши билан вобаста бўлиб кетади. Имон на фақат олий ибтидога ишонч, айтиб чоғда бу ишончга ҳар қандай шароитда ҳам содиқ қолиш, маънавий оламини мунаввар қилиш воситаси ҳамдир. Ҳар қандай дунёқараш имон туфайли ва унинг воситаси билан инсонда ва одамлар уюшмаларида муайян маслакни вужудга келтириб, шу маслак атрофида уюшиш, бирлашиш, иродаларини яқинлаштириш имконини беради. Имон туфайли одамлар руҳида ўша дунёқараш барқарор бўлиб, уларни аниқ мақсад сари бир-бирларини тушунишга, ҳамкор, ҳамнафас бўлиш учун ғоявий негиз бўлади. Демак, ҳар қандай дунёқараш ғояга айланиши, одамлар қалбидан ўрин олиб, аниқ ижтимоий мақсад сари уларни ҳаракатга келтира олиши учун у имон предмети бўлиши шарт. Шу маънода одамнинг инсон (жамиятлашган индивид)га айланиши учун унга таянч-ишончдан иборат имоннинг олий шакли керак, бунингсиз ҳозирги одам тоифаси ўз-ўзини тўла англай олмайди, ўзидаги зоологик инстинктларга қарши исён кўтариш қобилиятига эга бўлмайди.

Мамлакатимизда ва умуман дунё миқёсида ҳам "имон" тушунчаси "дин" тушунчаси билан айнанлаштириб талқин этилиб, муносабат белгилаш одат тусига кирган. Индивидуал, одатий ва ижтимоий онгда диндор одам, яъни худо (Аллоҳ, уч юзли Яқка худо, Будда в.х.к)га ишонувчи кишигина имонли бўла олади, деган фикр муқимлашиб қолган. Бунинг сабаби шуки, ҳар қандай дин аввало ўз ихлосмандлари учун ишонч орқали ички маънавий оламини космик бутунлик – худо ғояси билан боғлашнинг тарих синовидан ўтган усул ва услубларини қўллайди.

Агар тарихга назар ташласак, ҳар қандай мураккаб, зиддиятли даврларда, айниқса бир маънавий-руҳий ҳолатдан бошқасига ўтиш заруратлиги мутафаккирларнинг аксариятига аён бўлиб қолган вақтларда фалсафага, фалсафий фикрлашга ижтимоий эҳтиёж ниҳоятда ошиб кетишига гувоҳ бўламиз. Ўзбекистон жамияти ўз тарихий тараққиётининг жуда масъулиятли даврини бошидан кечираётган ҳозирги кунларимизда файласуфлик ёки фалсафий фикр алломаси даъвоси билан чиқаётган зиёлилар кўпайиб бораётгани қувончли, албатта. Зеро зиддиятли, мураккаб замонда ҳар бир киши, хусусан зиёли файласуф бўлмаса-да, аммо фалсафий фикрлаш қобилиятига эга бўлиши мавжуд зиддиятлар тугунини тезроқ, осонроқ, беозорроқ ечиш имкониятига эга бўлади.

Фалсафий тафаккур ривожига оммавий ахборот воситаларининг

алоҳида ўрни ва мақоми бордир. Республикамизда чиқаётган эътиборли рўзнома, ҳафтанома ва ойномаларнинг бу йўналишдаги саййи-ҳарақатларини табриқлаш керак. Айни чоғда улар фалсафий фикрлар тарихий заминларда илмий йўналишда ривожланиши учун маъсул эканликларини ҳам унутиб қўймаслик жоиз, деб ўйлаймиз.

Охириги йилларда чиққан фалсафий мавзулардаги мақолаларни ўқисак, шу нарса кўзга яққол чалинадики, фалсафани фан сифатида тан олмаслик майли (тенденцияси) кучайиб бормоқда.

Маълумки, ҳар қандай одам физика, кимийе, тарих, сиёсатшунослик ва бошқалар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини айтишга ҳақли. Бироқ адабиётшунос сиёсатшуносна дарс бермоқчи бўлса ёки тарихчи физик олимга ақл ўргатса, жуда кулгили бўлади. Фалсафага муносабат гўё худди шундай бўлаётгандек: олий мактабда фалсафадан бир илож қилиб "4"- "5" га илиниб олган собиқ талаба бугун адабиётда ёки журналистикада ўзини намоён этиш билан чекланмай, балки ўзини ўтқир зехнли-файласуф-сифатида-хис этмоқда. Ҳарчи файласуфлар адабиётга қизиқиб, у соҳа сир-асрорларига ақли етадиган даражага бориб қолган тақдирда ҳам, адабиётшунослик даъвоси билан чиқмайдилар. Чунки бу, фан ахлоқи маромларига зид эканини улар яхши биладилар.

Бироқ, кўп соҳанинг мутахассислари фалсафа фан эканини унутиб қўйяптилар. Шунинг учун ўз мулоҳазаларида файласуфларга дарс беришни ёки уларнинг "қунини кўрсатиб қўйиш"ни лозим топадилар.

Имонни фалсафий категория сифатида тушуниш, уни шундай талқин этиб, муносабат белгилаш ўзбек зиёлиларимиз учун жуда оғир ботяпти. Уларнинг бир қисми имон фақат ислом динига хос феномен деб тушунсалар, бошқалари имон хусусида фалсафий талқинни атеизмга қайтиш деб баҳоламоқдалар. Хатто улар "дин худуди"га бош суқиш" мумкин эмас, "исломий эътиқод қалб, руҳ мулкига айланган" кишигина бу ҳақиқатни англай олади, деб имон масаласида хатто бахс юргизишга ҳам қарши чиқмоқдалар.

Имон иккнта ёки бир нечта бўлади, деган фикр ҳеч жойда баён этилмаган. Одам ўзи бир олам бўлгани сабабли, у имон йўналишларидан бирини танлаб олади ва бу унинг гражданлик ҳуқуқининг таркибий қисмидир.

Ҳап имоннинг оддий ишончдан фарқ қиладиган олий босқичи дунёкараш билан узвий боғлиқ бўлганлиги сабабли имон йўналишлари хатто дин доирасида ҳам айнан бир эмаслиги ҳақида борадн. Чунончи, тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, биз яшаб турган дунёда учта жаҳон динидан ташқари ўнлаб миллий динлар ва юзлаб

мазхаблар бордир. Уларнинг ҳар бири руҳонийлари ўзлари мансуб бўлган дин ақидаларини ҳақиқатнинг охириги нуқтаси сифатида ўз қавмларига тушунтирадилар. Турли ибодатлар, расм-русумлар, маросимлар йўли билан ўз издошларига имон берадилар. Агар мусулмон Аллоҳга имон келтирса, христиан уч юзли Якка худога имон келтиради, Лотин Америкасидаги индус Биби Марямга имон келтириши мумкин. Шундай қилиб, диний имон йўналишлари хилма-хил бўлгани холда мазмунан олий бир ибтидога ишонч руҳининг қалбда қарор топтиришдан иборат бўлиб, шундан келиб чиқиб дунёни ва ўзини-ўзи, яъни инсон деган улуғ зотга мансублигини англашдир.

Хўш, граждaн Aқл соҳаси тантанаси даври келиш ғоясини Олий ибтида, мутлоқ ҳақиқат сифатида қабул қилишга ҳақи борми-йўқми? Баъзилар буни таъ оладими-йўқми фaн аксиомалари ҳам, динларнинг умумбашарий аҳамиятга молик панд-насиҳатлари, тақиқ ва руҳсатлари ҳам Aқл соҳасининг мевалари эмасми. Лекин эндиликда Aқл соҳаси ҳақида эмас, бу соҳа – Ноосфера биосфера устидан ҳокимлик қилиш палласига киргани устида гап кетяпти. Буни англамаслик ҳар қандай зиёлига сира шараф келтирмайди. Aқл соҳаси тантанаси даврини хоҳ илмий-маърифий, хоҳ диний-маърифий йўл билан яқинлаштириш учун одамларни бирлаштириш воситаси фақат имон бўлиши мумкин, холос. Бу йўлда албатта тўсиқлар бўлади, бироқ, инсоният ана шу тўсиқларни олиб ташлаш орқали яхлит бир дунёда мўрсаю мадора билан яшашга, ишлагга одатланмаса, бўлмайди. Демак, реалликка реал кўз билан қарашимиз, имон йўналишлари хилма-хил бўлишидан қатъий назар, у жамиятда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштириш, инсон руҳини поклашнинг тарих синовидаги ўтган воситаси эканини таъ олишга тўғри келади. Бу ҳолатда имон на фақат диний, ёки соф исломий кадрият, балки фалсафий категория ҳуқуқини олиб, умумбашарий кадриятга айланади.

"Имон" сўзи билан ифодаланадиган тушунчадаги мазмунда аввало ишончдан иборат руҳий ҳолат, шундан ҳосил бўладиган индивиднинг муносабати ва фаолият йўналиши ўз ифодасини топади. Одам билан одам ўртасидаги муносабат, ҳамкорлик, ҳамнафаслик даражаси ҳам уларнинг турмуш тажрибасига асосланган ўзаро ишонч ёки ишончсизликдан иборат руҳий ҳолатга боғлиқ булади. Ҳатто одамларнинг турли уюшмалари, халқлар, давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг илиқлиги ёки совуқлиги ҳам бевосита улар ўртасида қарор топган ишонч ва ишончсизлик ҳолати билан узвий боғланиб кетади.

Бирок "имон" сўзи оддий инсоний, миллий ва умумбашарий ишонч ҳолатига нисбатан чуқурроқ мазмунга эгадир. У индивиднинг муайян дунёқарashi, дунёни ўзига хос англаши билан бевосита алоқадордир. Имон на фақат Олий ибтидога ишонч, унга таваккул қилиш, айтиш чоғда ўша Олий ибтидо билан фикран ва руҳан бирлашиш учун ички қасам (ахднома)дан иборат ҳолат ҳамдир. Шундай ҳолатдаги киши ўзини маънавий-руҳий таянчга эгадек ҳис этади, орзу-армонлари, истак-тилақларини ўша космик бутунлик билан баҳам кўради. Ҳозирги одамнинг маънавий-ахлоқий камолати учун таянч-ишончдан иборат имоннинг олий босқичи албатта керак. Буни ҳар бир дин ва унинг намоёнласи худо ғояси орқали беришга интилади. Диний ақидаларга сидқидилдан ишонган одам учун ҳам маънавий-руҳий яқинлик, ҳам ўлим ваҳимаси, ҳам бу дунё ташвишлари барчаси бир варақайига ҳал бўладигандек туюлади. Имон туфайли одам ўз-ўзини инсоний бешқариш, ўз-ўзини назорат қилиш механизмига эга бўлади. Демак, барча динларнинг, шу жумладан исломнинг имон орқали одам хотини ўз ҳаётини кўсурларидан ўзи озод бўлиши учун кураш воситасига эга қилиши соҳасидаги тажрибасига беписанд қараш ярамайди. Аксинча, динларнинг бу тарихий тажрибаларини рағбатлантирган ҳолда фан аксиомалари ва фалсафий ҳақиқатларга ишонч руҳини сингдириш механизmlарини шакллантиришни жиддий ўйлаб кўриш вазифаси пайдо бўлмоқда.

Бу ўрнида шунини таъкидлаш жоизки, собиқ Шўролар даврида большевиклар маънавий-руҳий таянч бўлган ва динлар орқали одамлар аҳволи руҳиясидан жой оладиган имонни тортиб олиш учун зўр бериб уриндилар. Бунда улар имон ўрнига атеистик эътиқодни одамлар маънавий-руҳий таянчига айланишига умид боғладилар. "Илмий атеизм" номи билан аталган ўша атеизм асло илмий эмаслиги, балки у сиёсий атеизм эканлиги эндиликда аён бўлди.

Одамлар, халқлар назарида сиёсий атеизм маънавий-руҳий таянчдан ва ахлоқ-одобдан маҳрум этадиган, умуман инсонларни маънавий-руҳий жиҳатдан қашшоқлаштирадиган алоҳида соҳага ўхшаб қолди. Бинобарин, собиқ Шўролар даврида яшаган одамлар назарида атеизм хурфикрликнинг бир йўналиши эмас, балки уларни таянч-ишонч – имондан маҳрум этадиган ғоявий оқим сифатида намоён бўлади. Чунки сиёсий атеизм одамларни анъанавий таянч-ишончи бўлиб келган диний имондан маҳрум этиб, унинг ўрнини тўлдира оладиган фалсафий йўналишдаги имонни бера олмади. Атеизмга нисбатан ҳозирги салбий муносабат ва ҳатто нафрат сабабини шу ҳолат билан изоҳлаш мумкин.

Ишонч индивиднинг ўзи учун нуфузли бўлган кишилар, шунингдек, фан далилларини текширмасдан ҳақиқат сифатида қабул қилиб, ҳиссий-баҳовий муносабат белгилашдан иборат алоҳида ички маънавий-руҳий ҳолатдир. Бирон-бир фикр (ғоя)га ишонч бошқа, ундан фарқ қиладиган фикр (ғоя)га ишончсизликни тақоза этади. Бинобарин, муайян ғояга ишонч ва ишончсизлик ҳолати вақт ва шароитга қараб бир-бирига ўтиб турадиган маънавий-руҳий ҳолатдир.

Ишонч на фақат индивидуал онг учун, балки микро ва макромухитдаги ижтимоий онг учун ҳам алоҳида руҳий ҳолат сифатида намоён бўлади. Ҳар бир мамлакат, минтақа халқи учун етакчи ишончдан иборат руҳий ҳолат бўлади, бунинг объектив руҳнинг ҳар бир тарихий даврдаги белгиловчи ғоя билан тавсифлаш мумкин. Масалан, собиқ Шўролар давридаги объектив руҳ йўналиши (тенденцияси)ни омманинг аксариятида коммунистик ғояга ишонч белгилар эди. Коммунистик партия юқори элитасининг сўзи билан амали (фаолияти) ўртасидаги фарқ тобора ошиб бориши натижасида даставвал баъзи мутафаккирларда, сўнгра халқда у ғоянинг ҳақиқатлигига шубҳа пайдо бўлди, бу шубҳа ривожланиб бориб, ишончсизлик ҳолати объектив руҳда етакчи бўлиб қолгач, 5 миллион курулли одамларга эга бўлган ўша қудратли империя кулади.

Шу муносабат билан объектив руҳда бозор иқтисоди муносабатлари фаровонликка, инсон эркини барқарор қилишга имкон беради, деган ғоя илгари сурилди. Давлатлар ва партиялар ҳамда ижтимоий муассасалар бу ғояларни чин ва рад этиб бўлмайдиган ҳақиқат сифатида халқ оммасига таъсир ўтказишнинг турли воситалари ва методлари ёрдамида тушунтира бошладилар. Халқ оммаси аввало бу ғояга шубҳа билан қаради, аста-секин унга ишонч руҳи қарор топиб бормоқда. Объектив руҳда у ғояга ишонч етакчи бўлиб бориш даражасига қараб тобора кўпроқ одамлар ва уларнинг жамоалари бозор иқтисоди муносабатларини чин қалбдан қўллаб-қувватламоқдалар, унга ижобий баҳо бериш билан муносабат белгиламоқдалар. Бозор иқтисоди муносабатлари хусусий мулкчиликнинг етакчилигига асослангани учун марксистлар бундай муносабатлар адолатсизлик ва зулмларнинг манбаъи деб ҳисоблаган эдилар. Собиқ Шўролар даврида бу ғояни мутлоқ ҳақиқат сифатида большевиклар исботлашга уриниб, муайян бир даврда халқ оммасида унга ишонч руҳининг қарор топишига муваффақ бўлган эдилар. Ана шу руҳ одамлар қалбида батамом йўқолиб кетмаган бўлса-да, аммо эндиликда у етакчи ғоя (руҳ) бўлмай қолди. Демак, бир ғоянинг кадрсизланиши, бошқа, унга терс бўлган ғоянинг кадрланишига олиб келиб, аста-секин бу кейинги ғоя Олий ҳақиқат сифатида объектив

руҳнинг етакчи майли бўлиб қолади. Ва у муайян мамлакат халқи одамларининг асосий кўпчилигининг маънавий-руҳий ҳолатини белгилаши туфайли моддий кучга – амалий ҳаракатга айланади.

Одамзотнинг тарихий-тадрижий (эволюцион) ривожини илмий таҳлил этганда шу нарса равшан бўладики, бирон-бир олий илтидо ҳақлигига ишонч натижасида шу ишончга монанд имон қарор топиб, муайян мамлакат, минтақа халқларининг маънавий оламида белгидовчи объектив руҳ сифатида намоён бўлади. Чунончи, ватандошимиз Зардушт Сепитома кўп худочилик ва оташпарастлик ғояларига терс бўлган якка худочилик (вахдоният) ғоясини илгари сурди ва ўша давр ҳукмдорларининг фаол қўллаб-қувватлаши натижасида у ғоя объектив руҳда етакчи бўлиб қолди. Натижада зардуштийлик ғояларига ишонч якка худо – Охурмаздага имон келтиришга сабаб бўлди. Эрамиздан аввалги VI аср охирларидан бошлаб то греклар босқини ва ҳукмронлиги давригача Эрон, Турон ва бирқатор ҳозирги араб мамлакатлари халқларининг кўпчилиги учун бу ғоя Олий ҳақиқат сифатида қабул қилиниб, одамлар имони ана шу руҳ билан белгиланди. Греклар халқ оммаси онгидан зардуштийлик ғояларини чиқариб ташлаш учун уриндилар ва бунга қисман муваффиқ булдилар. Кейинчароқ тикланган зардуштийликда яна кўп худочиликка оғиш рўй берди, у маздайлик мазхаби сифатида гавдаланди. Халқ оммаси онги ва аҳволи руҳиясига Эрон шоҳлари маздайлик ғояларини сингдира бошладилар, Зардушт ўрнига ўзларини худо вахийларини оммага етказувчи ердаги расули (элчиси) этиб танишгирдилар. Шундай қилиб, объектив руҳда зардуштийликнинг вахдониятга асосланган ғояси қадрсизланиб, моҳиятан кўп худочиликка асосланган маздайлик ғояларига имон келтирила бошланди

Араблар Туронни босиб олган чоғларида маздайлик шаклидаги зардуштийлик ғоясига қарши уруш эълон қилдилар ва Аллоҳ ғоясига ишонч руҳини сингдирдилар. Маълум вақт ўтгач, объектив руҳда ислом ғоясининг ҳақиқатлиги етакчи бўлиб қолди ва халқ оммаси Аллоҳ ва унинг расули Мухаммад ибн Абдуллоҳга имон келтира бошлади. Якка худочиликка асосланган ислом моҳият эътибори-ила қадимги зардуштийликдан фарқ қилмасди. Мусулмончилик ибодатлари, урф-одатлари, расм-русумлари ва маросимлари зардуштийликка яқин бўлгани учун ислом Турон объектив руҳида муқим бўлиб қолди. Унинг таъсирида ислом маданияти ва турмуш тарзи шаклланиб, халқ онги ва аҳволи руҳияси (психикаси)да у Олий қадриятга айланди.

Ҳозирги дунёмиз илгариги XX аср ўрталаригача бўлган ва

маълум маънода алоҳида-алоҳида минтақалардан иборат дунёдан тубдан фарқ қилиб бормоқда. ИТИ туфайли биз яшаётган дунё тобора бир бутун бўлиб қайта шаклланмоқда. Иқтисодий, сиёсий, маданий интеграция ҳамда коммуникация ва информатиканинг замонавий воситалари туфайли элатлар, халқлар, миллатлар турмуш тарзи, у билан боғлиқ ҳолда тафаккур тарзи жиддий ўзгаришлар босқичига қадам қўйди. Бундай шароитда илгариги анъанавий тушунчалар янги мазмун билан тўлиб, шу янги тарихий шарт-шароитлар тақозаси билан бойиб бормоқда. Гап "имон" тушунчасининг албатта фалсафий мазмуни ва талқини устида борапти. Файласуфларнинг илмий-ижодий фаолиятлари туфайли "имон" тушунчаси соф диний мазмундан фалсафий мазмун касб этиб бормоқда. Бу соҳада Ўзбекистонда муайян олий ижтимоий мақсад билан боғлиқ бўлган имоннинг ҳам индивиднинг маънавий-руҳий ҳолати, ҳам халқ оммаси маслағи сифатидаги мазмунини илмий жамоатчилик маъқуллади. Бу муаммога бағишланган илмий мақолалар, монография ва китоблар нашр этилди.¹

Уларда инсонда имон диний йўл билан ҳам, илмий-маърифий йўл билан ҳам шаклланиши мумкинлиги исботланган. Имонли бўлишнинг буддавийлик, носронийлик, исломий ва бошқа нўналишлари билан бирга илмий-маърифий (фалсафий) йўналишлари ҳам бор. Имон шахс маънавий-руҳий оламида қайси йўналишда қарор топмасин, аммо унинг шартлари асосан биттадир. Яъни имонли одамнинг сўзи билан иши бир бўлади, бундай инсон ҳар қандай шароитда ўз сўзи ва аҳднома (шартномаси) устидан чиқади. Агар шундай қилмаса, виждон азобида қолади ва ўзини-ўзи сира кечирмайди. Демак, виждон, ҳалоллик-поқлик, ростгўйлик, инсофдиёнат, саховат, мурувват, самимият, Ватан ишқи билан яшаш фақат имони бутун одамларга хос фазилатлардир. Бу сифат маънавиятнинг асослари бўлгани сабабли ҳар қандай жамиятда имонли инсонлар туфайли маънавият барқарор бўлади. Имонсиз одамлар кўпайган жамиятда маънавият юз-тубан кетади.

Ўзбекистонда 18 йўналишда диний ташкилотлар давлат қайди (регистрацияси)дан ўтган. Демак, уларнинг ҳар бири ўз қавмларига худога ишонч руҳини сингдириш орқали имонли шахсларни шакллантиришга асосий эътиборни қаратади. Бундан ташқари илм-фан, маънавият-маърифат, адабиёт ва санъат йўли билан ҳам индивидлар ростгўйлик, ҳалоллик, саховатпешалик,

¹ Қаранг: Каримов И. Вера как духовное состояние. Т., "Фан", 1991; Каримов И. Имон ва инсон. Т., "Фан", 1991; Каримов И. Имон - инсонга хос // "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" Ҳафтаномаси. 1993 йил, 17 сентябрь; Маънавият имондан бошланади (фалсафа фанлари докторлари И.Каримов ва Э.Умаров мулоқоти) "Гулстон" журнали, 1995, 1-сон.-12-15-бетлар.

мурувватпешалик, Ватан ва халқ ишки билан яшаш руҳи сингдирилади. Республика миқёсида ҳам, дунё миқёсида ҳам Утабтан илмий анжуманлар, маданий-маърифий тадбирлар одамларда инсонпарварлик руҳи барқарор бўлишига қаратилгандир.

Демак, бугунги дунёимиз учун қайси йўналишда бундан қатъий назар, имонли комил инсонларни тарбиялаш объектив руҳда ётакчи, белгиловчи майл (тенданция) бўлиб қолмоғи лозим. Шунинг учун биз республикамизда имонли инсонлар иттифоқини вужудга келтириш масаласини ўртага ташлаяпмиз.¹

Агар бу муаммони ҳал этиш давлат муассасалари, сиёсий ва ижтимоий ташкилотларнинг дастуруламолига айланса, республикамизда ҳали тарихда мисли кўрилмаган маънавий барқарор бўлади, ижтимоий тараққиёт янада тезлашади, имонли комил инсонларни тарбиялаш соф исломий вазифадан умуммиллий вазифа бўлиб қоладики, бундан биронта диний конфессия ютқазмайди, балки янада қадр ошади.

Илмий фалсафий адабиётларда имон турли суффикслар билан бериларди. Бироқ инсон руҳий олами диний ва илмий йўналишларда бойиб боришини назарда тутиб, "диний имон" ва "илмий имон" тушунчаларини мулоқатга киритиш, аммо асло уларни бир-бирига қарама-қарши қўймаслик маъқулдир. Шунда битта улкан ижтимоий мақсад – имонли комил инсонларни тарбиялаш учун ижтимоий кучлар бирлашади. Дунёқарашлардаги фарқлардан қатъий назар, ёвузликка қарши имонли комил инсонлар эзгулик учун курашда бир жон-бир тан бўладилар. Имон туфайли улар ҳамкор, ҳамнафас бўлиб қоладилар, инсон руҳи инсонийлашади ва у улугворлик томон бурилиб кетади. Бунинг учун одамлар эндиликда Ноосфера (Ақл соҳаси) тантанаси даврига кирганликларини англаб етишлари зарур. Динларнинг муқаддас китоблари ҳам, имий-фалсафий адабиётлар ҳам шу Ноосферанинг маҳсули бўлиб, уларда инсониятнинг буюк тарихий тажрибаси ўз мужассамини топгандир. Ноосфера тантанасига ишонч руҳини инсон онгига сингдириш, уни объектив руҳнинг ётакчи ғоясига айлантириш бағоят долзарб бўлиб турибди Олимларнинг яқдил бўлиб таъкидлашларича, эндиликда биосфера (тириклик соҳаси)нинг тақдири Ноосфера – Ақл соҳаси қандай йўналиш олишига боғлиқдир.

Инсоният ё Ақл соҳасини оқилона фаолият сари йўналтириб, тириклик соҳасини сақлаб қолади, ёки бунга эътиборсиз қараб ўзини

¹ Қаранг Абдусамедов А.И., Қаримов И. Имонли одамлар иттифоқи муаммоси ва Ўзбекистонда ижтимоий адолатли жамият қуриш масаласи // Диншунослик асослари Т., "Ўзбекистон", 1995. -212-224-бетлар.

ҳам, бутун тириклик соҳасини ҳам йўқ қилиб ташлайди. Демак, икки йўлдан қай бирини танлаб олишда олимлар, уламолар, барча ақлий меҳнат ахллари халқ оммасига ёрдам беришлари керак. Бу, уларнинг ўз халқлари, бутун башарият олдидаги муқаддас бурчлари бўлиб қолмоғи лозим.

Ноосфера тантанаси даври бошланганлиги ғоясини халқ оммаси онги, аҳволи руҳиясида етакчи бўлиб қолиши, у янги давр одами имон-эътиқодининг ғоявий асосига айланишининг йўллари, услублари, воситаларини илмий-тадқиқотнинг етакчи соҳаларидан бирига айлантириш ижтимоий ва тарихий заруратдир. Бу ижтимоий эҳтиёж ва умумбашарий манфаатни халқ оммасига англатишда фалсафанинг фан сифатида алоҳида ўрни бор. Чунки фалсафа фан сифатида, барча фанлар аксиомаларига таяниб туриб, оламни илмий англаш ва унда одамзотнинг ўрнини реал белгилаш имкониятига эгадир. Чунки фалсафанинг дунёқарашлик, аксиологик, гносеологик, психологик, тарбиявий, қадриятли онги шакллантириш каби функциялари борки, ана шу функциялар фалсафий ғояларни имон-эътиқод предметига айлантиргандагина улар тўлақонли равишда амалий аҳамият касб этади. Зеро, муайян Бош ғояга имон келтириш, яъни унинг ҳақиқат, ҳақ эканлигига чин қалбдан ишониш ва бу ишончга ҳар қандай вазиятда содиқ қолиш учун ички қасамёд (аҳд) қилиш орқали муайян дунёқараш қарор топади; имон туфайли қадриятли онг шаклланиб, фан аксиомалари ҳақиқатлиги эътироф этилади ва улар на амалий фаолият учун, айна чоғда комил инсондик учун ҳам дастуруламал бўлиб қолади. Имон инсон руҳини поклаш, одамзотнинг ўз зоологик қусурларидан, гор одамларига хос тафаккур тарзидан халос этади, яъни у халоскорлик воситаси сифатида ҳам намоён бўлади. Имонли одамлар, уларнинг ҳатти-ҳаракатлари туфайли ҳар қандай жамиятда маънавий-ахлоқий муҳит соғломлашади ва бундай жамиятда фозил одамларгина яшай оладиган муносабатлар қарор топади. Одам имон бутунлиги натижасида инсонга айланади ва бошқа одамлар, халқлар, миллатлар, ирқлар ҳамда ўзга диндаги кишилар билан ўзаро ён бериб яшаш қобилиятига эга бўлади. Ноосфера тантанаси ғоясининг имон-эътиқод предметига айланиши натижасида диний заминдаги зиддиятларни хал этиш мумкин бўлади. Имоннинг турли йўналишларда шаклланиши мумкинлиги ва унинг шартлари бир хил эканлигини эътироф этиш, бу фалсафий тушунча атрофида турли имон-эътиқод эгалари ўртасидаги муҳолифлик руҳи чекинади, одамларнинг ва халқларнинг бир-бирига руҳан яқинлашиш вазияти вужудга келади.

XXI аср бўсағасида шаклланаётган фалсафа фани имонни ўз

тадқиқот объекти ва асосий мавзуга айлантириши туфайли конфронтацион руҳдан ҳоли бўлиб боради ва у умум эътироф этган ягона фан сифатида барқарор бўлади. Фалсафа фани предметининг янги мазмун билан бойиши барча фанларга, айниқса ижтимоий-гуманитар фанларга самарали таъсир кўрсатади.

Зеро, “фалсафа инсоннинг барча билимларини умумлаштириш асосида унинг дунёқарашини шакллантиради. Фалсафий дунёқараш борлиқнинг умумий қонуниятларини билиш асосида шаклланади, инсон маънавиятига чуқур сингиб, унга муайян мақсад ва йўналиш беради, унинг оламни яхлит воқелик сифатида ўрганишга қаратилган фаолиятини чуқурлаштиради ва кенгайтиради. Аслида, фалсафа фанининг вазифаси ҳам муайян дунёқарашни шакллантириш орқали кишиларнинг онгига ва шу йўл билан уларнинг амалий фаолиятига таъсир этишдир”.¹ Муайян дунёқараш кишилар онги ва қалбида барқарор бўлиши учун эса ўша дунёқараш ўз мужассамини топган олий ғоя бўлиши даркор. Фалсафий дунёқараш учун ҳозирги замонда Ноосфера тўғрисидаги ғоя шу вазифани бажариши мумкин. Яъни ҳар бир фан ёшларга фақат муайян ихтисослик бериш билан чекланмай, шу билан бирга улар Ноосфера таътанасини яқинлаштириш, одамзот онгини тўласича оқилона изга буриб юбориш учун курашчига айлантиради. Қуръони карим ва ҳадису шарифларда жуда тўғри кўрсатиб ўтилганидек, ўнга сабр-тоқатли (имонли) киши юзта имонсиз одамни, 100 нафари мингини енгади.²

Ҳадисларда одамлар билан дўстона муносабат ўрната оладиган, кенг қалбли, яхши ахлоқли, ор-номусли кишилар имонли одамлар ҳисобланади. Умуман Ведалар, Библия ва Қуръондаги одамлар ва халқларни бирлаштиришга, бир-бирини хурмат қилишга ёрдам берадиган ғояларга асосий урғуни бериб, конфронтацион руҳни ривожлантиришга асос бўладиган ғояларни эътиборсиз қолдириш ғоят муҳимдир. Буни ҳозирги замоннинг илғор илоҳиётчилари, руҳонийлари яхши англаган ҳолда тарғибот-ташвиқот ишларида унга амал қилаётганлари диққатга сазовордир. Масалан, мадраса ва маҳатда ўқиган одам (чала мулла ва чала отиндан фарқли равишда) Қуръони карим “Бақара сураси”нинг 256-оятдаги “динга зўрлаб киритиш йўқдир. (Зеро) ҳақ залолатдан ажраб бўлди” деган оят доирасида диний тарғибот билан шуғулланса, Ўзбекистон республикаси виждон эркинлиги тўғрисидаги Қонунга ҳам қаттиқ амал қилади ҳамда одамлар орасига дин воситаси билан ихтилофлар солишдан ўзини тияди.

¹ Юсуфов Э., Абдурахмонов Ф. Фалсафага янгича ёндашиш – давр талаби. Т., 1998. -5-бет.

² Қаранг: Қуръони Карим Т., “Чўчпон”, 1992. -121-122-б.

Фалсафа фани янгиланишга эмас, балки такомиллашишга муҳтож

Маълум бўлдики, фалсафа – донишмандлик, доно фикрлаш эса инсон табиатига хос хусусиятдир. Зеро, олам сирларини билиш, унда ўз ўрни ва мақомини аниқлаб олишга интилиш, ўтмиши, бутуни ва келажаги билан қизиқиш ҳар қандай ақли расо, жисмоний соғлом кишида доноларча фикрлашни такоза этади. Шу маънода фалсафий тафаккур ёрдамида оламни билиш инсон табиатидан келиб чиқадиган нодир ҳодисадир.

Муайян соҳада билимдон бўлиш, ўзи танлаган ихтисосининг сир аерорларини обдон билиб фаолият кўрсатиш ҳар бир мутахассис учун ҳам, жамият ва унинг тараққиёти учун ҳам ҳаётий муҳим эҳтиёждир. Моддий неъмат мўл-кўллиги ва маънавий бойликлар хазинасига ҳазина кўшиш учун ҳар бир киши бирон-бир касб-корнинг устаси, мутахассиси бўлиши, унга ихлос қўйиши шарт. Бирок, одамзот муайян ижтимоий ва маданий муҳитда яшайди, фаолият кўрсатади. Унинг тақдири фақат ўзининг тадбиркорлиги, ақлий ва илмий салоҳиёти билангина эмас, айти чоғда муайян даврда у яшаётган жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий, маънавий-ахлоқий муҳитга ҳам боғлиқ бўлади. Ана шу боғлиқликни англаш, шу муҳит доирасида ҳатти-ҳаракат ва фаолият йўналишини чамалаш қобилиятига эга бўлиш учун донолик, донишмандлик керак бўлади.

Шуни таъкидлаш ўринлики, муайян соҳада билимдон бўлишнинг ўзи ҳали донишмандлик нишонаси эмас. Чунки одам учун билимдонлик қанчалик муҳим бўлмасин, ушбу билимга таяниб туриб муайян мураккаб вазиятда тўғри қарорларга келиш, шу асосда мақсад-муддаони реалликка мувофиқ белгилаш ва уни амалга ошириш йўллари, услублари ва воситаларини тўғри танлаш ундан ҳам муҳимроқдир. Сўнгра, ҳар қандай соҳанинг мутахассиси муайян миллат (элат)га мансублигини, айти чоғда у башарият фарзанди эканини англаши ва шундан келиб чиқиб ҳатти-ҳаракат, фаолият йўналишини чамалаш учун ҳам фалсафий фикрлаш қобилиятини ўзида тарбиялаши ижтимоий ва тарихий заруратдир. Жаҳонга танилган фан ва техника арбоблари маълум маънода файласуфона фикрлаш соҳиби ҳам бўлганликлари маълум. Бу ҳол уларнинг ўз миллий, социал қобиғидан чиқиб, умумбашар фарзанди даражасига кўтарилишлари учун имкон туғдирган.

Илм-фан ниҳоятда шиддат билан ривожланаётган бизнинг давримизда унинг оқибатлари нимага олиб келишини олдиндан билиш, фаҳмлаш учун ҳар бир соҳанинг мутахассисидан

донишмандларча фикрлаб, муайян қарорларга келишни талаб этмоқда. Чунки фан-техниканинг жиловсиз ривожланиши инсониятни ҳалокат ёқасига тобора яқинлаштираётгани ҳеч кимга сир эмас. Аммо бунинг учун фан-техника эмас, балки одамзот тор манфаатлар доираси (унинг асирлиги)дан тўла-тўқис чиқиб кета олмаётгани сабабдир. Демак, фан-техника ва бошқа соҳаларнинг барча намоёндалари доиравий (фалсафий) тафаккур тарзи эгаси бўлиши учун фалсафадан хабардор бўлишлари, ўзларида фалсафий дунёқарашни шакллантиришлари бағоят муҳимдир. Айнан мана шу ҳолат ҳар бир кишидан "чор билимлилик" – донишмандлиликни талаб этади. Агар шахс тор ихтисос доирасида ўралашиб, файласуфона фикрлашдан маҳрум бўлиб қолса, унинг тақдири, келажаги ноаниқ, қоронғу бўлиб қолади. "Рухий соғлом одам у ёки бу даражада файласуфдир, - дейди Т.Ортиқов, - Чунки фалсафий тафаккур томонлари ва дунёқарашдан беҳабар бўлган мутахассисни ўз соҳасининг билимдонини, ўз даврининг илғор кишини инсоний қиймат аташ мумкин эмас".¹

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, деярли барча соҳанинг мутахассислари фалсафий фикрлаш кўникмаларига эга бўлишга ҳаракат қилаётганликлари ниҳоятда қувончли ҳодисадир. Зеро, Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш омиллари ичида кадрларда фалсафий тафаккур тарзининг шаклланиши фавқуллодда аҳамиятлидир, деб ўйлаймиз. Одамзотнинг генида хануз яшаб келаётган ғор одамларига хос тафаккур тарзини, ИТИ туфайли шаклланиб, барқарор бўлиб қолган соҳавий тафаккур тарзини, демакки, булар билан боғлиқ бўлган турмуш тарзидан қутилиш учун фалсафий тафаккур тарзига эга бўлиш, билимдонликни донишмандлик билан омухта қила билиш одамзот учун ҳаётий заруратдир.

Бирок, бу жараёнда битта масалада равшан фикрга эга бўлиш муҳимдир: фалсафий фикрлаш, фалсафий тафаккур тарзига эга бўлиш – бу, ҳали файласуфлик даъвоси билан чиқиш учун кифоя қилмайди. Файласуф бўлиш учун аввало фалсафа бошқа барча фанлар каби ўз тадқиқот соҳасига эга бўлган, онтология ва гносеология бўйича бошқа фанлар каби ўз тарихий-тадрижий ривожига эга маҳсус фан эканлигини тан олиш зарур. Одам физика, химия, математика ва бошқа шу каби фанлардан муайян билимга эга бўлиши мумкин, аммо бу ҳали унга физика, химия, математика соҳасида маҳсус билим соҳиб бўлган кишиларга ана шу соҳаларда малакали маслаҳат, йўл-йўриқ беришга ҳақлиман, дейиш ҳуқуқини бермайди, бундай нуқта назарда туриш,

¹ Ортиқов Т. Фалсафа фанми ёки... // "Мулоқот" журн., 1994 й., 11/12-сон. -32-бет.

юмшоқроқ қилиб айтганда, одобсизлик бўлур эди.

Бундан бошқа соҳанинг мутахассислари фалсафани обдон ўрганишлари йўли тўсиб қўйилар экан-да, деган хулоса чиқмаслиги керак. Аксинча, юқорида таъкидлаганимиздек, улар албатта фалсафий дунёқараш соҳиби бўлишлари, фалсафий тафаккур тарзи қобилятини ўзларида мужассамлаштириш учун хоҳ махсус равишда, хоҳ мустақил равишда фалсафа илмини эгаллашга интиқсалар, нур устига аъло нур бўлар эди. Бу ўринда гап умуман фалсафанинг эмас, фалсафа фани соҳиби бўлиш учун шу фан тили, тушунчалари, категориялари, қонунлари, тамойиллари, парадигмаларини ҳам ўзлаштирамай туриб, фалсафа фани ихтисосига эгаман, деган даъво билан чиқиш одобдан эмаслиги хусусида боряпти. Чунки “фалсафа предмети ўзига хос ва ўзгармас бўлиб, унда бошқа фанларга бериладиган ҳеч нарча йўқ, зеро, унинг предмети яхлит, бўлинмас ва қисмларга бўлиб тарқатилмасдир, зеро объект маъносида фалсафа предмети барқарордир”.

Фалсафа соҳаларга бўлиб юборилгани ўша соҳалар фалсафа фани эканлигидан далолат эмасдир. У соҳалар ўз номи билан соҳавий тафаккур тарзи махсулоғлари бўлиб, фалсафа фанининг ўрнини асло боса олмайди. Зарурат бўлса уларни фан сифатида эмас, балки махсус курс сифатида ўтилиши мумкин. Бироқ, шунда ҳам у курслар фалсафа фани бўла олмайдилар. Демак, “фалсафа” тушунчасини “Фалсафа фани” тушунчаси билан алмаштирмаслик керак. Бу, худди физик жараёнларни физика фани билан бирдек этиб кўрсатишга ўхшаб кетади.

Фалсафа ҳозирги ривожланган мамлакатлар маънавий ҳаётининг таркибий қисми, айна чоғда унинг асоси ҳамдир. Шу асосни мустаҳкамлаш, жамият маънавий-руҳий ҳаётини, ахлоқий салоҳиятини мустаҳкамлаш учун фалсафа фанига бўлган ҳар қандай салбий қарашлар ва бундан келиб чиқадиган ғайриинсоний муносабатларга барҳам бериш керак бўлади. Салбий муносабатларни тугатиш учун фалсафа фанини янгилаш керак, деган фикрлар билан чиқаётган олимларнинг нуктаи назарларини эътиборга сазовар эканлигини таъкидлаган ҳолда, фалсафа фани янгиланишга эмас, ҳозирги замон фани ютуқларига асосланиб янги мазмун, янги ёндашувлар билан такомиллашувга муҳтождир, деб ҳисоблаймиз.

Фалсафа фанининг тили (стили), тушунчалари, категориялари, қонунлари, билиш метод (парадигма)лари, тамойиллари асрлар давомида Шарқ ва Ғарб файласуфлари машаққатли ва фидойий изланишларининг самараси сифатида илмий мулоқотга кирган. Бошқа

¹ Алексеев П.В., Панин А.В. Философия. М., “Проспект”, 1996. - Стр.49.

фанлар каби фалсафий тушунчалар, категориялар тарихан микдор жиҳатдан кўпайиб боради, баъзилари янги мазмун билан бойийди, баъзилари ўз ҳаётийлигидан маҳрум бўлади. Бннобарин, фалсафада турли оқимлар, мактаблар бўлишидан қатий назар, ягона, яхлит фан сифатида ўз соҳаси – оламни билиш, унда одамнинг ўрни ва роли (мавкеи)ни аниқлашга имкон берадиган илмий тушунчалари, категориялари, қонунлари ва қонунуятлари мавжуддир. Ҳар бир фаннинг тарихан қарор топган тамойиллари ва тушунчаларини куруқдан-куруқ (нигилистик) инкор этиш жамият тараққиёти ва инсон камолоти учун асло хизмат қилмайди. Аммо бошқа фанлар каби фалсафа фанини такомиллаштириш, уни янги тушунчалар, янги мавзулар билан бойитиш албатта керак бўлади, деган фикрдамиз. Ҳозир олий ўқув юрглари учун фалсафа фанидан тайёрланаётган ўқув дастурлари, қўлланмалари ва дарсликларининг асосий йўналиши, мавзуларининг танланишида қадимги юнон фалсафаси асос қилиб олинган. Ва у Ғарбий Оврупо фалсафасининг асосий тамойилларига келмоқда. Албатта кейинги пайтларда фалсафа фанидан чиқаётган дарслик ва қўлланмаларда собик Шўролар давридаги бирёкламаликлар, айниқса "марксча-ленинча" деб аталган фалсафанинг ижтимоий ходисаларни синфийлик тамойилларига асосланиб таҳлил этиш маълум даражада бартараф этилди. Унда оврупопарастлик (европацентризм) майлларига ҳам анчайин пугур етди. Бирок, фалсафа фани анъанавий мавзулар доирасидан чиқиб кета олмаяпти. Масалан, материянинг тузилиши, унинг шакллари ва бошқалар батафсил таҳлил этилган ҳолда, борлиқнинг иккинчи муҳим жиҳати – руҳий оламнинг шакллари, структураси жиддий таҳлил этилмаётир. Сўнгра, фалсафа фанининг дунёқараш функцияси эътироф этилган ҳолда, бу дунёқарашни амалда гавдалантирадиган, уни индивидуал ва ижтимоий онгда барқарор эта оладиган имон-эътиқодни шакллантириш зарурати эътибордан четда турибди.

Фалсафа фани мавзуларига ва мазмунига анъанавий муносабат Шарқнинг бой фалсафий меросини чуқурроқ ўрганишга ҳам монелик қилиб келмоқда. Албатта бунинг объектив сабаблари ҳам бор. Шарқ фалсафасининг кўп асарлари араб, форс, хитой ва бошқа тилларда ёзилган бўлиб, Ғарбий Оврупо ва рус манбаълари орқали уларга муносабат белгилаймиз. Осиё файласуфлари ва мутафаккирлари асарларининг энг муҳимларини ўзбек тилига ўтириб, "Шарқ фалсафаси хрестоматияси" сифатида берилиши мақсадга мувофиқдир. Бу ҳол бўлажак фалсафа фани ўқув дастурлари, қўлланмалари ва дарсликлари мазмунини бойитиш билан бирга талабаларда Шарқ фалсафий меросига объектив муносабатни тарбиялаган бўлур эди.

Иккинчидан, уларда билишнинг тарихий методидан мантикий методига ўтиш етакчи майл ҳисобланади. Агар билишнинг мантикий ва тарихий методлари уйғунлигида, мантикийликдан тарихийликка ўтилса, мақсадга мувофиқ бўлур эди. Масалан, борлиқни таҳлил этаётганда, мантикий метод асос қилиб олиниб, уни билиш тарихига тўхтаб, таҳлил этилса, талабаларнинг бу масалага қизиқиши, демакки, ихлоси ошган бўлар эди. Чунки тарихий аспектда фалсафа фани тадқиқот соҳасини ёритишга берилиб кетиш фалсафий билиш самарадорлигига анча путур етказмоқда.

Учинчидан, бугунги реал воқелик талабларидан келиб чиқиб, фалсафий тафаккур тарзини шахсларда қарор топтириш масаласи мутлақо эътиборга олинмаётир. Хусусан, одамзотнинг шу яхлит Ер шарида битта тур сифатида ҳамкор, ҳамнафас бўлиб яшашига жиддий ҳалакит бериб келаётган ғор одамларига хос тафаккур тарзи ва соҳавий тафаккур тарзининг намоён бўлиши далиллар билан кўрсатилиб, унинг салбий оқибатлари талабаларга етказилмаётир. Демак, бўлажак кадрларда тафаккурнинг эскирган тарзларига қарши ғоявий кураш иммунитетни ҳосил қилинмаётир. Ана шу ҳолатлар нуктаи назарида туриб, Ўзбекистонда фалсафага фан сифатида қараб, муносабат белгилашни тарихий зарурат, деб ҳисоблаймиз.

Тошкент, “Қатортол-камолот” нашриёти, 1998 йил.

ИЛМИЙ БАҲС — ИЖТИМОЙ ЗАРУРАТ

Фалсафа фанлари доктори, профессор Малик Орипов ўзининг «Сирли олам» ойномасида чоп этилган (1998 йил, 12-сон) «Инсонни билиш илми» номли мақоласида фалсафа бир қатор инсоншунослик (ижтимоий-гуманитар) фанлар каторида туриб ёки уларнинг мазмун-моҳиятини ўзлаштириб, «инсон, унинг тақдири, бахт-саодати, комил инсон, миллат, миллатпарварлик, ватан, ватанпарварлик, миллий истиқлол, миллий давлат, ижтимоий тараққиёт сингари тушунчаларини изоҳлаш билан шуғулланиши зарур, деган нуктаи назарни ҳимоя қилади ҳамда тарихан шаклланган фалсафий тушунчалар, категорияларни «мавҳум ва мужмал» деб атаб, янги дарсликларда улардан воз кечиш керак, деб ҳисоблайди. Соддарок айтганда, фалсафа «инсонни билиш илми» сифатида ўз тадқиқот соҳаси, ўз билиш услубини ўзгартириши лозим, деган ғояни илгари суради.

Файласуф олим шундай фикр билан майдонга чиқаётгани таҳсинга лойиқ, албатта. Ахир, ҳозирги ижтимоий-сиёсий ходисалар,

жумладан, таълимни ислоҳ қилиш сиёсатига бефарқ ва лоқайд карагандан кўра, янги фикрлар ва янги ғояларни кўтариб чиқаётган кишилар фаолиятини кўллаб-қувватласа арзийди. Шўро даври сиёсати ва мафқураси исканжасида фаолият кўрсатишга мажбур бўлган зиёлиларимизда мутеълик, лоқайдлик, бефарқлик каби қусурлар шаклланиб қолганини ҳисобга олсак, ана шу тафаккур тарзидан халос бўлишнинг бирдан-бир йўли маълум андозаларга сиғмайдиган фикрларни дадил ўртага ташлаш, ижтимоий онгни қарахтлик ҳолатидан чиқаришнинг тарих синовларидан ўтган воситаси чинакам илмий баҳс-мунозара эканлиги аён бўлади. «Фалсафа — яхлит фан» («Камолот» нашриёти, Т., 1998 й.) рисоласини чоп этишдан бош мақсадимиз ҳам мана шу эди. М. Ориповнинг эътироф қилишича, бу рисоланing чоп этилиши ижобий ходиса бўлиб, «бугунги фалсафа фанига доир чалкаш ва мавҳум фикрларимизни аниқлаб олиш учун мунозара қилиш имконини яратди». Шу мазмундаги фикрни профессор И. Раҳимов ҳам айтади. ~~Камолот олий ўқув юртиларида фалсафа ҳудди физика, кимё ва бонқа~~ фанлар каби ўқитилиши тарафдориман ва синфийлик тамойилларига амал қилиб, уни бирон-бир мактаб—моддиюнчилик (материализм), руҳиятшунослик (идеализм) ва ҳоказо оқимларга бўлиб муносабат белгиланишига қаршиман. Илло, фалсафани соҳаларга парчалаб юбориш, унинг муайян мактабларини мутлоқлаштириш майли ижтимоий тараққиёт ва инсон камолотига завол бўлади, деб ҳисоблайман.

Фалсафани фан сифатида тан олмай, уни соҳаларга парчалаб ўрганишга даъватлар нафақат назарияда, балки амалиётда ҳам кўллаб-қувватланаётгани оддий маъқулот. Гап, масалан, ҳуқуқ фалсафаси, иқтисод фалсафаси, тасаввуф фалсафаси ва ҳоказоларни ўрганмаслик устида бораётгани йўқ, балки шундай майллар жозибаторлигига маҳлиё бўлиб, фалсафани яхлит фан сифагида тадқиқ этишни унутмаслик мавзуида бормоқда.

Фалсафа фан сифатида ўзининг тадқиқот соҳаси ва билиш услубига эга бўлиб келган ва ҳамиша шундай бўлиб қолади. Бугунги фалсафа фани ўзининг ҳозирги замон табиётшунослик, техникашунослик, жамиятшунослик фанлари ҳулосаларига таяниб ўз тамойиллари, тушунчалари, категориялари, қонунлари, услубларини изоҳлаётгани учун ҳам уни илмий фалсафа деб атамоқ жоиз.

Эркин, ижодий илмий баҳс-мунозара шунинг учун керакки, таълим тўғрисидаги Қонун, кадрлар тайёрлаш Миллий дастурини амалга ошириш ишлари бугунги куннинг долзарб масалаларига айланди. Бу умуммиллий, умумдавлат аҳамиятига молик ислохотга

шахсан Президентимиз бошчилик қилаётгани ҳар биримиздан янги куч-ғайрат ва шижоат билан ишлашни тақоза этади. Бу ислохот ўз аҳамияти жиҳатидан оламшумул аҳамиятга эга бўлиб, барча бошқа ислохотлар тақдири ҳам маълум маънода таълим соҳасидаги ислохотнинг илмий ёки ғайриилмий йўналиши олишига боғлиқ десак, муболаға бўлмас.

М.Орипов диалектикани марксизм-ленинизмдан келиб чиқиб, таълимот сифатида тасаввур этади. Билишнинг диалектик услубига қарши турган олимларнинг ҳам ўзига яраша асослари бор: Ўзбекистон Фан ва техника Давлат Кўмитасида «Диалектика ва билиш назарияси» деган фан йўналиши қайд этилган. Тадқиқотчилар диалектикага билиш услубларидан бири сифатида эмас, балки таълимот сифатида ёндошишга мажбурлар. Яъни билиш назарияси «Материалистик-диалектик таълимот» (марксизм)нинг бир соҳаси бўлиб қолмоқда. Халқ ибораси билан айтганда, ёқа — этак, этак эса ёқа тарзида тасаввур этилмоқда. Диалектика билишнинг битта услубидир, ундан бошқа услублар ҳам борки, улар билиш назарияси таркибига киради, Мана шундай илмий муаммоларни ким ҳал этади? Ишлари шундоқ ҳам ошиб-тошиб ётган республикамиз Президенти бу ишга ҳам шахсан ўзи бош-қош бўлмагунча биз қараб тураверишимиз керакми? Ахир, булар биз — файласуфларнинг тўғридан-тўғри вазифамиз, бурчимиз-ку! «Фалсафа — яхлит фан» рисоламнинг дунёга келиши боиси ҳам ана шу муаммоларга баҳоли қудрат ўз муносабатимни билдириш эди.

Назаримда, бугунги фалсафа фани табиётшунослик фанлари далилларига таяниб, ўз тушунчалари, категориялари, қонунларига янгича мазмун бериши лозим. М. Орипов онг ва унинг келиб чиқиши, ривож тўғрисида ҳозирги замон табиётшунослиги эришган муваффақиятлар асосида билдирган фикрларимни ҳам далил-исботсиз рад этади, аммо бу хусусдаги ўз фикрларини ўртага ташламайди. Қарийб 1,5 аср мобайнида одамшунослик (антропология), палеантропология, элшунослик (этнография) ва шу каби қатор фанлар инсон ва унинг онги келиб чиқиши, тарихий-тадрижий ривожини тадқиқ этиб, маълум ютуқларга эришди. Бу соҳага Ўзбекистон табиётшунос олимлари ҳам ўз хиссаларини қўшган. Бундай соф илмий ютуқлардан кўз юмушимиз ва айни шу соҳада тадқиқот ишлари олиб борган олимларни дахрийликда айблашимиз инсофданми?

Замонамиз қомил инсонларга мухтож бўлиб турган экан, одамзот ўз-ўзини бошқариш ва назорат қилишнинг қудратли воситаси бўлмиш кенг қамровли тафаккур тарзини шакллантириши ва оммага

имон-эътикод руҳини сингдириши керак, деб ўйлайман. Бунинг маъноси шуки, кадрлар тайёрлаш Миллий дастури талабларидан келиб чиқиб, Форобий, Беруний, Ибн Синолардек кенг фикр юрита оладиган чинакам имон-эътиқодли мутахассисларни тарбиялаб вояга етказишимиз зарур. Бу мақсадга эришиш учун барча фалсафий оқимлар, жумладан, тасаввуф, экзистенциализм фалсафаси ва бошқа йўналишлар хулосаларидан ҳам ижодий фойдаланиш лозим, деб ҳисоблайман. Айни шу маънода республика файласуфларининг бошини қовуштириб, тўпланиб қолган фалсафий муаммоларни кенг ва эркин баҳс йўли билан ҳал қиладиган қандайдир бир марказга эҳтиёж сезилмоқда.

«Муаллиф, — дейди М. Орипов каминани назарда тутиб, — негадир фалсафанинг сиёсат билан боғлиқ эканини тан олмасдан, гўё бу ҳол фалсафа фанини давлат хизматкорига айлантириб қўяди, деб ташвишланади. Қайси даврда, қайси заминда, қачон фалсафа сиёсатдан ва мафқурадан ҳоли бўлган?»

~~Камина эса сиёсат ҳамда мафқура фалсафа ва бошқа ижтимоий~~ гуманитар фанлардан озикланиб шаклланса, муайян йўналиш олсагина илмий асосга эга бўлиб хатолардан, субъективизмдан қутилиб, барқарорлик касб этади, деган фикрдаман. Ахир, Шўролар даврида сиёсат ва мафқура қулига айланиб қолган фалсафа ҳамда ижтимоий-гуманитар фанлар инқирозга юз тутган экан, бу хатоликларни яна такрорлашимиз шартмикан?

Сиёсат ва мафқура фалсафа ҳамда бошқа фанлар хулосаларига таяниб ривожлансагина жамият, давлат барқарор бўлиши мумкинлигини Ўзбекистон мисолида яққол кўриш мумкин. Президент Ислом Каримов мустақил Ўзбекистоннинг янги тараққиёт йўлини белгилар экан: «Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг», деган тамойилни асос қилиб олди. Яъни, юртбошимиз назарий билишнинг диалектик услуби талабидан келиб чиқиб, тараққиётнинг янги босқичига ўтишда ворисликни сақлаш лозим, деб ҳисоблади. Бугунги Ўзбекистондаги муваффақиятлар, сиёсий барқарорлик негизида ана шу сиёсат ётганини исботлаш шарт бўлмаса керак. Умуман, Ислом Каримовнинг барча асарлари, айниқса, «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» китобини синчиклаб ўқисангиз, улар диалектик инкор ва билишнинг диалектик услубидан озик олиб ёзилганига гувоҳ бўласиз. Диалектик инкор ва билишнинг диалектик услубини назар-писанд қилмай, яъни тараққиётни белгилаётганда ворисликни сақлаш заруратини ҳисобга олмай, «хушдан кетказиб даволаш» сиёсати Россияни қай аҳволга солиб қўйганини кўриб турибмиз. Ёки ҳали демократик тамойиллар онгимизга сингмаган,

яъни тоталитар Шўро давлат тизимидан эндигина чиққан оммага меъёридан ортиқ эркинликлар бериб юбориш қандай оқибатларга олиб келгани Тожикистон «тажрибаси»дан маълум. Буларнинг бари фалсафа билан сиёсат мустаҳкам алоқада эканини, аммо фалсафа сиёсат ва мафкура ортидан эргашса, фан сифатида ўз вазифасини бажара олмаслигини, аксинча, сиёсат ва мафкура фалсафа ҳамда бошқа фанлар хулосаларига таянса, у жамиятдаги барқарорликка, таракқиётга, инсон камолотига хизмат қилишини далиллайди.

Камина ўз рисоламда баъзи хурматли файласуф олимларимизни, М. Орипов таъкидлаб ўтганидек, «чаласаводликда», «билимлари юзакиликда» айблаш фикридан мутлақо йироқман. Мен уларнинг ҳаммасини фидойи тадқиқотчилар сифатида танийман ва хурмат қиламан. Айни вақтда уларнинг илмий ишларига ўз муносабатимни билдирганман, холос. Лекин ҳамкасбимиз И. Раҳимов синергетикани янги фалсафий таълимот йўналиши сифатида билишнинг диалектик услуги ўрнига қўймоқчи экан, қадрларни диалектик тафаккур тарзидан маҳрум этиш қанчалар илмий заминга эга эканлигини исботлаши керак-да. Қайд этиш — илмий исбот дегани эмас. Синергетика билиш назариясининг битта услуги сифатида тан олиниши мумкин. Бироқ, у фалсафий билишнинг диалектик услуги ўрнини асло боса олмайди. Камина шундай фикрдаман.

И. Раҳимов «Фалсафа» (Қисқача конспект. Т., «Университет» нашр., 1998) китобида диалектика қадимдан тарихан таркиб топганини, ҳатто Форобий, Ибн Сино, Беруний каби олимларимиз Сукрот, Афлотун, Арастунинг диалектик қарашларини ривожлантирганларини тан олади. У киши марксча-ленинча фалсафага таяниб, диалектикага таълимот сифатида қарайди. Синергетикани ҳам таълимот, ҳам услуб сифатида талқин этади. Айни чоғда уни идеаллаштириб, янги муносабатларни фалсафий таҳлил этувчи йўналиш, дейди. Шу тарзда материалистик диалектик таълимот билан билишнинг диалектик услубини ўзаро чалкаштириб, билишнинг диалектик услубини синергетикага қарама-қарши қўяди. Маълумки, ҳозирги фалсафа фанига доир қўлланмалар, дарсликлар Шўро анъаналарига биноан тарихийликдан мантиқийлик услубига ўтиш йўналишида ёзилган. Бизнингча, мантиқийликдан тарихийлик услуги асосига ўтилса, талабалар фалсафий тушунчалар, категориялар, қонунларни чуқурроқ ўзлаштириш имконига эга бўладилар. Таълим ислоҳоти бошида турган Президентимиз бу соҳага жуда катта маблағ ажратилишига йўл очиб бердилар. Бу — жуда қувонарли ҳол, албатта. Демак, биз — олимлар ва педагогларнинг ишлари ҳам ана шу эътиборга яраша юксак илмий савияда туришимиз керак бўлади.

Бунинг учун эса ҳар бир фан соҳаси олимлари, мутахассисларининг кенг қўламдаги илмий баҳс-мунозаралари ҳозирги ўтиш даврида ижтимоий зарурат бўлиб турибди. Хусусан, фалсафа фани соҳасида, уни ўқитиш услуби ва усуллари бўйича жуда кўп муаммолар тўпланиб қолганки, уларни кенг ва асосли муҳокама қилиш муҳитини вужудга келтирмай туриб, ечимини кутаётган муаммоларнинг ижобий ҳал қилиниши амримахол. Нафақат бошқариш тизимида, балки таълим тизимида ҳам мавжуд муаммоларга ошна-оғайнигарчилик, фан оламида юқори нуфузга эга кимсалар обрўйига путур етказмаслик каби «тамойиллар» бўйича ёндошиш асло мумкин эмас. Шу боис ҳам камина фалсафа соҳасида заҳмат чекаётган, унинг равнақи борасида чин юракдан қайғураётган олимнинг номини рисоламда тилга олишдан мақсадим — уларни илмий баҳсга тортиш эди. Профессор М. Орипов баҳсга биринчи бўлиб киришгани учун у кишига ўз миинатдорчилигимни билдираман. ~~«Ақонни сузда кўр деб жомини тинди сада», деб ҳазрат~~ Навоий бежиз айтмаганлар. Агар мен эски қадрдоним Малик Орипов номини тилга олмаганимда, у кишидан садо қиқиши қийин эди, албатта. Бошқа олимлар ҳам ўз нуктаи назарларини менинг «тажовузим»дан шу тариқа ҳимоя қилиш имкониятига эгалар. Зеро, Президентимиз айтганларидек: «Фақат баҳс, мунозара, таҳлил меваси бўлган хулосаларгина бизга тўғри йўл кўрсатиши мумкин»

«Сирли олам» журнали, 1999 й., 2-сон. — 6—7 б.

ДИНИИ СИЁСИЙЛАШТИРИШ ЁВУЗЛИКДИР

Пойтахтимиз Тошкентда 1999 йил 16 февралда бўлиб ўтган мудҳиш хунрезликлар ҳаммамизни янада хушёрроқ бўлишга, мустақиллигимизни мустаҳкамлаш ҳар биримизнинг кундалик, амалий ишимиз бўлиб қолишига бир жиддий туртки бўлди. Бу ҳодисотлар, уни ташкил этган диний-сиёсий кучлар ўйлаганидек, кўп миллат вакиллари қўлни-қўлга бериб, ўтиш қийинчиликларини мардонавор енгилшга ва ҳуқуқий демократик давлат қуришга аزمи қарор қилган ўзбекистонликларни ваҳима ва саросимага асло сола олмади. Аксинча, Ўзбекистонни ўз Ватани ҳисоблаган ҳар бир киши Президентимиз Ислоҳ Қаримов ва у киши бошқараётган мустақил давлат атрофига одамлар, миллатларнинг янада мустаҳкамроқ жипслашиш ҳамда иқтисодий, сиёсий ва маънавий соҳаларда кетаётган ислохотларда тагин ҳам фаолроқ иштирок этиш туйғуларини вужудга келтирди. Ўзбекистонни севган, ўз халқиға

садоқатли бўлган ҳар бир киши «Мустақилликни қадрлаш, уни мустаҳкамлаш йўлида қилаётган ишларим етарлими?» деган саволга жавоб қидира бошлади. Бундай савол кишиларимизга ўз фаолиятлари, ўз қарашларига танкидийроқ ёндашув руҳини юзага келтириши табиий.

Ўзбекистон аҳолисининг аксариятини ташкил этган ўзбеклар маданияти, уларнинг турмуш тарзи узоқ замонлардан бери ислом қадриятлари билан бир-бирига шундай сингиб кетганки, уларни баъзан ажратиб олиш ҳам мушкул. Бинобарин, мустақиллик учун кураш бошланган 80-йилларнинг охирларидан то ҳанузгача ислом қадриятларини тиклаш орқали миллий қадриятларни барқарор қилиш ҳаракати давом этмоқда. Бу ҳаракат ўз моҳияти билан инсонпарварлик, миллатпарварлик таснифига эга, албатта. Шунинг учун ҳам динларга, жумладан исломга муносабат қандай бўлиши керак, деган савол кўндаланг бўлиб турибди. Назаримда, илгари ҳам юқорироқ минбарларда, ваҳҳобийлар энди-энди ўзини маълум қилиб кўяётган пайтларда айтганимдек, халқимиз, айниқса, ёшларимизда динга илмий муносабатни шакллантириш ҳаёт-мамот масаласидир. Дин инсониятнинг тарихан тўплаган тажрибасининг мужассами бўлиб, у ҳар бир жамиятда маънавиятни қарор топтиришнинг қудратли воситасидир. Бинобарин, унга билим ва илм сифатида ёндашиш муҳимдир. Зиёлиларимизнинг ҳаммалари динга билим сифатида ёкдашув кераклигини тушунишяптими? Агар тушунаётган бўлсалар, уни билиш учун, унга илмий муносабат вужудга келтириш у тун қилаётган ишлари замон талаблари даражасидами?

16 февраль воқеалари муносабати билан диний фундаментализм ва диний экстремизм ҳақида жиддий гаплар бўляпти. Диний экстремизм динга ғайриилмий муносабатлар мавжуд бўлган муҳитдагина юзага қалқиб чиқа олади. Диний фундаментализм ва диний экстремизмга озиқ беришда мадраса ва мактабларда таълим олмаган, аммо ўзларини ниҳоятда доно қилиб кўратишга уринаётган чала мулла ва чала отинларнинг таъсири катта бўлади, албатта. Аммо динга билим ва илм сифатида ёндашмаётган, бинобарин, уни ўрганмасдан дин номидан гапиришга одатланиб қолган баъзи зиёлиларимиз бу ҳолни англаб етишяптими? Жойлардаги мансабдорлар ислом фалсафасидан хабардорми? Умуман ислом маданияти деганда нимани тушуниш керак?

Тўғри, бошқа ривожланган демократик ҳуқуқий давлатлар каби Ўзбекистонда ҳам таълим тизими диндан, дин эса давлатдан ажратилган. Бироқ, ҳеч қачон дин жамиятдан, халқдан, одамлардан ажратилган эмас. Одамлар орасида ишлаётган, каттами-кичикми бир

жамоага бошчилик қилиш масъулиятини ўз зиммасига олган ҳар бир шахс бу ҳолатни инобатга олиб, фаолният белгилаши бурчдир. Зеро, дин ғўе бир тиниқ азим дарё. Унга илмий муносабатни шакллантира олсак, илм — зиё тарқалиши — бунёдкорлик энергияси ҳосил бўлиши мумкин, борди-ю, диннинг билим, илм эканини эътибордан соқит қилсак, у сиёсий қорчалонлар дастёрига айланиб, худди асов дарё каби ҳамма ёқни вайрон қилиш қувватига эга бўлиши тарихдан маълум.

Исломга бир бутун таълимот тизими сифатида ёндашсак, унда ҳар бир жамиятда барқарорликни таъминлаш, одамлар орасида чинакам инсоний муносабатларни шакллантириш устувор ғоялардир. Бугунги кунда исломдаги ана шундай ғояларни қадриятга айлантириш муҳимдир. Ундаги баъзи бошқа ғоялар ўз тарихий вазифасини ўта бўлдики, ёшларда уларга қадрият сифатида қараш руҳини сингдириш жамият тараққиёти ва инсон камолотига хизмат қилмайди. Масалан, исломдаги жиҳод ғояси араб халифотини юзага келтириб, исломни барқарор қилишда тарихан роль ўйнади. Аммо

ҳозирга келиб, яъни бутун дунё ҳамжамиятида барча соҳада тинч интеграция жараёни кетаётган бир пайғда, бу ғояни устувор этиб кўрсатиш исломни сиёсийлаштиришга, уни мафкура воситасига айлантиришга олиб келадик, бу аввало, дунё ҳамжамияти назарида исломнинг ўзини қадрсизлантиради, иккинчидан, одамларда ёвузлик руҳи қарор топишига сабаб бўлади. Худди шу каби мусулмон мустаснолиги ғояси ҳам ўз тарихий вазифасини ўтаб бўлган, деб ҳисоблаш учун етарли асослар бор. Христиан мустаснолиги ғояси қанчалик ғайриинсоний бўлса, мусулмон мустаснолиги ғояси ҳам шунчалар ғайриилмий, ғайриинсонийдир.

Қуръони Карим Бақара сурасининг 11-оятда бундай фикрлар бор: имонсиз одамларнинг дилларида ғараз борлиги учун Аллоҳ «Ер юзида бузғунчилик қилманг» деса, «Биз ислоҳ қилувчилармиз» дейдилар. Демак, Қуръони Каримда динни «ислоҳ қилиш» шиорлари остида уни парчалаб юбориш, яъни турли оқим ва мазҳабларга бўлиб юбориш кескин қораланади. «Улар (яъни имонсиз одамлар — таъкид меники И. К.) ҳақ йўлнинг ўрнига залолатни танлаб олган кимсалар бўлиб, бу савдоларида фойда қилмадилар ва тўғри йўлга юрувчилардан бўлмадилар», зеро (улар) қар, соқов, кўрдирлар, демак (йўлларидан) қайтмадилар», — дейилади Бақара сурасининг 16 ва 18 оятларида. Ушбу суранинг 108-оятда «Ким иймонга куфрни алмашгирса, албатта тўғри йўлдан адашади», дейилади.

Имонли бўлиш мусулмончиликнинг биринчи ва асосий шартидир.

Тасаввуфда Ватанни севиш имон шарти ҳисобланади. Демак, Куръони Карим ва ислом фалсафаси нуқтаи назаридан ўз Ватанига қасд қилиб, бегуноҳ одамлар ҳаётдан кўз юмишларига сабабчи бўлган кимсалар ҳам, уларни пул, қурол билан таъминлаган ташкилотчилар ҳам имонсиз одамлардир. Шу манфур ишни ижро этишга рози бўлган ёшлар Куръони Карим ва ислом фалсафасининг ана шундай даъватларидан хабардор бўлганларида, улар бу мудҳишликка асло қўл урмаган бўлардилар, деб ўйлайман.

Иктисодий, сиёсий, маънавий-маърифий соҳаларда кенг қамровли ислоҳотлар кетаётган, халқимиз ўз бошидан ўтиш машаққатларини кечираётган ҳозирги вазиятда исломни ҳар қандай шакл-шамойилда сиёсийлаштириш ва уни мафкура воситасига айлантириш ёвузликка йўл очиш, тажоввузкорликни оқлаш бўлиб, у жамият ривожини учун жуда катта хавф туғдиради. Ислому унинг моҳияти ҳақида етарли билим ва маълумотга эга бўлмаган, яъни чала муллалар ва чала отинлар таъсирига тушиб қолган ёки динлар таҳлили бўйича лоақал бошланғич билимга эга бўлмаган кишилар раҳбарлигида ишлаётган, ўқиётган аҳоли диний шиорлар остида арзон обрў орттириш, муайян диний жамоа орасида ўз мавқеини мустаҳкамлаш ниятида яшаётган лўттибозларга қўл келади. «Эй одамлар, биз сизларни бир ота ва бир онадан, яъни Одам алайҳиссалом ва Момо Ҳаводан яратиб, ер юзига ҳар хил қабилла ва элатлар тарзида тарқатиб қўйдик. Токи сизлар бир-бирингиз билан топишиб, ўртада меҳр-оқибат ҳосил қилингизлар», дейилади Куръони Каримда. Ана шу даъватга жиддийроқ эътибор қилинса, Аллоҳ «Эй мусулмонлар», эмас, «Эй одамлар» деб хитоб қиляпти, дунёдаги барча одамларни миллати, ирки, насл-насаби ва эътиқодидан қатъий назар, Одам Ато ва Момо Ҳаводан тарқалгани таъкидланяпти. Дунёдаги турли миллат ва элатлар ўзаро меҳр-оқибатга асосланган муносабатлар ўрнатишга Аллоҳ олдида бурчли эканлигини уқтириляпти.

Исломда «Бисмиллаҳир раҳмонир роҳим»дан сўнг «Ассалому алайкум» туради, десак хато бўлмас. Яъни, мўмин-мусулмон бутунлай нотаниш, бегона одамга тиичлик ва хотиржамлик тилашни бурчи ҳисоблайди. Унга жавобан «бегона» одам «Ваалайкум ассалом» деб жавоб қайтаради. «Эй одамлар, орангизда салом беришни кўпайтиринг», — деб даъват этадилар Мухаммад С. А. В. Зеро, салом-алиқ одамларни руҳан бир-бирига яқинлаштиради, улар қалбидан гина-қудуратни йўқотиб, ўрнига меҳр-муҳаббат ҳисларини киритишга хизмат қилади. Тинчлик, барқарорлик одамларга ўз қобилиятларини бунёдкорлик ишлари учун сарфлашга имкон туғдирса, меҳр-оқибат,

нафақат битта эътиқод ихлосмандлари, балки барча эътиқод эгаларига ҳурмат билан қарашга, уларнинг иззат-нафсларини ва эътиқод ҳис-туйғуларини ҳақорат қилмасликка ўргатади.

«Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида» янги таҳрирдаги Ўзбекистон Қонунида «Диндан давлатга ва Қонституцияга қарши тарғибот олиб боришда, душманлик, нафрат, миллатлараро адоват уйғотиш, ахлоқий негизларни ва фуқаровий тотувликни бузишда, бўҳтон, вазиятни бекарорлаштирувчи уйдирмаларни тарқатишда, аҳоли ўртасида ваҳима чиқаришда ҳамда давлатга, жамият ва шахсга қарши қаратилган бошқа хатти-ҳаракатларда фойдаланишга йўл қўйилмайди»,¹ — дейилган. Демак, Конституциямизнинг диний ва илмий эътиқодларга муносабати ҳам исломнинг асосий ақидаларига тамомила мувофиқ келади. Шундай экан, бу қонунни изчил равишда ва доимо аҳоли орасида тарғиб қилиш, одамлар назарида унинг моддаларидаги йўл-йўриқларни қадриятга айлантириш — зиёлиларимизнинг муҳим буржлари бўлиб қолиши маъкул.

Агар исломга билим ва илм сифатида ёндашилишига эришсак, ундан Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш манфаатлари йўлида самарали фойдаланамиз. Шунга эриша олмасак, турли сиёсий кучлар ўз ғаразли ниятларини амалга ошириш учун уни сиёсийлаштириб ва мафкура воситасига айлантириб, одамларда, айниқса, ёшларда ёвузлик руҳини қарор топтиришга бундан буён ҳам уринаверадиларки, бунга асло йўл қўйиб бўлмайди.

«Маърифат» газетаси, 1999 й., 27 февраль сони.

МАЪНАВИЙ ИЛДИЗИ ТЕРАН МИЛЛАТ

Халқимиз орасида ўз миллатини улуғлаган, демакки, миллатнинг камситилишига рози бўлмаган кишиларни қатағон қилиш сиёсати рус большевиклари томонидан қай даража изчиллик билан амалга оширилган бўлмасин, барибир, илғор зиёлиларимиз ўша оғир шароитларда ҳам миллатимиз қадимийлиги, у жаҳон цивилизацияси бешиқларини тебратган халқлардан бири эканини тушунтиришдан тўхтамадилар. Зеро, ўз миллатини таниш, унинг чин ўтмиши билан ошно бўлиш ҳар бир инсонда пок руҳ ва кучли иродани тарбиялашини тараққийпарвар зиёлилар яхши билардилар.

Президентимиз Ислам Каримовнинг «Туркистон» газетаси

¹ Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида (янги таҳрири) // «Маърифат» газетаси. 1998 йил 16 май сони.

мухбирининг саволларига берган жавобда: «Биз ўзимизни доимо мустақил миллат — ўзбек халқи сифатида ҳис этиб келганмиз ва бу билан фахрланамиз», деган фикри менинг қалбимда чексиз ғурур уйғотди.

Аслида, одамлар феъл-атвори, фаолиятини ғоялар дунёси бошқаради. Тушунчалардаги мазмунлар моҳияти фалсафий қарашлар ёрдамида аён бўлади. Агар турк элатлари тарихидаги муштараклик бу халқларнинг жаҳон миқёсидаги муайян сиёсий, иқтисодий, маънавий муаммолар ечимини топишида ўзаро ишонч, ҳамкорлик маъноларини англагач, нур устига нур. Бироқ бу тушунча ўзбек миллатининг тарихини сохталаштириш, турли хил ғайриилмий талқинлар, сиёсий шиорлар билан бизни тарихимиздан, шарафли ўтмишимиздан жудо қилишга уриниш тарзида намоён бўлса ва «ўзбек» деган миллат йўқ», балки фақат «туркий халқ бор» деган ғайриилмий қарашлар тикиштирилмоқчи бўлса, бундай нуқтаи назарга қатъий зарба бериш лозим.

«Ўзбек» деган ном Ўзбекистондан анча бурун ҳам бўлган. «Ўзбек» сўзи «ўз», яъни асл, ажойиб, таги мустаҳкам маъносини билдирган бўлса, «бек» сардор маъносини англатган. Демак, ўзини ўзи бошқара оладиган одамлар, элатлар «Асл бек» маъносида ўзбеклар деб атаб келинган. «Ўзбек» деган тушунча можар (венгер) лар Европага келмасдан олдин ҳам ишлатилгани тарихий манбаларда учрайди. Вамбери ўзбекларнинг «маънавий томонлари энг аввало уларнинг очиқ кўнгиллилиги, мардлиги, жиддийлиги, ҳақиқий туркий ҳимматга эгалигида яққол кўзга ташланиб турибди», дейди ва ўзбеклар камгап, оғир-вазминлиги билан қўшниларидан ажралиб туришини таъкидлайди. У ўзбеклар аввал ўйлаб, сўнгра гапиришади ва ўз сўзларида муким турадилар дейди.

Турк элатларининг кучи ва мартабаси улар маънавияти илдиэларининг чуқурлигида, бу маънавий маданиятнинг жаҳон маданий тараққиётида салмоқли ўрни борлигида эди. Рус олими П.С.Гуревичнинг таъкидлашича, ҳозирги замон Франция олимлари иисонпарварликнинг дастлабки шакли Марказий Осиёдан Хитойга, Ҳиндистонга ва Европага орийлар руҳи сифатида кириб келган, дейди. Эрадан олдинги мингинчи йилларда китоб ҳолига келган «Овасто»да дастлаб Марказий Осиё, Олтой ва Волга бўйларида яшаб, сўнгра дунёнинг бошқа жойларига тарқаб кетган орий қабилаларининг руҳи сақланган. Туркий қавмларининг бир қисми бўлган ўзбеклар орийларнинг авлодларидир, Япон тадқиқотчилари ҳозирги замон миллий маданиятларининг илдизи Ўзбекистонга келиб тақалаётганини мамнуният билан айтмоқдалар.

Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудудий чегарасини собиқ Шўролар даврида рус большевиклари белгилашган. Мана шу ҳудудда илгари яшаган уруғ-қабилалар, элатлар ва халқлар, тарихан қандай номланганидан қатъи назар, биз ўзбеклар улар шаклантирган ижтимоий муҳит ва давлатларнинг қонуний ворисларимиз, бу билан фахрланишга ҳақлимиз. Қадимги хоразмликлар, марғиёнийлар, парфиёнлар, сўғдлар, бактрияликлар, фарғоналиклар авлодлари эканимизни унутмаслигимиз керак. Бу халқлар жаҳон маданияти ҳазинасиғи бебаҳо дурдоналар билан бойитганларки, буни ҳеч ким инкор эта олмайди. Тадқиқотчиларнинг аксарияти Зардушт Аму ва Сирдарё оралиғидаги халқларнинг дунёқарашлари, урф-одатларини ўрганиш асосида «Авесто»ни яратганини таъкидлашади.

«Авесто»даги далиллардан маълум бўлишича, Марказий Осиё халқлари бундан 4—3 минг йил муқаддам мураккаб ижтимоий тузилмаларга эга бўлганлар. Шунинг учун ҳам унда кўп болали оилаларга давлат ҳисобидан нафақа тайинлашни, бир йўла 2—3 та бола туққан аёлларга муқофот берилиши ҳақида суз боради. «Авесто»да давлат тузилиши, ижтимоий муносабатларнинг демократик тамойиллари ҳақида қимматли фикрлар бор.

Ғарб олимларининг айтишича, Ҳиндистондан тортиб Америка китъасигача «Авесто»га бағишланган минг жилддан ортиқ қадимий китоблар, луғатлар, илмий рисолалар, турли маъруза ва мақолалар тўпламлари, махсус нашр ва ахборотномалар чоп эгилган. Инглиз тадқиқотчиси Мэрэ Бойс хоним зардуштийлик ва унинг жаҳон маданиятида тутган ўрнига бағишлаб 4 жилдлик китобни нашрдан чиқарди. Торонто ва Чикагода «Авесто»га бағишланган бир неча симпозиумлар ўтказилди. Зеро, у дунёдаги энг биринчи муқаддас китобдир. Рус олими И. М. Стаблин-Каменскийнинг эътироф этишича, тадқиқотчилар «иудаизмда ҳам, христиаилиқда ҳам, исломда ҳам, буддавийликда ҳам Зардушт таълимотининг унсурлари борлигини топишган». Зардуштийлик инсонлар қалбини эзгулик нури билан ёритишга қаратилган таълимотдир. Эзгу фикр (ният), эзгу амал зардуштийлик имони ва ахлоқининг асосини ташкил этади.

Ўзбек халқи ўз бошидан кўп босқинчиликларни кечирди. Уларнинг барчаси ҳам бирон-бир тушунчани мафкура воситасига айлантириб, аҳолини алдаш орқали руҳий қулликка рози бўлиб яшашга кўндириш учун ҳаракат қилдилар. Шунга қарамай, Президентимиз Ислоҳ Каримов айтганларидек, ўзбек халқи «Авесто» пайдо бўлган замонлардан буён ўз ҳаёти, ўз маданияти, ўз тарихи билан яшаб келади. Бундай турмуш тарзи, бундай тарих, бундай манавият бетакрор бўлиб, у жаҳон маданиятининг беқиёс

дурдоналаридан ҳисобланади.

Биз тарихимиз, маданиятимизнинг айрим жиҳатларига тўхталиб ўтдик, холос. Уни кенг, ҳолисона ўрганиш ёшларимизда ўз миллати, Ватанига бўлган ихлосни янада оширади, уларда турли ташқи таъсирлар, ғайриилмий қарашлардан ҳоли бўлиш қобилиятини шакллантиради. Зеро, ўзбеклар энг қадимий элат-миллатлардан бири бўлиб, маънавий маданиятлари илдизининг теранлиги сабабли асрлар давомида ташқи таъжоввузларга дош берибгина қолмай, дунёнинг жуда кўп халқлари ва миллатларига ўз ижобий таъсирини кўрсатиб келмоқда.

«Матрифат» газетаси, 1999 й., 23 июнь сони.

ЗИЁЛИЛИК МАЪСУЛИЯТИ

Оламга қуёш зиё таратса, одамзод қалбига зиёли инсон нур сочади. Илм йўлида машаққат чекишдан ҳайқимайдиган, қанчалик оғир ботмасин ва аччиқ бўлмасин, бор ҳақиқатни айта оладиган кишиларни зиёли дейдилар. Миллатнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий қиёфаси кўп жиҳатдан унинг зиёлилари дунёқараши, билимдонлик савияси ва жасоратига боғлиқ.

Маълумки, ҳар қандай фикр, нуқтаи назар, ғоя жамият аъзолари онгидан, руҳидан ўрин олиши учун муайян ижтимоий муҳит зарур. «Ҳизби таҳрир»чиларнинг мусулмон оламида халифалик тузумини ўрнатиш ёки ваҳҳобийларнинг «соф исломни тиклаш» тўғрисидаги ғоялари баъзи ёшларимиз эътиборини ўзига жалб этган экан, бу жаҳолатпарастлик қулай ижтимоий муҳитдагина шаклланиши мумкин эди.

«Халқимизнинг каттагина қисмида ҳақиқий ислом нима эканлигини тушунмаслик аломатлари пайдо бўлди, — дейди таниқли уламоларимиздан Фозилқори Ёсин ўғли. — Мустақиллигимизнинг шарофати билан эса яна динимиз халқимизга қайтарилди. Худди шу жараёнда биз, диний мутахассислар исломга ташна халқимизга динимизнинг фақат эзгуликка хизмат қилишини, қон тўкиш, кишиларга озор бериш унга ёт эканлигини тушунтиришимиз керак эди. Афсуски, бу исломий бурчимизни тўла бажара олмадик. Халқ орасида амри-маъруф қилувчиларнинг баъзилари ҳатто бунга қодир ҳам эмасди».

Маълум бўлишича, ваҳҳобийлик, «Ҳизби таҳрир», аҳмадий, баҳоий, кодиёний ва бошқа мазҳаблар намояндаларининг ҳақиқий исломга зид ғоялари асримизнинг 50-йилларидан мамлакатимизга

кириб, 80-йиллардан томир ота бошлаган. Аммо у ривожлана олмаган. Ошкораликка йўл қўйиш ва демократик эркинликлар берила бошлангач, дин орқали кенг халқ оmmasига ғоявий таъсир кўрсатиш тобора кучайиб борди. Хорижий мамлакатларнинг молиявий ёрдами ва маънавий-рухий қўллаб-қувватлаши натижасида жойларда «исломни тарғиб этувчи даъватчилар» пайдо бўлиб, улар ўз «хожалари»нинг йўл-йўриклари асосида оммага ғоявий таъсир кўрсатиб, бўшаб қолган коммунистик ғоя ўрнини турли чиқиндилар билан тўлғиза бошладилар. Халқ оmmasи «даъватчилар»нинг асл мақсадларини тушунишга ожиз эди, аммо рухонийларимиз ҳам, зиёлиларимиз ҳам у заҳар-заққум ғояларга қарши курашишга тайёр эмасдилар. Зеро, ўша кезларда мадраса ва маъҳад (диний олий мактаб)ларда тахсил кўрганлар бармоқ билан санарли эди. Сиёсий атеизм ва коммунистик ғоялар билан заҳарланиб бўлган зиёлиларимиз, жумладан, ўқитувчи ва муаллимлар эса на динлар тарихи ва на динларнинг ўзига ҳос тарихий ўрни ва мақоми (роли) ҳақида етарли тасаввурга эга эдилар. Натижада оилалар, истиқомат жойларида аҳолига ғоявий таъсир кўрсатиш асосан чала мулла ва чала отинлар ихтиёрига ўта бошлади. Улар кўнгилларига нима хуш келса, шуни ислом номидан айтиб, арзон обрў қозонишга ҳаракат қилдилар.

Аллоҳнинг ягоналигига, фаришталар мавжудлигига, Куръон Аллоҳнинг каломи эканлигига, пайғамбарларга, охираатнинг муқаррарлигига, пешонага азалдан ёзилган тақдир (қисмат) борлигига ва ўлгандан кейин қайта тирилишга бутун қалби, вужуди билан ишонган, имон келтирган киши — мусулмон ҳисобланади. Ислолдаги бундан бошқа тушунчалар илоҳиёт нуқтаи назаридан ақида ҳисобланмайди. Диний билим савияси паст бўлган, диннинг асл моҳиятини сийқалаштирадиган кишиларни ақидапарастлар дейиш расм бўлган. Чунки ақидапарастлик учун чуқур билим эгаси бўлиш шарт эмас. Ўрни келганда шуни айтиш жоизки, ақидапарастлик нафақат ҳар қандай динда, балки илм-фанда, жумладан, фалсафада ҳам мавжуд. Ҳар қандай соҳада чуқурроқ билимга эга бўлмаган кишилар ақидапарастликни ташувчи, уни рағбатлантирувчи ижтимоий кучга айланиб қоладилар. Чунки ақидапарастлик дин ва фан (айниқса фалсафа)даги дунёқараш билан боғлиқ бўлган ва муайян ғояга этиқод қилишга имкон берадиган тушунчаларни ёдлаб олиб, вақт (замон) ва фазо (макон)дан узилган ҳолда уларни ҳақиқатнинг охириги нуқтаси сифатида тарғиб этадилар.

Ақидапараст ўзи саёз билимга эга бўлгани учун баҳс-мунозарага тиш-тирноғи билан қарши чиқади. Чунки чинакам диний ёки илмий баҳсда у ўз йўлини ўтказиш у ёқда турсин, балки шармандаю

шармисор бўлишини яхши англайди. Маҳаллаларда ўтадиган ақсари амри-маъруфларга эътибор берсангиз, амри-маъруф олиб борувчи ва унинг атрофини куршагаи кишилар шундай бир вазиятни вужудга келтирадиларки, бундай ҳолатда ҳатто савол берган киши ҳам энг ноқулай аҳволга тушиб қелини аниқ. Бундай йиғинларда ислом номидан айтилган нотўғри фикрларни ҳам авом халқ ҳақиқат сифатида қабул қилаверади.

Эсимда, маҳалладошларимиздан бири отаси вафотидан сўнг амри-маъруф ўтказишни лозим топиб, бир муллани чорлаган экан. У ёш бўлишига қарамай, қуюқ қора соқол қўйиб олиб, ўзини жуда билимдон қилиб кўрсатишга тиришарди. Мулла махсус сўрида, микрофон олдида ўтириб амри-маъруф бошлаб кетди.

«Сизлар, — деди у, — паловни танаввул қилаверинглар, мен эса муқаддас динимиздаги муборак фикрларни баён этаман».

Тўпланганлар мулланинг амрига бўйсуниб, ошни танаввул қилиб ярмига етган чоғларида, у гап орасида «ушбу еятган ошларингиз ҳаром, чунки исломда ўтганларни бу тариқа зиёфат билан ёд этиш бидъат ҳисобланади», деса бўладими! Издиҳомдагилар ош ейишни ҳам, емасликни ҳам билмай мулзам бўлиб қолдилар.

Яна бир мисол. қўшниларимиздан бири худойи қилиб, мулла айттириб келди. Тўғри, у киши дин соҳасида анча билимдон бўлгани учун одоб-ахлоқ, бурч ҳақида ибратли фикрларни айтди. Айни чоғда гап орасида «магазиннинг гўшти ҳаром, чунки уни ким сўйган, қандай сўйгани номаълум, бинобарин, ундан ҳазар қилинглар», деди. Утирганлар бир-бирларига маъноли қараб олишди, чунки уларнинг барчаси ўша кезларда рўйхат бўйича ҳафтада маҳалладаги магазиндан бсриладига арзон гўшни сотиб олиб, бола-чақа боқишарди.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида чала мулла, чала отинларнинг хатти-ҳаракати билан истиқомат жойларида шундай бир ҳолат шаклланиб қолдики, дин соҳасида озгина уларга зидроқ фикр билдирган одамлар ҳақорат қилина бошлади. Агар собиқ шўролар даврида диний маросимларга мойил бўлган одамларни «эскилик сарқитини ташувчи», «буржуа мафкурачиси» деб, ишдан бўшатишган бўлса, чала мулланинг нотўғри фикрларига эътироз билдирган одамларни «атеист», «кофир» дсб таҳкирлаш, ҳатто маҳалладаги йиғинларга аралаштирмаслик йўлини тутдилар. Динни тарғиб қилиш, унга ихлосни ошириш учун ташвиқот юргизиш бошқаю, аммо динни зўравонлик йўли билан қарор топтиришга интилиш бошқа. Чинакам уламолар, мударрислар, руҳонийлар дин масаласида асло зўравонликка йўл қўймайдилар.

Назаримда, амри-маъруфлар одамларга ғоявий таъсир кўрсатиш воситаси бўлгани сабабли, уларни махсус диний билимга эга бўлган (мадраса ёки маҳадни битирган)лар, айна чоғда чинакам ватанпарвар бўлган шахслар ўтказиши маъқул. Ҳар қандай мулла ёки отин аввадамбор шу Ўзбекистон деб аталган улуғ ва муътабар дийёрнинг бир фуқароси эканини, ана шу Ватанини севиш, унга хизмат қилиш ватанпарварлик бурчи эканлигини англаб, ҳар бир сўзини чуқур ҳис этган ҳолда ўйлаб гапириши лозим. Улар ислом моҳият-эътибори билан асрлар давомида инсонларни яхши амаллар, эзгу ишларга, одамлар, халқларга озор бермасликка даъват этиш орқали барқарор бўлиб борганини эринмасдан ёшларга тушунтирсалар, уларни тўғри йўлга бошлаган бўладилар. Ҳадису шарифларда кўлидан, тилидан одамлар озор топсалар, уни мусулмон деб бўлмайди, дейилади. Шундай экан, исломга одамларни зўрлик, зўравонлик билан киритишга қаратилган ҳар қандай даъват қораланиши лозим.

~~Исломида инсонпарварлик, халқпарварлик тоғларини ташвиқ~~
этиб, унинг ривожига катта ҳисса қўшганлар орасида Марказий Осиё алломаларининг роли бекиёс. Уларнинг ҳаёт йўллари, ибратлари, дунёқарашлари, имон-эътиқодлари йўналишини обдон билиб олиш, исломнинг софлиги йўлида қилган хизматларини изчиллик билан кўрсатиб бериш ёшларимизда катта қизиқиш уйғотиши мумкин. Бизнинг мутафаккирларимиз диний билимларни дунёвий илмлар билан омухта қилиб, милатимиз ва умуман башариятга беназир хизмат кидиб келганлар. Узоққа бормайлик, асримизнинг бошларида миллатни асрий асоратдан чиқаришнинг бирдан-бир йўлини улар маърифатпарварликни тарғиб этиш деб билганлар. Бу йўлда моду дунёларини аямаганлар ва ҳатто жонларини ҳам фидо этганлар. Муфтий Маҳмудхўжа Бехбудийнинг дин ва илмга қарашлари бизнинг руҳонийларимиз учун ҳозир ҳам улуғ бир мактаб бўла олади. У аллома ақидапарастларнинг илм-маърифат йўлига тўсиқ бўлишларини қоралаб бундай деган эди: «Ҳозир янги ва бошқа-бошқа замондир. Бу замонда илм ва хунарсиз халқнинг бойлиги, ори ва ахлоқи ҳамда обрўи ҳам қўлдан чиқар, ҳатто дини ҳам заиф бўлар». Эътибор берсангиз, Бехбудий диннинг мустаҳкамлигини аввало илм-маърифатда кўрган. Шуниинг учун замонавий мактаблар очган ва ёшлар дунёвий билимлардан бахраманд бўлишлари учун бутун кучини сарфлаган. Алломаларимиздан Фитрат миллат дарди билан нафас олар экан, «дин ҳам дунё илмлари билан жиҳозлансун» деган хулосага келади. Ҳам исломий билимлар, ҳам дунёвий илмларни яхши билган Абдулла Авлоний илми энг олий ва муқаддас деб билиб, у «Савобни гуноҳдан, ҳалолни ҳаромдан, тозани мурдордан

аюриб берур. Бизларни илм жаҳолат қоронгулиғидан қутқарур, маданият, инсоният, маърифат дунёсига чиқарур, ёмон феъллардан, бузук ишлардан қайтарур, яхши хулқ ва одоб сохиби қилур...», дейди.¹

Бу каби мисолларни кўплаб кечтириш мумкин. Аммо шунинг айтиш қифояки, бизнинг алломаларимиз исломга, шариятга билим сифатида ёндашиб, уни чуқур ўзлаштиргач, илм-маърифат орқалигина инсон баркамол бўла олиши ва чинакам тараққиётга эришиш мумкин, деб ҳисоблаганлар. Уларнинг ибратлари ва даъватларида ҳозирги замон руҳонийларимиз илҳом олиб, диний билимлар билан чекланиб қолмай, дунёвий билимларни ҳам эгаллаш, ижтимоий ҳодисаларга илмий муносабатчи шакллантириш учун ҳаракат қилсалар, миллий мустақиллигимизни мустаҳкамлаш, ёшларни тўғри йўлдан бошлаш ишига беҳад улкан хисса қўшган бўлур эдилар. Президент Ислам Каримов ғояга қарши фақат ғоя билан баҳсга киришиш, курашиш кераклигига эътиборимизни қаратар экан, бу жиддий назарий қоида ҳаммага, даставвал зиёдилар зиммасига улкан масъулият юклайди.

Биз бир давлат тузумидан, бир ижтимоий-иқтисодий муносабатдан бутунлай бошқасига, яъни инсонлар устидан зўравонлик билан ҳукм сурадиган давлатдан инсонларга хизмат қиладиган демократик давлат тузилмасига ўтмоқдамиз. Мулкнинг давлат монополияси шаклидан кўп укладли мулкка асосланган ижтимоий муносабатларни қарор топтириш учун курашмоқдамиз. Бундай ўтиш давридаги барча муаммоларни фақат кенг баҳс-мунозара йўли билан ҳал қилишга, фикрлар хилма-хиллиги тамойилларига қатъий амал қилишга интилишимиз лозим. Шунда ҳозирги миллий, умумбашарий муаммоларни куч ишлатиш, зўравонлик йўли билан ҳал этиш асло мумкин эмаслигини ҳамма, аввало ёшларимиз билиб оладилар.

«Адолат» газетаси (1999 йил 19 март), «Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда» (муҳокама, мулоҳаза, баҳс, таклиф) мавзуида бир қатор соҳалар мутахассисларининг Президент Ислам Каримовнинг «Туркистонпресс» ахборот агентлиги мухбирининг саволларига берган жавоблари юзасидан билдирган фикр-мулоҳазаларини чоп этди: Унда ислом, унга муносабат масаласида бағоят диққатга сазовор фикрлар баён қилинди. Жумладан, республика «Камолот» жамғармаси бошқаруви раисининг ўринбосари Қ.Қурбонбоев ва журналист М. Калонхонов диний жаҳолатпарастликка қарши нафақат имом-хатиблар, айтиш чоғда мактаб ўқитувчилари ва олий ўқув

¹ Ватан ва миллат муқаддасдир. Тошкент, «Ўқитувчи», 1996 й. 56-бет.

юртларининг профессор-муаллимлари ҳам ёшларга сабоқ беришлари мумкин, деган фикрни илгари сурдилар. Бу фикрга умуман қарши эмаслигини таъкидлаган ҳолда Халқаро Ислом тадқиқот маркази бўлим мудирини С.Муҳитдинов мана бундай нуктаи назарда турганини маълум этиб: «Лекин куй суйса ҳам қассоб суйсин, деганларидек, бу иш билан диний мутахассисларимизнинг шуғулланишлари кўпроқ фойда беради», деди. Агар бу фақат ҳурматли исломшунос олим С.Муҳитдиновнинг шахсий фикр-мулоҳазаси бўлса, унчалик хатарли эмас. Бордию, шундай фикрлардан келиб чиқиб, диний жаҳолатпарастликка қарши кураш фақат кичик бир гуруҳ зиёлиларининг вазифаси деб қаралса, муносабат белгиланса, ўйлайманки, бизнинг ёшларга кўрсатишимиз лозим бўлган гоъвий таъсиримиз ниҳоятда чекланиб қолади ва уларнинг ёт таъсирларга тушиш имконияти янада кенгайди. Очигини айтганда, мустақиллик йилларида мамлакатимизда дин масаласи билан фақат имом-хатиблар шуғулланишига ҳақли, деган нуктаи назар барқарор бўлиб қолиб, зиёлиларимизнинг энг кўп ва одамларга яқин қисми — ўқитувчилар, профессор-муаллимлар бу гоъвий курашда мухофазакорлик мавқеига ўтиб олмаганларида, ваҳҳобийлик ва «Хизби таҳрир» оқимлари домига талай ёшларимиз тушиб қолмас эдилар. Агар биз Тошкентдаги 16 февраль воқеаларидан жиддий хулосалар чиқариб олишни истасак, Президент Ислом Каримовнинг «жамиятимиздаги бугунги вазият, мавжуд хавф-хатарлар ва уларнинг олдини олиш чоралари ҳақида олимларимиз, пешқадам зиёлиларимиз халққа ўз сўзларини айтишлари керак, улар бу борада жамият олдида қарздор эканликларини унутмасликлари лозим» деган фикрлари ҳаммамиз учун дастуруламал бўлиб қолиши зарур.

Замонамиз талаби шуки, аввало олимлар, қолаверса, барча зиёлиларимиз динга билим ва илм сифатида ёндашиб, уни ўрганишлари, исломнинг инсон камолоти ва жамият тараққиётига ўйнаётган тарихий ролини аниқ-равшан тасаввур эта олишлари ҳам фарз, ҳам қарзидир. Математика ўқитувчиларидан тортиб, тарих ва адабиёт ўқитувчиси, физика муаллимидан тортиб файласуф профессор-доцентгача динлар, жумладан, ислом тарихи ва унинг миллий мустақилликни мустаҳкамлашдаги ўрни ва ролини муайян тарзда идрок эта олсаларгина ёшларга гоъвий таъсир кўрсатиш оммавий тус олиши мумкин. Ҳоҳ ва қарашлар кураши кетаётган, маънавиятимизни миллий асосда қарор топтиришда ислом омилидан фойдаланиш зарурати пайдо бўлган бир даврда, ўқитувчи ва муаллимларнинг бу курашда четда қолишлари асло мумкин эмас, деб ўйлайман.

Хулоса шуки, эндиги зиёлиларимизнинг барчалари маълум даражада динлар тарихи ва диннинг ижтимоин ҳаётда, тараққиётда, инсон камолотида ўйнаган ва ўйнаши мумкин бўлган ўрни ва мақомини равшан тасавзур этиб, миллат фарзандларини тўғри йўлга бошлашлари учун ўз бурчларини бажаришлари шарт. Шу билан бирга бутунги руҳонийларимизнинг барчалари Ўзбекистон фуқароси сифатида диний тарғибот-ташвиқотни ўтиш даврининг долзарб муаммолари билан узвий боғлай олиш малакаларини ўзларида ҳосил этишлари, яъни диний билимлар билан чекланиб қолмай, илмий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, фалсафий, эстетик онглари ошириб боришлари фарз ва қарз эканлигини англаб етишлари лозим. Шунда ҳар хил сохта ғоялар томир ёйишининг олди олинган бўлади.

«Халқ таълими» журнали, 1999 й., 5-сон. — 47—53 б.

ФАЛСАФА ВА ТАРАҚҚИЁТ

Илмий баҳс, қизгин ва асосли мунозара ҳақиқатни англашнинг тарих синовидан ўтган усулидир. Баҳс-мунозарага кенг йўл очилган ва фикрлар хилма-хиллиги қадрланган жамият ва давлатдагина илм-фан, техника ва технология ривожланиши, индивидуал ва ижтимоий онг қарахтликдан, лоқайдликдан, мутелиқдан чиқиб, у фаол тус олиши, илмий-ижодий муҳит вужудга келиши мумкин. Бу эса ижтимоий тараққиёт учун кенг йўл очиш билан бирга давлатнинг қудратли, жамиятнинг барқарор бўлиши учун зарур шарт-шароитни вужудга келтиради. Шунинг учун ҳам Ислоҳ Каримов «Фақат баҳс, мунозара, таҳлил меваси бўлган хулосаларгина бизга тўғри йўл кўрсатиши мумкин»¹ деб, ғоявий-назарий муаммоларни таҳлил қилишга даъват этмоқда.

Ўзбекистон «қизил империя» таркибидан чиқиб, тараққиётнинг мустақил йўлига киргач, турли соҳалар бўйича янгича фикрлар, янгича ёндашувлар юзага келгани тамомила табиий ҳолдир. Жумладан, олий ўқув юртларида марксча-ленинча фалсафа асосларидан ва унинг синфийлик тамойилидан воз кечиб, фалсафага фан сифатида ёндашув кераклигини кўпчилик, илмий жамоатчилик англаб етди. Шу жараёнда, бир томондан, «фалсафани янгилаш», «миллий фалсафа яратиш» тўғрисидаги фикрлар ўртага ташланмоқда. Иккинчи томондан, асрлар давомида дунёнинг турли мамлакатларида юзлаб, минглаб олимларнинг машаққатли тадқиқотлари туфайли

¹ Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келамак йўқ // «Мулоқот» журн., 1998 й., 5-сон, 3-бет.

шаклланган фалсафий тушунчалар, категориялар, кунунларга, билишнинг фалсафий услубларига янгича мазмун бериб, олий ўқув юртларида бирон-бир фалсафий оқимни эмас, балки фалсафани фан сифатида ўқитиш, демакки, замон талаблари асосида унга янгича методологик ёндашувни қарор топтириш ҳақида асосли таклифлар киритилмоқда.

Нега айнан фалсафа соҳасида кўп тушунмовчиликлар, қарама-қарши кутбга эга бўлган фикрлар юзага келмоқда? Чунки муайян фалсафий йўналиш жамият тараққиёти ва инсон камолотига хизмат қилган бўлса, бошқа бир йўналиш жамиятда турғунликни вужудга келтиргани, ижтимоий ва индивидуал онгни жиловлаб қўйгани узок ва яқин тарихимиздан маълум. Шунинг учун фалсафа соҳасида кетаётган ҳозирги баҳс-мунозаралар йўлини тўсиб қўйишга қаратилган майлларнинг ижтимоий оқибатлари яхшиликка олиб келмаслигини обдон ўйлаб кўриш керак, деб ҳисоблаймиз. ~~Зеро, Ватанимизнинг қадимий тарихи ва тарихи ҳақида жиддий қайтириш шуни тақоза этади. Ўзбекистонда шаклланиши назарда тутилган фалсафа фан сифатида қарор топиб, у миллий маҳдудликдан ҳам, ғарбпарастлик ва арабпарастликдан ҳам ҳоли бўлмоғи лозим.~~

Билиш диалектик услубининг тарихий илдишлари

Оламда қарама-қаршиликлар борлиги ва улар ўртасида муқаррар кураш мавжудлигини одамлар қадим-қадимларда идрок этишган ва шу реалликдан келиб чиқиб табиий ва ижтимоий ҳодисаларга муносабат билдирганлар. Ўзбекистонлик тадқиқотчилар тарихий манбаъларга таяниб, ички зиддиятларга эга бир бутун олам ҳақидаги тасаввурлар 4 минг йил олдин маълум эканлигини айтишади. Қадимги Шарқ мифологиясидан бизгача етиб келган достон, ҳикоялардаги фалсафий тасаввурларда оламда қарама-қарши кучлар борлиги зўҳур этилган. Чунончи, «Жафоқаш авлиё ҳақида достон», «Хўжайиннинг кул билан суҳбати» ҳикоясида яхшилик билан ёмонлик, згулик билан ёвузлик, бойлик билан қашшоқлик, хурлик билан хўрлик ўртасидаги зиддиятлар, улар ўртасида ўзаро кураш ва мурасизлик ҳақида гап боради.

Марказий Осиё мифологиясида ҳам яхшилик билан ёмонлик, нур билан зулмат, бахт билан бахтсизлик ўртасида кураш борлигига эътибор қаратилган. Умуман инсон яхшиликни англаши учун ёмонлик ҳақида тасаввурга эга бўлиши лозим. Бордию ёмонлик тўғрисида тасаввур бўлмаса, яхшилик ҳақида фикр юритишнинг иложи қолмайди. Бироқ, бир нуқтаи назардан яхшилик ҳисобланган

фикр бошкача нуқтаи назарда ёмонлик бўлиб туюлиши мумкин. Одамзод карама-қарши тушунчалар ёрдамидагина оламдаги ҳодисаларни англайди ва шундан келиб чиқиб муносабат белгилайди, яъни фаолият йўналишини аниқлаб олади.

Туронзаминда ижодий фаолият кўрсатган буюк олим ва илоҳиётчи Зардушт Спитома дунёда икки карама-қарши куч борлигини айтиб, уларни эзгулик ва ёвузлик руҳи деб атаган. Унинг таълимотига кўра, бу кучлар ўртасидаги абадий курашда одамлар ё у, ё бу томонда туришга мажбурдирлар. Аъло одам, яъни баркамол одам албатта эзгулик томонида туради, чунки у ёвузлик ҳақида тўла ва тўғри тасаввурга эга бўлгани учун имонли инсон сифатида ўзини намоён эта олади. Оламда карама-қаршилиқлар борлигини қадимги Хитой ва Ҳиндистон олимлари билишгани илмий жамоатчиликка маълум. Бинобарин, оламда карама-қаршилиқлар бирлик, бир бутунлик асосида мавжудлигини идрок этиш даставвал Шарқ тафаккури тарзининг маҳсулидир. Сўнгра, қадимги грек олимлари «диалектика» сўзини илмий мулоқотга киритиб, бу категория орқали оламни илмий англаш мумкин, деб ҳисоблаганлар.

Грекча сўз бўлган «диалектика»нинг луғавий маъноси баҳс юритиш, далиллаш санъати демакдир. Сукрот диалектикани тушунчаларни аниқлаш мақсадида суҳбат куриш санъати, Афлотун эса уни олий фан, ғояларни билиш усули, деб ҳисоблаган. Хераклит ва Демокрит диалектикага билиш услуби сифатида ёндашганлар.

Афлотун ва Арастунинг фалсафий қарашларини илмий шарҳлаб, ўзи ҳам ноёб фикрларни илгари сурган Абу Наср Форобий оламдаги нарса, ҳодиса ва жараёнларни идрок этишда жадалий восила (билишнинг диалектик услуби) билан жадалий хивора (диалектик баҳс)нинг ролига жуда катта эътибор билан қараган. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий, Фарғоний, ар-Розий, Беруний, Улуғбек, Бсдил ва бошқа мутафаккирлар фалсафий категорияларни илмий мулоқотга киритишга катта хисса қўшганлар. Уларнинг асарларида у ёки бу тарзда мазмун ва шакл, сабаб ва оқибат, имконият ва воқелик, миқдор ва сифат каби категориялар ўз ифодасини тоган. Ана шундай категориялар ёрдамида олам, унда одамнинг ўрни тўғрисида, ижтимоий-сиёсий ҳодисаларга таъсир этишда инсонларнинг мақоми ҳақида нодир фалсафий фикрларни бизга мерос қилиб қолдирганлар. Уларнинг ҳар бирининг фалсафий категорияларга муносабатини баён этишнинг ушбу мақола доирасида иложи йўқ. Форобийнинг бу масаладаги қарашларининг ўзидаёқ Уйғониш давридаги мутафаккирларимиз оламдаги мавжуд зиддиятларни инкор этмаганликлари, балки реал ҳаётда бор нарсаларни иқдор

этганликлари маълум бўлади.

Форобий сабаб ва оқибат категориясини асослаш учун катта тадқиқотлар олиб борган. Борлик билан худони айнанлаштириб, уларни оламдаги ўзгаришларнинг биринчи сабаби деб изоҳлаган. Материя (моддий нарсалар) — сув, ҳаво, тупроқ, оловдан ташқил топади, деб изоҳлаган. Аллома материя ва шакл категорияси хусусида фикр юритиб, улар бир-бирига сабаб бўлмайди, чунки ҳар иккаласи бирликда мавжуддир, бирисиз иккинчиси яшай олмайди, деган. Форобийнинг фикрича, ҳаракат материянинг объектив хусусияти, моддий оламдаги зиддият эса ҳаракат манбаъидир.

Форобий айтадики, ҳар қандай қонун умумийлик кўриниши бўлиб, оқил одамлар улар ёрдамида айрим нарсалар моҳиятини англаб оладилар. Аммо умумийликдан айримликка бориш учун инсонда етарли билим, малака бўлмоғи лозим. Афлотун ва Арастунинг фалсафий қарашларни таҳлил этиб, улар оламда қарама-қаршилик борлиги ва ўзаро тутан ҳуфт қувватлар олами оғирлиги ёрдам беришини кўрсатганликларини айтади. Айни чоғда улар меъёр категориясининг роли ва аҳамиятини уқтиришади. «Афлотун, — дейди Форобий, — инсон табиатидаги зарурий хислатларни ва уларнинг қарама-қарши жиҳатларини фарқлаш кераклигини тушунтиради. Масалан, камтарлик таҳсинга сазовор, аммо камтарлик ҳаддан ошиб кетса, у ҳолда ўз кучини йўқотади ва зарарли бўлиб қолади. Хушёрлик ҳам таҳсинга сазовор, аммо ҳаддан ошиб кетса, у кўркув ва ўзини тийишга айланиб, зарарли бўлиб қолади».¹

Арастунинг «Китоб фи ал-маъкулот» («Категориялар») номли рисоласини таҳлил этиб, Форобий категорияларнинг илмий билишдаги ролига юксак баҳо беради. Арасту табиат (физик) ҳодисаларини «таҳлил қилишда жадалий (диалектик) восила (услуг)ни қўллайди, — дейди аллома. — Жадалий хивора (диалектик баҳс)га қобилият пайдо этувчи ҳолатга олиб келувчи нарсани тушунтириш учун у шундай йўл тутади. Демак, у ушбу нарсаларга илмий қонунларни татбиқ этади ва улар туфайли уларнинг моҳиятини ўрганеди».²

Фозиллар ва жоҳиллар шаҳри тўғрисидаги фикрида Форобий диалектик зиддиятни иқрор этади. «Фозиллар шаҳрининг зидди бўлган шаҳар — жоҳиллар шаҳри, беномуслар шаҳри, айирбошловчилар, адашган, залолатдаги одамлар шаҳридир».³ Жаҳолатдаги одамлар моддий нарсалар, безакларга сиғиниб, уларнинг

¹ Абу Наср Форобий Фозил одамлар шаҳри Тошкент, 3998 й., 22-бет.

² Ушбу асар, 78-79 бетлар.

³ Абу Наср Форобий Фозил одамлар шаҳри. 161-6.

назарида булар «бахт-саодат бўлиб кўринади. Зотан, (моддий ва рухий) неъматларнинг ҳаммаси биргаликда уйғунлашган чоғдагина ҳақиқий бахт-саодатга эришиш мумкин».¹ Абу Али ибн Сино оламдаги сабабий боғланишлар (детерминизм) ҳодисасига катта эътибор билан қараган. Сабабсиз бирон нарса содир бўлмаслигига ишонган аллома касаллик сабабларини аниқлаш билан жиддий шуғулланиб, медицина (мададсино) фанига асос солдики, маъна шу қарашлари учун ўша даврнинг ақидапараст руҳонийлари уни кофирликда айблаганларида, бундай жавоб кайтарди:

Меннинг куфрим айбларга дилимдан ўзга султон йўқ,

Бу оламда менинг покиза имонимдек имон йўқ.

Замон аҳли аро танҳо мусулмон мен эдим, — э воҳ!

Агар кофир эсам мен ҳам — бу дупёда мусулмон йўқ!

Умуман дунё доимий ўзгаришда ва ҳаракатда, бузилиш ва янгилинишда, нарса ва ҳодисалар ўзаро қарама-қаршиликда, бир-бирини рад этиш ва айни чоғда бир-бирини тақоза этишда эканини қадимги дунё алломалари ҳам, Шарқ Уйғониш даврининг таниқли мутафаккирлари ҳам ўз асарларида таъкидлаб, фалсафий тафаккур ривожига ва фалсафий маданият юксалишига бебаҳо ҳисса қўшганлар.

XVIII асрдан Ғарбий Оврупода тарқала бошлаган ва ижтимоий тараққиёт ҳамда инсон эрки учун кенг йўл очган фалсафий фикрлар бўм-бўш ерда майдонга келмаган. Немис файласуфлари — Кант, Гегель, Фейербах, Маркс иждоғлари ҳам умумбашарий фалсафий фикрларнинг вориси сифатида вужудга келган. Улар яшаган даврга келиб, фалсафий тушунчаларни муайян тизим (система)га солиш эҳтиёжи пайдо бўлди. Ана шуни аввало И.Кант ва Г.Ф.Гегель бошқалардан кўра чуқурроқ англадилар. Гегель фалсафасининг тадқиқот объекти «Оламий рух» ва унинг гавдаланиши, ўзидан узоқлашиши ва ўзига қайтишидир. Бу ҳолатни аниқлаш усули ва услубияти сифатида диалектикани асос қилиб олди. Биз, юқорида айтганимиздек, фалсафий тушунчалар, категориялар, қонунлар Шарқ ва Ғарб файласуфларининг асарларида у ёки бу тарзда ўз ифодасини топган бўлса-да, аммо ҳали фалсафага фан сифатида қаралмас ва уни «фанлар фани» ҳисоблаб келинади. Кант ва Гегелдан бошлаб фалсафий тушунчалар маълум тартибга солиниб, унинг фанга айланиш даври бошланди. Гегель ўтмиш фалсафий меросига таяниб туриб, фалсафий категориялар ва қонунларни бир тизимга солишни бошлаб берди.

¹ Ўша асар, 163-бет.

Агар Гегель бутунликни «Олий рух»да деб англаган бўлса, Фейербах ва Маркс уни материя ва унинг ҳаракати, деб изоҳладилар. Шу фикрга таяниб ва синфийлик тамойилини фалсафага татбиқ этиб, Маркснинг материалистик диалектик таълимоти юзага келдики, Ленин бошлиқ рус большевиклари бу «таълимот»ни дунёвий мутаассиблик дини даражасига кўтардилар.

Хулоса қилиб айтганда, диалектика (жадалиий восила) оламни фалсафий билишнинг битта услуби бўлиб, у ўзининг чуқур тарихий илдиэларига эгадир.

Фалсафа – фан

Ҳар бир соҳанинг тадқиқот объекти ва туркумий жиҳатлари (базаси) аниқ-равшан бўлгунга қадар узок тарихий вақт ва ~~олимларнинг ниҳоятда маънақатли изланишлари зарур бўлади.~~ Фалсафанинг тадқиқот объекти барча фанларда зухур бўлади, деб тушунилган даврларда уни «фанлар фани», «фанлар онаси» деб таърифлаш расм бўлган эди. Эшитилиши жозибадор бўлган бу таъриф аслида фалсафани конкрет фан сифатида тан олмаслик оқибати эди.

XIX аср бошларидан эътиборан, Ғарбий Оврупо файласуфлари, аввало, Гегелнинг ташаббуси билан фалсафанинг категориал жиҳатлари бир тартибга солина бошланди. Унинг предмети ва билиш услуби маълум даражада ойдинлашди. Ўтган яқин 2 аср давомида фалсафа фан даражасига кўтарилди. У оламни ва унда одамнинг ўрнини аниқлаш билан бирга эндиликда инсон онги ва руҳини инсонийлаштириш учун, унинг тафаккур тарзини ўзгартиришни ҳам ўз тадқиқот объектига айланттириши назарда тутилмоқда. Шу билан бирга янгича методологик асослар ва тамойилларда ривожланадиган фалсафа фани одамзот руҳий олами ва жамият маънавий-ахлоқий муҳитини инсонийлаштиришнинг тарих синовларидан ўтган воситаси — имон-этиқод масаласи билан ҳам жиддий шуғулланишга даъват этилмоқда. Шундай қилиб, янгича методологик ёндашувга асосланган фалсафа фани ўтмишдаги барча энг ибратли ижтимоий-фалсафий меросни ўзлаштирган ҳолда, тадқиқот соҳасини замон талабларига мувофиқ янада кенгайтириши керак бўлиб турибди.

Бугунги фалсафа фани жуда бой категориал ва чуқур негизларга эга. Чунончи, борлик, фазо ва вақт, миқдор, сифат, меъёр, ҳаракат ва тараққиёт, материя, субстанция, онг, рух, инкор, ворислик, эволюция, революция, сакран, нортланш категориялари; сабаб ва оқибат, айримлик, хусусийлик ва умумийлик, мазмун ва шакл, имконият ва

воқелик, зарурият ва тасодифият, моҳият ва ҳодиса, бутун ва қисм каби бир-бирини тақоза этадиган жуфт категориялар; диалектик зиддиятлилик, миқдор ва сифатнинг ўзаро ўтиши, инкорни инкор каби ялпи умумий қонунлар; объективлик (ҳолислик) ва илмийлик каби тамойиллар; оламни фалсафий билиш мегодлари — диалектика, метафизика, синергетика, трансдентал билиш, кадриятлар орқали билиш ва бошқалар. Оламдаги ялпи умумий алоқадорликлар, ўзаро тақозоларни идрок этишга имкон туғдирадиган бу категориялар, қонунлар, тамойиллар ва методлар бошқа тадқиқотчилар учун ҳам фалсафани методологик асос бўлиш ҳуқуқига эга қилади.

Шундай қилиб, фалсафа соҳасида тадқиқот олиб бораётган олимлар «фалсафани янгилаш», «Ўзбекистон ёки ўзбек фалсафасини яратиш» шиорларини илгари суришлари билан фалсафа фанининг тарихий илдиэларига раҳна солмоқчи бўладилар. Фалсафа фанининг предмети ҳақида умумий келишув албатта керак. Шу асосда намунавий дастурлар яратиш мақсадга мувофиқдир. Ўрни келганда шуни таъкидлаш лозимки, бу масалада Ғарбга тақлид қилиб фаолият йўналиши белгилашимизга ҳожат бўлмаса керак. Чунки И.А.Каримов айтганларидай, «Европада илдиз отиши мумкин бўлган нарса Шарқда униб ўса олмайди». Фалсафани олий ўқув юртларида фан сифатида ўтиш асло уни «мутлоқ ҳақиқат даъвоси билан чиқиши»ни билдирмайди. Аксинча, у кадрларимизни ҳақиқатни англаб олишларига, айниқса, мураккаб ижтимоий-сиёсий ҳодисаларни чуқурроқ идрок этишларига, воқеаларни олдиндан кўра билишга ўргатади. Чиндан ҳам кадрлар тайёрлаш Миллий дастури «ҳар биримиздан астойдил, бетиним, изчил меҳнатни талаб этади», бинобарин, «бу назик масалада сусткашликка ҳам, қош кўяман деб кўз чиқаришга ҳам йўл кўйиб бўлмайди», — деган эди И. А. Каримов.

Фалсафада жаҳолатпарастлик ва унинг оқибатлари

Тарихий хотирага эга бўлиш тарихда йўл кўйилган жиддий хатоликларни бошқа бир шаклда такрорламаслик учун қафолатдир. Агар ўз тарихимизга ҳам, ўзгалар тарихига ҳам жиддий назар ташласак, шу нарса маълум ва равшан бўладики, нафақат динларда, балки фалсафада ҳам ақидапарастлик ва жаҳолатпарастликка оғиб кетиш даврлари бўлган. Агар диний ақидапарастлик бир гуруҳ экстремистларнинг қўлига қурол олиб ҳокимиятни эгаллашига ғоявий

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси XII сессиясида қилинган маъруза // «Халқ сўзи», 1998, 28 август.

асос яратган бўлса, фалсафий ақидапарастлик ижтимоий ҳаёт қобиги орасига “аста портловчи бомба”га ўхшаш фикрларни жойлаб, қудратли давлатлар ва барқарор жамиятларнинг барҳам топиши учун қулай ғоявий-сиёсий муҳитни шакллантирган.

Шарқ Уйғониш даврида Марказий Осиёда катта илмий салоҳиятга эга улуг мутафаккирлар етишиб чиқди. Бу даврлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт муҳитини илмий-фалсафий қарашлардаги тараққийпарвар ғоялар устуворлиги, уларнинг сиёсат ва мафкурага кўрсатган ҳаётбахш таъсирлари белгиланган эди. Бирок, дин ва илоҳиёт, илм ва фалсафа соҳасида ақидапарастлик ва жаҳолатпарастликнинг аста-секин ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий соҳаларда муқимлашиб бориши аввало ягона Туркистон халқлари давлатининг парчаланиб кетишига, жамиятда бекарорликнинг авж олишига сабаб бўлди. Ақидапарастлик таълим тизимида қироатхонликни қарор топтириб, бутун маънавий маданиятни ғайриилмий ғайрисиёсий юзга солиб юборди. Ҳаёт

даврларнинг ҳукмдорларидан тортиб маҳаллий амалдорларигача халқ оммасини қоронғилиқда, маърифатдан узоқроқ туришидан манфаатдор бўлиб қолдилар. Айрим ҳукмдорлар ўзлари дарвешона ҳаёт кечиришни афзал билиб, одамлар эътиборини бу дунё муаммоларини ҳал этишдан чалғитдилар, у дунё ҳузур-ҳалавотлари тўғрисидаги ғояларни қадриятга айлантирдилар. Оқибатда Марказий Осиё халқлари миллий давлатларидан ва миллий мустақилликларидан маҳрум бўлдилар.

Европада эса XIX аср ўрталаридан бошлаб XX аср давомида битта фалсафий оқимни муқаддаслаштириш бошқа барча фалсафий қарашларни асоссиз равишда нигилистик инкор этишга ва уни мафкура воситасига айланттиришга олиб келди. Бу таҳлитда марксча фалсафа дунёвий мутаассиблик динига айланди ва шу асосда илм-фанда ақидапарастлик ҳукмрон мавқега эга бўлиб қолди. Табиёатшуносликда у қишлоқ хўжалиги ривожига мисли кўрилмаган зиён етказди, илм-фан, техника ва технология йўлида ўзига хос ғоявий-сиёсий тўсиқларни вужудга келтирди. Фалсафани фан сифатида инкор этиш ва унинг битта оқими бўлган марксча-ленинча фалсафани идеаллаштириш шунга олиб келдики, унга таянган ижтимоий-сиёсий тизим таназзулга юз тутди ва натижада Совет давлати деб аталган «қизил империя» ҳалок бўлди.

Синергетика жиддий фалсафий таҳлилга муҳтож

«Синергетика» грекча сўз бўлиб, у ҳамкорлик, қўмаклашиш маъносини англатади. Яъни бир бутун яхлит ҳаракатда турли имкониятлар ёки энергия турларининг мавжудлиги ва уларнинг ўзаро таъсири борлигини эътироф этишдир. Бунда, бир томондан, турли соҳа олимларининг шу масаладаги ҳамкорлиги назарда тутилса, иккинчи томондан, баъзи структуравий тузилишларда тўсатдан бўладиган ташкилланишдан иборат бир-биридан ажраган элементларнинг биргаликдаги ҳаракати инобатга олиниб, «синергетика» термини танлаб олинган.

Табиий ҳодисалардаги уйғунлик, коинотда беқарорлик ва барқарорлик муносабатлари ўзаро алоқада, бир-бирига ўтиб туришда эканини қадимги Хитой ва Грецияда шаклланган фалсафий қарашларда учратиш мумкин. Масалан, қадимги юнон мифологияси ва фалсафасида турли элементлар ибтидоий бетартиб аралашма ҳолатда бўлиб, барча мавжудот ана шу аралашмадан ҳосил бўлади, деб ҳисобланган. Уйғониш даври Шарқ, жумладан, Марказий Осиё файласуфлари биринчи сабаб — Худо эканини эътироф этган ҳолда, асосан материя тўрт элементдан ташкил топиши ва уларнинг бир-бирига таъсири оқибатида турли моддий жисмлар, системалар ички қонуний алоқадорликлар асосида ўз-ўзидан юзага келишини исботлашга интиланлар. Демак, синергетиканинг эндиликда экспериментал тарзда исботланган моддий жисмларнинг ахборот (информация) алмашиш имкониятларини улар фаҳмлаганлар.

Синергетика шуни исботладики, барча табиий ва ижтимоий бирикмалар ўз-ўзини ташкиллаш ва бошқариш механизмига эга. Бинобарин, табиий ва ижтимоий бирикмаларга ҳар қандай шаклда аралаштишга қаратилган ҳаракат дастурлари салбий оқибатларга олиб келади. Масалага бундай ёндашув системанинг ички хусусиятлари, унинг мавжудлик алгоритми, умуман, ўз-ўзини ташкиллаш қонунларини ўрганишни тақоза этади.

Синергетика асосчиларидан бири Г. Хакен табиий ҳодисаларга синергетик ёндашув структураларнинг тўсатдан шаклланиши, макроскопик даражаларда сифат ўзгаришлари, янги сифатларнинг бирданига вужудга келиши, очик системаларда ўз-ўзидан бўладиган жараёнлар борлигини назарда тутди, дейди. Синергетик қарашларнинг анъанавийликдан фарқи шуки, бунда системанинг оддийдан мураккабларига, ёқидан очигига, бир чизикликдан кўп чизикликка, мутаносиблик ва мутаносибликка яқин жараёнларни англашни таққик этишни, барқарор мувозанатлар нарисида бўлган

ходисаларни ўрганишни тақоза этади.

Синергетика гуфайли материя ҳаракати, субстанция, инъикос, информатика, вақт тўғрисидаги илгариги антропоморф тасаввурларимиз мазмунан бойиб, чуқурлашмоқда, реалликка яқинлашмоқда. Масалан, шу чоққача ҳаракат материянинг яшаш усули дейиш билан чегараланиб келдик. Эндиликда материянинг структуравий сақланиши ва бир шакл бошқа шаклларга ўтишида улардаги кодлашган ахборотли инъикос асосий ролни ўйнаши маълум бўлди. Инъикос оддий таъсир ва ўзаро таъсир бўлиб қолмай, айти чоғда у макро ва микрооламдаги системаларнинг ўз-ўзини ташкиллаш ва бошқариш омили ҳам экан. Кибернетика ва синергетика муваффақиятлари инъикос назариясининг туб мазмунига жиддий ўзгартишлар киритади. Нотирик ва тирик табиатда ахборот алмашиш ўзига хос шаклларда намоён бўлса-да, аммо моҳиятан улар ўртасида жиддий фарқ йўқ экан.

Шундай қилиб, айрим олимлар эндиликда тадқиқотларда асосий урғу субстанцияга эмас, балки муносабатлар, алоқалар ва вақт масаласига берилиши керак, деб ҳисоблашади. Масалага шундай ёндашув фалсафада асрлар давомида жиддий тортишувларга сабаб бўлиб келган муаммони ҳал этиш имкониятини беради. Субстанция тўғрисидаги самарасиз тортишувлардан нарса, ҳодисалар ўртасидаги муносабатларни, ўзаро алоқаларни, фазо ва вақт муаммосини ўрганиш, тадқиқ этиш муҳимдир.

Вақт масаласидаги анъанавий тасаввурларимиз ҳам чекланганлиги маълум бўлмоқда. Географик, социал ва индивидуал вақтлар, объектив ва субъектив вақтлар, жисм ичидаги нарсада вақтнинг ўтиши ўша жисм ҳаракат тезлигига боғлиқлиги, вақт фазоси тўғрисидаги янги тушунчалар фалсафий қарашларимизни янада пурвиқор қилади. Масалан, вақт фазоси тушунчаси бўйича жамиятда ўтмиш, ҳозир ва келажакка урғу берилишига қараб вақтга муносабат белгиланади. Баъзи кишилар ва халқлар ўтмиш билан яшаса, бошқалари келажак ҳузур-ҳаловатлари орзуси билан яшайдилар. Утмиш вақтга урғу берувчилар уни идеаллаштириб, ҳозирги вақт ҳаётини қадрламай қўйдилар. Ваҳхобийлар ва Ҳизб таҳрирчилар ўтган замон билан яшаб, ўша вақтлар қайтарилишини орзу қиладилар. Коммунистлар эса келажакда қандайдир ижтимоий адолатли жамият қурилажагига ишонч билан қараб, ҳозирги кунлар машаққатларини гўё зарурат деб талқин этдилар ва шу тариқа тақдирга тан бериш руҳини одамлар онгига сингдирдилар. Инсон ўтмишни ҳолисона баҳолаш, ҳозирни қадрлаш ва норноқ келажакни яқинлаштириш ишқи билан яшагандагина у баркамол бўлиши мумкин. Бунинг учун у

ҳозирги замон фанларини ўқиб-ўрганиши, бир соҳанинг яхши мутахассиси бўлиш билан бирга у ўзида фалсафий тафаккур тарзини шакллантириши керак.

Фалсафани сафсатага айлантириш майллари

Ўзбекистон халқлари мустамлакачилик кишанларидан ҳоли бўлиб, тараққиётнинг мустақил йўлига тушгач, баъзи олимларда давлат ва жамиятда, иқтисод ва сиёсатда, маънавият ва маърифатда сифат ўзгаришлари борар экан, демак, фалсафа ҳам бундан четда қолиши мумкин эмас, бинобарин, уни бутунлай янгилаш, ҳатто миллий фалсафа яратиш зарур, деган қарашлар пайдо бўлиб, эндиликда бу амалий ҳаракат тусини олмоқда.

«Янги фалсафа — миллий фалсафа яратиш» ташаббуси билан чиқаётганлар «немис фалсафаси», «инглиз фалсафаси», «Хитой фалсафаси», «Ҳиндистон фалсафаси» бор экан, нега «Ўзбек фалсафаси» бўлмаслиги керак, деган нуктаи назарда турадилар. Тўғри, фалсафий адабиётларда юқоридаги каби фалсафани мамлакатлар ёки халқлар номи билан аташ илмий мулоқотга кириб қолган. «Ўзбек миллий математикаси, физикаси, кимёси» ва ҳоказо ҳақида гапириш қанчалик қулгили бўлса, «Ўзбекистон миллий фалсафаси»ни яратиш тўғрисидаги қарашлар ҳам шунча асоссиз ва ғайриилмийдир. Зеро, ҳар қандай фан, гарчи даставвал миллий заминда шаклланса ҳам, аммо у умумбашарий аҳамиятга молик бўлади. Масалан, алгебра асосчиси, ватандошимиз Мусо ал-Хоразмий, тиббиёт асосчиси Ибн Сино, астрономия асосчилари Фарғоний ва Улуғбек бўлса-да, аммо ҳеч ким уни «Ўзбек алгебраси», «Ўзбек астрономияси» ва ҳоказо дейишга тили айланмайди, чунки улар фан сифатида тан олингани ва, демакки, умуминсоний аҳамият касб этгани учун уларни мамлакатлар, халқлар номи билан атамайдилар.

Ўзбекистон Миллий университети профессори, фалсафа фанлари номзоди И. Раҳимов республикамызда фалсафа фани жонқуярларидан бири. Янгилик яратиш учун доимо изланишда бўлган бу олимнинг қаламига мансуб мақолалари, фалсафий ва мантиққа доир қўлланмаларини ўқиш ҳар бир кишини фикрлашга, чуқур мулоҳаза этишга даъват қилиши билан диққатга сазовордир. Маълумки, собиқ Шўролар даври, унинг коммунистик мафқураси миллий республикаларда эркин, ижодий фикр юритувчи зиёлилар бўлишига жиддий монелик қилар, бундай кишиларга турли ёрликлар ёпиштириб, уларни ишдан четлаштирар ёки бирон-бир тўхмат билан

камар эди. Шу сабадан Ўзбекистон зиёлилари, жумладан, олимлари ниҳоятда эҳтиёткорлик, муҳофазакорлик руҳида тарбияланиб қолишди. Ҳозирда илм-фан равнақиға жиддий тўсиқ бўлиб турган ана шу ёвуз руҳға тезроқ барҳам бериш учун кенг равишда илмий баҳсга йўл очиш, бунда дадиллик кўрсатаётган ҳар бир олимни қўллаб-қувватлаш ижтимоий ва миллий зарурат бўлиб турибди. Зеро, Президентимиз таъкидлаб ўтганларидай, «бизнинг тараққиёт сари интилишимизни эса фикрлаш, ҳаракат қилиш ва ташаббус кўрсатишсиз тасаввур қилиб бўлмайди»¹.

Шу нуқтаи назардан қараганда ва фикрлар хилма-хиллиги мавжуд бўлган мамлакат халқларининг истиқболи порлоқ бўлиши тарихий ҳақиқат эканини англаган ҳолда, И. Раҳимовнинг газета ва журналларда мақолалар билан чиқаётгани, фалсафаға доир ўқув қўлланмалар чоп этаётганини табриклаш ва рағбатлантириш мумкин. Бироқ, профессор И. Раҳимов оғизда фалсафани фан сифатида таи
~~бўлса-да, амалда уни фикр этиб, тарихий индизлардан маҳрум бўлган~~
ва синергетика асосига қурилган қандайдир «миллий фалсафа» яратиш ва уни «муроса фалсафаси» сифатида шакллантиришдан иборат хато фикрга келиб қолган экан, уни шу хато йўлдан қайтариш лозим. И Раҳимовнинг Ғарбға тақлид қилиб «муроса фалсафаси» ёки «миллий фалсафа», «мустикаллик фалсафаси»ни синергетика тамойиллари асосида шакллантириш тўғрисидаги фикрларининг ўзиёқ у миллий заминдан маҳрум қандайдир бир фалсафий оқим бўлишини кўрсатади. Ғарбдаги «ҳаёт фалсафаси», фрейдизм, экзистенциализм, прагматизмға бўлган зўр ихлосига қараганда, «миллий фалсафа» бошдан-оёқ ғарбпарастлик руҳи билан суғорилган бўлиши, бинобарин, Шарқдаги нодир фалсафий фикрлар уларнинг соясида қолиши керак бўлади. И. Раҳимовнинг «янгича фикрлаши», «янгича тафаккур услуби», «янгича дунёкараши», моҳняг эътибори-ла марксизмни пригожинизм билан, большевизмни миллий шовинизм билан, диалектикани синергетика билан алмаштиришдан иборат қарашлар мажмуидир. Агар марксизмда зарурият идеаллаштирилиб, тасодифият унинг соясида қолдирилган бўлса, И Раҳимовнинг «мустикаллик фалсафаси»да тасодифлар идеаллаштирилиб, зарурият иккинчи даражали бўлиб қолади. Большевиклар ҳамма нарса ва ҳодисаларға космополитизм нуқтаи назаридан ёндашган бўлсалар, И. Раҳимов уларға миллий маҳдудлик мавқеидан туриб ёндашиши афзал билади. Большевиклар диалектикани материалистик таълимот ҳисоблашган бўлса, И.

¹ Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бусағасида Хавфсизликға таҳдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт қаролатлари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1997 й, 45-бет.

Рахимов синергетикани янги фалсафий таълимот, дунёқараш, илмий билиш методи ва тамойили сифатида мутлоқлаштиради. Синергетиканинг асосчилари Хакен ва Пригожиннинг жиддий огоҳлантиришларига қарамай, хали роса фан сифатида шаклланишга улгуриб етмаган ва шунинг учун ўз категориал базасига эга бўлмаган синергетик қарашларни у социал ҳодисаларга дарҳол татбиқ этишни ташвиқ қилиб, бу билан сохта обрў орттирмоқчи бўлади.

Агар биз И. Рахимовнинг газета ва журналларда чиққан мақолалари ва «Фалсафа» (қисқача конспект) ўқув қўлланмаси¹ асосида фикр юритсак, мантиқшунос олим не учун шунчалар мантиксиз, бир-бирига зид фикрларга йўл қўйганига ҳайрон қоламиз. Диалектиканинг тарихий илдизлари борлигини тан олган ҳолда, у XIX асрнинг «30—40-йилларида табиат ва ижтимоий тараққиётнинг фалсафий бирикуви натижасида найдо бўлди», дейди. Бир ўринда «илмий тафаккур ва фалсафий фикр тарзи азалдан ўзаро таъсир асосида ривожланган», деса, бошқа жойда «фан ва фалсафанинг ўзаро фарқи энди улар орасидаги зиддият, қарама-қаршилик ҳамда антогонизм тўғрисида эмас, балки ҳамкорлик, бирлик ҳақида фикр юритишни тақоза қилмоқда» дейди ва гўё синергетика ана шу азалий «антогонизм»ни ҳал этади, деган фикрни илгари суради. Фалсафадаги «эволюция» тушунчасини «революция» тушунчасига қарама-қарши қўйиб, бу икки тушунчани одатий (қундалик) онг даражасида туриб таҳлил этади. Моддий жисмларда ҳам, социал бирикмаларда ҳам аста-секин содир бўладиган эволюцион ўзгаришлар маълум бир нуктага етгач, илгариги меъёр бузилиб, тўсатдан бўладиган ва синергетик қарашларда ҳам ўз ифодасини топган структуравий ўзгаришлар — портлашни фалсафада «революция» тушунчаси билан ифодаланиб келинганини рад этади. И. Рахимов «беқарорлик борлиқнинг муҳим бир жиҳати» деб туриб, пастроқда борлик «беқарорлик ва барқарорликнинг муштараклигидан иборатдир», дейди. У илмий билиш жараёнига инсон фаолияти қўшилгани боис «инсонийлашган жараёндир» дейди. Ахир инсон фаолиятисиз илмий билиш мумкинми? Бир томонда марксизмни, унинг диалектик материалистик таълимотини қопқора бўёқларда кўрсатса, иккинчи ўринда мутлақо асоссиз равишда унга меҳнаткаш халқ манфаатини ифодаловчи фалсафа, деб баҳо беради ва бу билан бошқа фалсафий оқимлар меҳнаткашлар манфаатини гўё ҳимоя қилмайди, деган мантикий фикрни туғдиради. У бундай дейди: «Маркс фалсафага кишиларни маънавий озод этиш воситаси деб қаради». «Маркс инсон юксак кадрият экан, уни озод қилиш кераклигини таъкидлайди».

¹ Рахимов И. Фалсафа (қисқача конспект) Тошкент, «Университет» нашр., 166 бет.

Хуллас, И. Раҳимов «асарлари»да бир-бирини инкор этувчи бундай фикрлардан ташқари жиддий хатолар ҳам учрайди. Масалан, тарихан жуда кўп олимлар, жумладан, Марказий Осиё мутафаккирлари фалсафий категориялар, қонунлар асосида оламнинг фалсафий манзарасини яратиб, диалектикага метод ва баҳс санъати сифатида қараб келдилар. И. Раҳимовнинг эса фалсафий категориялар, қонунларсиз оламни фалсафий идрок этиш мумкин, деган фикрини унинг «Фалсафа» ўқув қўлланмасида яққол кўриш мумкин. Фалсафий тушунчалар, категориялар, қонунлар таҳлил этилмаган ана шундай «қўлланма»лардан талабалар нима ҳам оларди? Ушбу «қўлланма»да фалсафий категориялар ва қонунлар таҳлил этилмагани тасодифий ҳол эмас. Бу китобда биттагина категория — борлик тилга олиниб, у ҳам ғарбпарастлик руҳида таҳлил этилган. Шарқ файласуфларининг бу ҳақдаги фикрлари берилмаган. Маънавий борлик ҳақида мутлақо фикр йўқ. Ғарб олимлари И. Раҳимов учун бир олий кадрият, буюк тимсол: «ғарб олимлари диалектикани инкор этмаган ҳолда синергетикани асосий тафаккур услуби» деб билмоқда. Хўш, синергетика «мустақил тафаккур услуби» бўлса, у фалсафий тафаккур услуби мавжудлигини инкор этиш учун асос бўла оладими? У фалсафий қарашларни кенгайтириб, чуқурлаштириб, билишнинг назарий даражасини оширмайдими!

И. Раҳимов, синергетика таракқиётнинг эволюцион тамойилини кашф этди, дейди. Таракқиётнинг эволюцион қонуни инглиз олими Ч. Дарвин томонидан кашф этилганини ўрта мактаб ўқувчиси ҳам билади.

Биздан ташқаридаги ва инсон онги билан боғлиқ нарса, ҳодиса ва жараёнлар қарама-қаршиликлар бирлиги ва курашининг мавжудлиги қадимдан маълум экан, уни инкор этиб «зиддиятсизлик назарияси» яратиш ва уни «миллий фалсафа», «муроса фалсафаси» асосига қўйиш илмий-фалсафий кашфиёт бўла олмайди. Бизнинг назаримизда, мавжуд зиддиятларни ҳас-пўшлаш, уни йўқдек этиб кўрсатиш фақат фалсафий мушоҳада юрита олмаслик эмас, балки у ижтимоий зарарли оқибатларга ҳам олиб келади.

Президентимиз И.А.Каримов ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида» китобида хавфсизликка солинаётган таҳдидлар замонавий ижтимоий зиддиятларнинг ифодаси эканини таъкидлайди: «Улар сиёсий экстремизм, шу жумладан, диний руҳдаги экстремизмнинг, миллатчилик ва миллий маҳдудликни, этник, миллатлараро, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик асосидаги зиддиятларни, коррупция ва жиноятчиликни, экология муаммоларини

ўз ичига олади».¹

Демак, дунё микёсида ана шуидай зиддиятлар, муаммолар мавжуд экан, қандай қилиб «муроса фалсафаси» ҳақида гап бўлиши мумкин? Шунингдек, И. А. Каримовнинг «Шуни эсда тутишимиз ксракки, бутун тарих таҳдидлар ва уларни даф этишдан иборат» деган фикри табиат ва инсоният тарихи доимий зиддиятлар, қарама-қаршиликлар ва уларни даф этишдан иборат эканлигини англатади. Бинобарин, диалектика умумий фалсафий категория сифатида ҳар бир давр, ижтимоий-илмий тараққиёт силсилалари асосида бойиб, табиат, жамият ва инсонни билишнинг методологик асосларидан бири сифатида яшаб қолаверади. Уни на буржуа диалектикаси, на Маркс диалектикаси, на француз ва на ўзбек диалектикасига ажратиб бўлади. «Демократия» сўзи ҳам худди шундай. Уни бирон мамлакат, бирор шахс ёки миллат билан боғлаш мумкин эмас. Гап фақат демократик тамойилларнинг қачон ва қаерда қарор топиши ва ривожланиши, амал қилиниши ё амал қилинмаслиги ҳақида бўлиши мумкин. «Диалектика»нинг ҳам «демократия» сингари на отаси, на онаси бор. Уни тан олиш ё тан олмаслик, унга асосланиш ёки асосланмаслик мумкин. Илмдами, ҳаётдами «бозорбоп» модалар кетидан қувиб яшаб ва ҳаётнинг асосини ташкил этувчи, тарихан шаклланган ва синовдан ўтган маънавий неъматларни инкор этмаслик лозим.

“Гулистон” журнали, 2000 йил,
3-сон. -10-14-б.

ЎЙЛАБ ТОПИЛГАН УҚУБАТ*

«Одам маймундан тарқаган» деган назариядан уқубат чекаётган бўлсангиз, бунинг Дарвинга даҳли йўқ».

Соғлом авлод, бизнинг назаримизда, аввало маънавий-руҳий дунёси бой, ахлоқи пок, имон-этиқоди бутун комил инсондир. Шунинг учун ҳам, Президентимиз айтганидек, «дин билан дунёвий ҳаёт масалаларини, бу икки тушунчанинг бир-бирига таъсирини, улар ўртасида муътадил муносабат бўлиши зарурлигини очиб бериш керак». Айни чоғда «дунёвийлик, айрим ақидапараст кимсаларнинг

¹ Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бусағасида. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1997 й., 14-бет.

* Мақола биология фанлари доктори, профессор К.Нисоновов билан ҳамкорликда ёзилган.

даъволаридан фаркли ўлароқ, асло дахрийлик эмас» лигига, бундай «нотўғри ва ғаразли талқинларга мутлақа қарши» туриш кераклигини Президент таъкидламоқда. Бу сифатларга ёшлар аввало замонавий илм-фанни эгаллаш, маънавият ва маърифат орқали эриша олишлари мумкин.

Биология фанлари доктори, профессор Мухсин Валихонов «Маймун одамга айланадими ёхуд бир назариянинг уқубатлари» («Миллий тикланиш» ҳафтаномаси, 2000 йил 26 апрель) сарлавҳали мақола эълон қилди. Президент Ислоҳ Каримов: «Ҳақиқатни топиш учун қарама-қарши фикрларни ўртага ташлайлик, муҳокама қилайлик» деб олимлар ва уламоларни қизғин баҳсга қорлаётган бир пайтда, биолог олим ўз фикр-мулоҳазаларини эмин-эркин оммага изҳор этиши таҳсинга лойиқ, албатта. Чунки худди шундай фикрда юрган, аммо уни ошқор этишга журъат эта олмаётган кишилар ҳам бўлиши мумкин. Уларни хато фикрлар асири бўлиб қолмасликлари ~~учун чинакам соғлом баҳс-муҳитини вужудда келтириш миллий мустақиллигимизни мустаҳкамлаш омишларидан бири бўлиб турибди.~~

Бирок, фикрлар хилма-хиллиги фикр билдирувчидан чуқур, кенг билим ва фалсафий маданиятни талаб этади. Танқид қилмоқчи бўлган тадқиқотчи муаммони обдон ўрганмай, унинг асл моҳиятига етмай фикрлар билдирса, у одамларни, жумладан, ёш авлодни ҳақиқатдан чалғитиб, уларда ғайриилмий тасаввурларни шакллантириб қўяди. Биолог олим М.Валихонов Ч.Дарвиннинг эволюцион назариясини эндиликда «танқидий ва илмий асосда ўрганиш фурсати келди» деган ҳолда, бу назарияни ғайриилмий ва тарафкашлик (тенденцион) асосларда танқид қилишни лозим топганини тушуниш қийин. Олим Дарвин таълимотида Аллоҳга зътиқод ва миллий мафкура доирасида қайта кўриб чиқишни маслаҳат беради. Бир томондан маънавий меросга танқидий ва илмий ёндошиш лозимлиги тўғрисидаги мутлақ тўғри нуқтаи назар, иккинчи томондан, амалда Дарвин таълимотини ғайриинсоний қилиб кўрсатиш мавқеидан келиб чиққан ғайриилмий қарашлари «илмий» дея талқин этадики, назаримизда, шу муаммо хусусида холис мулоҳазаларни ўртоқлашиш, кўпчилик эътиборига ташлаш мавриди келди, деб ўйлаймиз.

Биринчи даъво ва унга эътироз

Дарвин одам тури тўғридан-тўғри маймундан меҳнат туфайли келиб чиққан деганми? Дарвиннинг тирик организмлар тарихий-

¹ Донишманд халқимизнинг мустақил иродасига ишонаман (Президент Ислоҳ Каримовнинг «Fidokor» газетаси муҳбири саволларига жасоблари) // «Fidokor» газетаси, 8 июн, 2000 й.

тадрижий тараққийет натижаси тўғрисидаги эволюцион назариясини танқид қилишдан аввал, лоақал унинг 8 жилдлик асарлар тўпламига кирган «Одамнинг пайдо бўлиши ва жинсий танланиш» деб номланган 5 ва 6-жилдларини ўқиб чиқиш шарт. қолаверса, ушбу мақола муаллифларидан бири томонида эзилган «Аждодларимиз маймундан тарқалмаган» (Каримов И. «Фан ва турмуш» журнали, 1990 йил 6-сон) сарлавхали мақоласига бирров кўз югуртириб чиқилганда ҳам илмийрок фикр билдириш мумкин эди. Унда Дарвин одам асло маймундан келиб чиққан деган фикрни билдирмагани таъкидланиб, Ф. Энгельснинг «Маймуннинг одамга айланишида меҳнатнинг роли» асари илмий танқид қилинган эди. Агар марксизм аввал меҳнат ва у туфайли онг вужудга келиб, шундан сўнг маймунсимон мавжудотлардан одам пайдо бўлган, деган фарзга асосланса, ҳозирги замон табиётшунослик фанлари бу тахминни рад этганига эътибор қаратилган эди. Маълум бўлишича, табиат ўзн янги турларни яратиш қобилиятига эга экан. Космосдаги радиациянинг, Ерда гравитацион ва магнит майдонининг ўзгариши туфайли қандайдир бир тур-мия ҳужайраси хромосомаларида ўзгариш содир қилган. Натижада австралопитек (жанубий маймунсимон) ларда ақл элементлари прогрессив ривожланиш йўналишини олган, шундай қилиб, ўша мақолада аввал онг, сўнгра онгли меҳнат пайдо бўлиб, одам мияеи ҳажми ва структураси донмий меҳнат машқи ва малакаси туфайли кенгайиб, тақомиллашиб борганлиги айтилган. Сичқондан каламуш, мушқдан йўлбарс пайдо бўла олмаганидек, маймундан ҳам асло одам вужудга келмаслиги исботланган эди. Мабодо биолог олим ана шунга ўхшаш фикрлар билан таниш бўлганда, «Дарвиннинг эволюцион назарияси бўйича тадрижий тараққийетнинг ҳар хил поғонасида маймун турларидан бир неча ирқлар ҳамда миллатлар пайдо бўлган» деган фикрларни билдириб, улуг олимнинг руҳини асоссиз қакшатмаган бўлур эди.

Маълумки, Дарвин ўз асарларида одам мия ярим шарларига хос бўлган ва унинг тик туриб юришига имкон берган сифат биронта ҳам маймунда учрамайди, деб таъкидлаган. Юқоридаги китобнинг 47-бетида Дарвин бундай дейди: «Ўз аждодларимизнинг тана катталиги ёки кучига нисбат берадиган бўлсак, шимпанзе ёки гориллага ўхшаш маймунлардан вужудга келганлигини биз билмаймиз..., бинобарин, одамзод учун қандайдир ожизроқ шакллардан вужудга келиш афзал эди, чунки ана шу ҳолат у ўз ақлий қобилиятларини ривожлантиришга ва турмушнинг ижтимоий шаклида яқинларига ёрдам беришга мажбур этарди».

Дарвин ҳайвонот олами ва одамзот феъл-атворини кўп йиллик

кузатувларига таяниб, одам осмондан узилиб ёки ер тубидан ногаҳон отилиб чиққан бир тур эмаслигини исботлашга уринди ва уни сут эмизувчи ҳайвонлар синфидаги мавжудот деган фикрларга қўшилди. «Маймунсимон одамлар» ёки «одамсимон маймунлар» ибораларини Дарвин асарлари умумий матнidan юлиб олиб, ақидапарастларча муҳокама юриштиш юзаки хулоса чиқаришдан ўзга нарса эмас. На дарвинизмда ва на биология фанида маймун тўғридан-тўғри одамга айланиши ҳақида фикр йўқ.

Мақола муаллифи Дарвиннинг табиий танланиш тўғрисидаги таълимоти «худди бозор иқтисодиёти қонунларини эслатади», бунга эса XIX—XX аср олимлари пайқамай қолиб, жамият тараққиётини ҳам эволюцион назария билан таҳлил қилишга одатландилар, дейди. У XX асрдаги барча фожеалар, жумладан, Гитлер фашизми ва Ленин-Сталин большевизмини ана шундай қарашлар маҳсули сифатида талқин этиб, содда одамлар бундай сохтакорликларга ишонишларига умид боғлайди.

~~Дарвиннинг эволюцион таълимоти ўз даврида ҳам, ундан кейинги йилларда ҳам жиддий танқид ва эътирозларга учраганига қарамай, у даврлар имтиҳонидан ўтиб, моҳият-эътибори — яна тўғри назария эканлиги маълум бўлди. Бу таълимот асосида ривожланган анатомия, эмбриология, цитология, молекуляр биология, антропология, палеонтология, полеэтнография ва бошқа кўп фанлар ҳам одам ҳозирги физиологик тузилиш ва ақлий камолотга етгунга қадар миллион-миллион йилларни камраб оладиган эволюцион босқични босиб ўтганини рад этиб бўлмайдиган далиллар билан исботлади. Нафақат илмий доираларда, балки диний доираларда ҳам одам бирданига эмас, тарихий-тарихий тараққиёт маҳсули эканлиги тан олина бошланди.~~

Ақл билан яшаш учун курашга 5 миллион йил муқаддам ўтган дастлабки аجدодларимизнинг бўйи ўртача 145—150 см., мия бош суяги ҳажми 300—400 куб сантиметр бўлган, эволюцион тараққиётнинг кейинги босқичларида питекантроп, синантроп, неандертал тоифасидаги одамлар пайдо бўлганини фан исботлаганини, ҳозирги одамларни жамиятда яшашга одатланганликлари учун ақли одам — *Homo Sapiens* деб аталишини биолог олим билмаганига таажжубланасан, киши. Дарвин одамзот эволюциясини мия эволюцияси билан боғлиқ деб қилган илмий тахмини (гипотезаси) эндиликда экспериментал тарзда тасдиқланди. Ҳозирги одамлар қадимги қўли узунроқ, бели букилганроқ, танаси жузли аجدодларимизнинг вориси бўлган ҳолда *Homo Sapiens* нинг мия ҳажми ўртача 1400—1500 куб см бўлгани, айниқса, мия иланг-

пилангларининг мураккаблиги, физиологик жиҳатдан беҳад такомиллашгани, ижтимоий ҳаётга мослашгани учун қадимги аждодларидан тубдан фарқ қилади, албатта.

Эволюцион назариянинг асосида одам ўзини табиатдан, борликдан ажралган ва улардан устун туриши тўғрисидаги хурофий тасаввурларнинг ғайриилмий эканлиги тўғрисидаги гоё ётади. Дарвин “хайвонот олами билан одам зоти ўртасида ўтиб бўлмас жарлик йўқлигини”, ақл элементлари ривожланган ҳайвонларда ҳам борлигини айтиб, айрим ахлоқий жиҳатлардан улар маҳрум эмаслигини исботлади. Баъзи ривожланган ҳайвонлар муайян сўзлардан, говушлардан завқланиши, севиш ва севилиш ҳисларидан бегона эмасликлари, рағбат ва мақтовга мойилликларини рад этин кийин. Айни чоғда ваҳший сифат одамлар ҳайвонлардан ҳам тубан эканлигига Дарвин эътиборни қаратиб, бундай дейди: «Кўпчилик ваҳший одамларнинг жуда жирканч безаклар ва ана шундай мусиқалардаи завқ олишларига қараб баҳо берганда, уларнинг эстетик тушунчалари куйи ҳайвонлар, масалан, қушларникидан ҳам тубан деб аташ мумкин». Улуғ инсонпарвар олим ўзининг аждоди сут эмизувчи ҳайвонлар зотига мансуб қандайдир бир турдан эканини тан олишдан ҳазар қилувчиларга қарата айтадики: «Ўз турини (яъни, одам зотини) қийнашдан, қонли урушлар олиб боришдан, ҳеч бир виждон азобисиз ўз боласини ўлдиришдан, ўз аёлига итоаткор қул сифатида қарашдан уялмайдиган ва ўта хурофотга берилган одам бўлгандан кўра, тоғдан тушиб ёш ўртоғини ажабланиб қолган итлар галасидан голибона ажратиб олган қари павиан бўлишни афзал билардим». Дарвиннинг бу кинояли гаплари бутун инсониятга қарата жиддий огоҳлантириш бўлиб, одамларнинг ирқига, миллатига, синфига, эътиқодига қараб ажратиш ва шундан келиб чиқиб душман тимсоли (образи) яратиш нечоғлик ғайриинсоний эканига эътиборни жалб қилишди. Дарвин нуктаи назарида бутун инсоният қавми битта турдан тарқалган бўлиб, ирқий, миллий ва бошқа тафовутлар кейинги тараққиёт маҳсулидир.

Ўрни келганда шуни таъкидлаш жоизки, одамзотнинг анатомик тузилиши моҳият-эътибори-ила ривожланган ҳайвонларникидан кам фарқ қилишини Дарвиндан анча илгари яшаб ўтган бир қатор олимлар ҳам англаганлар. Масалан, милоддан илгари яшаган грек олими Анаксимандр, Ўрта асрларда яшаган Абу Наср Форобий одамзот билан ҳайвонот олами ўртасида алоқадорлик борлигига эътиборни қаратганлар. Одам билан ҳайвон анатомик тузилишидаги ўхшашликлар Беруний ва ибн Сино асарларида ҳам учрайди. Демак, бизнинг баъзи олимларимизнинг назарий онглари қадимги давр

¹ Дарвин Ч. Собрание сочинений в четырех томах. Т. 2. Одамнинг келиб чиқиши ва жинсий танланиши СПб, 1899, стр. 421.

мутафаккирлари даражасига ҳам кўтарилмагани учун одам зоти билан ҳайвон тури ўртасида «Хитой девори» ўрнатмоқчи бўлиб, ёшларни ҳаётнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги илмий-тадқиқот ишларини тўхтатиб қўйишларини билвосита талаб этиб, улар онгида ақидапарастликни қарор топтиришни афзал билмоқдалар, дейишга асосимиз бор.

Иккинчи даъво ва унга эътироз

М.Валихонов Маркс таълимоти Дарвиннинг эволюцион назарияси асосида юзага келиб, бу икки таълимот инсоният бошига беҳад кулфатлар келтирди, деган даъво билан чиқади.

Маркснинг жамият тараққётини формацияларга бўлиш тўғрисидаги ноилмий таълимотига билвосита қўшилиб, Дарвин эволюцион назариясини «ғарб мамлакатлари ривожланишнинг капиталистик босқичида ишлаб чиққан», дейди. Шундан сўнг ~~Маркснинг «илмий» таълимоти қилинган бўлиб, бу у иккилоб йўли билан~~ «эскилик тарафдорлари жисмонан йўқ қилиниши керак» деган фикрни илгари сурди, деб тўхмат қилади. Валихонов бундай дейди: «Табиий танланишга асосланган эволюция назариясининг жамиятнинг иқтисодий ва ҳўжалик фаолиятига татбиқ қилиниши натижасида инсоният тарихида марксизм дунёга келди». Ахир марксизм дунёга келганда Дарвин хали «Турларнинг келиб чиқиши» асарини ёзмагани маълумку!

Маркс шахси билан Дарвин шахсини, марксизм билан дарвинизмни айнанлаштириш ғайриилмийдир. Маркс жанговар атеистик эътиқод эгаси бўлса, ўз муҳитининг фарзанди бўлган Дарвин христиан дини урф-одатларини ҳурмат қилган, динларнинг маънавиятни қарор топтиришдаги тарихий ўрнига муносиб баҳо берган. Унинг фикрича, ижтимоий инстинктлар ҳам табиий танланиш маҳсули бўлиб, «ахлоқ одат (кўникма), маориф, дин ва бошқалар таъсирида ривожланади».

Дарвиннинг табиий танланиш концепцияси инсонларга нисбатан татбиқ этилганда, унга танқидий ёндашишни олимнинг ўзи назарда тутган. Агар «мен ошириб юборган бўлсам, — деб ёзган эди Дарвин, — умид қиламанки, жуда деганда ақидапарастликка барҳам берувчилар учун хизмат қилган бўламан».

Агар биз одамзот тарихий-тадрижий ривожини тўғрисидаги ҳозирги замон табиий-шунослик ва инсоншунослик фанлари далилларига эътибор берсак, тарихий тараққётнинг муайян босқичида табиий танланиш қадимги одамлар ўртасида ҳам мавжуд

бўлган. Кучли одамлар, асосан эркаклар, кучсиз ва ҳимоясиз одамларни еганлар, фанда бу ҳодиса каннибализм деб аталади. Бирок, одамзотда ижтимоий муносабатлар етакчи бўла боргач, яшаш учун курашнинг бу шакли тақиқлаб қўйилди. Инсоният яшаш учун курашнинг зўравонлик, ваҳшийлик ва уруш шаклини танлаб олиши ва бу феъл-атворини муайян ғоявий қарашлар билан оқлаши асло табиий танланиш эмас, балки маънавий-руҳий жиҳатдан ҳали чинакам инсон даражасига кўтарилмагани оқибатидир. Масалан, ваҳҳобийлар, хизбитахрирчиларнинг Куръони каримга хилоф равишда зўравонлик йўли билан бутун дунёда исломни қарор топтириш йўлидаги хатти-ҳаракатлари чинакам ислом таълимотига хилоф бўлганидек, гитлеризм ва большевизм ҳам чинакам дарвинизмга ёт бир ҳаракатдир. Социал дарвинизм вужудга келиши эса Дарвин эволюцион таълимотини сийқалаштириш натижасики, буни оми одамлар тушунмаслиги ярим фожиа, аммо олим одамларнинг англамаслиги тўла фожиадир.

Умуман айтганда, бозор иқтисоди муносабатларига ўтишнинг Ислом Каримов асос солган ўзбек модели маънавиятни қарор топтиришга биринчи даражали аҳамият берилишини тақоза этади. Республикада маънавий-руҳий оламни миллий ва илмий негизда ривожлантиришда динлар, жумладан, исломнинг бетакрор ўрни бор. Шу маънода ислом идеаллаштирилишга мухтож эмас, балки Куръони Каримда баён этилган хикматлар дунёни илмий идрок этишда кўмакчи вазифасини ўташи, яъни удардан илмий тафаккурни шакллантиришда фойдаланиш тўғрироқ бўлади, деб ўйлаймиз.

«Хуррият» газетаси, 2000 й., 2—8 август сони.

МАРҒИЛОНДА ИСТИҚЛОЛЧИЛИК ҲАРАКАТИ ВА УНИНГ УМУММИЛЛИЙ МОҲИАТИ

Чор Россияси Қўқон хонлигини босиб олиб, Бухоро амирлиги ва Хева хонлигини ўз вассалига айлантиргач, маҳаллий аҳоли бу мугъьликка қарши курашни сира тўхтатмади. XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Ватан ва миллат қайғусида юрган шоирлар, муаллимлар, тараққийпарвар уламолар миллатни мустамлакачилик асоратидан озод қилиш учун аввало аҳолини замонавий илм-фан эгаси қилиш керак, деган умумий фикрга келдилар. Шу тариқа Туркистон (Марказий Осиё)да маърифатпарварлик ҳаракати кенг кулоч ёзди.

Жадидлар ўша даврда маърифатпарварлик ҳаракатининг

олдинги сафида бордилар. Чор ҳукумати, акидапарест руҳонийларга таяниб, жадидларни авом халқ орасида обрўсизлантиришга уринди, бу ҳам бўлмагач, уларни қувғин остига олди.

Миллий ўзликни англашда ўша даврда ислом асосий маънавий-руҳий таянч бўлди. Бутун Россиядаги мусулмонлар ислом шиорлари остида мустамлакачилик тузумига қарши курашнинг демократик йўналишларини белгиладилар.

Ўзбек ватанпарвар зиёлилари таъсирида миллий онг ривожланиб, миллий ғурур ва хис-туйғу кучая борди. Бу ҳол 1916 йилда Чор ҳукуматининг маҳаллий аҳолидан мардикор (фронт орқасида ишлайдиган йигитлар) олиш тўғрисидаги фармониغا қарши исёнда намоён бўлди. Марғилон кўзғолони ваҳшиёна усулларда босқинчилар билан бўлса-да, аммо у миллий ўзликни англашда, кейинчалик мустамлакачиликка қарши курашда катта рол ўйнади.

1917 йил Октябр ойида Ленин бошлиқ большевиклар Россияда давлат тўнтарыни қилдилар, уларнинг гумаўталари ҳудди шу ~~услубда Туркистонда дароҳати иқоноунинг равишда босиб олдилар~~ Маҳаллий аҳоли орасида бу ёвузликка қарши норозилик кучайиб кетди. Қонли урушлар гирдобига тўртилмаслик учун Туркистоннинг тараққийпарвар арбоблари Россия таркибида мухторият берилишини талаб этиб чиқдилар. Рус большевиклари бу талабни бажаришдан бош тортгач, демократик йўл билан маркази Қўқон шаҳри бўлган Туркистон Мухтор Республикасини туздилар. Бу Мухтор Республика қонга ботирилгач, маҳаллий аҳоли қўлига қурол олиб, Совет мустамлакачилик сиёсатига қарши курашга отланди.

Бутун Туркистонда мустамлакачилик сиёсатига қарши миллий – озодлик кураши авж олиб кетди. Бу курашда Қўқон ва Марғилон истиклолчилари олдинги сафда бордилар, десак асло муболаға бўлмайди. Қўқонда Кичик Эргаш ва Катта (мулла) Эргаш бошлиқ, Марғилонда Мадаминбек бошлиқ борган курашлар тарихини ҳолисона ёритиш шунинг учун муҳимки, Совет тадқиқотчилари, жумладан баъзи ўзбек тарихчилари бу миллий-озодлик ҳаракатини «босмачилик ҳаракати» деб атаб, Туркистон халқлари эрки ва Ватан озодлиги учун жонини фидо этган ботирларимиз, халқ қаҳрамонларимизнинг номларини атайинлаб бадном этганлар, натижада халқ хотирасида ҳануз «босмачи» образи қандайдир шаклда сақланиб келмоқдаки, бу адолатсизликни тағ-томири билан улқртириб ташлаш миллий онгни ривожлантириш ва миллий ифтихор хис-туйғуларини юксалтириш учун алоҳида аҳамиятга моликдир.

Ўша 20-йилларда Марғилон уезди таркибига атроф-теварақдаги

барча туманлар кирарди. Марғилон истиқлолчилари большевикларнинг ҳарбий коммунизм сиёсатини амалга ошириш, мулкни давлат тасарруфига олиш, маънавиятни тўласича рушлаштириш сиёсатига қарши курашдилар. Улар аввало Туркистон Мухтор Республикаси барпо этиш шиорлари остида курашга отланган бўлсалар, жангу жадаллар давомида Мадаминбек Туркистонни Россия мустамаклаши таркибидан бутунлай чиқариш талабини ўртага ташлади. Фарғона истиқлолчилари «Туркистон туркистонликлар учун!» шиори остида курашга ўтдилар.

Президент Ислом Каримов тарихни фалсафий таҳлил этиш масаласини илгари суряптики, бунинг жуда катта аҳамияти бордир. Тарихий ҳодисаларни фалсафий идрокни шунинг учун муҳимки, “тарихий ҳақиқат фалсафий тафаккур орқали таҳлил қилинса, ўқувчи фикрлашга ўрганади. Тарихни ўқиш ва тарихий жараёнларни ўрганиш борасида унинг мушоҳадаси кенгайди, дунёқараши ўзгаради, тафаккури бойийди”, – дейди тарихчи олим Н.Жўраев.

«Мадаминбек» монографиясини¹ ёзишдан мақсад ҳам шу эди, яъни ўша ниҳоятда чигал ва мураккаб тарихий ҳодисаларни фалсафий идрок этиш орқали Мадаминбек бошлиқ истиқлолчилик ҳаракати иштирокчиларининг Туркистон халқлари озодлиги учун курашдаги тарихий ўринларини ватандошларимиз тўғри англаб олишларини истардик. Бу китобнинг юзага келишига сабаблар анча. Жумладан, Совет Ўзбекистонининг 40 йиллик юбилейини ўтказишга тайёргарлик кампаниясида мен 1918-1923 йиллардаги воқеаларда иштирок этган ватандошларимиз билан суҳбатларда кўп янги маълумотларга эга бўлдим. Ўша давр тарихига доир адабиётларни синчиклаб ўргандим. Ана шу материаллар, жонли одамларнинг хотиралари асосида 1993 йилда «Мадаминбек» китобчасини 30 минг нусхада нашрдан чиқардим. Унинг янада тўлароқ нусхаси 2000 йилда 10 минг нусхада чиқди. Китобхонлар ҳар икки нусхани ҳам зўр мамнуният билан қарши олдилар, сабаб шуки, бу китоб истиқлолчилик ҳаракатининг «қора доғлари» халқ хотирасидан чиқиб, чинакам ватанпарварларнинг порлоқ образлари тикланиши учун муайян ёрдам беради. Ҳақиқий босмачилар, каллакесарлар, талончилар большевиклар эканлиги бу китобда тарихий далиллар асосида исботланади. Фарғона водийси истиқлолчилари Туркистон халқлари озодлиги ва бирлиги, бирдамлиги тараннум этилган бу китоб миллий мустақиллигимизни мустаҳкамлаш, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда ўзига хос ўринга эга бўлиб қолади, дейиш мумкин.

¹ Қаранг: Иброҳим Каримов. Мадаминбек. Т., “Шарк” нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти. 2000 й.

Фаргоналикларнинг истиқлолчилик ҳаракатидаги алоҳида, бетақрор ўрни далиллар билан асосланган ушбу монографиядан чиқадиган асосий хулосалар куйидагилардир:

Биринчидан, умуман Фарғона водийси, жумладан Марғилон уезди аҳолиси мустамлакачилик тартибларига нафрат билан қараб келгани учун уларда миллий онг, миллий гурур нисбатан кучли бўлган. Бинобарин, Чор ҳукумати бу ерларда кучли ҳарбий горнизонни ушлаб турган. Шўролар давлати эса, махсус Фарғона fronti ташкил этишга мажбур бўлган.

Иккинчидан, истиқлолчилар қандайдир шахсий ва гуруҳий манфаатларни эмас, балки барча Туркистон аҳолисининг туб манфаатларини ҳимоя қилишган. Уларнинг ҳарбий коммунизм сиёсатига, мулкнинг давлат тасарруфига ўтишига, маънавиятни тўласича руслаштириш ва маҳаллий аҳолини давлат ишларидан четлаштириш сиёсатига қарши олиб борган беомон курашлари умуммиллий ва умумбаъшарий аҳамиятга молик эди.

Учинчидан, истиқлолчилар асло рус халқига қарши курашмаганлар, балки рус халқининг маърифатпарвар, халқпарвар вакиллари билан иттифоқ тузиб, большевизм вабосига қарши жангга отланганлар.

Демократик Россия учун курашаётган рус ватанпарварларини қўллаб-қувватлаб, мустақил ва бирлашган Туркистон давлатини барпо этиш учун ҳаёт-мамот жанги олиб борганлар.

Тўртинчидан, Мадаминбек бошлиқ истиқлолчилар атрофига уюшган Туркистон ўлкаси халқлари 1919 йилдаёқ мустақилликни қўлга киритиш имкониятига эга эдилар. Аммо халқимиз руҳиятида тарихан қарор топиб қолган вилоятпарастлик, уруғ-аймоқчилик қайфияти умумий душманга қарши курашувчиларнинг бирлашувига монеълик қилди. Кўрбошилар, пансотлар орасидаги манманлик, калондимоғлик, «сендан мен баланд» қабилидаги бошбошдоқлик истиқлолчилик ҳаракатининг мағлуб бўлиши сабабларидан бири бўлди. Бу тарихий сабоқдан халқимиз тўғри хулосалар чиқариб олиши учун ўша давр ҳодисаларини фалсафий идрок этиш ниҳоятда муҳим бўлиб турибди.

Бешинчидан, истиқлолчилик ҳаракати шуни кўрсатдики, миллий ғоясиз ва мафқурасиз тараққийпарвар кучларни олий мақсадлар атрофида жипслаштириб бўлмайди. Бинобарин, бугунги кунда Президент Ислом Каримов бошлиқ ёш давлатимиз миллий ғоя ва мафкура билан куролланиб, халқ оммасини ҳуқуқий-демократик дунёвий давлат барпо этиш, фуқаролик жамятини шакллантиришга сафарбар этаётган экан, бунда ўша 1918-1923 йиллар ва ундан

кўйинги аччиқ тарихий тажрибалар ҳам ҳисобга олинмоқда.

Демак, Туркистонда, жумладан Марғилонда истиқлолчилар бошлиқ шўролар истибдодига қарши курашлар бежиз, бенишон кетмади: жафокаш халқимизнинг фидойи фарзандларининг Ватан озодлиги, юрт тинчлиги, халқ фаравонлиги учун олиб борган беомон курашлари, тўплаган тарихий тажрибалари бугунги ижтимоий-сиёсий фаолиятимиз учун ҳам асқатмоқда, халқимизни, аввало ёшларимизни мустақилликнинг қадрига етиш, уни кўз қорачиғидек асраб-авайлаш руҳида тарбиялашдек улуғвор мақсадларга хизмат қилмоқда.

«Марғилон – фан, маданият ва хунармандчилик маркази» мавзусида 2001 йилда ўтган Республика илмий-амалий анжуманда қилинган илмий маъруза. Фарғона, 2001 йил, 107-112 бетлар.

ҒОЯМИ ЁКИ МАҒКУРА?

(“Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” фани дарсини ўқитишга доир мулоҳазалар)

Маълумки, бошланган ҳар қандай янги ишда хато ва камчиликлар бўлиши табиий. Буни муаллифларнинг ўзлари инобатга олиб, китобхонлардан ўз фикр-мулоҳазаларини уларга юборишларини илтимос қилганлар.

Ҳозирги пайтда “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” фани ўрта умумтаълим мактаблари, касб-хунар коллежлари ва академик лицейлар, шунингдек, олий ўқув юр்தларининг бакалаврият ва магистратура босқичларида ўрганилмоқда. Бунинг учун жами 190 соат дарс ўтиш белгилаб қўйилган. Мактаблар, ўрта-махсус ўқув юр்தлари ва олий ўқув юр்தларида юқоридаги китоб асосий қўлланма бўлиб, унинг мавзулари ўрта умумтаълим мактаблари, касб-хунар коллежлари ва академик лицейларда бироз қисқартирилган, магистратурада бироз кенгайтирилган ҳолда ўрганиб келинмоқда. Бошқача айтганда, бир хил мавзулар тўрт марта такрорланиб, оқибатда бу фаннинг қадр-қимматиға маълум маънода путур етмоқда. Иккинчидан, назаримизда ҳозир фойдаланилаётган ўқув қўлланманинг айрим жойларида назарий хатоликлар ва чалкашликлар ҳам ўтиб кетганки, уларни, албатта, тузатиш керак. Учунчидан, гарчи миллий истиқлол ғояси ва

мафкураси таълим тизимининг ҳамма боскичларида ўқитилаётган бўлса-да, давлат стандартлари талабларига тўғри келадиган ўқув дастурларини янада такомиллаштириш зарурати пайдо бўлмоқда. Тўртинчидан, бу йўналиш фан сифатида шаклланиши учун у миллий кобиқ доирасидан чиқиб, умуминсоний аҳамият касб этиши лозим. Айниқса, бу фанни ўқитиш, ташвиқот қилиш одамларда миллий маҳдудлик ва миллий калондимоғлик ҳис-туйғуларини ривожлантиришга олиб келмаслиги лозим. Демак, шаклланиши ва ривожланиши лозим бўлган фаннинг номини ҳам жиддий ўйлаб кўриш керак, яъни бу муаммони илмий жамоатчилик кенг муҳокама қилиши мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, Президент Ислом Каримовнинг 2000 йил 6 апрел куни Ўзбекистоннинг бир гуруҳ олимлари, ёзувчилари, журналистлари билан учрашувда билдирган фикрларининг асосий мазмун-моҳиятига жиддий эътибор билан қаралса ҳамда “Fidokor” газетаси муҳбири саволларга берган жавобларидаги фикрлари асосида мулоҳаза юритилса, миллий истиқлол ғояси ҳақида умумий фикр билдирган ҳолда мафкура, мафкуравий таъсир, мафкуравий иммунитет, мафкуравий тажовузқорлик, мафкура полигонлари ҳақидаги фикрларга асосий урғу берилганининг гувоҳи бўламиз. “Чунки, – дейди Юртбошимиз, – жамиятимиз, мамлакатимиз ўз олдига қўйган эзгу муддао ва вазифаларни аниқ-равшан белгилаб олмасдан туриб, миллатимизнинг асрий анъана ва урф-одатларини, ўзлимизнинг асосий хусусиятларини мужассам этадиган миллий мафкурани шакллантириш мумкин эмас”.

Жамиятимиз, мамлакатимиз халқлари ўз олдига қўйган ва Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мужассамини топган олий мақсадларга эришиш учун албатта миллий ғоя ва бу ғояларни республикаимиз ҳар бир фуқаросининг имон-этиқодига ва халқимизнинг маслағига айлантира оладиган ҳамда аниқ-равшан тизим (система) ва тузилиш (структура) ҳолига келтирилган мафкура ва мафкуравий институтлар, воситалар албатта керак. Ҳар қандай мафкурада жуда кўп ғоялар бўлади, аммо ўшалар ичида устивор ғоянигина мафкуравий воситалар, ижтимоий институтлар орқали халқ оmmasининг маслағига, кишиларнинг имон-этиқодига айлантирилса, у халқни аниқ мақсадлар сари уюштира оладиган қудратли кучга айланади.

Ана шунда ҳар қандай жамиятда имконият ҳолатида турган ғоявий бирдамлик ва бирлик руҳи воқеликка айланиб, жамиятда мавжуд бўладиган ғоявий парокандалик майллари чекинишга мажбур бўлади. Оломоннинг миллатга айланиш жараёни тезлашади. Зеро,

“...Одамнинг қалбида иккита куч – бунёдкорлик ва вайронкорлик ҳамиша ўзаро курашади; – дейди Президент ва сўзида давом этиб, мана бу жиддий муаммога эътиборни қаратади. – Афсус билан таъкидлашимиз лозим. Тарих тажрибаси шундан далолат берадики, инсон табиатидаги инсонийликдан кўра ваҳшийлик, ур-йиқит инстинктлари, яъни хатти-ҳаракатларини кўзга тиб юбориш осонроқ”. Демак, “ваҳшийлик, ур-йиқит инстинктлари” ўрнини инсонийлик майллари тўлдириши учун **кучли ғоявий таъсир кўрсата оладиган мафкура керак**. Бу борада жаҳон динларининг алломалари, рухонийлари, жамоалари ва ташкилотлари жуда бой тажрибага эгадирлар. Назаримизда, ана шу тарихий тажрибаларни ҳам эътиборга олиб, дунёвий давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантириш манфаатларидан келиб чиққан ҳолда миллий ғоялар билан суғорилган ва албатта умумбашарий аҳамиятга молик **мафкура фанини яратишга киришиш муаммоси ниҳоятда долзарб вазифа бўлиб турибди**.

Агар биз ғоялардан эмас, балки муайян устивор ғояни инсонлар имон-эътиқодига ва халқ оммаси маслағига айлантира оладиган ижтимоий институтлар, ғоявий таъсир ўтказиш воситалари, йўллари, услублари мужассами ва албатта ғоялар тизими бўлган мафкурага фан сифатида ёндошсак, тўғри муносабат белгилаган бўламиз, деб ўйлайман. Албатта, бу дегани мафкура қайси халқ, миллатга хос хусусиятлар, ғоявий қарашларни кўпроқ ифодалашу шу мафкура дарслари ўтиладиган мамлакат олдида турган аниқ-равшан мақсадлар, миллий манфаатларга ҳам боғлиқ бўлади. Ҳозирги қўлланмада ўз мужассамини топган кўп ғоялар **нафақат соф миллий, балки улар умумбашарий аҳамиятга ҳам моликлиги учун пурвиқор, таъсирчан ва шунинг учун ҳам эътиборга сазовордир**. Сўнгра, жаҳон миқёсида кетаётган маънавий-ахлоқий бўҳрон (кризис)нинг олдини олиб қолишда ана шу ғояларнинг аҳамияти бекиёски, ҳали кўп жиҳатдан халқ оммаси учун тушунарли бўлмаган ғоялар фақат фанга айланган мафкура туфайлигина ва унинг воситаси – ила ўз таъсирини кўрсатишга, аввало миллатимизни, қолаверса, бутун инсониятни ғоявий жиҳатдан бирлаштириш, айниқса ғоявий парокандалик туфайли жаҳоннинг турли мамлакатларида содир бўлаётган фожеаларнинг олдини олиб қолишга ёрдам бериши мумкин.

Бизнингча, бу фаннинг номини “Мафкура” деб аташ балки тўғри бўлар. Ана шу умумий ном доирасида ўрта умумтаълим мактаблари, касб-хунар коллежлари ва академик лицейлар, бакалаврият ва магистратура учун алоҳида-алоҳида ном билан ўқув

дастурлари тайёрлаш, улар асосида ўқув қўлланмалари устида иш олиб бориш керак, деб ҳисоблаймиз. Мактаблар учун “Мафкура ва маънавият”, касб-ҳунар коллежлари ва академик лицейлар учун “Ғоя ва мафкуралар тарихи”, бакалаврият учун “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” ўқув қўлланмасининг янги таҳрирдан чиққан, тузатилган нусхаси, магистратура учун “Ғоя ва мафкуранинг тарихий ва фалсафий муаммолари” йўналишида махсус ўқув дастурлари ва қўлланмалари тайёрлаш зарур, деб ўйлаймиз. Университетимизда шундай дастурларнинг дастлабки нусхалари ишчи гуруҳи томонидан тайёрланиб, раҳбариятга топширилди. Бу дастурлар асосида қўлланмалар тайёрланса, шу соҳани босқичма-босқич, соддадан мураккабга, саёзроқ билишдан чуқурроқ, кенгрок билишга қараб ўрганиш имконияти вужудга келтирилади. Энг муҳими, мавзуларни оддий такрорлашдан иборат ҳозирги амалиётга ўрин қолмайди. Мафкура чинакам фан сифатида шаклланиб, кенг илмий-фалсафий тадқиқотлар ўтказилиши натижасида назарий жиҳатдан асосланган, амалиёт синовидан ўтган ўз тушунчалари, категориялари, тамойиллари, услубларига эга бўлиб қолади. Миллий истиқлол ғояси эса ана шу фаннинг муҳим таркибий қисми сифатида олий таълимнинг бакалаврият босқичида ўрганилади.

Бизнинг бу нуқтаи назаримиз экспериментал таснифга эга бўлиб, шу соҳа билан қизиқиб, тадқиқот олиб бораётган барча кишиларнинг танқидий фикрлари, асосли мулоҳазалари натижасида янада мукамалроқ ўқув дастурлари вужудга келиши йўлидаги дастлабки қадам сифатида унинг қабул қилинишини истардик.

“Хуррият” газетаси, 2003 йил, 26 феврал.

ТАРИХНИ ФАЛСАФИЙ ИДРОК ЭТИШ МУАММОСИ

Барча соҳада миллий мустақилликни мустаҳкамлаш фавқулотда аҳамиятга молик бўлиб турибди. Ўтиш даврида индивидуал ва ижтимоий онгни ўзгарган, воқеликка монанд равишда қайта шакллантириш, тафаккур тарзини тубдан ўзгартириш асосида турмуш тарзини ҳам ўзгартиришга эришиш юқоридаги мақсадларга хизмат қилади. Шу жараёнда миллий ўзликни ва ўз-ўзини англаган комил инсонлар шахси шаклланади.

Республикамиздаги ҳозирги воқелик шундан иборатки, тоталитар давлат тузумидан дунёвий ҳуқуқий демократик давлатга, мулкчиликнинг давлат монополиясига асосланган бир укладли, режали ҳўжалик юритишдан хусусий мулкчилик устивор бўлган ва

бозор иқтисоди муносабатларига асосланган кўп укладли ижтимоий-иқтисодий муносабатларга тезроқ ва беозорроқ ўтиб олиб, шу жараёнда фуқаролик (гражданлик) жамияти шаклланишига кенг йўл очиб тарихий зарурат эканини Ўзбекистонда яшаётган ҳар бир киши англаб етиши, ҳаёт маъноси ва мақсад-муддаосини шу зарурат негизида белгилашига эришиш даркор.

Бошқа ижтимоий фанлар имкониятларини асло камситмаган ҳолда, тарих ва фалсафа фанларининг бу муаммони ҳал этишда бетақрор ўрни борлигини таъкидлаш жоиздир. Зеро, бу фанлар одамларда, хусусан ёшларда оқни қорадан, қорани оқдан фарқ қила олиш малакасини яратиб, миллатимиз равнақи йўлига раҳна соладиган турли бузғунчи ғоялар, қарашларга оғиб кетмасликлари учун ўзига хос ғоявий иммунитет ҳосил этади.

Мустақиллик йилларида тарихчи ва файласуф олимлар, таъдқиқотчилар ана шу йўналишда кўп ишлар қилдилар. Оқибатда Шўролар давридаги ижтимоий ҳодисаларга синфий ёндашув қабоҳатларидан асосан холи бўлинди, коммунистик мафкура таъйиқи остида сийқалаштирилган, бинобарин, илмийликдан узоқлаштирилган тарих қайта ёзилиб, тарихий ҳақиқат қарор топиши учун кенг йўл очилди. Фалсафий фанлар Ўзбекистон тарихи билан боғланиш борасида ҳам муваффақиятлар бор. Чунончи, фанлардаги Оврупопарастлик (европоцентризм) майллари анча чекланди.

Айни чоғда, шунга иқрор бўлиш лозимки, тарихни фалсафий идрок этиш, фалсафани Ўзбекистон тарихи билан боғлашни тзкомиллаштириб бориш учун ҳали кўп ишлар қилишга тўғри келади. Бунинг учун эса, назаримизда, тарихчиларни файласуфлар билан, файласуфларни тарихчилар билан алоқасини янада мустаҳкамлашга қаратилган қатор тадбирларни, илмий анжуманларни изчил равишда ўтказиб туриш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Чунки давр, бугунги воқелик шуни тақоза этмоқда.

Фалсафа фани, унинг оламини билиш услублари, тамойиллари барча фанлар учун методологик аҳамиятга эга эканлигини ҳеч ким инкор эта олмас керак. Бинобарин, тарихий жараёнларни тадқиқ этишга киришган ҳар бир киши фалсафа фани тушунчалари, категориялари, қонунларида ўз ифодасини топган ички ва ташқи алоқадорликларни, сабабли боғланишларни обдон англаб олиб, тарихий ҳодисаларга холис (объектив) муносабатда бўлиб, ўз тадқиқотида илмий ҳақиқатга эга бўлишига албатта эришади. Нарса ва ҳодисаларни ҳар томонлама ва ўзаро муносабатда олиб қараш, уларни ўзаро алоқада ва бир-бирларини тақоза этиш билан бирга, барча нарсаларни доимий ҳаракатда, ўзгаришда, ривожланишда

эканини назарда тутиш, нарса ва ҳодисаларни пайдо бўлиш, ривожланиш ва йўқ бўлиш (бошқа нарсага айланиш) жараёнида кўриш, ҳар қандай нарса ва ҳодисани таҳлил этишда унга конкрет (аниқ-равшан) тарихий нуқтаи назардан ёндашиш каби илмий фалсафа тамойилларига амал қилиш малакасига эга бўлган тадқиқотчиларгина фанда янги йўналишлар очишга, кашфиётлар қилишга мушарраф бўладилар.

Тарих фани дастурлари, ўқув қўлланмалари билан яқиндан танишган тадқиқотчи баъзи тарихчиларимизда фалсафий билимлар етарли бўлмагани ёки эскича ёндашувлардан тўла-тўқис ҳоли эмаслигига гувоҳ бўлади. Бу ҳол аввало ўтмишга муносабатда яққолроқ кўринади.

Маълумки, ўтмишни ялпи қоралаш К.Марксдан бошланган эди. Яъни у инсониятнинг чинакам тарихи марксизмни ўзлаштириб олишдан бошланади, ундан олдинги тарихни тарих дэмаса ҳам бўлади, деган гояни ингари сурган эди. В.И.Ленин бошчилик большевиклар ва уларнинг маъддоҳига айланиб қолган қўшгина олимлар 1917 йилгача бўлган тарихни тўда инкор этиб, мисли кўрилмаган хунрезликларга йўл очдилар. Шу тарих тарихий ҳодисаларни инкор этишди ворислик қонуниятларига амал қилмай, жуда катта хатоликка йўл қўйдиларки, буни англаб етиш ва ўша хатоликлар қандайдир шаклда яна такрорланмаслиги учун шу соҳада кенг баҳс-мунозара олиб бориш зарурат бўлиб турибди.

Миллий, диний ва бошқа қадриятларимизга, шунингдек, ўтмиш маданий-марифий меросимизга муносабатда фалсафанинг қонун ва категориялари, жумладан, инкор категорияси ва инкорни-инкор қонунидан ўз ифодасини топган алоқадорликлар нуқтаи назаридан қарасак, ижтимоий тараққиёт тўғри йўналиш олишига хисса қўшган бўламиз. Яъни ўтмишда, маълум бир тарихий даврда қадрли бўлган нарсаларнинг қай бирлари ҳозирги давримизга, ижтимоий тараққиёт ва инсон камолотига хизмат қилиши, қай бирлари тараққиётнинг янги босқичи учун тўсикқа айланиб қолишини фахмлаб олиш қобилиятига эга бўламиз. Акс ҳолда халқимиз олдида катта гуноҳга ботишимиз ҳеч гап эмас. Тарихий даврларнинг маълум бир бочқичини асосиз равишда идеаллаштириш ёки маълум бир даврини ялпи қоралаш майллари албатта бизни илмийликдан узоқлаштириб қўйиши, бу ҳол тарихий ҳодисаларга ғайриилмий ёндашувларни вужудга келтириши эҳтимолдан ҳоли эмас. Собиқ Шўролар даври воқелигидаги бундай қабоҳатлардан бутунлай ҳоли бўлиш долзарб вазифа эканини англаб олиш муҳимдир.

Ижтимоий тараққиёт куруқ жойда содир бўлмайди, балки ворислик сақланган ҳолдагина ва унга таянгандагина жамиятда сифат ўзгаришлари юз беради, акс ҳолда “инқилобий тўнтаришлар” ва ўзбошимчиликлар учун йўл очилиб қоладики, бунда тараққиёт ўрнини таназзул эгаллаши Шўролар даври тарихимиздан маълум.

Шундай бўлишига қарамай, баъзи тарихчилар ва файласуфлар асарларида 1917-1991 йиллардаги тарихимизни ялпи қоралаш майллари учраб турибди. Кимгадир ёқиш ёки ёқмаслигидан қатъий назар, ўша давр нафақат Россия халқлари тарихи, балки у Ўзбекистон халқлари тарихи ҳам ҳисобланади. Демак, биз бағоят мураккаб ва зиддиятли ижтимоий муҳитда яшаган ва фаолият кўрсатган заҳматкаш ота-боболаримиз, она-момоларимиз нижоатлари, мисли кўрилмаган машаққатли меҳнатлари туфайли бунёд этилган янги шаҳарлар, обод қишлоқлар, замонавий саноат корхоналари, транспорт ва алоқа воситалари, маданият ва санъат муассасалари, ниҳоят, ўрта асрчилик қабоҳатларидан ҳоли турмуш тарзини бунёд этганликларини ҳам куруқдан-куруқ инкор этиб, уларнинг руҳи-покларини қақшатиш нечоғлик «тўғри» бўлишини обдон ўйлаб кўришимиз мақсадга мувофиқ бўлур эди. Шўролар давридаги ижтимоий тараққиёт ва шахс камолоти йўлида бир тўсикқа айланиб қолган тоталитар давлат тартиботларини, волонтаризмга кенг йўл очган маъмурий-буйруқбозлик тизимини, рибкорликка асосланган сайлов системасини, буюқдавлатчилик ва буюқрусчилик шовинизминини, шахсга сиғиниш қабоҳатларини, унинг даҳшатли оқибатларини, мулкчиликнинг давлат монополияси шаклини, ижтимоий ҳодисаларга синфийлик тамойилларига амал қилиб ёндашишни ва шу кабиларни инкор этган ҳолда, халқимиз ва унинг асл фарзандлари ўша зиддиятли замонларда ҳам миллий-озодлик учун гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона, аммо қахрамонона кураш олиб борганликларини, миллий ва диний қадриятларимизни холибақудрат сақлаб қолиш учун ўз ҳаётларини хавф-хатарга қўйиб бўлса-да, курашганликларини иқроор этишимиз ҳам фарз, ҳам қарзидир. Қоғозда “мустақил”, амалда мустамлака давлати барча поғоналарида фаолият кўрсатган шахсларни “қулдорчилик давлати ва жамияти”нинг югурдаклари сифатида тасвирлаш ёш авлод тарбиясига, миллий ўзликни англашга хизмат қилади, деб ўйлаш соддадиллик бўлур эди. Президентимиз Ислоом Каримов таъкидлаганидек, эндиликда эски жамиятни куруқдан-куруқ нигилистик “инкор қилиш кайфиятидан бунёдкорлик кайфиятига ўтиш даври келди”¹.

Тарихий жараёнларда одамлар, ижтимоий қатламлар, шахслар иштирок этишини доимо назарда тутсак ва ижтимоий жараёнларни у ёки

¹ Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. – Президент Ислоом Каримовнинг “Туркистон” газетаси муҳбирининг саволларига жавоблари // «Туркистон», газетаси. 1999 йил, 2 февраль.

бу томонга оғиб кетишида уларнинг дунёқарашни, индивидуал онгида ўзига хослик, воқеалар ривожни оқибадларини олдиндан фаҳмлаш қобилиятлари (интуиция), ҳатто темпераментлари катта рол ўйнашини инкор этиб бўлмас керак. Тарихий ҳодисаларга муносабатда миллатлар, элатлар ўртасидаги тарихан шаклланган бирдамлик, уюшқоқлик, ғоявий жипслик ёки шахсий, гуруҳий манфаатларни миллий манфаатлардан устун қўйиш оқибадида ғоявий парокандаликка йўл очиш майлларининг ўрни ва роли борлигини инкор этиш қийин. Тарихий шахслар ва уларни қуршаган кишилардаги имон ва эътиқод билан боғлиқ инсоний фазилятлар ёки қусурлар ҳам миллатнинг раванқ топиши ёхуд бошқаларга мутъелик руҳининг қарор топиб қолишига сабаб бўлиши мумкин. Бошқача айтганда, тарихий жараёнлардан инсон омилли масаласини фалсафий идрок этиш тарихий ҳодисаларга шубҳасиз илмий, демакка, ҳолис ёндашувларга олиб келади, деб ўйлаймиз. Тарихга бундай ёндашув мактаб ўқувчилари ва олий таълим талабаларини албатта ўйлантиради, уларда мустақил фикрлаш қобилиятларини ривожлантиради, бинобарин, тарихий ҳодисаларга фалсафий ёндашув малакасини ҳосил қилади. Бошқача айтганда, тарихий жараёнларни у ёки бу томонга оғиб кетишида инсон омиллини кўрсата олсак, тарихга гўёки жон ато этгандек бўламиз, мавҳум (абстракт) тарих аниқ-равшан тарихга, маълумотлар йиғиндиси бўлган тарих фалсафий дунёқарашни шакллантирадиган, чинакам баркамол шахсни вужудга келтирадиган тарихга айланади. Яъни тарихни халқ оммаси, уларга бошчилик қилган тарихий шахслар яратиши ёшларимиз кўз ўнгида равшан намоён бўлади. Бинобарин, тарихий жараёнларга бошчилик қилган ёки у жараёнларда иштирок этган ватандошларимиз фаолиятига ҳолис баҳо берган бўламиз.

Бу фикрлар бахсли, мунозарали, албатта. Уларга кимдир қўшилиши, кимдир эътироз билдириши мумкин. Аммо шуни таъкидлаш муҳимки, ҳақиқат бахс-мунозарада туғилади, қаердаки бу ҳолат эътиборга олинмаса, фикр қашшоқлиги бошланиб, индивидуал ва ижтимоий онг қарахт ҳолига келадики, натижада ижтимоий тараққиёт сустлашади, одамларда келажакка ишонч ва умид ҳис-туйғулари сўна бошлайди. Тарих ва фалсафа фанларида ана шу ҳолатларни эътиборга олсак, шу азиз Ватанимиз озодлиги ва ободлиги, халқимиз эрки ва фаровонлигини таъминлаш ишларига ҳисса қўшган бўламиз, десак хато бўлмас.

“Фалсафа ва тарих фанлари ўртасидаги диалектик алоқадорликнинг илмий-назарий асослари” мавзусида Республика илмий-назарий конференцияси ялпи мажлисида қилинган маъруза. Т., 2004. -15-19-бетлар.

ЁШЛАРИМИЗ ЙЎЛДАН ОГИШМАСИН

“Таълим муаммолари” журнали мухбири саволларига таниқли диншунос олим, фалсафа фанлари доктори, профессор Иброҳим Каримов жавоб беради.

–Хурматли домла, кейинги йилларда, афсуски “диний экстремизм” деган ибора кулоқларимизга тез-тез чалинадиган, оқибатда баъзи оилаларга кулфат олиб келган бу адашиш айрим ёшлар шуурини хиралаштирадиган бўлиб қолди.

Келинг, суҳбатимизни “диний экстремизм”нинг луғавий маъносини англашдан бошлайлик.

–Маъкул. “Экстремизм” лотинча сўз бўлиб, унинг луғавий маъноси “чекка”, “чеккага чиқиш”демақдир. Халқ ибораси билан айтганда, қуюшқондан чиқиб кетадиган одам экстремист деб номланади.

–Муқаддас динимизга диний экстремистларнинг бирон-бир алоқаси борми ўзи?...

–Ислом динининг диний экстремистларга мутлақо дахли йўқ. Экстремизм аслида сиёсий тушунча бўлиб, ҳар бир мамлакатда муайян тарихий даврда муқаррар равишда мавжуд бўладиган муаммоларни кескин чоралар кўриш орқали хал этишга даъват этишдир. Диний экстремизм эса муайян диний эътиқодни мустаҳкамлайдиган тушунчаларни ўз сиёсий мақсадлари асосида талқин этиш, бунга ишонмайдиганларга зўрлик ишлатишни динлар номи билан оқлашга қаратилган сиёсий ҳаракатдир. Шу тариқа диний экстремистлар диний тушунчаларни унинг умумий матнидан юлиб олиб, ўзларича талқин этадилар ва шу йўл билан ҳокимиятни қўлга киритишга интиладилар.

–Диний экстремистларни қандай аниқлаб олиш мумкин?

–Диний тушунчаларни экстремизм руҳида талқин этиш, диндан сиёсий мақсадлар учун фойдаланиш, диний эътиқод тўғрисидаги қонунчиликни онгли равишда тан олмаслик, балоғат ёшига етмаган болаларни қонунга хилоф равишда яширин диний мактабларда ўқитиш, қонунсиз нашриётлар ташкил этиб, диний тушунчаларни диний экстремизм нуқтаи назаридан талқин этилган варақалар, рисола ва китоблар тарқатиш, муайян мамлакатдаги динлар ва диний ташкилотлар аҳволи ва фаолиятини атайинлаб бузиб кўрсатиш, мавжуд ҳокимият ва унинг Конституциясини намойишқорона тан олмаслик ва бошқалар диний экстремистлар социал қиёбасининг асосий белгиларидир.

–Диний экстремизмга қарши қандай кураш олиб бориш керак?

–Диний экстремизмга қарши курашда тарихан тўпланган тажрибалар бор. Аввало экстремистларни ғоявий жиҳатдан фoш этиб, уларнинг халққа, миллатга қарши бўлган ҳақиқий қиёфаларини оммага кенг равишда тушунтириш лозим. Масалан, исломдаги “жиход” тушунчасидан экстремистлар ўз сиёсий мақсадлари йўлида фойдаланадилар. Халқ оммасида диний билимлар етарли бўлмаган жойларда улар ўз мақсадларига эришадилар. “Жиход” VII-IX асрларда араб истилочилари ҳаракати (экспанцияси)ни ғоявий жиҳатдан оқлаш воситаси бўлган. Кейинги асрларда ҳам экстремистлар сиёсий мақсадларни рўёбга чиқариш мақсадида бу тушунчадан халқни лақиллатиш учун фойдаланиб келадилар. Аслида жиход, ҳозирги замон тили билан айтганда, мусулмон мамлакатига ғайридинлар бостириб қираётган вақтда, мамлакат ҳудудий дахлсизлигини сақлаб қолиш учун оммавий ҳарбий сафарбарлик эълон қилишдир. Душман мамлакат ҳудудидан суриб чиқарилгач, жиход ўз кучини йўқотади. Унинг яна бир, ниҳоятда муҳим маъноси шуки, одамзод ўз қабоҳатларига қарши ўзи-ўзи учун уруш эълон қилиши, шу тариқа икки нафс овораси бўлиб, шайтон алайҳулаъна йўлига кириб кетишдан ўзини сақлаб қолишдан иборат амалиётдир.

Жаҳонда глобаллашув жараёни кетаётган ҳозирги шароитда ҳар қандай шакл-шамойилда душман образи яратиб, одамларни одамларга, халқларни халқларга қарши қаратиш ниҳоятда ҳавфли эканини назарда тутишимиз, демакки, “Жиход” тушунчасининг кейинги маъноларини кенг тарғиб қилиш диний экстремизмга қарши ғоявий кураш самарадорлигини албатта оширади. Сўнгра, ваҳҳобийлар, хизбуттаҳрирчилар, Ал-қоидачи ва бошқа диний-сиёсий оқим тарафдорлари “кофир” тушунчасини ўзларича талқин этиб келадилар. “Бундай оқимлар ва уюшмаларнинг низоми ва қоидалари, – дейди Президент Ислom Қаримов, – кимки уларнинг қараш ва ғояларини қабул қилмаса ёки кўнмаса, буларнинг пешонасига “кофир”, “диндан қайтган” деган тамғани босиб, ҳатто ота-онасидан ҳам воз кечишни талаб қилади”. Демак, экстремистлар “кофир” тушунчасидан ҳам ўз сиёсий мақсадлари йўлида унумли фойдаланиб келадилар. Аслида “кофир” арабча “куфр” сўзидан олинган бўлиб, у “ҳаром” деган маънони англатади, яъни исломга кирмаганларни экстремистлар ҳаром кишилар, яшаш ҳуқуқига эга бўлмаган кимсалар деб ҳисоблайдилар. Аслида исломнинг муқаддас китобларида мусулмончилиқни қабул қилмаган, лекин китобий динга эътиқод қилувчиларни “кофир” дейиш мумкин

эмас, балки уларни ғайридинлар деб аташ тавсия этилади. Бундай одамларни зўрлик, зўравонлик йўли билан эмас, балки ташвиқот-тарғибот орқали исломга киритиш лозим ҳисобланади. Қуръони Каримнинг “Бақара” сураси 256-оятда бундай дейилади: “Динга зўрлаб (киритиш) йўқдир. Зеро, ҳақ йўл залолатдан ажраб бўлди..”

–Адашиб, диний экстремизм тузоғига чалиниб қолаётган ёшларимиз ҳам бор-ку?

–Диний экстремизмга қарши курашда экстремистик ташкилотлардан уларнинг алдовларига ишониб, хатто ўша йўлга кириб қолган, бошқача айтганда, динга кўр-кўрона эътиқод (ихлос) қўйган кишиларни фарқлаш лозим. Бундай одамларга ўз халқига, миллатига хиёнат қилаётган, ғоявий парокандалик шароитида ҳеч бир миллат равнақ топа олмаслигини эринмай, доимо изчил равишда тушунтириб бориш ҳам фарз, ҳам қарзидир. Афсуски, бизда диний экстремизмга қарши ғоявий кураш олиб бориш баъзида кампаниябозлик тусини кириб қолмоқда. Қачонки, бирон кори-хол рўй берган тақдирдагина, хушимизга келиб, гўёки кураш бошлаб юборамиз. Шунда ҳам ғоявий кураш эмас, диний экстремистларни даҳшатли танқид остига олиш услуби бунда етакчи бўлиб қолади.

–Диний экстремизм ва ислом ақидапарастлигининг бир-бирига алоқаси борми?

–Диний экстремизмни туғдириб, унга ғоявий мадад бериб турадиган, уларнинг жойларда фаолият олиб боришлари учун қулай ижтимоий муҳит вужудга келтиришга хизмат қиладиган омил – бу, ислом ақидапарастлигидир. Ақидапарастлик ҳамма динларда, хатто фанда ҳам содир бўлиб туради: ўз соҳасида етарли билимга эга бўлмаган кишилар, ўзлари буни сезмаган ҳолда, ақидапараст сифатида майдонга чиқадилад. Баъзи диний ва илмий тушунчаларни замон ва макондан айро ҳолда талқин этиш албатта ақидапарастликка олиб келадики, диний экстремизмга қарши самарали кураш йўлларида бири назарияда ва амалиётда намоён бўлиб турадиган ақидапарастликка қарши изчил ғоявий кураш олиб боришдир.

–Мазмунли суҳбатингиз учун ташаккур.

“Таълим муаммолари” журнали, 2004 йил 1-4-сон, 6-8-б.

“Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлқанинг, давлатимиз худудининг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзликни англашни, таъбир жойз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида гоёт муҳим ўрин тутади.”

Ислом Каримов.

МИЛЛАТ ШАЪНИ

Ҳар бир элат ва халқнинг миллат бўлиб шаклланиши тарихий жараёнлар маҳсулидир. Бу муайян мамлакатда ва минтақада ўзига хос равишда ҳамда бетакрор ходиса сифатида намоён бўлади. Ўзбекларнинг миллат бўлиб шаклланиши узоқ тарихга эга. Аммо бу масалада турлича фикрлар, талқинлар мавжуд. Муаллиф бу фикрларни фалсафий мушоҳада қилиб, ўзбекларнинг миллат сифатида шаклланиши тўғрисидаги баъзи мулоҳазаларини баён этади.

Миллат, элат бор экан, унинг шаъни ва шукрати ҳимоя қилиш, шу жараёнда жаҳон ҳамжамиятида ҳар бир миллат ўз муносиб ўрнига эга бўлиши учун курашувчи фидойи инсонлар майдонга чиқади. Бундай инсонларнинг саъи-ҳаракати, жасорати туфайли миллат ўз мустақиллигига эга бўлиб, тенглар ичида тенг яшаш имкониятини кўлга киритади.

Миллат шаъни, уни ҳимоя қилиш масаласи ўзининг махсус тадқиқотчиларига муҳтож бўлиб турган муаммолардан биридир. Шундай бўлишига қарамай, муаллиф бу масаладаги ўз фикр-мулоҳазаларини ўртага ташлайдики, булар шу муаммога доир баҳс-мунозаралар учун йўл очиши, шу тарика миллий мустақиллигимизни мустаҳкамлаш йўллари, воситалари янада равшанлашиши мумкин.

Президентимиз И.А. Каримов ўзининг қатор асарларида, маърузалари, нутқлари ва газета-журналлар мухбирларининг саволларига берган жавобларида халқни – халқ, миллатни – миллат қиладиган қудратли куч – Миллий гоё ва мафкура эканини алоҳида таъкидлаб кўрсатган.

Бизга ҳавф солиб турган мафкуравий таҳдидлар ҳақида фикр юритиб, Президент улардан бири “Ўзбек миллатининг тарихини сохталаштириш, турли хил ғайриилмий талқинлар, сиёсий шиорлар билан бизнинг тарихимиздан, шарафли ўтмишимиздан жудо қилишга уриниш тарзида намоён бўлмоқда”¹ дейди. Миллат шаъни масаласини фалсафий идрок этувчи кишилар мамлакатда қанчалик кўп бўлса, ана шу ва бошқа ҳавф-хатарларнинг олдини олиб қолиш имконияти

¹ Каримов И.А. Ўз келажагимизни ўз кўлимиз билан қурмоқдамиз // “Туркистон” газетаси. 1999 йил. 8 июн сони.

шунчалик кенгайди. Бинобарин, ушбуда миллат шаъни тушунчасига фалсафий таъриф ва тавсиф берилган, қандай одамлар ўз миллати шаънини ҳимоя қила олади, уни жаҳон ҳамжамиятига танитишга муяссар бўлади, деган саволларга ҳоли-бақудрат жавоб беришга ҳаракат қилинган.

Ўзбекларнинг миллат сифатида шаклланишининг ижтимоий-тарихий илдилари

Ўзбеклар Аму ва Сирдарё оралиғи – Мавароуннаҳрда тарихан яшаб ўтган уруғ-қабилалар, элатлар ва халқларнинг ворислари сифатида ижтимоий эҳтиёжлар туфайли аста-секин шаклланган миллатдир. Улар миллат бўлиб шаклланишга қадар жуда кўп машаққатли йўлни босиб ўтдилар. Ўзбеклар Марказий Осиё ва ундан ташқаридаги уруғдош қabila ва элатлардан айро ҳолда яшамаганлар, балки уларнинг жойдан-жойга кўчиши, тил ва маданий ҳаётнинг ўзаро таъсири остида бўлганлар. Неолит даврига доир Калтаминор, Чинкелди топилмалари, Марказий Фарғона, Устюрт, Жайтун ва бошқа жойлардан топилган ёдгорликлар турли қабилалар бир-бирларига таъсир ўтказиб келганидан далолат беради. Сўнгра, бу ердаги қабилалар, элатлар Олтой, Урал, Каспийбўйи ва Ўртаер денгизи ҳавзаларида яшаган қабилалар билан алоқада бўлганлар. Антрополог олимларнинг фикрича, ҳозирги Ўзбекистон худудига шимолий-ғарбий томондан – Овруподан, жанубда жанубий Европеид типлари келиб, улар аҳолининг кўпчилик қисмини ташкил эта бошлаганлар. Бинобарин, ўзбекларнинг элат, миллат бўлиб шаклланишида европеид типдаги одамлар ва қабилаларнинг ҳам ўрни катта бўлган.

Минтақа моддий ишлаб чиқаришининг тез ривожланишига ва аҳолининг ўсишига темирнинг кашф этилиши кучли таъсир кўрсатди. Бу даврга келиб монголоид ва европеид элементларнинг ўзаро қоришмасидан иборат элатлар вужудга кела бошлади. Эрадан аввалги биринчи минг йилликлар ўрталарига келиб аралаш-қуралаш қабилалардан иборат типлар пайдо бўлгани археологик топилмалардан маълум. Умуман, дунёда фақат ўз тор қобигида шаклланган миллат йўқ. Марказий Осиё халқлари ҳам бундан мустасно эмас.

Форс ва юнон манбаъларига таяниб, эрадан аввалги биринчи минг йилликлар бошидан бу ерларда давлатлар пайдо бўлган дея оламиз. Уруғ-қабилалар, элатлар ўртасида иқтисодий, савдо-сотиқ ва маданий алоқаларнинг ривожланиши ҳамда элатларнинг пайдо

бўлиши натижасида ёзма чутққа кучли эҳтиёж пайдо бўлди. Шу туфайли эрадан олдинги мингинчи йилларда минтақамизда орамий ёзувлар (уларни миҳхат деб ҳам аташади) вужудга келгани маданий-маърифий оламда инқилобий бир воқеа бўлди. Бу ҳол қабилалар, қабила иттифоклари ва элатларнинг бирлашуви жараёнини янада тезлаштирди. Уруғ-қабилаларнинг ё ихтиёрий, ёки мажбурий (урушлар орқали) бирилашиб, элатларнинг вужудга келиши уларнинг маънавий-руҳий жиҳатдан ҳам яқдил бўлишларини тақоза этарди. Ана шу эҳтиёжлар ва буни қондиришдан манфаатдорлик кўпхудоликка асосланган турмуш тарзидан яққаю ягона худо борлигига сиғинишга асосланган янгича маданий ҳаётга ўтишни зарурат этиб қўйди. Асрлар давомида халқ оғзаки ижодининг маҳсули бўлган кўп худоларга мадҳия (гимн, дуо)ларни тўплаш ва уларга ижодий ёндашиш туфайли эрадан олдинги тахминан VI-VII асрларда Зардушт Сепитома “Авесто” китобини яратди. Ўша давр салтанати эгаларининг қўллаб-қувватланиши натижасида кўп худоларга сиғиниш ва оташпарастлик динлари ўрнига турли қабилалар ва элатларни бирилаштира оладиган ва ягона давлатда яшаш малакасини ҳосил этишга имкон яратадиган яққаю ягона худо – Ахурамазда борлиги, у шу оламни яратгани ва одамларни тўғри йўлдан боришликлари учун ваҳй жўнатгани ҳақидаги тасаввурлар диний мафкура орқали ва албатта давлат таъсирида бирилашган элатлар маслагига айлантирилди. “Авесто”нинг юзага келиши яққа худоликка асосланган яхудолик ва христиан динларининг шаклланиши учун асос бўлди. Сўнграқ, яққа худочиликка (вахдоният)га асосланган, илгарироқ шаклланган бошқа динлардан мукамалроқ бўлган Ислом дини вужудга келди. Яққа худочиликка асосланган динлар катта-катта ҳухудларда яшайдиган, турли-туман тилда гапиришадиган, тафаккур ва турмуш тарзи хилма-хил бўлган элатлар ва халқларнинг ғоявий жиҳатдан бирилашишини тезлаштирди. Иқтисодий, сиёсий ва маънавий эҳтиёжлар туфайли ўз-ўзидан шаклланган жаҳон динлари элатлар ва халқларнинг ягона бир худудда миллат бўлиб яшашлари учун қулай маънавий-руҳий муҳитни вужудга келтира бошлади.

Ўзбек сўзи “Ўз” ва “бек” сўзларининг омухтаси сифатида X асрда мавжуд бўлганлигини тадқиқотчилар таъкидлашади. Моҳар тадқиқотчиси Х.Вамберининг фикрича, “Ўз” – асл, ажойиб, таги мустаҳкам, “бек” эса “сардор” маъносини билдиради. Умуман, “Ўзбек” деган сўз анча кейин туркийлашган ва мижорлар Оврупога келмасдан олдинроқ ҳам ишлатилган. XI-XII асрларда бу сўз шахсий ва қабила номи сифатида маълум бўлиб, буни учратилган

манбаъларда кўриш мумкин.¹

Таниқли ўзбек тарихчиси Б.Аҳмедовнинг айтишича, қадимги Дашти қипчоқнинг шарқий қисмида, хусусан ҳозирги Ғарбий Қозоғистон, Тобольск, Тура ва Тюменда кўчманчи “турк-мўғул қабилалари: арлот, баҳрин, буркут, дўрмон, ийжон, хитой, корлук, можар, қипчоқ, киёт, кўнғирот, манғит, найман, нукуз, тангут, кушчи, туман-минг ва бошқа қабилалар”ни Шарқ тарихчилари умумий ном билан “Ўзбек” деб аташган. Тарихий манбаъларда Шарқий Дашти қипчоқ “мамлакати Ўзбек”, яъни Ўзбек мамлакати деб аталган. Араб тарихчиси Низомуддин Шомий Оқ Ўрда хони Ўрисконни “Ўзбек подшоҳи” деб атаган. Араб тарихчиси ал-Калкажандий Олтин Ўрда хони (ҳозирги Волгоград – *изоҳ И.К.ники*) Тўхтаминни “Ўзбек мамлакатининг подшоҳи” деб атайди. Тўхтаминдан кейин бўлган Олтин Ўрда хонларини “Дашти қипчоқ ва Ўзбек вилоятининг ҳукмдорлари” деб ҳам аталган. Дашти қипчоқ ўзбекларини Рўзбехон уч тоифадан иборат эканлигини таъкидлайди, яъни у “шайбонийлар (Шайбон улусида кўчиб юрган ўзбеклар), қозоқлар ва манғитлардан ташкил топганлигини айтади”. Маълумки, Шайбон улуси XIII аср бошларида ташкил топиб, улар Урал тоғининг этакларидан то Тобол ва Сарисув дарёлари соҳилларигача бўлган ерларни ўз ичига олган. Унинг жанубий ҳудуди Орол денгизининг шимолигача, шимолий чегараси эса Чинги Тура (Тюмен)да бўлган. Манғит улуси эса Эмба билан Ёйиқ (ҳозирги Дон дарёси – *изоҳ И.К.ники*) дарёлари оралигидаги ерларни ўз ичига олган.²

Ўз-ўзини идора эта оладиган, мустақил фикрлаш, ўз қадрини яхши биладиган одамларни Ўзбек деб аташган. Турли қабилалардан бўлган ҳолда жангларда қаҳрамонлик кўрсатганларни ҳам “Асл бек”, яъни Ўзбек деб аташ расм бўлган. Араблар бу ерларни босиб олгач, Ёслоғма кирган турк қабилалари ҳам шу ном билан аталган. Айниқса, Шайбонийхон юришларида Ўзбек номи машҳур ва манзур бўлган. Аста-секин бу ном этник маънони англата бошлади.

Демак, Ўзбек миллатининг шаклланиши узоқ тарихга эга, унинг илдизлари қадим-қадимларга бориб тақалади. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида тарихан яшаган барча уруғлар, қабилалар, халқлар ўзбек миллатининг аجدодлари ҳисобланади. уларнинг тили, маданиятига доир ҳамма сифатлар ўзбек миллати табиати (менталитет)да у ёки бу тарзда гавдаланади. Бозор иқтисоди муносабатлари шароитида собиқ элатлар ва халқларнинг миллат бўлиб яшашга бўлган эҳтиёжи тобора

¹ Вамбери Х. Туркий халқлар // “Ўзбегим” – “Звезда Востока” журнали кутубхонаси. Т., 1992 й. –115-б.

² Батафсил қараг: Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т., “Ўқитувчи” нашр., 1999 й. –416-417-б.

ошиб боради. Чунки бу муносабатлар миллат бўлиб уюшган халклар, элатларгина ўз мустақиллиги учун курашиб, жаҳон ҳамжамиятида ўз муносиб ўрнига эга бўлиши, айти чоғда миллий тараққиёт ва фаровонликка эришиши мумкинлигини тарихий тажриба кўрсатяпти. Шунинг учун ҳам XX аср бутун дунё бўйича миллий-озодлик ҳаракати авж олган ва мустамлакачилик тартиботлари асосан барҳам топган давр бўлди.

Миллат белгилари тўғрисида турли фикрлар бор. Худудий бирлик, иқтисодий хўжалик юритиш бирлиги, ягона адабий тилга, умумий маданият, турмуш тарзи, анъанага айланган урф-одатлар, рухий яқинлик, ўзига хос миллий табиат (менталитет)га ва тарихан шакланган миллий кадриятларга эга бўлган кишиларнинг этноижтимоий барқарор бирилашмасига миллат дейилади. Албатта миллатнинг бу белгиларга тўлақонли эга бўлиши учун ҳозирги даврда у мустақил миллий давлатга эга бўлиши лозим.

~~Ўзбеклар титул миллат сифатида элчиликка эга бу~~
белгиларнинг барчасига эгадирлар. Улар Ўзбекистонда яшаётган бошқа миллат ва элатлар намояндалари ҳам ўз миллий кадриятлари асосида ҳаёт кечиришлари учун зарур шарт-шароит яратиб беришни ўз бурчлари ҳисоблайдилар.

Жаҳон тамаддуни (цивилизацияси)га ўзбеклар ажодларининг кўшган ҳиссалари

Ўзбек халқи ажодлари жаҳон маданий-маънавий тараққиёти (цивилизацияси)га муносиб ҳисса қўша олганлар. Буни “Авесто” шу икки дарё оралиғида яшаган қадимий ажодларимиз дунёқарашлари синтези сифатида вужудга келганидан ҳам билса бўлади. Баъзи Ғарб олимлари ҳозирги замон тамаддуни ана шу яккахудочиликка сиғиниш динидан бошланган, дейдилар. Инглиз тадқиқотчиси Мэрэ Бойс хоним зардуштийликни ўрганмай туриб, ҳозирги жаҳон динларини тушуниш қийинлигини таъкидлайди.

Зардушт биринчи бўлиб оламда диалектик зиддият мавжудлигини англаган олим эди. Унинг фикрича, эзгулик руҳи билан ёвузлик руҳи ўртасида абадий ва беомон кураш боради, бунда Ахура Мазда панд-насихатлари асосида ҳаёт маъносини тушунган Аъло одамлар фаолияти натижаси сифатида охир-оқибатда эзгулик кучлари ёвузликлар устидан ғалаба қозонажакликлари мадҳ этилади. Лотин Америкаси кино режиссёрлари бу ғоя асосида жуда таъсирли сериаллар яратяптилар. Уларда эзгулик кучлари ёвузлик кучларининг ёпирилиб қилган хужумларига бардош билан курашиб, пировардида

улар устидан ғалаба қозонадилар. Зардуштнинг инсон Эзгу сўз, Эзгу ният ва Эзгу амаллари билан пурвиқор бўлиши тўғрисидаги ахлоқий тамойиллари баркамолликка интилувчи ҳар бир инсон учун дастуруламал бўлиши мумкин.

Аждодларимизнинг давлат ва жамиятни бошқариш, хўжаликни юритиш, ободончилик, ҳарбий санъат, маданият ва маърифат соҳасида тўплаган тажрибалари ҳам жаҳон тамаддуни тараққиёти хазинасини бойитган. Турк қавмлари бирлашган, бир-бирларини қўллаб-қувватлаган даврларда бу ёрларда йирик давлатлар ҳам пайдо бўлган. Ана ўша даврларда Марказий Осиё халқлари билан йирик давлатлар ҳисобланган, уларни ҳурматлашга мажбур бўлишган. Қадимги турк лашкарларининг камарлари туғида иккига ажратилган одам калласи расми бўлиб, уни белларига такқанда инсон киёфасига кирган. “Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар” мақоли миллий фалсафа тамойилларидан бири бўлганлигини шу мисолдан ҳам англаб олиш мумкин. Бу халқнинг ҳиммати, саховатпешалиги шу даражада кучли бўлганки, мабодо энг ашаддий душмани ҳам дарвоза ҳатлаб уйга кирганда, уни иззат-икром билан кутиб олиш расм бўлган. “Меҳмон отангдай азиз” ҳикматли сўзлар ўша даврлар маҳсулидир. Бугун жаҳон аҳли ўзбекларни энг меҳмондўст миллат сифатида тан олар экан, бу инсонпарварликнинг илдиzlари қадим-қадимга бориб тақалади. Хитойлар қадимда шунинг учун аждодларимизни “олийжаноб бўрилар” деб атаганлар, яъни дўстларни юксак қадрлаш ва Ватанга бостириб келганларга қарши шафқатсиз жанг қилиш шу ерда яшаган халқларнинг менталитети бўлган. Бу ҳол ўзбек халқ оғзаки ижодида ҳам ўз ифодасини топгани маълум. “Тўмарис”, “Широк” афсонаси, “Алпомиш”, “Тўрўғли” дostonлари ҳамда “Қирқ кизлар” (амазонкалар ҳақидаги) ривоятлар шундан далолат беради.

Бироқ тарихимизнинг хира томонини ҳам хотирамиздан фаромуш қилишга ҳақимиз йўқ. Олтой, Ёкутистон, Монголия ва Ғарбий Хитойдан тортиб, Азов ва Қора денгиз сарҳадлари, Кичик Осиёгача чўзилиб, катта ҳудудга сочилиб кетган турк қавмлари қачонки тожу тахт таллашиб, бир-бирлари билан келиша олмай, ўзаро урушлар гирдобига тортилган даврларда чет эл босқинчилари уларни осонликча махв этиб, ўз мустамлакаларига айлантира олганлар. Эрон шоҳлари, Хитой хоқонлари, Грек-Македония императорлари, араб босқинчилари, монгол хонлари, рус ҷоризми ва ниҳоят большевик корчалонлари Марказий Осиё халқлари, жумладан Ўзбекистон ҳудудида яшаган аждодларимиз бўйинларига мустамлакачилик кишанларини солишга муваффақ бўлганларки, буни асло-асло хотирамиздан фаромуш қилишга ҳаққимиз йўқ.

Демак, турк қавмлари “Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар” деган ҳикматлари Марказий Осиё халқларининг барчаси учун дастуруамал бўлиб қолиши лозим.

Бу, миллатимиз шаъни-шавкати муқаддас ҳисоблаган ҳар бир фуқаронинг ҳаёт нуқтани назари бўлиб қолса, Ўзбекистон халқлари мисли қўрилмаган мўъжизалар яратишга, жаҳон ҳамжамиятида ҳозиргидан кўра ҳам улуғ мартабаларга эришиш шарафига муяссар бўлади, деб ҳисоблаймиз.

Халқимиз шаъни-шавкати учун курашган, Ватанимиз мустақиллиги учун, унинг иқтисодий, сиёсий, маданий-маърифий салоҳиётини ошириш ишига ўз ҳаётини бағишлаган минглаб, миллионлаб маълум ва намаълум ватандошларимизнинг ибратли ишлари ҳозирги авлод учун буюк мактаб, ўзига хос дорилфундир.

Спитамен, Муқанна, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Дукчи Эшон ва Мадаминбек каби халқимизнинг жасур фарзандлари, Гумарис, Широк, Алпомиш, Туруғли каби тилеоллар мисолида халқимиз азал-азалдан орзу қилиб келган марду майдонларнинг ҳаёт йўллари ҳақидаги ҳикоялар бугунги ёшларимиз учун ибрат мактаби бўлиб хизмат қилади.

Араблар бу ерларга бостириб келгунга қадар ҳам аجدодларимиз суғориладиган деҳқончиликни йўлга қўйишда, чорвачилик, йилқичилик, ҳунармандчилик, шаҳарсозлик соҳаларида катта тажрибалар тўплаб, жаҳон бозорида ўз нуфузига эга эдилар. Мис, темир, кумуш, олтин қазиб олиш ва улардан турли-туман қимматбаҳо буюмлар яратиб, кўшни мамлакатларга чиқардилар. Фарғона водийсида ишлаб чиқарилган қоғозлар Шарқ мамлакатларида машҳур ва манзур эди. Фарғонанинг қорабайир отларига эга бўлиш Хитой хоқонларининг бирдан-бир орзуси эди. Халқаро бозорга турли шиша, мис буюмлари ва мўйна чиқардилар. Эранинг бошларидаёқ Самарқанд, Бухоро, Шош, Гурганж, Марв, Паркент каби шаҳарларнинг товар (мол)лари Шарқ бозорларини безаганлиги маълум.

Археологик ёдгорликлар ва бизгача етиб келган ёзма манбаълардан маълум бўлишича, ўлка халқлари орасида кулолчилик, меъморчилик, тасвирий санъат кенг миқёсда раванк топган.

Иқтисодий ҳаёт тараққиёти манфаатлари илм-фан раванкига катта эҳтиёжни вужудга келтирган. Шунинг учун бу ерлардаги зардуштийлик ибодатхоналари қошида диний дарслардан ташқари тиббиёт, математика, астрономия каби фанлардан ҳам ёшлар таҳсил

* “Фарғона водийси” тушунчасига қадимдан ҳозирги Фарғона, Андижон, Наманган вилоятларидан ташқари Тожикистондаги Хўжад, Қирғизистондаги Уш, Жалқобод вилоятлари кирган.

олишган.

Маълумки, VIII аср бошларидан эътиборан бизнинг диёрларимизни араб истилочилари босиб олишди. Катта ҳудудга ёйилиб кетган араб халифати таркибида Ўзбекистон халқлари ўз ўринларига эга бўлиб олдилар. Араб империяси каби катта давлатни бошқариш, иктисодни йўлга қўйиш, савдо-тижорат ишларини ривожлантириш учун илм-фанга эҳтиёж кучайди. Бироқ, ислом ақидапарастлиги асосида бу эҳтиёжни қондиришнинг иложи йўқ эди.

Шунинг учун Куръони Карим ва Ҳадису шарифларда олам ва одам тўғрисидаги қарашларни талқин этиш хусусида қизғин баҳс-мунозара бошланиб, хақиқатнинг иккилиги (ёки қўшҳақиқат) ҳамда ваҳдат ул-мавжуд ва ваҳдат ул-вужуд тарафдорлари ўртасида диний-фалсафий мунозаралар оқибати ўларок, Ислом доирасида шаклланган хурфирклилик жаҳон маданий-маърифий ривожиде муҳим аҳамиятга молик бўлди. Табиий фанлар ривожини йўлидаги ғоявий тўсиқларнинг олиб ташланиши оқибатида христиан тақводорларининг хатти-ҳаракати билан эсдан чиқариб юборилган қадимги грек фалсафаси, илм-фани қайта тикланиб, араб-мусулмон оламида Уйғониш даври (IX-XII асрлар) вужудга келди. Ана шу умумбашарий аҳамиятга молик ишда Марқазий Осиё олимлари, уламолари ва мутафаккирлари олдинги сафда бордилар. Мусо ал-Хоразмий, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий, Абу Наср ал-Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Умар Ҳайём, Аҳмад ал-Фарғоний каби ватандошларимиз илм-фан равнақига ва ижтимоий тараққиётга бебаҳо ҳисса қўшдилар. Темурийлар салтанати даврида илм-фан ривожига қулай шарт-шароит вужудга келди. Нақшбандийликнинг олам-одам тўғрисидаги таълимотининг ўзига хос ўрни бор. Улуғбек, Навоий, Жомий, Бехзод, Али Қушчи, Бобур, Бедил каби улуг мутафаккирлар цивилизация тараққиётига муносиб ҳисса қўшдилар.

XVI аср 2-ярмидан бошлаб нақшбандийлик ғояси асосида шаклланган мафкура ўрнини аста-секин ислом ақидапарастлиги ва унинг назарий асоси бўлган ваҳдат ул-вужуд (вужудиюн) эгаллаб, диний мактаб ва мадрасалардан бирин-кетин дунёвий фанларни ўқитиш чеклаб қўйилди. Муфтий Маҳмудхўжа Бехбудийнинг таъкидлашича, натижада Туркистон халқлари тараққиётда Фарбдан IV аср орқада қолиб кетдилар. Туркистон мутафаккирлари XIX аср охири ва XX аср бошларидан эътиборан ислом ақидапарастлигига қарши ислом маърифатпарварлиги ғоясини илгари сурдилар. Натижада Ўзбекистонда маърифатпарварлик ҳаракати бошланиб, бунда тараққийпарвар ислом уламолари олдинги сафда бордилар. Ўзбек зиёлилари улар таъсирида жадидчилик ҳаракатида фаол

иштиради, миллий мустақиллик, миллий қадриятлар учун курашиб, миллат шаънига ҳимоя қилиш яловбардорлари бўлдилар. Большевикларнинг мақрли мустамлакачилик режими шароитида ҳам миллатимиз шаъни-шавкати учун курашган ватандошларимизнинг порлоқ номлари ва хотиралари мустақиллик йилларида тикланиб, қадрланмокдаки, ҳақиқат эгилади, аммо синмайди, деган доно фикрнинг пурҳикматлилигини бу исбот этади.

Демак, тарихга назар ташлар эканмиз, ўзбек халқи ва миллати шаъни учун курашган, бу йўлда қийинчиликлар, маҳрумликлардан кўрқмаган, ҳатто мана шу улуг ғоя йўлига бутун ҳаётини бағишлаган аждодларимиз бўлганки, биз улар билан фахрланишимиз ва уларнинг хайрли ишларини янги шароитда давом эттириш орқали, миллатимиз шаънига шаън қўшишимиз ҳам фарз, ҳам қарзdir.

Ўзбек миллий табиати (менталитети)да миллат шаънини

қадрлаш масаласи

Хўш, “шаън” тушунчасининг фалсафий маъноси нима? Шаън ўз-ўзини ва муайян умумийлик (ижтимоий гуруҳ, синф, жамият, миллат ва х.к.)га мансублигини англаб етган ҳамда шу умумийлик манфаатларини миллий ғоя ва мафкура орқали илғаб олиб, уни ҳамма жойда, ҳар қандай вазиятда ҳимоя қилиш учун кураш жараёнида шахсда шаклланидиган нодир ички ҳис-туйғу, рухий ҳолат ва инсоний фазилат бўлиб, мазкур шахс яшаб турган жамоа, жамиятнинг унга берадиган баҳосини белгилловчи ва индивид қадр-қимматини ифода этувчи фалсафий тушунчадир.

Қайси жамиятда шундай шахслар кўп бўлса ва жамият томонидан уларнинг фаолиятларини баҳолаш мурватлари яхши йўлга қўйилса, ўшанда миллат шаъни ва шавкати юксакларга кўтарилади ва бундай миллат жаҳон ҳамжамятида ўзининг муносиб ўрнига эга бўла олади.

Одатда “шаън” сўзининг синоними сифатида “шавкат”, “шуҳрат”, “шараф” сўзлари ёнма-ён келади. Аслида улар синоним сўзлар эмас, балки муайян умумийлик, айтайлик, шахс ўзи мансуб бўлган миллат манфаатларини ҳимоя қилиш, шу миллатга хос барча асосий фазилатларни гавдалантириш жараёнида ўзи ва миллатининг шон-шуҳратини, шавкатини оширади. Демак, шаън-шавкат, шон-шуҳрат иборалари орқали “шаън” тушунчасининг маъно ва мазмуни чуқурлашади ва ижтимоий аҳамияти ошади. Масалан, ўзбек миллатига мансуб кишилар одатда тарихан камтар, камсухан, табиатан мард, меҳнатсевар, оилапарвар, болажонли, саҳоватпеша,

меҳмондўст, бағрикенг, қалби пок бўлиб келишган. XIX аср ўзбеклари феъл-атворини ўрганган мोजар (венгер) тадқиқотчиси Херман Вамбери ўзбеклардаги бундай фазилатларни юксак баҳолайди. У шундай дейди: “Бу халқнинг ижобий, маънавий томонлари энг аввало уларнинг очик кўнгилчилиги, мардлиги, жиддийлиги, ҳақиқий туркий ҳимматга эғалигида яққол кўзга ташланиб турибди... Кўпинча маюсликкача камгап, оғир-вазмин ўзбеклар ўзларининг тожик ва сарт қўшниларидан худди кекса эркак беғам-беташвиш ёш йигитдан фарқ қилгандай ажралиб туради. Юзидаги мрамардай совуққонлик белгилари уларнинг тушунчаси бўйича одоб-ахлоқ намунаси ҳисобланади” Вамбери ўзбеклар бир сўзни айтгунча қўшни халқ вакиллари қанчадан-қанча гапни улоқтириб ташлашини айтиб, ўзбек ўйлаброк гапиради, “тўғри гапирадиган, тўғри ҳаракат қиладиган, кўзга тик қарайдиган эркакни мукамаллик намунаси деб билади”.

Вамбери ўзбеклар деҳқончилик касбини, ерини улуғлаши, ардоқлаши, айни чоғда у Марказий Осиёнинг ҳимоячиси ҳам бўлганини таъкидлайди. Далада ибтидоий омочни тортиб юрган оддий, ҳалол деҳқонни кўрган одам асло у Марказий Осиёнинг ҳалоскори деб тасаввур қилиши қийин. “Ва айнан шу одам бизнинг вақтгача Марказий Осиёнинг хўжайини бўлиб келди. Чунки шу оддий, омач тортиб юрган ўзбек керак бўлган пайтда отга ирғиб мина олади ва қўлига қурол олиб, ўзини жанг майдонида кўрсатади”¹, дейди Вамбери.

Ўзбек аёллари ҳақида гап кетганда, уят, номус, ибфо, ифбат, назокат, ширинзабонлик, оилавий ҳаётга садоқат, болаларига чексиз муҳаббат, кийинишда, юриш-туришда меъёрга қаттиқ риоя қилиш каби сифатлари билан ажралиб туришларига тадқиқотчилар эътиборни қаратадилар. Чиндан тарихан булар ўзбек аёллари учун бебаҳо қадриятлар ҳисобланган. Демак, ўзбекларда тарихан таркиб топган бундай фазилатларни сақлаш, эъзозлаш ва уни кадрлаш учун кураш жараёнида ўзбек миллати шаъни-шавкати улуғланиб келинган, айнан шу фазилатлар нафақат жамиятда, балки бошқа миллатлар томонидан ҳам юксак баҳоланган.

Ҳар бир одам муайян тарихий даврда мавжуд бўлган жамоа ва жамиятда яшайди, фаолият кўрсатади. У ўзининг индивидуал хусусиятлари билан бошқалардан ажраб туради. Индивидни яқка-ёлғиз одам маъносида тушунмаслик лозим. Чунки муайян ижтимоий бирлик (оила, жамоа, жамият, миллат)га мансуб айримлик

¹ Қаранг: Херман Вамбери. Туркий халқлар // “Ўзбекик” – “Звезда Востока” журнали кутубхонаси. Т., 1992 й. –120-123-бетлар

индивиддир. Яъни, одамларнинг муайян гуруҳи, жамоаси орасида яшаб, ўша умумийлик хусусиятларини ўзида индивидуал шаклда гавдалантирадиган айрим киши индивиддир. Индивидда айримлик билан умумийлик қоринган ҳолда мавжуд бўлади.

Умумийликдаги айримлик – индивиддуаллик қуйидагича намоён бўлади:

1) муайян ижтимоий гуруҳ, жамоа, миллатни ташкил этган одамлар уюшмаларининг фақат уларга хос хусусиятлари индивидда у ёки бу даражада ўз ифодасини топади;

2) ўзини ташкил этган муайян ижтимоий гуруҳ кишиларининг ижтимоий белгилари, ижтимоий қиёфалари унда намоён бўлади.

Масалан, Аҳмад ўқитувчилик касби билан шуғулланса, ўқитувчи (умумийлик)га хос хусусиятлар унда ўз ифодасини топади. Агар Аҳмад бошқа умумийлик (айтайлик, деҳқонлар, чорвадорлар, тадбиркорлар ва ҳ.к) доирасида яшаса, фаолият кўрсатса, уларнинг ижтимоий белгилари, феъл-атворлари, дунёқарашлари, ижтимоий ҳодисаларни баҳолашлари, қадриятлари, муносабат белгилари ўшалар савиясида намоён бўлади.

Худди шу каби Аҳмад ўзбек миллатига мансуб бўлгани ва шу миллат оиласида, ижтимоий муҳитида вояга етгани, фаолият кўрсатаётгани сабабли унда ўзбек миллати (умумийлик)га хос барча белгилар, сифатлар, фазилатлар ва қусурлар индивидуал (ўзига хос бетакрор) тарзда намоён бўлади.

Индивид ва шахс тушунчалари бир-бирига яқин. Шахс бетакрор (индивидуал) сифатлари билан албатта индивид, аммо у ўзи мансуб бўлган умумийлик (меҳнат жамоаси, синфи, миллати ва ҳ.к.) манфаатлари ва етилган эҳтиёжларини англаши билан фарқланади. Индивидни ўзига хослик, бетакрорлик сифатласа, шахсни шу билан бирга эркин, мустақил, ижодий фикрлаш ва муайян чигал вазиятда барча маъсулиятни ўз зиммасига олиб, мустақил ҳаракат йўналиши ола билиши каби сифатлар белгилайди.

Шахсга айланган индивидлар ўз шаъни, шавкати, шуҳрати учун кураша оладилар, ана шу жараёнда улар ўз қобилиятлари, истеъдодларини тўлароқ рўёбга чиқариш имкониятига эга бўладилар. Одамлар уруғ ва қабила бўлиб яшаганларида ана шундай индивидлар ўз бирликлари манфаатларини ҳимоя қилиб, ўша одамлар эҳтиёжларини қондириш, уларнинг шон-шарафини ҳимоя қилиш ишига энг кўп ҳисса қўшганлар. Кейинчалик одамлар элат, халқ бўлиб уюшганларида шахслар улар фаолиятига мазмун ва моҳият бахш этганлар. Эндиликда, яъни янги тарихий шароитда одамлар миллат бўлиб яшашга ўтдилар, чунки мана шундай бирлик

шароитидагина бозор иктисоди муносабатлари тўлақонли шаклланиб, барча соҳадаги рақобатчилик шароитида индивидлар ўз қобилиятларини яхшироқ, тўлароқ рўёбга чиқариб, шахсга айланиш имкониятига эга бўладилар.

Шахс эса ўзи мансуб бўлган жамоа ва миллати манфаатларини яхшироқ англаб, унинг етилган эҳтиёжларини қондириш учун курашади ва бу ҳол уни ўзи инсоний кадр-қиммати, шаъни-шавкатини ҳимоя қилишга, уни тобора ошириб боришга ундайди. Ўз қадрини билган одамларгина ўзгаларни кадрлай олади, чунки бундай шахсларда қадриятли онг шаклланган бўлиб, “оқ-қора”нинг фарқига бориш салоҳиятига эга бўладилар. Қадриятли онг соҳибларидагина ўз халқи, миллати шаънини ҳар қандай вазиятда ҳам ҳимоя қилиш, унга доғ туширмаслик фазилатлари устивор бўлади.

Дунё бўйича глобаллашув жараёни кетаётган, айни чоғда инсонлар онги ва қалби учун ғоявий кураш энг юқори чўққиларга кўтарилиб бораётган ҳозирги халқаро шароитда миллий қадриятларни англаган, уни ҳимоя қила оладиган шахсларга ижтимоий эҳтиёж тобора ортиб борапти. Бунга тамомила табиий ва қонуниятли ҳолат сифатида қаралиб, ушбу янги тарихий вазият талабларига жавоб бера оладиган баркамол инсонларни вояга етказиш зарурат бўлиб турибди.

Миллат шаънини кадрлаш – қомил инсон шахсини шакллантириш омили

Миллати шаъни, шавкати, шарафини ким тўлақонли гавдалантиради ва уни ҳимоя қила олади? Бу саволга жавоб турлича бўлиши мумкин. Назаримизда, миллий ўзликни англаган шахслардагина бундай фазилатлар тўлароқ намоён бўлади.

Ўз-ўзини англаб, шахсга айланган одам албатта қайси миллат ва маданиятга мансуб эканлигини бошқалардан кўра кўпроқ ҳис эта олади, бинобарин, миллати шаъни-шавкати учун курашни бурчи ҳисоблайди. Миллий маданият ва миллий ўзликни англаш ягона миллат маънавий дунёсининг қўш қанотидир. Қуш икки қаноти билан баланд-баландларга учгани каби миллий маданият ва миллий ўзликни англаш орқали ҳар бир индивид миллат шаънини ўз шаънидек ҳис этади ва уни ҳимоя қилади. Мабодо миллий маданият ва миллий ўзликни англаш бўлмаса, миллат шаъни тушиб кетади. Масалан, мустамлака шароитида ўзбек тилининг ижтимоий роли анча тушди. Айниқса Шўролар даври мафкураси таъсири ва тазйиқи остида баъзи миллатдошларимизда ўз она тилини қадрламаслик майллари кучайди. Бу ҳол миллий маданиятга менсимасдан қараш ҳис-туйғуларини

вужудга келтирди. Натижада ўз миллатига нисбатан бошқа миллат тили ва маданиятини қадрлайдиган, демак, миллати шаънини ҳимоя қила олмайдиган индивидлар пайдо бўлдики, ана шу кабоҳатни баргараф этиш осон кечмаяпти.

Миллий ўзликни англаш реал ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий ва маданий-маърифий асосларда шахс онгида қарор топади ва у ирода билан боғланиб, амалий ҳаракат тусига киради. Чунончи, миллий ўзликни англаган шахслар ҳозирги тарихий шароитда мамлакат иқтисодий салоҳиятини кўтариш заруриятини англаб, ҳар бир сўмини тежаб-тергаб сарфлайди, тадбиркорлик сифатларига эга бўлиш учун курашади. Шу тариқа тўплаган жамғармасини турли маиший ишларга бекор-бехуда сарфламай, аввало ўша пулини ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, рақобатбардош маҳсулотлар тайёрлашга сарфлайди. Чет эл инвесторлари билан ҳамкорликда илғор техника ва технологияларни республикага келтиради, шу жараёнда янги ишчи ўринлари яратилиб, уларда ишловчан кишиларда ичкино дунёқоронч янгича ахлоқий сифатлар шаклланади. Агар маблағи етарли бўлмаса, акционерлик жамиятлари тузиб, йирик-йирик лойиҳаларни амалга оширади. Шу алфозда бундай шахслар ўз миллати шаънини юксакларга кўтариш имкониятига эга бўладилар.

Ўз миллатининг ҳақиқий тарихини англаган, тарихий хотирага эга бўлган кишиларда миллий ўзликни англаш ва миллат шаънини ҳимоя қилиш майли кучли бўлади. Мустақиллик йилларида бу йўлда давлат ва нодавлат ташкилотлари томонидан жуда кўп тадбирлар амалга оширилиб, собиқ Шўролар шароитида миллий онгни хиралаштириш кабоҳатларини тугатиш чоралари кўрилди. Жумладан, ўзбек тилига давлат мақоми берилди, тарихимизга ҳолис муносабат билдириш қарор топтирилмоқда, жуда кўп тарихий обидалар қайта таъмирланиб, янгилари бунёд этилмоқда, миллий кадриятлар тикланмоқда.

Миллий ўзликни англаш ўз ички зиддиятиларига эга. Ҳар қандай ўз-ўзини англаш реал ҳаёт вазиятларига мувофиқ тарзда муайян ҳаракат ва фаолият йўналишини танлаш асосида боради. Бунда шахс дунёқараши, ҳаёт маъносини тўғри англаши асосида мақсад-муддаолар белгилашга кўп нарса боғлиқ бўлади. Турли йўллардан қай бирини танлаш, мавжуд имкониятларни англаб, уни воқеликка айлантириш йўллари, воситаларини белгилаш бевосита шахсларнинг ҳаёт маъносини тўғри англашлари билан узвий боғланиб кетади. Илмий салоҳияти кучли, фалсафий мушоҳада қилиш қувватига эга шахслар ҳаракат ва фаолият йўналишини тўғри белгилаб, уларни миллий кадриятлар мажмуаси билан боғлай оладилар.

Ўз-ўзини ва миллий ўзликни англаш танлаб олган йўналиш таъсирида идеаллик парчаланadi. Бир томондан миллий ўзликни англаш даражасидаги шаклланган тасаввури бўйича ўз миллати ва унинг маънавий қадриятларини бошқа миллатларникидан афзал деб билади. Миллат бошқа миллатлар билан иқтисодий, сиёсий, маданий ва бошқа адокаларда бўлмайд, ривожлана олмаслигини, демак, улар қадриятларини ҳам хурматламай яшай олмаслигини англайди. Бу миллий ўзликни англаш ривожидagi биринчи зиддиятдир. Иккинчи зиддият шундан иборатки, бир мамлакат ичида бошқа миллатларга мансуб одамлар, уларнинг уюшмалари мавжуд бўлиб, муайян республика, давлат номи билан аталган ва туб аҳолини ташкил этган титул миллат ўртасидаги муносабатларда пайдо бўладиган зиддиятлардир. Илмий фалсафа нуқтаи назаридан, барча соҳада зиддиятлар бўлади ва улар ҳаракатлар манбаи ҳисобланади. Муҳими, мавжуд миллий зиддиятлар ўзининг қарама-қарши томонларига оғиб кетишига йўл қўймасликдир. Ўзбекистонда титул миллат ҳисобланган ўзбеклар бошқа миллатлар олдида жуда қатта маъсулиятли эканини доимо эсда тутишлари шулар билан изоҳланади.

Миллий ўзликни англаган, унинг шаънини улуғлайдиган шахслар буни яхши ҳис этадилар ва миллий заминдаги зиддиятлар ўзининг қарама-қарши томонига оғиб кетмаслиги учун курашадилар ва шунга эришадилар.

Миллий ўзликни англашдаги тафовутлар, миллий муносабатларда юзага келиши мумкин бўлган зиддиятларни миллий давлат, жамиятдаги сиёсий партиялар, ижтимоий ҳаракатлар, жамоат ва нодавлат ташкилотлари, маънавият ва маърифат муассасалари, бутун жамоатчилик кучи билан қадам-бақадам ҳал этиб бориш ўз-ўзини ва миллий ўзликни англаётган, уни чуқурлаштираётган индивидуал ва ижтимоий онгнинг тўғри ижтимоий йўналиш олиши учун кафолатдир.

Маълумки, ҳар бир миллат тарихан динларнинг биронтаси таъсирида бўлади, унга имон келтиради, эътиқод (ихлос) қилади. Жаҳон динлари ўз моҳияти жиҳатидан байналмилал хусусиятга эга бўлса-да, аммо улар миллий қадриятларни сақловчи, эъзозловчи ва ривожлантирувчи маънавий восита сифатида ҳам майдонга чиқадилар. Шунинг учун кўпинча миллат диний шиорлар остида ўз мустақиллиги учун курашади. Масалан, 1918-1923 йилларда Ўзбекистондаги миллий-озодлик уруши ислом шиорлари ва қадриятлари асосида борган. Чунки маҳаллий аҳолининг миллий онги тарихан ислом ғоялари асосида шакллангани сабабли аҳолининг асосий кўпчилиги диний қадриятлар орқали миллий қадриятларни

англаб келганлар, бинобарин, миллат шаънини диний қадриятлар орқали ҳимоя қилганлар. Демак, ўша тарихий вазиятда мустамлакачиликка қарши миллий-озодлик учун курашга халқ оммасини сафарбар этишда диний шиорлар қўл келган. Бирок, истиқлолчилик ҳаракатининг асосий мафкурачилари ислом ақидапарастлари бўлгани сабабли, миллат шаънини ҳимоя қилишда бирлик, жипсликка путур етган, оқибатда миллий-озодлик ҳаракати қатнашчиларини рус большевиклари ораларини бузишга эришиб, осонликча тор-мор келтириш имкониятига эга бўлганлар. Демак, диний қадриятларнинг миллий қадриятлар уйғунлашуви жараёнига конкрет (аниқ) тарихий нуқтаи назардан ёндашиб, баҳолаш ва муносабат билдириш лозим. Баъзибир тарихий шароитда конкрет мамлакатда диний қадриятлар билан миллий қадриятларнинг уйғунлашуви ижтимоий тараққиёт ва инсон камолотига хизмат қилса, бошқа бир мамлакатда ва бошқа бир тарихий шароитда у тараққиёт ва инсон камолотига завоқ ҳам бўлиши мумкин.

~~Масалан, ижтимоий онг диний ва миллий қадриятлар билан~~ қоришиб кетиши динларнинг сиёсийлашуви учун ғоявий негиз бўлиб, реал миллий қадриятлар диний қадриятлар билан алмашинади. Натижада диний заминда миллатлараро можаролар, катта-катта урушлар ҳам келиб чиқади. Ваҳдобийлик, хизбуттаҳрирчилик ғоялари араб – мусулмон оламида тарқалган бўлса-да, ҳар бир мамлакатда улар гўёки миллий манфаатларнинг ҳимоячилари сифатида ўзларини кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Миллий қадриятларни тушунмаган, ўз миллати шаънини унутган баъзи кимсалар уларга эргашиб, ўз миллатига хиёнат қилишгача бориб етадилар.

Миллатлараро ва динлараро муносабатлар инсонпарварлик йўналишида қарор топиши ва муомала маданиятида катта тарихий тажриба тўплаган ўзбекларда миллий ва диний бағрикенглик миллат шаъни учун курашнинг бир шакли сифатида намоён бўлади. Бу ҳол Ўзбекистонда яшаётган ва турли диний эътиқодга эга халқлар, миллат ва элатлар намоёндалари қўлни-қўлга бериб, буюк истиқбол учун курашда яқдил бўлишлари учун ўзига хос шарт-шароит вазифасини ўтамоқда. Масалан, республикамызда исломдан ташқари яна 17 та рўйхатдан ўтган диний конфессиялар фаолият кўрсатишмоқда. Улар диндорларнинг диний эҳтиёжларини қондириш жараёнида миллий заминда можаролар чиқишига йўл қўймаслик учун ҳам курашмоқдалар. Бинобарин, миллий ўзликни англаш инсоний йўналишда ривожланишига муносиб ҳисса қўшиб, ўзлари мансуб бўлган миллат шаънига доғ туширмасликка ҳаракат қилмоқдалар. Зеро, миллий ўзликни англаш чинакам

байналмиллатчилик ҳис-туйғулари ҳам ривожланган бўлишини тақоза этади. Буюкмиллатчилик, буюкдавлатчилик шовинизми, миллий калондимоғлик ва диний мутаассибликка қарши кураш жараёнида миллат шаъни-шавкати ва шухрати ошиб борадики, буни асло унутмаслик зарур.

Ўзбеклар тарихан бошқа халқлар, элатлар ва миллатлар ҳамда ўзга диний эътиқод эгалари ҳис-туйғуларига зўр ҳурмат қилиш руҳида тарбияланган жаҳондаги заковатли миллатлар сирасига кирадилар. Саҳоватпешалилик, очиқкўнгилилик, раҳм-шафқатлилик, инсонпарварлик, меҳмондўстлик, рия-андишалилик, иззат-икромлилик – булар ўзбек миллий табиати (менталитети)нинг ажралмас хусусиятлари бўлиб, бу каби фазилатлар туфайли улар ўз миллати шаъни учун курашиб келадилар.

Миллий шаън миллий ғурур, миллий ифтихор ҳис-туйғулари билан тутшиб кетади. Ўзбекистонда тайёрланаётган махсулотлар жаҳон бозорида севиб харид қилинишидан ғурурланиш, ундан ифтихорланиш ҳис-туйғусига эга бўлган кишилар ёмон, сифатсиз махсулот ишлаб чиқаришдан ор-номус қиладилар. Бу билан миллатимиз шаънига шаън қўшган бўладилар. Агар спортчиларимиз жаҳон майдонларида ғолиб келсалар, бизда улар билан фахрланиш, мағрурланиш ҳислари ўз-ўзидан ҳосил бўлади. Рустам Қосимжонов шахмат мусобақасида ман-ман деган шахматчиларни доғда қолдириб, жаҳон чемпиони бўлган экан, бу билан ўзбек миллати шаъни-шавкати янада оширди, жаҳонда шундай заковатли миллат бор эканлигини амалда намоён қилди. Агар бизнинг дипломатларимиз жаҳон сиёсий кураши майдонларида ўз миллати шаъни учун курашаётган эканлар, ундан ҳар биримизда фахрланиш ҳислари пайдо бўлиши табиийдир.

“Миллат реал ҳаётда уни таъкил этувчи шахслардан иборат экан, ўзга миллатлар доирасида ўз миллат вакиллариининг эришган ютуқларидан хурсанд бўлиш, шу миллат вакили бўлганлиги билан фахрланиш ёки, аксинча, миллатдошининг бошига оғир кун тушса, худди ўзининг энг яқинларининг бошига тушган оғир кунлар каби руҳиятнинг мавжудлиги миллий ғоянинг кудратидандир. Бундай ҳолат ҳар бир миллат вакили учун муқаддас кадриятдир”¹.

Шаън-шавкат ташки тасирлар натижасида ҳосил бўладиган ички ҳис-туйғу ва руҳнинг парвозидир. Бу ҳис-туйғунинг ривожланиши ва миллий руҳнинг парвози ўз-ўзидан ҳосил бўлмайди, балки тарихий хотирадан яхши хабардор индивидлар ва шахсларда у кучли равишда

¹ Отамуродов Саъдулла, Отамуродов Сарвар. Ўзбекистонда маънавий-руҳий тикланиш. Т., “Янги аср авлоди” нашр., 2003 йил. –220-бет

намоён бўлади. Уни ўрганиш, махсус илмий-тадқиқот объектига айлантириш галдаги вазифадир. Чунки миллат шаъни масаласи ҳали-ҳозир жиддий илмий мулоқотга кирганича йўқ. Бу фалсафий тушунчани Ўзбекистон фуқаролари тўғри англаб олишлари ҳамда илмий талқин этишлари учун миллий мафқуранинг барча воситаларидан самарали фойдаланиш лозим бўлади. Айниқса таълим тизимининг барча бўғинларида миллат шаъни нима, уни қимлар ҳимоя қила олади, деган саволларга аниқ-равшан жавоблар бериш, шу асосда ўз миллати шаъни-шавкати учун фидоий инсонлар шахсини шакллантириш галдаги вазифадир..

“Миллат шаъни”. Т., “Янги аср авлоди”, 2005 й.

ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ВА ДИН МУНОСАБАТЛАРИ

~~Беш Комиссияда демократик тамойилларни байроқ қилган республикамизда бу мураккаб масала қандай ечим топган? Таниқли диншунос олим, фалсафа фанлари доктори, профессор Иброҳим Каримов билан суҳбат.~~

Ҳурматли домла, юртимизда давлат ва дин муносабатлари асрлар давомида қандай шаклланиб келган? Суҳбатни шу масаладан бошласак...

- Маъқул. Маълумки, турли динларнинг ёнма-ён яшаши, фуқароларда диний бағрикенглик ҳис-туйғуларининг шаклланиши муҳимлигини аجدодларимиз яхши англаганлар. Ўзбекистон ҳудудида исломгача зардуштийлик билан бирга буддавийлик, христианлик, яҳудолик (иудаизм), монийлик, оташпарастлик, сеҳргарлик (шомонийлик), хаворийлик (григорянчилик) каби динларга эътиқод қилувчилар мурсаю мадора билан яшаб келганлар. Марказий Осиё минтақасида диний эътиқод эгаларининг тўқнашуви, уруши бўлмагани тасодифий эмас. Исломи динига эътиқод мустаҳкамланган шароитларда ҳам тараққийпарвар уламолар, сиёсатчилар, давлат арбоблари диний заминда жанжаллар чиқишига йўл қўймаганлар. Қуръони Карим “Бақара” сурасининг 276-оятдаги “динда зўрлик йўқ” деган қоида улар учун дастуруламал бўлган. Чор Россияси ҳукумати XVI аср охиридан қадимий удумчиларни қувғин қилганда, уларнинг кўпи Ўзбекистонга қочиб келиб яшагани бежиз эмас. XIX асрнинг 40-йилларида меннонитлар - немислар чоризм таъқибидан қочиб, Хивага жойлашганлар.

~~Марказий Осиёдаги бағрикенглик руҳида тарбияланган~~

бобоколони́миз Амир Темур барча мамлакатларда диний бағрикенгликни тарғиб қилиб қолмасдан, балки уни амалда намоён бўлиш ишига бош-қош бўлган. “Қайси мамлакатни забт этган ёки кўшиб олган бўлсам, – деган эди Амир Темур, – ўша ернинг обрў-эътиборли кишиларини азиз тутдим: саййидлари, уламолари, фузало ва машойихларига таъзим бажо келтирдим ва хурматладим, уларга суғорол вазибалар бериб, маошларини белгиладим, ўша вилоятнинг улуғларини оғайниларимдек, ёшлари ва болалари бўлса, ўз фарзандларимдек кўрдим”. Бобоколонлари ўғитлари руҳида тарбияланган Бобур ва Бобурийлар Ҳиндистонда виждон эркинлигини амалда намоён қилдилар ва шу сиёсатни юргиздилар. Диний эътиқод туфайли фуқаролар ўртасида жанжаллар чиқиши мумкин эмаслиги, бу барча динларнинг муқаддас китоблари мазмун-моҳиятидан келиб чиқишини мафқуранинг асосий йўналишларидан бири этиб белгиладилар.

–Кейинги пайтларда ҳориждаги баъзи оммавий ахборот воситаларида Ўзбекистонда диний эркинликлар чекланганлиги ҳақида гап-сўзлар пайдо бўлмоқда. Сиз шу соҳа мутахассиси сифатида бу фикрларга қандай қарайсиз?...

–Тўғри, АҚШ Давлат департаменти томонидан Ўзбекистонни диний эркинликлар таъминланмаган мамлакатлар рўйхатида ўзбошимчалик билан, тенденцион тарзда киритгач, шундай ифтоҳорона фикрлар баъзи оммавий ахборот воситаларида пайдо бўлди. Масалага жиддийроқ ёндошадиган бўлсак, диний эркинлик чала, бирёклама эркинликдир. Шунинг учун барча демократик давлатларнинг Конституцияларида, жумладан Ўзбекистонда ҳам у тушунчадан кенгроқ – виждон эркинлиги берилган. Дин давлат мақомига эга бўлган юртлардагина диний эркинлик берилган, яъни фуқаролардан албатта бирон динга эътиқод қилиш талаб этилган. Ушанда ҳам белгилаб олинган маълум бир дин эркинлиги берилади (Ватикан, Эрон, Покистон каби мамлакатларда).

Ўзбекистонда фуқароларга виждон эркинлиги берилибгина қолмай, айтиш чоғда у эркинлик давлат йўли билан кафолатланган. Зеро, бундай эркинлик Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Декларациясига тўла мувофиқ келади.

–Виждон эркинлиги тушунчасини изохлаб берсангиз...

XVIII асрда француз маърифатпарварлари виждон эркинлиги тушунчасига фалсафий маъно бериб, уни фуқаролар эркинлигининг таркибий қисми эканини исботладилар. Шундан сўнг, бу ғоя Фарбий Оврupo мамлакатларига ёйилиб, аста-секин давлатлар Конституцияларида ўз ўрнига эга бўлди, демократик давлатлар динга

муносабатининг ҳуқуқий соҳасига айланди. Бу ҳол Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Декларациясида ҳам ўз ифодасини топди. Демак, виждон эркинлиги аслида инсон ҳуқуқлари ва эркинлигининг таркибий қисми сифатида алоҳида аҳамиятга моликдир. У ҳар бир жамиятдаги турли миллат, элат ва этникод эгаларининг ҳамнафас бўлиб яшаш учун ҳуқуқий кафолатдир. Виждон эркинлиги дунёқараш билан узвий боғлиқ ҳолда намоен бўладиган турли йўналишдаги имон-этикод эгалари ўртасидаги муносабатларнинг ҳуқуқий асоси ҳисобланади.

Фалсафий-ахлоқий категория сифатида виждон эркинлиги турлича динларга этикод қиладиган ёки илмий ҳақиқатларга ишониб фаолият йўналишини белгилайдиган кишилар, ижтимоий гуруҳлар, синфлар, элатлар ва миллатлар тарихан англаб олган заруриятдир; муайян мамлакат фуқароларининг ҳуқуқий ва ахлоқий онг қадриятлари негизда ҳуқуқ-атвор белгилаш фаолият йўналишини аниқлашдан иборат амалиётдир. Виждон эркинлиги тўғрисидаги қонунларга итбат этиш ҳар бир мамлакатда фуқаролар тенглиги, осойишталигини таъминлаб, ўзаро ҳамкор ва ҳамнафас бўлиб яшаш кўникмаларини ҳосил этишнинг муҳим омилдир.

Ўзбекистон Конституциясида виждон эркинлигига доир моддалар ҳамда “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Қонуннинг мазмун-моҳиятини ҳар бир фуқаро, бошқарув тизимида ишлаётган барча кишилар ҳамда руҳонийлар билиб олишлари, унга қатъий амал қилишлари ижтимоий заруратдир.

Маълумки, қонунларни қадрлаш, қонун доирасида фаолият йўналишини белгилаш Конституциямизда назарда тутилган “Инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш”нинг зарур шартларидан биридир. Ўзбекистон Конституциясининг 31-моддасида “Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга этикод қилиш ёки ҳеч қайси динга этикод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди”, – дейилган. Демак, фуқаролар ўз виждони амр қилган хоҳлаган динга этикод қилиши ёки ҳеч қандай динга этикод қилмасликлари мумкин. Собиқ Шўролар давридаги каби, фуқароларни диндорлар ва атеистлар тоифасига бўлиб муносабат белгилаш Ўзбекистон Конституцияси Асосий қонунига ҳилофдир.

Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги Қонунга биноан, ҳозир Ўзбекистонда 18 та диний конфессия, жумладан ислом, христианлик, яҳудилик ва бошқа динлар вакиллари аҳил-иноқ, тинч-тотув яшаб, ўзларининг диний этикод амалларини эркин адо этиб келмоқдалар. Шуни таъкидлаш керакки, республикада 2104 диний

ташкilotлар, шу жумладан, Ўзбекистон мусулмонлари идораси, рус православ черкови, Тошкент ва Ўрта Осиё христианлари, Евангелъ христиан баптистлар черковлари иттифоқи, Рим католик черкови, Тўлиқ инжил христианлар маркази, Ўзбекистон “Библия” жамияти; 1906 масжид, 163 та христиан черкови, 7 та яхудийлар жамоаси, 7 та бахоийлар жамоаси, 2 та Кришнани англаш жамияти ва 13 диний ўқув юрти (1 та ислом маъҳади, 10 мадраса ва 1 православ ва 1 та тўлиқ инжил христиан семинарияси) давлат рўйхатидан ўтган.

Умумтаълим мактаблари, коллежлар, лицейлар, олий ўқув юртлари дастурларига диний билим бериш дарс сифатида киритилмайди. Динга бўлган муносабатларидан қатъи назар, Ўзбекистон фуқаролари дунёвий таълим олиш ҳуқуқига эгадирлар. “Виждон эркинлиги ва диний ташкilotлар тўғрисида”ги Қонуннинг 3-моддаси 2-қисмига биноан, “Вояга етмаган болаларни диний ташкilotларга жалб этиш, шунингдек, ота-оналари ёки уларнинг ўрнини босадиган шахслар ихтиёрига зид тарзда уларни динга ўқитишга йўл қўйилмайди”.

Қонунга мувофиқ, фуқаролар диний таълим олиш ҳуқуқига эгадирлар. Диний ташкilotлар марказий бошқарув маҳкамалари ўзларига зарур диний ходимлар тайёрлаш учун диний ўқув юртлари ташкил этишга ҳақлидирлар. Масалан, Ўзбекистонда ислом маъҳади (олий ўқув юрти), мадрасалар, бошқа динлар йўналишида ўқув юртлари ишлаб турибди.

Шуни эсда тутиш керакки, диндан сабоқ берувчи мураббийлар тегишли диний билимга ва уни ўқитиш ҳақидаги махсус руҳсатномага эга бўлишлари шарт. Хусусий тартибда, яъни уйда диний таълим бериш маън этилади. Диний ташкilotларнинг хизматидаги кишилардан ташқари барча фуқаролар жамоат жойларида, жумладан, мактаблар ва олий ўқув юртларида ибодат либосларида юришларига йўл қўйилмайди. Ўзбекистондаги диний бағрикенглик умумбашарий аҳамиятини АҚШ сенатори Хиллари Клинтон хоним, АҚШнинг собиқ давлат котиби Мадлен Олбрайт ва Йордания қироли Ҳасан Бен Талол таъкидлаб кўрсатган.

“Ўзбекистон Республикасида таълим тизими диндан ажратилган” дейилади Қонуннинг 7-моддасида, демак, таълим тизимининг ўқув дастурларига диний фанлар киритилишига йўл қўйилмайди. Динга бўлган муносабатларидан қатъий назар, Ўзбекистон фуқаролари дунёвий таълим олиш ҳуқуқига эгадирлар. Таълим тизимининг барча бўғинларида диний дарслар берилмайди.

–Бош Қомусимизда давлат ва дин муносабатлари қандай белгиланган?

–Конституциямизнинг қатор моддаларида давлат ва дин муносабатлари чинакам инсонпарварлик асосларида бўлиши назарда тутилган. Масалан, 61-моддада “диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмалар фаолиятига аралашмайди”, – дейилган, 57-моддага кўра, “Диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти таҳқиқланади”. 41-моддада эса “мактаб ишлари давлат назоратидир” дейилганки, унинг ишларига диний ташкилотлар аралashiши мумкин эмас. “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида” янги таҳрирдаги Конституцион қонун ҳар жиҳатдан мукамаллиги билан 1991 йилда қабул қилинган шу номдаги қонундан фарқ қилади. Бу қонун демократик давлат билан диний ташкилотлар ўртасидаги муносабатлар ижтимоий барқарорлик ва диний бағрикенглик тамойилига таяниши билан ажралиб туради.

“Ozbekiston” журнали, 2006 йил. 1-сон. – 22-23-б.

МИЛЛИЙ ҒОЯ ТАРҒИБОТИ ТАЪСИРЧАНЛИГИНИ ЯНАДА ОШИРИШ МУАММОСИ

Мустақиллик қўлга киритилган дастлабки кунларданок, адашмасам, МДХ давлатлари орасида биринчи бўлиб миллий ғоя ва мафқурани шакллантириш бизнинг Республикамизда аниқ-равшан этиб кун тартибига кўйилди. Диққатга сазовор ҳолат шундан иборатки, бу ҳаётий муҳим муаммони ҳал этиш жараёни бошида, унинг назарий ва методологик масалаларини ишлаб чиқишда шахсан Президент Ислом Каримовнинг ўзи турибди. Буни биз Ўзбекистон Конституциясида ҳам, И.А.Каримовнинг “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” асарида ҳам яққол кўришимиз мумкин. Унда Президент “бир мафқуранинг, бир дунёқарашнинг яққахоқимлигидан қатъийан воз кечиш, сиёсий ташкилотлар, мафқуралар ва фикрлар хилма-хиллигини тан олиш” муҳимлигига эътиборни қаратадики, бундай ёндашув жуда улкан методологик аҳамиятга моликдир.

Президентнинг 1992 йилдан кейинги чиққан китобларида ҳам миллий ғоя ва мафқура масаласининг у ёки бу жиҳатларини ишлаб чиқишга жиддий эътибор қаратилади. Ислом Абдуғаниевич миллий ғурур, миллий жипслик ҳамда миллатни бирлаштиришга халақит берадиган ғоялардан озод бўлиш йўлларини излаб топиш ҳақида фикр юритар экан, бу жараёнда олимлар, зиёлилар барча вакилларининг фаол иштирок этишларига умид бөглайди. “Президентнинг ғоялари

бу – битта одамнинг гапи, уни ривожлантириш, маъносини кенгайтириш, тўлдириш керак. Мен шахсан шунинг тарафдориман ва сизларни шунга даъват этаман”, – дейди.¹

Ҳар бир фуқаро учун ўз фикрини эркин ифода этиш ва уни ҳимоя қила олиши ижтимоий тараққиёт шартли эканлигини таъкидлаб, айни чоғда Президент юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ манфаатини ифодаловчи ғоялар “барчамиз учун бирдек муқаддас бўлиши шарт”, – дейди. Шаклланиб бораётган “миллий мафкура концепциясини минг йиллик миллий қадриятларимизнинг ҳозирги замон умумбашарий талаблар билан уйғунлаштирилган ҳолда яратиш ва одамлар тафаккурига сингдириш олимларимиз, файласуф ва сиёсатшуносларимиз, умуман, илмий жамоатчилигимизнинг долзарб вазифаси бўлиб қолмоқда”, – деган фикрни илгари суради.²

Юқоридаги фикрларни келтиришдан мақсад шуки, Президент Ислоҳ Каримов миллий ғоя ва мафкурани шакллантириш, унинг мукаммал концепциясини яратишда ўзи фаол иштирок этиш билан бирга, барча илмий ва сиёсий жамоатчиликни ҳам шундай йўл тутишга, бунга бир жараён сифатида ёндошишга даъват этиб келмоқдалар.

Шу нуктаи назардан қараганда, Президентнинг “Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида” 2006 йил 25 августдаги Қарори ана шу жараённинг янги босқичи бошланаётганидан далолат, деб ҳисоблайман.

Аввало, бу қарорда “миллий истиқлол ғояси” ўрнига “миллий ғоя” тушунчаси ишлатилади. Сўнгра, қарор матнининг 5 жойида “миллий ғоя ва мафкура” ибораси қўлланилади. Бу, назаримда, мамлакатимизда миллий истиқлол иқтисодий, сиёсий, маънавий жиҳатдан мустаҳкамланганлиги, бинобарин, миллий истиқлол ғояси ўз тарихий вазифасини бажариб бўлганидан далолат беради. Биз бу масалага фалсафа фанининг айримлик, хусусийлик ва умумийлик категорияси нуктаи назаридан ёндошсак, “миллий истиқлол ғояси ва мафкураси” – айримлик, “миллий ғоя ва мафкура – хусусийлик, “мафкура” эса – умумийликдир. Яъни, ҳар қандай маънавий муайян дунёқараш билан диалектик алоқадорликда бўлиб, у дунёқарашга доир бош ва асосий ғоялар мафкуравий ижтимоий институтлар, таъсир ўтказиш воситалари, усул-услуглари, шакллари орқали одамлар онига сингдирилиб, қалбидан жой олдиришда, халқларда ялпи умумий феъл-атвор, фаолият йўналиши вужудга келиб,

¹ Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т.: “Ўзбекистон” нашри, 1994. –410-бет.

² “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард максадимиз”-И.А.Каримовнинг 2-чакирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1-сессиясидаги маърузаси // “Тошкент оқшоми”, 2000 йил, 24 январь.

жамиятда ғоявий, жипсдик қарор топади.

Миллий ғоя ва мафкура умумийлик ичидаги хусусийлик бўлиб, у фақат битта мамлакатда яшайтган турли элатлар, халқларнинг миллий мақсадларини рўёбга чиқаришга сафарбар этади. Албатта миллий ғоя муайян мамлакатдаги титул миллат тарихий хотираси, маънавий маданияти ифодаси бўлса-да, аммо унда Ватан ғоздлиги, ободлиги, эркин ҳаёт ва фаровон ҳаёт учун кураш барча гуруҳлар, миллатлар муштарак манфаатларига мувофиқ келиши керак. Шу нуқтаи назардан қараганимизда, **“Эркин фуқаро – онгли яшайдиган, мустақил фикрга эга бўлган шахс маънавиятини камол топтириш бизнинг бош миллий ғоямиз бўлиши зарур”**¹ Зеро, ҳар қандай мафкурада дунёқараш билан боғлиқ яппи умумий бош ғоя бўлсагина унинг таъсирчанлиги беқиёс тусда ва омма онгига сингиб, қалбидан жой олади.

~~Сир эмаски, мактаб ўқитувчиси ва олийгоҳ муаллими унга тавсия этилган дастур ва дарсликка таяниб туриб дарс беради. Уқувчи ва талаба ҳам ўша ўқув адабиётларига асосланиб дарсга тайёргарлик кўради. Шу нуқтаи назардан қарасак, фалсафа фанлари доктори Қ.Н.Назаров бошчилигида муаллифлар жамоси томонидан яратилган “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар”² ўқув қўлланмаси биринчи дадил қадам сифатида мамлакатимиз ҳаётида, аввало таълим тизимида катта аҳамиятга эга бўлди. 1-блок фани сифатида нафақат барча олий ўқув юртларида, балки маънавият дарслари билан қўшган ҳолда мактабларда ўтилайтган миллий истиқлол ғояси курсларида ҳам асосий манбаъ бўлиб қолди. Бу ўқув қўлланмаси негизда сиёсат фанлари доктори профессор И.Эргашев муҳаррирлигида илмий жамоа тайёрлаган “Миллий истиқлол ғояси”³ дарслиги бу соҳадаги билимларимиз кенгайиши ва чуқурлашиши учун имкон яратди.~~

Ушбу қўлланма ва дарслик муаллифларининг фаолиятига тегишлича баҳо берган ҳолда, шуни таъкидлаш ўринли бўладики, ҳар икки ўқув адабиётида ҳам баъзи назарий хатолар ва методологик ёндошувларга доир камчиликлар ўтиб кетган. Масалан, ғоя ва мафкура тушунчаларида умумийликдан ташқари айримлик ҳам борлиги назарда тутилмаган. Умуман мафкурага берилган таъриф ва тавсифларни жиддий муҳокама қилиб, илмий жиҳатдан асосланган, фалсафий жиҳатдан ниҳоятда мукамал таъриф масаласи муҳокамага муҳтож, деб ҳисоблайман. Миллий мафкуранинг Бош ва Асосий

¹ “Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз”. Ислам Абдуғаниевич Каримовнинг “Туркистон газетаси муҳбирининг саволларига жавоблари” // “Туркистон” газетаси, 1999 йил 2-феврал.

² Қаранг: “Янги аср авлоди нашри, - Т.: 2001 йил

³ Қаранг: “Академия” нашр, - Т.: 2005 йил

ғояларини ҳозирги тахрирда ҳам одамлар онги ва қалбидан жой олдириш қийин. “Ғоявий иммунитет” билан “мафкуравий иммунитет” тушунчаларининг бир хил мазмунда талқин этиш масаласини ҳам жиддий ўйлаб кўриш керак.

Энг катта камчилик шуки, 2001-2002-ўқув йилидан эътиборан бир қатор олий ўқув юртлирида миллий ғоя ихтисослиги бўйича кадрлар тайёрлашга киришилди. Бакалаврлар ва магистрлар учун давлат стандартларида ўн бештадан ортик фан ўтиш назарда тутилган бўлса-да, дарслик у ёқда турсин, ҳатто шу чоққача бу соҳада бирорта ҳам ўқув қўлланмаси чиқарилмади. Ўзбекистон Миллий университети ва Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика университетида Республика Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлигининг топшириғига биноан тузилган ишчи гуруҳи томонидан шу йўналиш учун тайёрланган қўлланмаларни нашрдан чиқариш муаммосини ҳал этиш керак, айти чоғда ихтисослик йўналишидаги барча фанлар дастурларини янги қарорга мувофиқ тарзда тахрир қилиб чиқиш, улар асосида дастлаб ўқув қўлланмалари, сўнгра дарсликлар тайёрлашга дарҳол киришни тадбирларини белгилашни тавсия этаман.

Ижтимоий воқеаларга ҳам, улар ифодаси бўлган ғояларга ҳам конкрет тарихий нуқтаи назардан ёндашиш, баҳо бериш ва муносабат билдириш масаласида ҳам ҳаёт ёндашувлар учрайди. Миллий ғоя ва мафкурага муносабатга ўтмишдаги шундай қарашларга ижодий ёндашиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Масалан, тарихан энг мукаммал шаклга кирган мафкура жаҳон динлари мафкураларидир. Бинобарин, диний ташкилотлар, диний жамоалар, илоҳиётчилар, руҳонийлар тарихий тажрибаларига ижодий ёндашиш, фалсафа фанининг инкор категориясида ўз ифодасини топган ворислик алоқадорликларига таяниш методологик аҳамиятга эга деб ҳисоблайман. Бутина эмас, барча мамлакатлар халқлари тарихига назар ташлар эканмиз, вайронкор ва ёвуз ғоялар ҳам кучли ва таъсирчан мафкуралар орқали халқ оммаси катта бир гуруҳининг маслагига айланиб, муайян ижтимоий ҳаракатларнинг вужудга келтирганлигига гувоҳ бўламиз. Узоққа бормайлик, Гитлернинг “миллий социализм” тўғрисидаги манфур ғояси немис халқи катта бир қисмининг эътиқодига мафкура орқали айланган-ку! Большевизм ғояси ҳақида ҳам шундай фикрларни айтиш мумкин. Қатор тарихий ҳодисаларнинг таҳлил этсак, ҳар қандай мафкура уч унсурдан ташкил топганининг гувоҳи бўламиз:

а) таъсирчан ва мунтазам ташвиқот-тарғибот олиб бориш тизимини ҳосил этиш;

б) илгари сурилган Бош ва Асосий ғояларга эътиқод

қилганларни рағбатлантириш;

в) бу ғояларга қўшилмаган, уларга қарши курашганларга нисбатан жамоатчилик нафратини кўзгатадиган ижтимоий мурват (социал механизмлар)га эга бўлиш.

Булар барчаси Миллий ғоя таълим тизимига киргандан бошлаб, Республикада ташкил этилган иккита “Экспериментал майдонча”нинг биттасига раҳбарлик қилиб келаётган кишининг мулоҳазаларидир. “Миллий ғоя: маънавият ва маърифат” мавзусида ўтказиш мўлжалланган илмий-назарий ва амалий-услубий анжуманда шу каби мулоҳазалар атрофида фикр алмашиш муҳити вужудга келтирилса, у “йиғилиш учун йиғилиш” эмас, балки амалий фаолият йўналишини белгилаб олиш учун фойдали анжуманлар ўтказиш дебочасига айланиши мумкин, деб ўйлайман.

**Миллий ғоя: маънавият ва маърифат –
~~Республика илмий-назарий, амалий-услубий~~
конференция материаллари. Т., 2007 й. 8-9 июн.
II китоб. –96-100-б.**

СЎНГИ СЎЗ: ТАКРИЗЧИЛАРГА

МУСТАҚИЛЛИКНИ МУСТАҲКАМЛАШ ИШҚИДА

Бозор иқтисоди муносабатларида комил инсон шахсини шакллантириш учун кенг ва қулай шароит бўлмоғи лозим. Бунинг учун эса миллий негизда шаклланган ва ривожлантирилган маънавиятни қарор топтириш назарда тутилмоқда. Сув ва ҳаводек зарур бўлган маънавиятни умумий гаплар билан эмас, балки амалий ишлар билан юксалтириш мумкин. Президент И.А.Каримов айтганидек: «Бу соҳадаги ишларимизнинг пировард мақсади – имон-этикоди бутун, иродаси бақувват, эркин фуқаро маънавиятини шакллантиришдир. Яъни мустақил дунёқарашга эга, аждодларимизнинг бебаҳо меъроси ва замонавий тафаккурга таяниб яшайдиган баркамол шахс – комил инсонни тарбиялашдан иборат».¹

Бу жуда улкан ижтимоий вазифани бажариш ишга ҳар бир соҳа мутахассиси ўз улушини қўшиш учун астойдил ижодий меҳнат қилиши, фидойилик кўрсатиши зарур бўлиб турибди. Фалсафа фанлари доктори, профессор Иброҳим Каримовнинг республикамиз мустақиллиги йилларида маънавиятимиз миллий ва илмий негизда ривожланиши учун қилаётган ишларига ана шу нуқтаи назардан ёндашиш маъқул бўлади. Унинг барча асарлари, илмий ва илмий-оммабоп мақолаларининг тўплам ҳолида нашрга тайёрлангани маънавият соҳасида Президент И.А.Каримов зиёлилар олдига изчил кўйиб келаётган вазифаларни бажаришга қаратилган амалий жавоб, десак хато бўлмас.

Ана шу сабабдан китобнинг 2001 йилда нашрдан чиққан нусхаси тезда тарқаб, кўпчилик зиёлилар, докторантлар, аспирантлар, мустақил изланувчилар шахсий кутубхоналаридан ўрин олди. Тўплам маънавият, фалсафа, диншунослик, миллий истиқлол ғояси фанларидан дарс бераётган олий ўқув юртлари профессор-муаллимлари, ушбу фанлардан таҳсил олаётган бакалаврлар, магистрлар учун қўшимча ўқув адабиёти сифатида жуда қўл келмоқда. Бир сўз билан айтганда, китобнинг, 2-тўлдирилган нашрига эҳтиёж кучли. Шу сабабдан муаллиф тўпламнинг 2-нашрини кенг китобхонларга ҳавола этишни лозим топди. Муаллиф китобнинг 2-нашрига жуда оз ададда тарқалган, аммо фалсафа, айниқса миллий ғоя ва мафкурага доир рисоалари, илмий-назарий, илмий-амалий конференцияларда қилган маърузалари матни ёки уларнинг қисқача

¹ Президент Ислам Каримовнинг иккинчи чақиряқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузаси // «Тошкент оқшоми», 2000 йил, 24 январ сони.

баёни (тезис)ларини беришни лозим топди. Масалала бундай ёндашув олим доимо изланишда; ўз фикр-мулоҳазаларини тобора чуқурлаштириш учун тинмай меҳнат қилаётганини англаб олишга имкён яратади.

Тўпламга кирган мақолаларни синчиклаб ўқиган киши жўшқин қалбнинг жанговор садосига кулоқ бермай иложи йўқ. Муаллиф маънавиятнинг таркибий қисми бўлган диншунослик, фалсафа, миллий ғоя ва мафкура соҳасида қалам тебратар экан, айнан шу илмлар хазинасининг ижтимоий тараққиёт ва инсон камолатига хизмат қиладиган даражада бўлиши учун ўз мулоҳазаларини билдиради, таклифлар киритади. Бу ҳолат Ўзбекистонда ижтимоий фикрлар маънавиятни қарор топтириш томон йўналиш олишига қатта хиссадири. Фактларга мурожаат этайлик.

«Маданиятимизнинг муҳим белгиси» мақоласида муаллиф қабристонларни тоза тутиш, марҳумлар руҳини шод этишга қаратилган урф-одатларнинг қатта тарбиявий аҳамияти борлигига эътиборни қаратиб, қабристонларни бутунлай шаҳардан ташқарига чиқариб юбориш миллий маънавий маданиятимизга хилоф эканини исботлайди. Марҳумлар руҳи-покларига ҳурмат тириклар иззати эканини таъкидлайди.

«Зардуштийлик ҳақида ҳақиқат»да ўша пайтгача бу динга бўлган ноилмий муносабатларга тўхталиб, зардуштийликнинг ватани Амударё ва Сирдарё оралиғи – Мовароуннахр экани, у кўп худодлик ва оташпарастлик дини эмас, балки ваҳдоният (яққа худочилик)га асосланган энг биринчи жаҳон дини бўлганини далиллар билан кўрсатади. Бу дин буддавийлик, христианлик, ислом ва бошқа динларга зўр таъсир этиб, умумбашарий маънавий маданият юксалишига улкан хисса қўшганини айтади.

«Диншунослик фанининг янги концепцияси» ҳақидаги маъруза тезисида Олий ва Ўрта махсус ўқув юртини битирувчи кадрлар динлар ҳақида муайян билимга эга бўлмасалар, Ўзбекистонда ислом ақидапарастлиги учун йўл очиб қолишни огоҳлантирган эди. «Фикримизча, – дейди муаллиф, – диндорлик ўз ҳолича инсон камолоти, жамият тараққиёти, унинг покланиши учун хизмат қилади. Аммо баъзилар олиб бораётган динпарастлик ташвиқот-тарғиботи илмий-техника тараққиётини диний эътиқод андозасига солиш, умуминсоний қадриятларга эмас, балки ислом қадриятларига асосланган жамиятни шакллантиришни назарда тутаяди. У фикрлар хилма-хиллиги (плюрализм)га йўл қўймай, ўз-ўзидан диний мутаассибликка айланадики, унинг дастлабки «мевалари»ни Тожикистон халқлари татиб кўрдилар.

Муаллиф 1993 йилда баён этган бу фикрини кейинги асарларида янада чуқурлаштиради. Масалан, «Динлар тарихини билиш – тарихий зарурат» деб номланган ва республикадаги кўзга кўринган олимлар ҳам имзолаган асарида бундай дейилади: «Республикамизда маънавий ҳаёт истиқболини белгилаб олиш кўп жиҳатдан дин, диний ташкилотларга муносабат билан боғлиқ бўлиб турибди». Диннинг Ўзбекистонда маънавий-ахлоқий муҳитни поклашдаги ўзига хос ўрнини таъкидлаган ҳолда, гарчи ислом мутаассиблик томонга оғиб кетса, индивидуал ва ижтимоий онгни хиралаштириб, илм-фан раванқига ўзига хос ғоявий тўсиқ бўлиб қолиши мумкинлигига эътиборни қаратади. Бундай бўлмаслиги учун мактаб ва олий ўқув юртини битирувчи ёшлар динларнинг жамиятда тарихан тутган ўрни ва ролига илмий муносабатни шакллантириш ижтимоий зарурат экани таъкидланади.

Олим нафақат газета-журнал мақолалари ва нашрий асарлари орқали, балки республика миқёсида ва эътиборли раҳбарлар иштирокида ўтган йиғилишларда ҳам динлар, жумладан, ислом мутаассиблик, ақидапарастлик томон оғиб кетмаслигининг олдини олиб қолиш учун зарур чоралар кўришга чақиргани ва ўз таклифларини киритгани маълум. Иброҳим Каримовнинг фикрича, дин гўё тиниқ ва тошқин азм дарё, у илмий издан берса, жамиятда маънавий-ахлоқий муҳит чинакам инсоний тус олади, акс ҳолда диндан ўз ғаразли мақсадлари йўлида фойдаланувчилар ҳамма ёқни вайрон қилиши, инсон қалбини тошбағирга айлантириши ҳам мумкин. Шундай бўлмаслиги учун кадрларимиз динлар тарихи, унинг илмий-техника илқилоби (ИТИ) кетаётган жамиятлардаги ҳақиқий ўрнини англаб олишлари, динга билим ва илм сифатида ёндашиб, уни ўрганишлари шартдир. Афеуски, олимнинг бу даъватлари, хавф-хатарнинг олдини олиб қолишга қаратилган огоҳлантиришлари кумга сингиб кетган сувдек беоқибат қолди. Натижа нима бўлгани кўпчиликка аён. Ўша 1999 йил 16 февралда Тошкентда диний экстремистлар томонидан қилинган тажоввузкорликдан кейиноқ Иброҳим Каримов «Динни сиёсийлаштираш ёвузликдир» сарлавҳаси остида таҳлилий мақола билан чиқди. Ушбу мақоласида зиёлиларни, айниқса бошқарув тизимидаги кадрларни исломга билим ва илм сифатида ёндашиб, уни ўрганишга, чин моҳиятини ёшларга тушунтиришга даъват этди. «Агар эътибор берсак, – дейилади ана шу мақолада, – ваҳҳобийлик, “хизби таҳрири исломия” ва бошқа диний-экстремистик ташкилотларга уюшган кишилар асосан ёшлардир. Улар диний билим ва ислом фалсафасини одатий онг даражасида ўзлаштириб олган, бинобарин, унинг туб моҳиятидан беҳабар

кимсалардир».¹ Исломни ўрганиш, унинг тинчликсеварлик, инсонпарварлик ғояларидан ижтимоий тараққиёт ва инсон камолоти йўлида фойдаланиш тўғрисидаги фикрларини «Зиёлилик маъсулияти» мақоласида янада кенгроқ ифодалайди. Шундагина ислом фундаментализми ва экстремизми жамиятимизда илдиз отиши учун имкон қолмаслигига қатъий ишонган файласуф нафақат дин аҳлларини, айни чоғда зиёлиларимизни, айниқса ўқитувчиларни ислом тарихи ва фалсафасини ўрганишга чақиради.

Иброҳим Каримов собиқ Иттифок таркибига кирган 15 республика ичида биринчи бўлиб имон муаммоси бўйича докторлик диссертациясини ёқлаган олимдир. Тўғри, унғача бу муаммога бағишланган номзодлик диссертациялари бор эди. Ана шу диссертациялар ҳамда бу муаммога доир бошқа китоб ва рисолалардаги фикрларни умумлаштиради, улардаги бирёклама ёндашувларни илмий танқид этади. Бошқа тадқиқотчилардан фарқли ўлароқ, у ислом ва христиан илоҳиётчиларининг бу масалага доир фикрларини таҳлил этиб, имон инсон онгининг нодир ходисаси, унинг руҳий ҳолати, оламини билиш, инсон ўз-ўзини англаш воситаси эканини исботлаган. Олимнинг фикрича, онг соҳиби бўлган одамзот Таянч ишонч – имонга муҳтож мавжудоддир. Чунки фақат имон орқали ва унинг воситаси-ила у инсон – жамиятлашган индивидга айланиб, ўзи ва уни қуршаган ижтимоий муҳит маънавий-ахлоқий муҳити соғлом бўлиши учун курашчига айланади. Ана шу сабабдан барча динлар аввало одамни инсонга айланиши учун имон феноменидан фойдаланадилар. Олим ўз концепцияси доирасида ёзган қатор асарларида Ўзбекистонда маънавиятни қарор топтириш, миллатлараро ва эътиқодлараро тотувликни вужудга келтиришда имон муаммосига илмий-фалсафий ёндашув зарурлигини исботлайди. “Маънавият имондан бошланади” (Э.Умаров билан илмий мулоқот), “Нажот – имонда”, “Имонли одамлар иттифоқи ва Ўзбекистонда ижтимоий адолатли жамият куриш масаласи” асарлари бунга мисолдир.

Ўзбекистон мустақил бўлгач, ижтимоий-гуманитар фанлар, хусусан фалсафа боши берк кўчага кириб қолди. Бу муаммони ҳал қилиш учун республикада биринчи марта 1995 йилда “Фалсафадан ваъз матилари” ўқув қўлланмаси нашр этилишига бошчилик қилди. Зеро, мустақиллик йилларида марксча-ленинча фалсафа деб аталган фалсафага илмий муносабат муҳим ижтимоий ходиса бўлиб қолди. Ушбу фалсафий оқимнинг жаҳон бўйича бирқатор мамлакатлар халқлари онгида, руҳий оламида қадр топиши ва XX асрнинг

¹ Каримов И. «Диний сиёсийлаштириш ёвузликдир». // «Маърифат» газетаси, 1999 йил, 27 феврал сони.

охирларида қадрсизланиш туб сабабларини Иброҳим Каримов таҳлил этади. XIX асрнинг ўрталарида Ғарбий Оврупо мамлакатларида юз берган иқтисодий бўҳрон, христиан динининг халқ оммаси онгида маълум даражада қадрсизланиши оқибатида марксча фалсафа шакллангани, у христианликдаги халоскорнинг келишига ишонч руҳида тарбияланган халқларда адолатли жамият бўлишига қандайдир ишончни юзага келтиргани натижасида марксизм муайян даврда кадр топди. Олим марксизмнинг кадр топишида унда динлардаги оммага таъсир этишнинг барча элементлари сақланганига эътиборни қаратади. Ленин бошлиқ рус большевиклари марксизмни православие динининг дунёвий кўринишига айлантириб, тарихда мисли кўрилмаган террорчиликка асосланган қудратли империяни вужудга келтиришга муваффақ бўлишганини муаллиф далиллайди. У буңдай дейди: «Ленин бошлиқ рус большевиклари амалга оширмоқчи бўлган катта худудлардаги ижтимоий синов (социал эксперимент)ни ИТИ туфайли инсоният осмонида пайдо бўлган «қора булут» тобора қуюқлашиб бориши, демак, маънавий инкироз янада чуқурлашиб, одамзодда вахшиёна хирс-туйғулар ривожланиб боришига йўл очди».¹ Олимнинг ушбу фикри ҳам диққатга сазовардир: «Марксизм ва марксча фалсафа аслида сиёсат тепасида турган бир гуруҳ чаласавод ва халқдан ажралган кишиларнинг ўз нодонликларини оқлаш воситасига айланиб қолган эди».²

Ўзбекистон мустақиллиги ва уни мустаҳкамлаш манфаатлари фалсафа, унинг жамият тараққиёти ва инсон камолатидаги ўрни ва мақомига илмий муносабатни вужудга келтиришни тақоза этмоқда. Шу муносабат билан «фалсафани янгилаш», «миллий фалсафа яратиш» шиорлари остида фалсафани фан сифатида тан олмай, уни тарихий илдизларидан маҳрум этиш майллари кучайди. Иброҳим Каримов шу муносабат билан нашр этилган асарлари ва эълон қилинган мақолаларида бу майл (тенденция) Ўзбекистонда ижтимоий фикрларни ноилмий томонга буриб юбориши мумкинлигини кўрқмасдан, дадил айта олди. Олимнинг фикрича, фалсафани фан сифатидан тан олиш, Ўзбекистонда шаклланиши назарда тутилаётган ушбу фанга янгича методологик ёндашув албатта зарур. Янгича методологияга асосланган фалсафа фани синфийлик (партиявийлик) ва мафкуравий адашувлардан батамом ҳалос бўлиши шарт. Сўнгра, у ғарбпарастлик ва шарқпарастлик майлларида ҳам ҳоли бўлиши даркор. Янгича методологияга асосланган фалсафа фанининг

¹ Каримов И. Марксча фалсафа: унинг кадр топиш ва қадрсизланиш сабаблари. // «Фалсафадан ваъз матнлари» (Ўқув-услубий қўлланма). Т., 1995 й., 91-бет.

² Каримов И. Марксча фалсафа: унинг кадр топиши ва қадрсизланиш сабаблари. 93-94-бетлар.

предмети ва унда баён этилиши назарда тутилган мавзулар кенг илмий жамоатчилик иштирокида, чинакам бахс-мунозара муҳитида аниқлаб олиниши албатта зарур. Бусиз республикамизда ижтимоий-сиёсий фикрлар боши берк кўчага кириб қолиши хавфи бор. Иброҳим Каримовнинг ушбу тўпلامга кирган «Донишмандлик фани», «Илмий бахс – ижтимоий зарурат», «Фалсафа ва таракқиёт», «Фалсафа – яхлит фан» асарларини ўқиган китобхон мана шу умуммиллий, умумбашарий аҳамиятга молик фикрлар билан ошно бўлиши мумкин.

Ислому Каримов мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидаёқ миллий гою ва мафкурани шакллантириш масаласи билан жиддий шуғулланишга зиёлиларни даъват этибгина қолмай, ўзи бу муаммони ҳал этиш концепциясини яратди. Иброҳим Каримов Президентнинг миллий истиқлол гоюси ва мафкураси соҳасидаги фикрларини кизгин кўллаб-қувватлаб, бу Ўзбекистон халқлари учун ҳаёт-мамонт масаласи эканини таъкидлайди. Ушбу тўпلامга кирган қатор мақолалар, рисолаларида миллий истиқлол гоюси ва миллий гоюннинг тарихий-фалсафий илдиэларига жиддий аҳамият бериш кераклигига эътиборни қаратди. Халқ таълими ва Олий таълимда бу фанни ўтишга дифференциал муносабатда бўлишга даъват этади.

Бу китобга кирган илмий, илмий-оммабоп асарлар файласуф олим мустақиллик йилларида республиқа ҳаётида содир бўлган энг муҳим ижтимоий ҳодисаларга ўз муносабатини билдириб, Конституцион бурчини аъло даражада бажараётганидан далолат беради. Орқаваротдан отилаётган асоссиз тошлар, маломатларга қарамай, олим ўз халқи, Ватани, виждони олдида поклигини чуқур англаган ҳолда, илмий-ижодий ишларни давом эттирмоқда. Файласуф олимнинг ушбу китобга кирган барча асарлари республикамиздаги эътиборли газета-журналларда чоп этилган, ўқув кўлланмаларида нашрдан чиқиб, апробация (илмий синовдан) ўтган. Шуниси қувончлики, бу тўпلامга кирган мақолаларга нисбатан илмий жамоатчилик томонидан деярли салбий фикр баён этилган эмас.

Умуман, И.Каримовнинг баъзи асарларини тўплам ҳолида, иккинчи, тўлдирилган нашри республикамиз маънавий равнақиға қўшилган ўзига хос ҳисса бўлади, деб ҳисоблаймиз. Бу китобдан нафақат Олий ўқув юртлари профессор-муаллимлари, талабалари, аспирант ва докторантлари, шу билан бирга маънавиятни қарор топтиришга дахлдор бўлган давлат ва нодавлат ташкилотларида ишлаётган масъул кадрлар ҳам ўз амалий фаолиятларида фойдаланишлари мумкин.

Э. Умаров,

Ўзбекистон Миллий уиверситети
профессори, фалсафа фанлари доктори.

КЎП УЛУҒ ИШ

Ушбу китобнинг 1-нашри нафақат менинг, балки бошқа касбдошларимнинг ҳам иш столи устида ҳамиша турадиган бир кадрли манбаъ бўлиб қолган. 6 йилдан сўнг унинг 2-тўлдирилган нашри чиқарилса, у республикамиз маънавий ҳаётида муҳим бир воқеа бўлади, деб ҳисоблайман.

Гап шундаки, профессор И.Каримов Ўзбекистон мустақиллигини қизғин кутиб олиш билан чегараланмасдан, айти чоғда унинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан мустақамланиши ишига муносиб хисса қўшиш учун ғайрат билан ишлаб келаётган олимлардан биридир. Ана шу сабабдан олим мустақиллик йилларида фалсафа фанидан ўқув ва методик қўлланмалар тайёрлади, диншунослик фанининг қатор масалаларига ойдинлик киритди, айтқиса имон нафақат барча динларнинг, балки фалсафий фанларнинг ҳам олий кадрияти эканини рад этиб бўлмайдиган далиллар билан исботлади.

Ўзбекистон Президентининг Фармониға мувофиқ, миллий истиқлол ғояси йўналишидаги фанлар бўйича республикада иккита «экспериментал майдонча» ташкил этилган эди. «Экспериментал майдонча» раҳбари сифатида И.Каримов ишчи гуруҳи тузиб, миллий истиқлол ғояси ва мафқураси йўналишида қатор дастурлар тайёрлади. Бу фанни ўқитиш назарий жиҳатдан пухта, методологик жиҳатдан муқаммал бўлиши учун ҳаракат қилиб келмоқда. Ташкилотчи ва изланувчан файласуфнинг тўпламға киритилган ва ёшларни чуқур мулоҳаза қилишға чорлайдиган илмий ва илмий-оммабоп мақолалари, рисоаларининг тўплам холиға келтириш кўп улуг иш бўлган.

«Маънавият, фалсафа ва ҳаёт» китобининг иккинчи нусхасини шу сабабдан нашрдан чиқаришни тавсия этаман.

С.И.Валиева,

Низомий номидаги ТДПУ профессори,
фалсафа фанлари номзоди.

МУНДАРИЖА:

Муқаддима.....	3
Аждодларимиз маймундан таркамаган.....	5
Маданиятимизнинг муҳим белгиси.....	9
Зардуштийлик ҳақида ҳақиқат.....	11
Диншунослик фанининг янги концепцияси ҳақида.....	21
Динлар тарихини билиш – тарихий зарурат.....	24
Ҳаёт-мамот масаласи.....	28
Иқтисод, маънавият ва имон муаммоси.....	30
Мафкура ва тарбиянинг ғоявий асоси.....	32
Маънавият имондан бошланади.....	33
Нажот – имонда.....	39
Марксча фалсафа: унинг кадр топиши ва кадрсизланиш сабаблари.....	44
Ўзбекистон мустақиллигининг назарий-фалсафий муаммолари.....	58
Ўз-ўзини англаш ва миллий ўзликни англаш диалектикаси.....	68
Ҳосилга эриш умумбашарий (глобал) муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари.....	80
Маданият ва цивилизация.....	91
Марказий Осиё халқлари тарихида дин.....	101
Маънавий маданият ривожига хурфикрликнинг туган ўрни.....	117
Имонли одамлар иттифоқи муаммоси ва Ўзбекистонда ижтимоий адолатли жамият қуриш масаласи.....	132
Имон ва имонлилик шартларининг фалсафий идроки.....	142
Донишмандлик фани.....	149
Фалсафа – яхлит фан.....	151
Илмий баҳс – ижтимоий зарурат.....	206
Динни сиёсийлаштириш ёвузликдир.....	211
Маънавий илдизи теран миллат.....	215
Зиёлилик маъсулияти.....	218
Фалсафа ва тараққиёт.....	224
Ўйлаб топилган укубат.....	238
Марғилонда истиклолчилик ҳаракати ва унинг умуммиллий моҳияти.....	244
Ғоями ёки мафкура?.....	248
Тарихни фалсафий идрок этиш муаммоси.....	251
Ёшларимиз йўлдан оғишмасин.....	256
Миллат шаъни.....	259
Ўзбекистонда давлат ва дин муносабатлари.....	275
Миллий ғоя тарғиботи таъсирчанлигини янада ошириш муаммоси.....	279
Сўнги сўз: тақризчиларга.....	284
Мустақилликни мустаҳкамлаш ишқида.....	284
Кўп улуғ иш.....	290

Мухаррир: А. Абдусамедов
Мусаххих: В. Хўжаева
Компьютерда саҳифаловчи: О. Ҳаётбеков

Нашриёт рақами: М-783
Босишга рухсат этилди 11.10.2007 й. Бичими 60/84. 1/16
— ҳисоб-нашриёт табоғи 11,0 шартли бома табоғи 12,0
Times New Roman гарнитураси. Адади 1000 нусха. Буюртма № 34
Келишилган нарҳда

ЎзРФА “Фан” нашриёти: 100170,
Тошкент, И. Мўминов кўчаси, 9-уй.

“STAR-POLIGRAF” ХФ босмаҳонасида босилди.
Тошкент, Беруний кўчаси, 1-298.